

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2025-7/3
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2025

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots.
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.n., dos.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD
Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durдона Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№7/3 (128), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2025 y. – 199 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

TARIX FANLARI

Ahmadova Z.Sh. Yangi O'zbekiston sharoitida globallashuvning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri	5
Amirdinov J.A. O'zbekistonda aholining 1980-1985 yillardagi migrasiyasi	7
Atajanov M.I. Qadimgi Xorazm hududidagi shaharsozlik madaniyati rivojida hunarmandchilik, savdo, diniy e'tiqod hamda shahar va manzilgohlarning o'rni	10
Babayazov U.P. Qadimgi Xorazmda sug'orish tizimlarining shakllanishi va rivojlanishi: amirobod madaniyatidan Orolbo'yi arxeologik tadqiqotlarigacha	14
Babayazov U.P. Sariqamish va Oqchadaryo o'zanlarining shakllanishi va qadimgi sug'orish tizimidagi o'rni	17
Buxorov J. Dehqonobod tumani 1925-1941 yillarda	20
Dadaboyev O. Tarixiy shaxslar siymosini yaratishda ilmiy-tarixiy manbalarning o'rni	23
Eshmonova B.A. Zarafshon mintaqasida iqlim o'zgarishiga ta'sir etuvchi ekologik muammolar	27
G'affarov M.Q. O'zbekistonning bronza davri yodgorliklarini o'rganilish natijalari	31
Gulmatova M.R. Talabalarda ilmiy maqola yozish ko'nikmasini shakllantirish asoslari	34
Ismailov B.B. Tarixiy manbalarda Xiva xonligi metallsozlik sohasi: hunarmandchilik an'analari va tashqi munosabatlardagi roli	36
Ismoilov U.Q. Markaziy Osiyo tarixida mehmon qabul qilish an'anasi va unga bog'liq majburiyatlar	40
Jo'rakulova M.T. Malika Gavharshodbegimning Temuriylar sulola tarixida tutgan o'rni	44
Jumaniyozov E. Lutfulloh Nasafiy va uning "Fiquhu kaydoniy" asari - XIV asr nasaf gavhari	48
Maxsumov M.M. Nafsni poklash borasidagi islomiy qarashlar va ularning zamonaviy kontekstdagi ahamiyati	51
Murodov H.S. Samarqand turizmi rivojlanishi va muammolari	57
Muyiddinov B.B. O'zbekiston Respublikasidagi migratsiyon faoliyat bilan shug'ullanuvchi agentliklar, tashkilotlar faoliyati	61
Nurov A. Buxoro amirligida yer-suv munosabatlari: A.K. Butenev ekspeditsiyasi kuzatuvlari asosida	64
Rasulova I.A. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Turkistonda inqilobiy tribunallar faoliyati	70
Ravshanova G.P., Rajabaliyeva M.A. Qashqadaryo vohasida sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi qurolli harakat	73
Raxmanova M.Sh. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining tabiiy resurslari xususida ayrim mulohazalar	76
Ro'zimurodova S.M. Jadidchilik davrida yaratilgan ona tili darsliklari va qo'llanmalari tavsifi	78
Ruzieva L.Yu. Post-world war II transport management reforms	81
Shamshetdinova D.I. Qoraqalpog'istonda qishloqlarning o'zgarishi: an'anaviy tuzilishdan sovet modellariga o'tish	84
Srojeva G.V. Nodir Devonbegi xonaqohi: tarixiy-me'moriy obida sifatidagi o'rni	88
Sultonov J. Chingizxonning Xorazmshohga yuborgan ilk elchilik missiyasi: iqtisodiy manfaatlar va geosiyosiy strategiyalar	91
Urinboyeva J.U. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Samarqand viloyatida ijtimoiy hayot	95
Usarov S.R., Tursunmurodova M.A. Benazir Bhuttoning (1953-2007) siyosiy maydonga kirib kelishi va dastlabki faoliyati	98
Xasanova N.I., Ro'ziyeva M.R. Abu Iso at- Termiziy ilmiy merosi va uning bugungi kundagi ahamiyati	102
Алламуратова С.Ж. Женщины в экономике Каракалпакстана: от традиций к современности	104
Баратова М.М. Ал-Киндийнинг мантиқ таълимотида қиёсий герменевтика масалалари	109
Бўриев О., Усмонов М. Марказий Осиё халқлари этнографиясининг зукко тадқиқотчиси	114
Дўсчанова Н.А. Хоразм воҳаси аҳолиси неолит даври оташгоҳлари тарихи саҳифасидан	117
Дўсчанова З.А. Қуйи Амударё ва Сурхон воҳаси географик жойлашиши, ҳудудий чегаралари хусусиятларига доир баъзи мулоҳазалар	119

Жумабекова З. Қорақалпоғистоннинг чап соҳилдаги аҳолисининг этник тарихи	121
Жумаева Ш.Ч. Мустақиллик йилларида Сурхондарё вилоятида қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ўзгаришлар	127
Идрисов А.Р. Шамсул Аимма Кердерийга оид «Рад ал манхул» асарининг қўлёзма нусхалари	130
Кўчаров Ж.Қ. Кеш шахрининг Суғдиёнада ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий марказ сифатидаги ўрни хусусида	135
Мажидов Ш.Ф. Сотрудничество государств Центральной Азии в сфере охраны и использования историко-культурного наследия	139
Турекеев К.Ж. Выбор невесты и калым в традиционных обычаях каракалпаков	142
Эгамберганава М.Ж. Совет этнографиясида этноэкологик концепцияларнинг ривожланиши	145

PEDAGOGIKA FANLARI

Avilova X.N. Autentik matnlar o'qitishda autentik topshiriqlarning nazariy asoslari va amaliy ahamiyati	148
Azizova M.R. Pedagogical innovative technologies in foreign language teaching	151
Djalolova O.K. Patologik fiziologiya fanining dolzarbligi va fanni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar	153
Ergashev T.Yu. Geografik va matematik fanlar integratsiyasi asosida o'quvchilarning kartografik bilimlarni rivojlantirish mohiyatini nazariy jihatdan tavsiflash	156
G'opurova N.A. Developing writing competency at the university level: common problems and solutions	158
Gulyamova M.X. Ingliz tili o'rganuvchi talabalarning nutq faoliyat turlarini baholashning lingvodidaktik asoslari	161
Hamdamova M.X. Maktablarda nemis va fransuz tilining o'rgatilishi – yoshlarning kasbiy barkamolligi omili	164
Karabayeva M.T. Raqamli tafovutni bartaraf etish: texnologiyaga kirish ta'limdagi tenglikka qanday ta'sir qiladi	166
Karimova A.A. Digital storytelling as a tool for enhancing language learning in EFL classrooms	168
Kenjayev Sh.M. Interfaol ta'lim metodlari orqali o'quvchilarni faollashtirish va ta'lim samaradorligini oshirish	171
Mo'minova M.M. Chet tilini o'rgatish jarayonida gapirish kompetensiyasini mustahkamlash	174
Nafiddinov Sh.Sh., Ismatov S.Q., Yusupov B.B., Tilloyev H.Sh. O'simlikshunoslik fanidan "Pomidor" mavzusini o'rgatishda "klaster" metodidan foydalanish	176
Rakhimova M.D. Game-based learning for mixed-ability english classes: enhancing engagement and language development	180
Raxmatova D. O'zbekistonda bolalar va o'smirlar sportini rivojlantirish	182
Rustamova G. U. Formation of sociolinguistic competence of senior students in studying english language: factors and conditions	185
Tairova S. Chet tilini o'qitishda baholash tizimi	187
Tilavova M.Ch. Oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi	190
Zagrutdinov F.F. Farmakologiya fani o'qitishning zamonaviy pedagogik texnologiyalari va tendensiyalari	193
Адыгезалова М.Н. Идеи джадидизма: модернизация образования и культуры	195

TARIX FANLARI

UO'K: 94(470.67)

YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA GLOBALLASHUVNING JAMIYAT
TARAQQIYOTIGA TA'SIRI*Z.Sh. Ahmadova, PhD, dots, Buxoro innovatsiyalar universiteti, Buxoro.*

Annotatsiya. Maqolada globallashuv jarayoni va uning jamiyat hayotida siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ekologik hamda har bir insonning hayot tarzidagi ta'siri borasida ma'lumotlar keltirilgan. Globallashuvni tadqiq etishda siyosiy jarayonlar va shaxslararo ijtimoiy munosabatlarni o'zida qamrab oluvchi bag'rikenglik omili xususida ham talqinlar tahlillarda batafsil izohlab o'tilgan.

Kalit so'zlar: Tarix, globallashuv, bag'rikenglik, axborot, muloqot, madaniy, urf-odat.

Аннотация. В статье представлена информация о процессе глобализации и его политическом, экономическом, культурном, экологическом и индивидуальном влиянии на жизнь общества. Анализ также дает подробные объяснения фактора толерантности, который включает политические процессы и межличностные социальные отношения в изучении глобализации.

Ключевые слова: История, глобализация, толерантность, информация, коммуникация, культура, традиция.

Abstract. The article presents information about the process of globalization and its political, economic, cultural, environmental and individual impact on the life of society. The analysis also provides detailed explanations of the factor of tolerance, which includes political processes and interpersonal social relations in the study of globalization.

Key words: History, globalization, tolerance, information, communication, culture, tradition.

Globallashuv jarayonlari jamiyatning hayot tarziga sifat jihatdan yangi qirra va shakllarni olib kiradi. Tarixchi-siyosatchilarning ta'kidlashicha, mazkur jarayon nafaqat siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ekologik munosabatlarga, balki u alohida holda har bir insonning hayot tarziga ham taraqqiyotidan kelib chiqib turlicha javob berishadi. E.Giddensning e'tiroficha, bu "yangi chiqarilgan", yangi qoidalar bilan xarakterlanadigan dunyodir. Bu kabi ta'birlar, eng avvalo, globallashuv jarayonlari sababiy shakllanmoqda. Globallashuvni tadqiq etishda siyosiy jarayonlar va shaxslararo ijtimoiy munosabatlarni o'zida qamrab oluvchi bag'rikenglik omili ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, jahon o'zida yagona iqtisodiy tizim, yagona xalqaro huquq tamoyillari, yagona madaniy qadriyatlar va yagona xavf-hatar muammolarini qamrab olgan yagona makonga aylanib ulgurdi.

Umumjahon miqyosdagi tarixiy bosqich jarayonlarining rivojlanishi sharoitida "inson bu - dunyo fuqarosi" tushunchasining paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Turli xalqlarning madaniyatlari o'zaro bir-biriga ta'sir qilmoqda, aralashmoqda va keng yoyilmoqda. Bu aksariyat hollarda migratsiya jarayonlari, ommaviy kommunikatsiya vositalarining tarqalishi va boshqa bir qancha omillar bilan ham bog'liqdir. Inson bevosita o'ziga begona odamlar, o'zga madaniyatlar bilan muloqotga kirishmoqda. Shu bilan bir qatorda, bugungi kunda madaniyatlarning assimilyatsiyasi sodir bo'lmoqda. Mazkur ijtimoiy-madaniy hodisani Y.Molevich o'z asarida qiziqarli tasvirlaydi. Olimning ta'kidlashicha, jahon ijtimoiy-madaniy jarayonlarida hayot tarzining globallashuvi insonlarning hayotida, madaniyatida turmush tarzi, kiyinishi, bir xildagi musiqa tinglashi, bir xildagi odat va qadriyatlarining shakllanishi hamda axborot almashinuvi tobora kuchayib borayotganligi madaniy globallashuvga asoslangan tarixiy jarayonlarni kechiktirish, murakkablashtirish mumkin, lekin ulami aslo to'xtatib yoki bekor qilib bo'lmaydi, chunki mazkur jarayon hozirgi dunyoning obyektiv qonuniyatlariga va ehtiyojlariga asoslanadi. Ularning harakatlantiruvchi kuchi esa xilma xil bo'lib, bu, o'z navbatida, kishilik jamiyatiga ulkan ta'sir qilmoqda [4:12].

<https://my.uzbmb.uz/service/42Bular> eng avvalo, har kuni millionlab insonlarni bir xil madaniy tajriba bilan tanishtiradigan, urf-odat va qadriyatlarini birlashtiradigan dunyo ommaviy axborot vositalari bilan bog'liqdir. Bu ingliz tilidan kasbiy, o'quv, kundalik muloqotning asosiy xalqaro tili

sifatida foydalanishning eng keng tarqalgan amaliyoti bilan ham bevosita bog'liq [10:39]. Masalan, bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda ikki tilli (bilingvizm) tizim amaliyoti ijtimoiy-madaniy hayotdan chuqur o'rin olgan bo'lsa, ayrim jamiyatlar jahon tili - ingliz tiliga to'raligicha o'tishgan. Globallashuv jarayonida kompyuter va internet texnologiyalari-o'ziga xos standartlashgan dasturiy madaniyati, o'rnatilgan qoidalari, muloqot tili hamda boshqa omillar orqali-urf va moda industriyasi, zamonaviy ta'lim va sog'liqni saqlash tizimi, shahar hayot tarzi kabi turli jabhalarda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ana shunday sharoitda global madaniyatda bir xillikning kuchayishi tabiiy ko'rinishga aylanib bormoqda [7:99]. Mahalliy me'yorlar, qadriyatlar, urf-odatlar, axloq normalari, diniy e'tiqodlar va oilaviy hayot modellari esa zamonaviy madaniy institutlar tazyiqi ostida sekin-asta o'z ahamiyatini yo'qotmoqda. Bu bilan birga, turli xalqlar o'ziga xos madaniy va etnik farqlarini tobora kamaytirayotganlari kuzatiladi.

Mazkur jarayonga rad javobi berishga qodir bo'lgan, fundamentalistik va millatchilik tuyg'ularini ilgari suruvchi guruhlar faolligi ortib, ular mahalliy madaniyatini saqlab qolish uchun turli usullardan foydalanishga urinmoqda. Globallashuvning bunday ta'siri ijtimoiy ziddiyatlarning yangi manbalarini, xususan, immigratsiya bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarmoqda. Mahalliy hamjamiyatlar o'z hududi, an'analari va madaniy merosini himoya qilishga shaylanishi siyosiy maydonda o'ziga xos kurash shaklini namoyon etadi. Natijada, bugungi kunda bir-biriga zid bo'lgan, ijtimoiy-siyosiy va madaniy-mafkuraviy yo'nalish sifatida multikulturalizm hamda fundamentalizm kabi oqimlar shakllanib ulguraganini kuzatish mumkin [1:129].

XXI asr jahon maydonida asosiy kurash siyosiy o'tish va tarixiy bosqich o'rtasida kechmoqda. Turli ma'lumotlar va g'oyalar doimo yer shari bo'ylab "sayohat qiladigan" globallashayotgan dunyoda, biz doimo o'zimizdan o'zgacha fikrlaydigan va o'zgacha yashaydigan insonlar bilan aloqaga kirishamiz. Kosmopolitik g'oyadagi insonlar mazkur madaniy xilma-xillikni qabul qiladi va qo'llab-quvvatlashadi. Fundamentalistlar esa buni xavotirli va tahlikali hodisa sifatida baholashadi. Bu voqeilikda ular diniy qadriyat, etnik odatlar yoki madaniy omillar bo'ladimi faqatgina radikal uslublarga murojaat qilishadi [5:139].

Bu tarixiy nazariya mafkuraviy xarakterga ega ekanligi hozirgi davrda tarixiy integratsiya jarayonlari to'g'risida ham, lokal differensiya to'g'risida ham keng fikr berish mumkin. Mazkur dialektiklik qarash "...yangi davr tarixini o'z navbatida yagona va birlashuvni anglatga-da, o'zida bir qator ijtimoiy jarayonlar, siyosiy va iqtisodiy islohotlarni qamrab oladi [1:122]. Bu, o'z navbatida, o'zida ikkala tushunchani nazariy jihatdan tendensiyaning birlashlirgan va asoslangan ajralmas birlikni anglatuvchi yangi tushuncha - "Yangi tarix" konsepsiyasida o'z aksini topdi". Mazkur yangicha qarash taraqqiyot uchun qo'yilgan qadamni hamda o'zida bir qancha vatanparvarlik g'oyalarni qamrab olishi bilan ham ajralib turadi. Demak, mazkur jarayonni to'g'ri tushunish va ijtimoiy hayotga tatbiq etish global dunyoda ham milliy madaniy omillarni saqlab qolish imkonini beradi [8:356].

Yuqorida zanjir tariqasida kelayotgan tarixiy tushunchalar qatoridan o'rin olgan muhim halqalardan biri – ijtimoiy siyosat iborasidir. Bizni tariximizda va bugungi O'zbekiston tarixida uchrayotgan bu atama – asosan, quyidagi yo'nalishlarni qamrab oluvchi maqsadli faoliyat majmuasidir, ijtimoiy himoya: nogironlar, yolg'iz keksalar, boquvchisini yo'qotganlar va boshqa zaif qatlamlarga davlat tarafidan yordam ko'rsatish siyosati [9:236]. Ta'lim va sog'liqni saqlash aholi uchun keng qamrovli, arzon va sifatli ta'lim hamda tibbiy xizmatlarni ta'minlash mexanizmlari. Bandlik- fuqarolarni munosib mehnat sharoiti, ish o'rinlari yaratish va mehnat huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq siyosat. Ijtimoiy infratuzilma uy-joy, transport, kommunikatsiya va boshqa xizmatlar orqali aholi farovonligini oshirish. Ijtimoiy nafaqalar va pensiyalar, turli yosh toifalarida, turli ijtimoiy mavqedagi fuqarolarga nafaqa va pensiya ta'minotini yo'lga qo'yish [2:76]. Ijtimoiy adolat jamiyatdagi tafovutlarni kamaytirish, teng imkoniyatlar yaratish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash. Ushbu yo'nalishlar ijtimoiy siyosatning qamrov doirasini belgilab beradi. Biroq turli davlatlarda ushbu siyosatning hayotga tatbiq etilish shakl va usullari farq qilishi mumkin. Masalan, Skandinaviya davlatlarida ijtimoiy adolat, tenglik va fuqarolik jamiyatining izchil rivojlanishi oqibatida ijtimoiy siyosat nisbatan keng qamrovli ko'rinishga ega bo'lsa, ayrim rivojlanayotgan davlatlarda cheklangan rivojlanish sharoitlari tufayli, ijtimoiy siyosat siyosiy tusga ega bo'lib, faqat mavjud imkoniyatlar doirasidagina amalga oshirilishi kuzatiladi [6:257]. G'arb tadqiqotlarida ular

“farovonlik davlati” va “rivojlanayotgan davlat” modellari sifatida qiyosiy tahlil etiladi. Bundan tashqari, ijtimoiy siyosat borasidagi turli yondashuvlar iqtisodiy tuzilishning o‘ziga xosliklari bilan ham bevosita bog‘liq. Zamonaviy davlatlarda, ayniqsa, ijtimoiy-ma’naviy qadriyatlarga alohida urg‘u beriladigan jamiyatlarda, ijtimoiy sohalaridagi davlat tartibga solishining zarurligi va ahamiyati keng e’tirof etiladi.

Mamlakatimiz mustaqillikning dastlabki yillaridanoq davlat ijtimoiy siyosatni iqtisodiy islohotlar bilan bir qatorda olib borishi zarurligi qayd etildi. O‘zbek modeli deb nom olgan taraqqiyot yo‘lida “kuchli davlatdan – kuchli jamiyat sari” tamoyilining tatbiq etilishi, asosan, ijtimoiy siyosat bilan bog‘liq jarayonlarni ham o‘z ichiga olgan edi. Xususan, sobiq tuzum davridagi majburiy g‘amxo‘rlik va tenglashtiruvchi siyosatdan bozor iqtisodiyoti sharoitidagi aniq maqsadli ijtimoiy himoya siyosatiga o‘tish izchil tarzda amalga oshirildi [10:265].

Ijtimoiy siyosat amaliyotida “asosiy kategoriya” tushunchasi unga xos eng muhim unsur yoki tushunchalarni bildiradi. Ushbu kategoriyalarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- Ijtimoiy adolat: jamiyatda resurslar va imkoniyatlarning nisbatan teng taqsimlanishi, ijtimoiy xizmatlar va himoya shakllaridan foydalanish imkoniyatlarining hamma uchun ochiqligi.

- Ijtimoiy himoya – iqtisodiy yoki ijtimoiy jihatdan noqulay sharoitga tushgan aholi qatlamlarini davlat yoki nodavlat muassasalari tomonidan qo‘llab-quvvatlash, minimal turmush darajasini ta’minlash choralari majmuasini anglatadi.

- Ijtimoiy barqarorlik – siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida xavfsizlik hamda muvozanatni ta’minlash, shuningdek, jamiyatda nizolar va to‘qnashuvlarni oldini olishni nazarda tutadi.

- Farovonlik (well-being): insonlarning sog‘lom, xavfsiz va munosib hayot kechirishi, iqtisodiy yetarlilik va ma’naviy yetuklik darajasi.

- Ijtimoiy mas’uliyat: davlat, jamiyat va biznes sektori tomonidan aholining manfaatlarini ko‘zlab, turli ko‘rinishdagi yordam va xizmatlarni tashkil qilish.

Solidarnost (hamjihatlik): jamiyat a’zolari o‘rtasida bir-birini qo‘llab-quvvatlash, birdamlik, hamkorlik va o‘zaro mas’uliyat muhitini kuchaytirish.

Mazkur kategoriyalar bir-birini to‘ldirib, jamiyat hayotida ijtimoiy siyosatning naqadar muhim va ko‘p qirrali ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, ijtimoiy siyosatning “jamiyat – davlat – shaxs” o‘rtasidagi munosabatlarni uyg‘unlashtirishdagi roli muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan ham ijtimoiy siyosat har qanday siyosiy tuzum yoki iqtisodiy modelning ajralmas qismi bo‘lib, u bevosita xalq farovonligi bilan bog‘liq holda yondashishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Farg‘ona DU. Tarix yo‘nalishidagi “Ijtimoiy siyosat” ilmiy seminari materiallari. – Farg‘ona, 2021.
2. Fayziyev Q. Sog‘liqni saqlashda xususiy sektor: Tarix, qonunchilik va amaliyot. – T.: 2022.
3. Iqbolov H. Milliy davlatchilik va ijtimoiy siyosat (XXI asr avvalidagi o‘zgarishlar). – T.: Sharq, 2019.
4. Mambetjanov Q.Q. Iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish jarayonida yalpi ichki mahsulotni hisoblashning nazariy-uslubiy asoslarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya avtoreferati. T.: 2018-y
5. Mahkamov A. O‘zbekistonda ijtimoiy siyosat evolyutsiyasi (XX asr oxiri – XXI asr boshlari). – T.: Fan, 2018.
6. Muxtorova Z. Ijtimoiy nafaqa tizimi tarixi: davlatchilik an‘analari va zamonaviy bosqich. – T.: 2022.
7. Navoiy viloyati: “Obod qishloq” va tibbiy islohotlar bo‘yicha tarixiy ma’lumotlar. – Navoiy, 2021.
8. Худокормов А.Г. Экономическая теория: Новейшие течения Запада: / - М.: ИНФРА-М, 2009. - 416с.
9. Xoldorov U. Qishloq infratuzilmasini rivojlantirish va bandlik: 2017–2024-yillar tahlili. – T.: 2023.
10. Shirinov Sh. O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida raqamli texnologiyalarning tutgan o‘rni (2017–2023). – T.: 2023.

UO‘K: 314.8.062

O‘ZBEKISTONDA AHOLINING 1980-1985 YILLARDAGI MIGRASIYASI

J.A.Amirdinov, katta o‘qituvchi, Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti Samarqand filiali, Samarqand

Annotasiya. Mazkur maqolada sovet hukumati davrida O‘zbekistonga aholini ko‘chirish siyosati arxiv manbalari asosida tahlil qilingan. Xususan, 1980–1985-yillarda ittifoq hududlaridan O‘zbekistonga, ayniqsa, shahar aholisi yashash joylariga ko‘p miqdorda aholi ko‘chib kelgani qayd etilgan. Qishloq aholisi yashash joylarida ba’zi yillarda migrasiya o‘sishi kuzatilgan bo‘lsa-da,

umumiy aholi o'sishiga ta'siri cheklangan, ayrim yillarda esa migrasiya salbiy ko'rsatkichga ega bo'lgan. Maqolada, shuningdek, O'zbekistonning viloyat va shaharlarida aholi migrasiyasi bilan bog'liq holatlar, ishchilar, xizmatchilar, o'quvchilar va nafaqaxo'rlar tarkibi haqida ham muhim ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kommunistik mafkuraning joriy etilishi, shahar aholisi, qishloq aholisi, migrasiya o'sishi, migrasiya kamayishi, ishchilar, xizmatchilar, o'quvchilar, nafaqaxo'rlar, arxiv hujjatlari.

Аннотация. В данной статье на основе архивных источников проанализирована политика советского правительства по переселению населения в Узбекистан. Особое внимание уделено периоду 1980-1985 годов, когда наблюдался значительный приток мигрантов из различных регионов СССР, преимущественно в городские поселения Узбекистана. Хотя в некоторые годы отмечался рост миграции в сельские районы, его влияние на общий прирост населения оставалось ограниченным, а в отдельные годы фиксировалась отрицательная миграция. В статье также представлены важные данные о миграционных процессах в областях и городах Узбекистана, включая сведения о составе мигрантов - рабочих, служащих, учащихся и пенсионеров.

Ключевые слова: миграционная политика, советский период, Узбекистан, городское население, сельское население, демографические изменения, архивные материалы.

Abstract. This article analyzes the Soviet government's population resettlement policy in Uzbekistan based on archival sources. Specifically, it highlights the significant influx of migrants from various regions of the USSR to Uzbekistan between 1980 and 1985, particularly into urban areas. While some years saw an increase in migration to rural areas, its impact on overall population growth was limited, with certain years even experiencing negative migration rates. The study also provides important data on migration patterns across Uzbekistan's regions and cities, including the demographic composition of migrants—workers, employees, students, and retirees.

Keywords: migration policy, Soviet era, Uzbekistan, urban population, rural population, demographic changes, archival data.

Kirish. XX asrning yarmi, 1980–1985-yillar oralig'i O'zbekistonda demografik o'sishning yangi bosqichi bilan alohida ajralib turadi. Sobiq Sovet hokimiyati tomonidan olib borilgan markazlashtirilgan aholini boshqaruv siyosati respublikaning urbanizatsiya jarayonini tezlashtirdi va ushbu jarayon ayniqsa shaharlarda sanoat ishlab chiqarishning rivojlanishi, yangi ish o'rin yaratilishi, xizmat ko'rsatish sohasi va infratuzilmaning kengayishi bilan chambachas bog'liq edi. Migratsiya, ya'ni aholini bir hududdan boshqasiga ko'chirish, Sobiq Sovet Ittifoqi umumiy iqtisodiy iqtisodiyotining bir qismi sifatida ko'rib chiqish bo'lib, mehnat resurslarini qayta taqsimlash samarali vositalarga aylangan. Ushbu maqolada arxiv materiallari asosida O'zbekiston hududiga aholi migratsiyasining rivojlanishi, migratsiyaning ijtimoiy-demografik va iqtisodiy-siyosiy masalalari ilmiy asosda yoritiladi.

Metodologiya. Maqola-demografik tahlil asosida tarixiy bo'lib, ilmiyda tarixiylik, tizimli ishlab chiqarish va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Asosiy e'tibor arxiv ma'lumotlari va statistik ma'lumotlarga bog'liq bo'lib, ular asosida shahar va qishloq aholisining o'ziga xos nisbati, migratsiya resurslarining tarkibi, migratsiya sohalari kesimidagi ta'siri o'rganildi.

Manbalar va tahlil. Statistik hisobotlar, shahar va shahar hokimiyatlarining umumiy davlat iqtisodiy faoliyatiga tegishli qarorlari, Sovet Ittifoqining umumdavlat rejalariga doir hujjatlar kiradi. Jumladan, 1980–1985-yillarga oid aholini tartibga solish hujjatlar, aholi soni va tarkibiga oid statistik ma'lumotlar, migratsiya oqimlarining ijtimoiy (ishchilar, xizmatchilar, o'quvchilar va xizmatchilar) hisobotlari asos qilib olindi.

1980–1985-yillarda O'zbekiston hududiga, asosan, shahar aholisi punktlariga SSSRning boshqa hududlaridan katta hajmdagi aholi ko'chib keldi. Bu ko'chishlar orqali sanoatlashgan shaharlar aholisi keskin oshdi, ishchi kuchiga bo'lgan talab ta'minlandi. Respublika viloyatlarida, Qoraqalpog'iston ASSR, Jizzax, Samarqand, Namangan, Qashqadaryo va Andijon viloyatlarida shahar aholisi sonining ortishi kuzatildi. E'tiborga molik jihat shuki, shaharlarda tug'ilish koeffitsienti qishloqlarga nisbatan

1,5 barobar kam bo'lishiga qaramay, migratsiya va ma'muriy-hududiy o'zgarishlar hisobiga shahar aholisi qishloq aholisiga nisbatan 1,4 barobar tezroq o'sdi.

1982–1983-yillarda O'zbekiston aholisining tabiiy o'sishi quyidagicha bo'lgan. 1982-yilda respublikada 589,3 ming nafar tug'ilish, 124,1 ming nafar vafot etganlar, tabiiy o'sish 465,2 ming nafarni tashkil qilgan. 1983-yilda esa tug'ilganlar soni 609,2 ming nafarga, vafot etganlar 128,8 ming nafarga yetgan, tabiiy o'sish 480,4 ming nafar. Viloyatlar ko'rsatkichiga qaraganda, eng yuqori tabiiy o'sish Samarqand viloyatida kuzatilgan: 1982 yilda 55,4 ming nafar, 1983-yilda 55,7 ming nafar. Farg'ona viloyatida bu ko'rsatkich 47,4 mingdan 49,3 ming nafarga, Qashqadaryo viloyatida 45,2 mingdan 47,8 ming nafarga oshgan. Aholining tabiiy o'sishida eng past ko'rsatkich Navoiy viloyatida qayd etilgan: 1982-yilda 16,4 ming nafar, 1983-yilda 16,9 ming nafar [1].

1980-yillar boshidagi demografik o'sish jarayonlari nafaqat umumiy aholi ko'payishi, balki respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosat, sog'liqni saqlash tizimi va oilalardagi bolalar soniga bo'lgan munosabatni ham aks ettiradi. Aynan shu davrda ko'p farzandlilik keng tarqalgan bo'lib, oilalarda besh va undan ortiq farzandli bo'lish odatiy hol hisoblanardi. Bu omil ham aholining tabiiy ko'payishida muhim rol o'ynagan.

Tabiiy ko'payishdagi hududiy farqlar esa tub aholi tarkibi, urf-odatlar, migratsiya jarayonlari va iqtisodiy faollik darajasi bilan bog'liq holda shakllangan. Masalan, Samarqand, Farg'ona va Qashqadaryo kabi hududlarda aholi juda zich joylashgan va an'anaviy ko'p farzandli oilalar ustunlik qilgan. Bu hududlarda qishloq xo'jaligi yetakchi tarmoq bo'lib, mehnat resurslariga bo'lgan ehtiyoj yuqori bo'lgan. Bunday iqtisodiy omillar ham ko'p bolali oilalar shakllanishiga olib kelgan.

Navoiy viloyatidagi past ko'rsatkichlar esa asosan bu hududning ko'p qismini sanoat va cho'l hududlari tashkil etganligi, aholi sonining nisbatan kamligi, shuningdek, ishchi migratsiyasining yuqori bo'lishi bilan izohlanadi. Ishchi kuchining katta qismi boshqa viloyatlarga ish izlab ketgani natijasida viloyatda tabiiy o'sish sur'atlari ancha past bo'lgan.

Umuman olganda, 1982–1983-yillardagi demografik holat, O'zbekistonning o'sha davrdagi ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy rivojlanishini ifoda etadi. Bu ma'lumotlar kelgusidagi demografik siyosatni shakllantirishda, ijtimoiy xizmatlar tarmog'ini yanada samarali tashkil etishda muhim manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Aholining vafot etgani bo'yicha, 1982-1983-yillarda jami 252,9 ming nafar odam vafot topgan. Bularning 71 964 nafari 0-2 yoshli bolalar bo'lib, umumiy o'limlarning 28,5%ni tashkil etgan. Bolalar o'limi Samarqand viloyatida 8 278 nafar va Qoraqalpog'iston ASSRda 6 337 nafar bo'lib, eng yuqori ko'rsatkichlar qayd etilgan. Migratsiya jarayoniga kelsak, 1984-yilda O'zbekiston shaharlariga 230 498 nafar ko'chib kelgan, 197 367 nafar esa chiqib ketgan. Natijada mexanik o'sish 33 131 nafarni tashkil etgan. Migratsiya oqimi asosan Markaziy Osiyo respublikalariga yo'nalgan bo'lib, 34 270 nafar O'zbekistonga, Qirg'iziston SSRda 935 nafar, Tojikiston SSRda 143 nafar, Turkmaniston SSRda 551 nafar, Qozog'iston SSRda 1 003 nafar mexanik o'sish qayd etilgan. Eng ko'p aholi yo'qotish RSFSRga nisbatan -12 328 nafar bo'lgan. Viloyatlar ko'rsatkichiga ko'ra, Samarqand viloyati qishloq joylarida 2 666 nafar kelgan, 4 217 nafar chiqib ketgan. Natijada -1 551 nafar mexanik kamayish ro'y bergan. Toshkent shahriga esa 16 248 nafar ko'chib kelgan bo'lib, ularning 1 375 nafari 16 yoshgacha bolalar bo'lgan. Boshqa viloyatlardan ko'chib kelganlar qatorida Samarqand viloyatidan 2 915 nafar (shuning 49 nafari 16 yoshgacha bolalar), Qashqadaryo viloyatidan 2 777 nafar (1 230 nafari 16 yoshgacha bolalar) bo'lgan. Eng ko'p aholi yo'qotish Farg'ona viloyatida -4 138 nafar, Sirdaryo viloyatida -2 124 nafar va Buxoro viloyatida -1 619 nafar bo'lib qayd etilgan.

Xulosa qilib aytganda, 1982-1984 yillarda O'zbekistonda bolalar o'limi, ayniqsa 0-2 yoshlilarda juda yuqori bo'lgan. Shaharlarda mexanik o'sish Markaziy Osiyo respublikalaridan kelgan migrantlar hisobiga ro'y bergan. Qishloq viloyatlarda esa aholining chiqib ketishi kuzatilgan [1].

1985-yilda O'zbekiston aholisining demografik va iqtisodiy ahvolidagi juda qiziq o'zgarishlar kuzatildi. Aholining yosh tarkibiga kelsak, 17.97 million axolining 42.7 foizi 0-15 yoshdagi bolalardan, 49.2 foizi mehnatga layoqatli yoshdagilardan, 8.1 foizi esa nafaqa yoshdagilardan iborat bo'lgan. Shahar va qishloq axolisining nisbati 41.5% ga 58.5% ni tashkil etdi.

Mehnat resurslari soni 1971-yildan 1985-yilgacha 2.6 milliondan 4.8 millionga ko'paydi. Biroq, bu o'sishning ko'p kismi Rossiya va Ukrainadan keltirilgan mutaxassislar hisobiga erishildi. 1985-1986-yillarda Toshkent shahrida 200 ming ishsiz bo'lishiga qaramay, 125 ming rus va boshqa millat ishchilari jalb etildi [2].

Aholining mehnat tarkibida juda katta notengliklar mavjud edi. Masalan, sanoat sohasida o'zbeklarning ulushi 51.1% ni tashkil etsa, kimyo va neft kimyosida bu ko'rsatkich faqat 24.9% ga yetdi. 1983-yilda respublikada 836 ming ishsiz mavjud bo'lib, bu aholining 5% dan ortig'ini tashkil etdi.

Demografik ko'rsatkichlarga kelsak, 1985-yilda 642.9 ming kishi tug'ilgan, 132 ming kishi vafot etgan. Migrasiya balansi manfiy bo'lib, 34.8 ming kishi chiqib ketgan. 99 yoshlilar soni 1884-yilda tug'ilganlar uchun 2719 nafar bo'lib, 1985-yilga kelib 1848 nafarga kamaygan [3].

Respublikaning iqtisodiy va ijtimoiy ahvolidan asosiy muammolari sifatida:

- Markazning norasional kadrlar siyosati;
- Mahalliy mutaxassislarni tayyorlash tizimining noto'g'ri ishlashi;
- Ishlab chiqarishning zamonaviy usullarini joriy etishdagi kamchiliklar;
- Ijtimoiy infraqurulumalarning yetishmasligi.

Bu davrda O'zbekistonda aholi tez o'sishi, mehnat resurslarining noaniq tarkibi va iqtisodiy rivojlanishning notekisligi kabi muammolar kuchli namoyon bo'ldi. Markazning siyosati mahalliy kadrlarni rivojlantirish o'rniga boshqa respublikalardan mutaxassislar keltirishga asoslanganligi, bu muammolarni yanada chuqurlashtirdi.

Xulosa. 1980–1985-yillarda Sobiq Sovet Ittifoqining O'zbekistonga nisbatan boshqargan aholini ko'chirish siyosati respublikaning demografik va iqtisodiy rivojiga barqaror ta'sir ko'rsatishi, maqsadli migratsiya tomonidan shahar aholisining ulushi ortishi, sanoat va xizmat ko'rsatish sohalarida mehnat resurslariga bo'lgan talab qondirildi. Bu jarayon, ayniqsa, Markaziy Osiyoning geosiyosiy va iqtisodiy holatini nazorat qilish uchun keng qamrovli siyosatning bir ko'rinishi edi.

Migratsiya O'zbekistonda aholini ehtiyoj va mehnat kuchi bo'yicha qayta taqsimlash orqali kommunistik iqtisodiy modelga mos keladigan aholi resurslarini boshqarish mexanizmining bir bo'lagi sifatida qaraldi. Ushbuda o'rganilgan arxiv hujjatlari va statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, Sovet davlati migratsiya orqali iqtisodiy, balki ijtimoiy va mafkuraviy tomonlama jamiyatga ta'sir o'tkazishga harakat qilgan. Aynan mana shu holat O'zbekistonning XX asr bosqichidagi demografik va ijtimoiy-iqtisodiy ko'rinishini kuzatishda hal qiluvchi rol o'ynagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy Davlat Arxivi R-Fond 1619, 11-ro'yxat, 4195, 4608, 4699, 4700, 4701, 4782 va 4783-ishlar.
2. Amirdinov DJ. A. Sobiq sovet ittifoqi davrida O'zbekiston shaharlari aholisining ko'chib keluvchilar hisobiga o'sishi (1975-1977 yillar misolida) //Vzglyad v proshloye. – 2022. – T. 5. – №. 1.
3. Amirdinov J. A. O'zbekistonga SSSRdan ko'chirilgan xalqlar taqdiri //Uzbek Conference Publishing Hub. – 2021. – T. 1. – №. 01. – S. 94-97.

UDK 711(575.171)(091):94(575.171

QADIMGI XORAZM HUDUDIDAGI SHAHARSOZLIK MADANIYATI RIVOJIDA HUNARMANDCHILIK, SAVDO, DINIY E'TIQOD HAMDA SHAHAR VA MANZILGOHLARNING O'RNI

M.I. Atajanov, PhD, teacher, Urgench State University, Urgench

Annotatsiya. Maqolada Qadimgi Xorazm hududidagi ilk shaharlarning shakllanishidagi asosiy omillarni tahlil qilish bilan bog'liq masalalar yoritilgan. Aholi joylashuvining geografik va ekologik sharoitlarida oddiy aholi punktlaridan tortib, aholi punktlarida qurilish bilimlarini aks ettirishgacha bo'lgan iqtisodiy omillar hisobga olinadi.

Kalit so'zlar: Qanxadaryo, Tunidaryo, Dovdon, Ko'zalik, Guldursun, Tuproqqal'a, Mesheki, Uchchak yodgorliklari.

Аннотация. В статье освещены вопросы, связанные с анализом основных факторов формирования первых городов на побережье Южного острова. Экономические факторы

учитываются в географических и экологических условиях расселения населения, от простых поселений до отражения строительных знаний в поселениях.

Ключевые слова: Канхадарья, Тунидарья, Довдон, Козаликир, Гульдурсун, Тупроккала, Мешекли, памятники Учочак.

Abstract. The article describes the issues related to the analysis of the main factors in the formation of the first cities in the South Aral Bay region. Economic factors from simple settlements to the reflection of construction knowledge in settlements are considered in the geographical and ecological conditions of population settlement.

Key words: Kankhadaryo, Tunidaryo, Dovdon, Ko`zalikir, Guldursun, Tuproqkala, Meshekli, Uchochak monuments.

Qadimgi Xorazmda shakllangan ilk ixtisoslashgan manzilgohlardan biri bu Janubiy Xorazm hududida, Amudaryo bo'yida bunyod etilgan Xumbuztepa yodgorligi hisoblanadi. Bu yodgorlik, tadqiqotchilarning fikricha, kulolchilik markazi bo'lgan. Amudaryo orqali o'zlari ishlab chiqargan kulolchilik buyumlarini boshqa shahar va davlatlarga yetkazib berishgan. Sopol sinig'i– ostrakka yozilgan yozuvlar mazkur yodgorlikda davlat buyurtmalari bilan bog'liq ishlab chiqarish yo'lga qo'yilganligini ko'rsatadi.

Shaharlarning qurilish jarayonida ularning hududiy geografik joylashuvi va vazifasiga qarab turli turdagi shaharlar quriladi. Bularni quyidagicha ajratish mumkin:

1. Chegara shaharlar.
2. Savdo aloqalari uchun mo'ljallangan shaharlar.
3. Hunarmandchilik markazlari.
4. Diniy markazlar.

Bu yodgorlikning qachon bunyod etilganligi masalasi hozircha tadqiqotchilar o'rtasida munozarali masalalardan biri hisoblanadi. Ba'zi tadqiqotchilar uni ahamoniyar bosqini bilan bog'lasa, boshqalari undan oldingi davrni, ya'ni mil. avv. VII asr oxirlarini ko'rsatadi.

Xumbuztepa Xazorasp shahridan 17 km. sharqda, Amudaryoning chap sohilida joylashgan. Bugungi kunda uning ko'p qismini Amudaryo suvlari yuvib ketgan, boshqa bir qismi esa mahalliy aholi tomonidan o'zlashtirib yuborilgan. Uning faqat 4,6 gektar qismi saqlanib qolgan [1.1984. c-22]. Xumbuztepa mil. avv. VI boshlaridan – III asrlargacha faoliyat olib borgan.

1973 yilda Xorazm viloyati arxeologik xaritasini tuzish ishlari davomida arxeolog olim M.Mambetullayev Xumbuztepani aniqlagan va tadqiqot ishlarini olib borilgan [2. 1986. Вып 2]. Tadqiqotchi Xumbuztepa yodgorligida olib borilgan tadqiqotlar natijasida aniqlangan sopol buyumlarni, terrakota haykallarini, suvdon va undagi tasvirlarni keng tahlil qilgan. Yodgorlikdan yozuv namunalari ham topilgan. Uni V.A.Livshits tadqiq qilgan. Bu yozuvlar mil. avv. I asrlarga oid bo'lib, ular xo'jalik yozuvlari bo'lgan. Unda mahsulotlar miqdori va ismlar keltirilgan. Shu asosda tadqiqotchilar yodgorlikka hunarmandchilik markazi deb ta'rif berganlar. Ular davlat miqyosida sopol buyumlar ishlab chiqarganlar va buning evaziga turli mahsulotlarni qabul qilgan bo'lsalar kerak, deb ko'rsatilgan [3. 1984. c-36].

1996-1997-yillarda Xumbuztepada S.R.Bolelov tadqiqot ishlarini olib borgan. U yodgorlik rivojlanishidagi uchta qurilish bosqichini aniqlagan:

I bosqichga oid yarim yerto'la va chaylalarining izlari aniqlangan. U yerda ikki yarusli xumdon, ustaxona ham topilgan. Tadqiqotchi xumdonlarning qurilish uslubi mil. avv. I ming yillikning ikkinchi choragiga oid Marg'iyonaning Uchtepa va Churnok yodgorliklaridan topilgan xumdonlarga o'xshashligini aniqlagan [4. 2014. c-6]. S.R.Bolelov bu davrni mil. avv. VII asr oxirlari –mil. avv. VI asrlarga [5. 2014. c-32] oid, deb ko'rsatadi.

II bosqichda yarim yerto'la va chaylalarining usti qum bilan to'ldirilib, yirik monumental yangi ustaxona qurilgan. Bu davrga oid ibodatxona izlari ham aniqlangan. Bu bosqichdagi sopol buyumlarning ishlanish uslubi birinchi bosqichnikidan farq qilib, xumchasimon idishlarning bo'yin qismi alohida ajratilgan, gardishi uchburchaksimon, uchi o'tkir qilib ishlangan. Silindronik sopol idishlar sirtining ba'zi bir qismlari qizil rang bilan bo'yalgan yoki ularga qizil rang oqizilgan. Kosa, tog'orachalarning tashqi va ichki qismi esa qizil rang bilan bo'yalgan [6. 2014. c-31]. Bunday sopol

idishlar Ko'zaliqir yodgorligi uchun ham xarakterlidir. Bu davr mil. avv. VI asr – V asrlarga oid, deb ko'rsatiladi.

III – bosqichga oid qurilish qoldiqlari aniqlanmagan, lekin bu davrga oid nihoyatda ko'p sopol idishlarning parchalari va toshqollar topilgan. Bu bosqichning mil. avv. IV asrning oxirlari ekanligi aniqlangan.

Xumbuztepadan sopol buyumlari pishiriladigan xumdonlar, ishlash jarayonida yaroqsiz bo'lgan idishlar uyumi, ko'plab sopol buyumlarning toshqollari va axlat o'ralari topilgan. Xumdonlarning balandligi 2,2 metrdan 7,5 metrgacha bo'lib, ular atrofida kul, haykalchalarning siniqlari, idishni pishirishda ishlatiladigan tagliklar, pishgan, xom g'isht bo'laklari va og'irligi 50–100 gramm bo'lgan loydan ishlangan tuxumsimon yadrolar topilgan [7. 2013.02.12 soni]. Bu topilmalar Xumbuztepaning sopol buyumlar ishlab chiqaruvchi hunarmandchilik markazi bo'lganligini asoslaydi.

Xumbuztepa yodgorligi 2011-yildan boshlab S.R.Baratov rahbarligidagi Xorazm Ma'mun akademiyasining Janubiy Xorazm arxeologik otryadi tomonidan tadqiq qilingan. Tadqiqotchilar tomonidan Xumbuztepada mil. avv. V asrning oxirlariga oid otashparastlik ibodatxonasi topilgan [8. 2012. cc-33-42]. Ibodatxonaning uchta qurilish bosqichi aniqlanib, uning O'rta Osiyodagi eng qadimiy ibodatxona ekanligi asoslab berilgan.

Mil. avv. IV–II asrlarda hunarmandchilikka ixtisoslashgan qishloqlar shakllangan. Arxeologlar bunday qishloqlarni Dovdon irmoqlariga yaqin Tarim–qoya va Tuzqir qirlarida, Tuzqir [9. 1976. c-256] va Nurum [10. 2002. Вып. 33] vohalarida qayd qilganlar. Nurum yodgorligi Sariqamish deltasi g'arbiy qismida O'rta Davdaka oqimi kengliklarida joylashgan Tuzqir tepaligidan shimoli-g'arbda joylashgan. U bugungi kunda Turkmaniston Respublikasining Toshhovuz viloyatiga to'g'ri keladi. Undagi statsionar tadqiqot ishlari 1989-yildan boshlangan. Bu yodgorlik kulolchilik buyumlari ishlab chiqarishga mo'ljallangan qishloq bo'lib, umumiy hududi 500 gektar bo'lgan. Yodgorlik mil. avv. I asr – milodiy I asrlarga tegishli bo'lgan [11. 1991. c-72-83]. Bu yerda 20 ortiq qo'rg'on-uylar aniqlangan. Har bir qo'rg'on-uyda 2 tadan xumdon bo'lgan. Jami 40 dan ortiq xumdonlar aniqlangan. Xumdonlarning qurilish uslublari Qadimgi Xorazmning boshqa hududlaridan topilgan xumdonlarga o'xshash bo'lgan. Nurum hunarmandchilik markazi Qadimgi Xorazmning chegara hududida joylashgan bo'lib, u chorvador qabilalar hunarmandchilik mahsulotlarining sotilishiga va o'zaro tovar ayirboshlashga ixtisoslashgan.

Qal'aliqir 2 yodgorligi janubiy Davdon daryosining chap qirg'og'ida Qal'aliqir 1 dan 10 km. g'arbda, Ko'zaliqirdan 6 km. shimoli-sharqda joylashgan. U 1938-yilda S.P.Tolstov boshchiligidagi XAEE tomonidan topilgan. Tadqiqot ishlari XX asrning 50-yillarida olib borilgan. 1980-1991-yillar davomida V.I.Vaynberg boshchiligidagi ham tadqiqot ishlari davom qilgan [12. 2004. c-286]. Yodgorlik mil. avv. IV asrning o'rtalarida bunyod etilgan bo'lib, u mil. avv II asrda bo'lib o'tgan katta yong'in tufayli vayronaga aylangan.

Qal'aning ichki qismida aylana shakldagi ibodatxona qurilgan. Uning diametri 24 metr bo'lib, u 2 metrlik baland platforma ustida bunyod etilgan [13. 2004. c-6-11]. Ibodatxona ham mudofaa devorlari bilan mustahkamlangan. Yodgorlikdan ko'p miqdorda sopol buyumlar topilgan. Ularning aksariyati butun holda topilgan. Ular orasida ritonlar, suvdonlar bor. Suvdonlarda daraxt oldida turgan tuyadagi chavandoz, afsonaviy hayvon, bug'u kabi tasvirlar bo'rtma tarzda aks ettirilgan. Shuningdek, ko'plab terrakota haykalchalar, diniy marosim nonini pishirish uchun ishlatiladigan qolip, Qadimgi Xorazm yozuvi yozilgan ostraklar, ya'ni sopol siniqlari topilgan. Qal'aliqir 2 yodgorligidan topilgan yozuvlar Livshits tomonidan o'qilgan. Unda ibodatxonaga olib kelingan va ibodatxonadan berilgan mahsulotlar ro'yxati, odamlarning ismlari yozilgan [14. 2004. c-188-206].

Qo'yqirilgan qal'a yodgorligi Qadimgi Xorazm davlatining yirik ibodatxonasi va astronomik kuzatishlar olib boriladigan madaniy markazlaridan biri hisoblanadi. Yodgorlik Qadimgi Xorazm davlatining brazman, ya'ni hosildorlik ma'budasiga atab qurilgan yirik ibodatxonasi bo'lgan [15. 2009. c-205].

Qo'yqirilgan qal'aning tarhi doira shaklida bo'lib, uning umumiy maydoni 90 m² ga.ni tashkil qiladi [16. 2009. b-44]. Yodgorlik Qoraqalpog'iston Respublikasi Ellikqal'a tumanida joylashgan. U

dastlab S.P.Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi a'zolari tomonidan 1938-yilda topilgan, 1951-1957-yillar mobaynida yodgorlikda statsionar arxeologik tadqiqot ishlari olib borilgan [17. 1967. c-5]. Qal'a mil. avv. IV – III asrlarda bunyod etilgan bo'lib, mil. avv. II asrda vayron etilgan. Milodiy III – IV asrlarda yana qayta bunyod etilgan. Uning markaziy qismi-arki silindr shaklida qurilgan bo'lib, diametri 44 metr, ikki qavatdan iborat. Ark bilan mudofaa devorlari orasida aholining turarjoylari qurilgan.

Qo'yqirilgan qal'aning mudofaasiga alohida e'tibor qaratilgan. Qal'a ikki qator mudofaa devori va xandaq bilan himoyalangan. Mudofaa devorining pastki qismi paxsadan, yuqorisi esa xom g'ishtdan bunyod etilgan. Tashqi mudofaa devorining qalinligi 7,2 metr, ichki devorining qalinligi 1 metr, balandligi 7 metr bo'lgan. Qal'a atrofidagi xandaqning eni 15 metr, chuqurligi 3 metr bo'lib, u suv bilan to'ldirilgan [18. 2011. b-104]. Mudofaa devori yana proteyxizma bilan ham himoyalangan. Tashqi mudofaa devorida har 20 metrdan, jami 9 ta bur-minora joylashgan. Burjlar devor bilan bir xil tekislikda qurilgan [19. 2007. b-83].

Qal'aga kirish darvozasi to'g'riburchakli labirint shaklida bo'lib, devorning sharqiy qismida qurilgan. Darvoza oldida 34 metrli uzunlikda pandus – nishab yo'lka qurilgan [20. 2007. b-92]. Markaziy binoga ko'tarma ko'priq orqali kirilgan.

Qo'yqirilgan qal'a arkining birinchi qavatida 8 ta gumbazli xonalar bo'lgan, ulardan turli sopol idishlar va haykalchalar topilgan. Bu topilmalar Qadimgi Xorazm davlatida hunarmandchilik va san'at yuqori darajada rivojlanganligini ko'rsatadi [21. 2013. c-280].

Qal'ada zardushtiylik diniga e'tiqod qiluvchi ruhoniylar yashaganlar. Qal'a atrofida esa dehqonlarning dalalari, uzumzorlari va sopol ishlab chiqaruvchi ustaxona izlari topilgan [22. 2013. c-74]. Bu esa qal'a atrofida qishloqlar bo'lganligini va ular qal'ani oziq-ovqat bilan ta'minlab turganligini ko'rsatadi.

Xorazm viloyati Shovot tumani hududidan topilgan Shovot Tuproqqal'asi yodgorligi ham hududning diniy e'tiqodlari bilan bog'liq hisoblanadi. Yodgorlik Qadimgi Dovdon havzasidagi qurib qolgan Shohmurod kanali bo'yida qurilgan. Shahar tarhi dumaloq shaklda bo'lib, uning umumiy maydoni 5 gektarga yaqin. Qal'a mudofaa devorlarining balandligi 3 metrgacha saqlangan. Devorning har 22–30 metridan yarim oval burjlar joylashgan. Shahar atroflari eni 32–42 metr bo'lgan xandaq bilan ham himoyalangan. Yodgorlikning ichki qismi qurilishlardan holi [23. 1980. № 4. – C. 64–69]. Shovot Tuproqqal'asining 3 ta qurilish bosqichi aniqlangan:

Birinchi davr mil. avv. V asr oxiri – III asrlarni o'z ichiga olib, bu davrda mudofaa devorlari bunyod etilgan. Mudofaa devori yo'laksimon bo'lib, yarim aylanali burjlar bilan mudofaalangan.

Ikkinchi davr mil. avv. II – milodiy III asrlarga oid bo'lib, uncha katta bo'lmagan qayta qurilishlar amalga oshirilgan. Unda kvadrat shakldagi xom g'ishtlar ishlatilgan. Devor bo'ylab uylar qurilgan.

Uchinchi qurilish davri milodiy III – IV asrlarga oid bo'lib, bu davrdagi mudofaa devori ta'mirida paxsa va xom g'isht aralash ishlatilgan. Shahar milodiy IV asrga kelib o'z faoliyatini to'xtatgan [24. 2009. – C. 12].

Qadimgi Xorazm davlati chegaralari bo'ylab qal'alar zanjiri shakllantirilgan. Bu davlatning mustahkamligini ta'minlashi bilan birga, uning qudratli davlat ekanligidan ham dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мамбетуллаев М. Хумбузтепе – керамический центр Южного Хорезма. – С. 22.
2. Мамбетуллаев М. Хумбузтепе – керамический центр Южного Хорезма // Археология Приаралья. Вып. II. – Ташкент, 1984;
3. Лившиц В.А., Мамбетуллаев М.М. Острак из Хумбуз – тепе, // Памятники истории и литературы Востока. – Москва, 1986.
4. Мамбетуллаев М. Хумбузтепе – керамический центр Южного Хорезма. – С. 36.
5. Болелов С.Б. Ранний этап становления ремесленного производства на территории Хорезма. – С. 6.
6. Болелов С.Б. К вопросу о формировании ранней земледельческой культуры в низовьях Амударьи. – С. 32.
7. Болелов С.Б. К вопросу о формировании ранней земледельческой культуры в низовьях Амударьи. – С. 31.
8. Саъдуллаев Б. Хумбузтепа топилмалари, // Халқ сўзи. 12.02.2013.
9. Баратов С.Р., Рахманов У.В., Матрасулов Ш., Саъдуллаев Б., Рахимов Ш. Археологические исследования поселения Хумбузтепа в 2011 – 2012 годах, // Археологические исследования в Узбекистане в 2012 году. - Самаркандб 2013. - С. 33 – 42.

10. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I – XIV вв.). Из истории жилища и семьи. Археолого – этнографические очерки // ТХАЭЭ. 1976. Т. 9. – 256 с.
11. Болелов С.Б. Керамические обжигательные горны на территории южного и юго – восточного Приаралья (вторая половина I тыс. до н.э. – первые века н.э.). // ИМКУ. Вып. 33. – Ташкент, 2002.
12. Болелов С.Б. Керамические обжигательные печи Нурумского поселения в Северной Туркмении, // Новые открытия в Южном Приаралье (материалы к археологической карте). Вып.1. – М., 1991. – С. 72-83.
13. Калалы-гыр 2 – культовый центр в Древнем Хорезме IV–II вв. до н.э. / Отв. ред. Б.И. Вайнберг. – М.: Изд-во вост. лит., 2004. – 286 с.
14. Калалы-гыр 2 – культовый центр в Древнем Хорезме IV–II вв. до н.э.–С.6–11.Калалы-гыр 2 ... –С.188–206.
15. История государственности Узбекистана. Т I. – Т., 2009, – С. 205.
16. Собиров К. Хоразмнинг кишлок ва шаҳарлари мудофаа иншоотлари. – Б. 44.
17. Кой – Крылган – кала – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. – IV в. н.э. – С. 5.
18. Egamberdiyeva N. Arxeologiya. – B.104.
19. Ходжаниязов Ф. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари. – Б. 83.
20. Ходжаниёзов Ф. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари. – Т., 2007, – Б. 92.
21. Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Т., 2013. – С. 280.
22. Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Т., 2013, – С. 74.
23. Мамбетуллаев М.М. Раскопки раннеантичного хорезмийского городища Топраккала (Шаватская) // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 1980. – № 4. – С. 64–69.; O'sha muallif. Топрак-кала Шаватская // Археология Приаралья. Вып. III. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 12.
24. Мамбетуллаев М.М. История и культура Южного Хорезма ... – С. 12.

UO'K902/903

QADIMGI XORAZMDA SUG'ORISH TIZIMLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI: AMIROBOD MADANIYATIDAN OROLBO'YI ARXEOLOGIK TADQIQOTLARIGACHA

U.P.Babayazov, o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu maqolada qadimgi Xorazmda sug'orma dehqonchilikning shakllanishi va rivojlanish jarayoni arxeologik va geomorfologik tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Sun'iy sug'orish tizimlarining paydo bo'lishi Amirobod madaniyati davridan boshlab, Amudaryoning qadimiy o'zanlari (Dovdon, Sariqamish, Uzboy) va ularning atrofidagi yodgorliklar orqali asoslab berilgan. XX asrda B.V. Andrianov va B.I. Vaynberg tomonidan olib borilgan ilmiy ekspeditsiyalar sug'orish tizimlarining evolyutsiyasi, ekologik omillar va inson faoliyati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ochib bergan.*

Kalit so'zlar: *Xorazm, Amirobod madaniyati, sug'orish tizimi, Amudaryo, Orolbo'yi, arxeologik tadqiqotlar, dehqonchilik madaniyati, ekologik o'zgarishlar.*

Аннотация. *В статье рассматривается история становления и развития орошаемого земледелия в древнем Хорезме на основе археологических и геоморфологических данных. Особое внимание уделяется культуре Амирабад как исходной точке формирования искусственных каналов, связанным с древними руслами Амударьи — Давдон, Сарыкамыш, Узбой. Отражены результаты научных исследований XX века, проведенных Б.В. Андриановым и Б.И. Вайнбергом, которые выявили взаимосвязь между экологическими изменениями и ирригационными системами. Также анализируются региональные особенности каналов и природно-географическая среда Хорезма.*

Ключевые слова: *Хорезм, культура Амирабад, ирригационная система, Амударья, Приаралье, археология, земледелие, экологические изменения*

Abstract. *This article explores the formation and evolution of irrigated agriculture in ancient Khorezm based on archaeological and geomorphological studies. It traces the origin of artificial canals back to the Amirobod culture and substantiates their existence through findings near the ancient Amu Darya riverbeds (Davdon, Sarykamysh, Uzboy). The research incorporates the work of 20th-century scholars such as B.V. Andrianov and B.I. Vainberg, who investigated the relationship between environmental changes and irrigation systems. The article also examines the regional differences in canal construction and the role of Khorezm's natural-geographical features in the development of farming culture.*

Keywords: *Khorezm, Amirobod culture, irrigation system, Amu Darya, Aral region, archaeological research, agricultural heritage, environmental change.*

Kirish. Qadimgi Xorazm vohasida sug'orish tizimlarining shakllanishi insoniyat taraqqiyotining eng muhim bosqichlaridan biri sifatida baholanadi. Bu hududda dehqonchilik madaniyatining rivojlanishi bevosita suv resurslaridan foydalanish tajribasi va sun'iy sug'orish inshootlarini barpo etish bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, bronza davriga oid Amirobod madaniyati negizida ilk sug'orish tizimlarining shakllangani aniqlangan bo'lib, ular Amudaryoning qadimiy o'zanlari bilan uzviy aloqada bo'lgan. Arxeologik va geomorfologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu davrda odamlar daryo oqimini boshqarish, kanallar qazish va suvni zarur hududlarga yo'naltirish kabi muhim texnologiyalarni amalda qo'llay boshlaganlar.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlar tahlilida sug'orish tizimlariga oid yirik ilmiy manbalar tahlil qilinib, B.V. Andrianov, B.I. Vaynberg, Ya.G'. G'ulomov, Y.E. Nezarik kabi yetuk olimlarning ishlari asosiy manba sifatida keltirildi. Ushbu tadqiqotlarda irrigatsiya tizimlarining tarixiy rivoji, ekologik muhit bilan aloqadorligi, va arxeologik topilmalar orqali isbotlangan shakllanish qonuniyatlari keng ko'lamda yoritilgan. Bu adabiyotlar mavzuni ilmiy nuqtai nazardan chuqur o'rganish imkonini beradi.

Metodologik asoslar. Metodologik asoslar bo'limida tarixiy-muqoyasali, arxeologik, geomorfologik va ekologik yondashuvlar asosida sug'orish tizimlarini o'rganishning ilmiy usullari keltirildi. Ayniqsa aerofototahlil, joylashuv tahlili va hududiy qiyosiy yondashuvlar qadimiy irrigatsiya tizimlarini tiklashda samarali metodlar bo'lgan. Ushbu metodlar orqali sug'orma dehqonchilikning rivojlanish bosqichlari, iqlim ta'siri va hududiy farqlari aniqlangan.

Tahlil. Sun'iy sug'orish tizimlarining shakllanish jarayoni Amirobod madaniyati asosida tahlil qilingan bo'lib, bu madaniyatni o'rganish orqali so'nggi bronza davridan to dastlabki sun'iy kanallar barpo etilgan davrgacha bo'lgan tarixiy bosqichlarni izchil tarzda kuzatish mumkin. Arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, Amudaryoning Dovdon, Sariqamish va Uzboy o'zanlarida qadimda suv oqimi mavjud bo'lgan davrlar, ushbu suv yo'llarining atrofida joylashgan arxeologik yodgorliklar orqali asoslab berilgan. Xususan, Dovdon va Daryoliq kabi qadimgi kanallar Amudaryoning tarixiy o'zanlaridan biri bo'lganligini ko'rsatuvchi muhim geoxronologik manbalardan hisoblanadi.

Quyi Amudaryo hududida sug'orma dehqonchilikning dastlabki shakllari ilk temir davriga taalluqli bo'lib, bu davr Amirobod madaniyati bilan chambarchas bog'liq holda o'rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu madaniyat vakillari daryoning tabiiy sharoitidan foydalangan holda ilk irrigatsiya tizimlarini yaratganlar.

Ya.G'. G'ulomovning tadqiqotida miloddan avvalgi IV asrdan milodiy VI asrgacha bo'lgan davrni qamrab oluvchi irrigatsiya tizimlarining o'zgarish dinamikasi tahlil qilingan. Unda ilk o'rta asrlar va rivojlangan o'rta asrlarda sug'orish texnologiyalarining qanday shakllanganligi, ularning konstruktiv yechimlari va suv taqsimoti bilan bog'liq jihatlar chuqur yoritilgan.

1952 yilda Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi doirasida qadimgi sug'orish tizimlarini chuqur o'rganish maqsadida taniqli olim B.V. Andrianov rahbarligida maxsus arxeologik-topografik otryad tashkil etilgan. Mazkur guruh Amudaryoning quyi havzasida joylashgan, miloddan avvalgi II ming yillikdan boshlab XIX asrgacha bo'lgan davrni qamrab oluvchi irrigatsiya tizimlarini va ularning atrofidagi turli davrlarga oid arxeologik yodgorliklarni o'z ichiga olgan keng — taxminan 5 million gektar maydonni o'rganib chiqqan.

Tadqiqotlarda aerofoto-tasvirlar va aerometod texnologiyalaridan keng foydalanilgan bo'lib, bu cho'l hududlarida qadimdan mavjud bo'lgan, ammo hozirda ko'zga tashlanmaydigan irrigatsiya inshootlarining izlarini aniqlash imkonini bergan. Otryadning ilmiy ishlari natijasida sug'orma dehqonchilik tizimining paydo bo'lishi, evolyutsiyasi va bu jarayonlarga xos bo'lgan umumiy hamda mintaqaviy qonuniyatlar aniqlandi. Ayniqsa, Orolbo'yi hududlarida qadimgi sug'orma dehqonchilikning ahamiyati va amaliy roli keng yoritilgan.

1960-yillarda Amudaryo havzasi bo'yicha olib borilgan izchil arxeologik-topografik tadqiqotlar natijasida B.V. Andrianov 1959 yilda Orolbo'yi qadimiy irrigatsiya tizimlariga

bag'ishlangan fundamental monografiyasini e'lon qildi. Ushbu ilmiy asarda qadimiy sug'orish tizimlarini o'rganish metodologiyasi, irrigatsion tizimlarning shakllanish bosqichlari, ularning dehqonchilikka ta'siri va mintaqaviy o'ziga xosliklari ilmiy asosda tahlil qilingan.

Monografiyada Amudaryoning janubiy oqimi — Oqchadaryo va Sariqamish deltasi hamda Sirdaryoning quyi oqimidagi irrigatsiya tizimlari arxeologik manbalar asosida o'rganilgan bo'lib, sug'orma dehqonchilik madaniyatining qadimgi ildizlari ushbu yodgorliklar orqali ochib berilgan. Bu yondashuv, qadimgi dehqonchilikning hududiy tarqalishi va rivojlanish bosqichlarini aniqlashda katta ilmiy ahamiyat kasb etdi.

Natijalar. Olim B.V.Andrianov tomondan sun'iy sug'orish tizimlari va qadimgi dehqonchilik madaniyatiga oid bir qator ilmiy ishlarni nashr qildirgan[1]. “Zemledelie nashix predkov (Ajdodlarimiz dehqonchiligi)” nomli asarida turli halqlarda dehqonchilikning paydo bo'lishi, yo'nalishlari, o'ziga xos jihatlari ko'plab arxeologik va etnografik ma'lumotlar asosida yoritgan. Unda qadimgi Xorazm hududidagi qadimgi dehqonchilik madaniyatining shakllanishi, tadqiqot jarayonlari va nima sababdan ko'plab hududlarda qurg'oqchilik bo'lib, dehqonchilik qilingan joylarning tashlandiq joylarga aylanganligi kabi masalalar keng tahlil qilinib yoritilgan[2,C.173.].

XX asrning 90 yillarida B.I.Vaynberg tomonidan Orolbo'yi va O'rta Osiyodagi qadimgi davrning ekologik muhiti va hududning dehqonlar, chorvadorlari tomonidan o'zlashtirish masalasi tahlil qilingan. Mil.avv.VII asrdan milodiy VIII asrlarga bo'lgan tarixiy jarayonlar ekologik o'zgarishlar birga tahlil qilingan. Jamiyatdagi o'zgarishlarning tabiiy sharoit bilan bog'liq bo'lganligi misollar bilan bayon qilingan. Bunda tadqiqotchi havoning issib ketishi natijasida qurg'oqchilik keltirilgan oqibatlarni, xavoning sovub, sersuv bo'lgan jarayonlarda insonlar tomonidan keng yerlarning o'zlashtirilishi, ko'chmanchi chorvadorlarning migratsiyasi va ularning dehqonlik madaniyati taraqqiy etgan hududlar bilan munosabati masalalari ilmiy asosda yozma manbalardagi ma'lumotlar va xorijiy tadqiqotlar bilan qiyosiy solishtirgan holda yoritib berilgan[3]. Qadimgi davrda qadimgi Xorazm hududdagi ekologik vaziyat bugungi kundagidan farq qilishini asoslab bergan va qadimgi davr tarixini yozishda buni e'tiborga olish kerakligini ko'rsatgan. Qadimgi Xorazmdagi irrigatsiya izlari va dehqonchilikning o'ziga xos jihatlari Ye.E.Nezarik tomonidan ham tadqiq qilingan. Olima qadimgi Xorazm vohasida ibtidoiy dehqonchilik izlarini Yakka Parson – 2 yodgorligi asosida tadqiq qilgan[6,cc.3-40.].

Xorazm vohasining bugungi kundagi tabiiy geografik sharoitlari, iqlimi, Amudaryoning o'zanlarining havzalari geograf va geologlar tomonidan keng yoritilgan. Bu ma'lumotlar davrlar davomida tabiiy geografik o'zgarishlarni anglash va qiyosiy tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Qadimgi Xorazm vohasidagi sun'iy sug'orish tizimlarining o'rganilishi bu hududda dehqonchilik madaniyatining shakllanishi va rivojlanish tarixini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qildi. Arxeologik va topografik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, har bir tarixiy bosqichda sug'orish tizimlari tobora murakkablashib, sug'oriladigan yer maydonlari ham kengayib borgan. Dastlabki sug'orish inshootlari qadimiy daryo o'zanlarida joylashgan bo'lib, ular keng va sayoz tarzda qurilgan hamda suv resurslari tejamasdan foydalanilgan[7,cc.87–92.].

Miloddan avvalgi III asrdan boshlab sug'orish tizimlarining hajmida sezilarli o'sish kuzatilgan: Xorazmning sharqiy qismida, ayniqsa Amudaryoning o'ng sohili bo'ylab uzunligi 250–300 kilometrga yetuvchi magistral kanallar soni 2–3 barobarga ko'paygan. Bu kanallar chuqurroq va nisbatan torroq qazilgan bo'lib, ularning boshlanish nuqtasi bevosita daryodan boshlangan. Shu bilan birga, sug'oriladigan yerlarning umumiy hajmi bir necha barobarga ortgan.

Milodiy birinchi asrlardan boshlab esa Xorazm vohasida dehqonchilik madaniyati yuksalgan bosqichga ko'tarilgan. Qishloq xo'jaligi ekinlari turlarining ko'payishi, yerga ishlov berish texnologiyalarining takomillashuvi, suvni taqsimlash tizimlarining takomillashganligi bu jarayonni yanada jadallashtirgan[4,cc.111-115.]. Tadqiqotlar natijasida Amudaryoning o'ng va chap qirg'oqlarida qurilgan kanallar orasida muayyan konstruktiv farqlar mavjudligi aniqlangan, bu esa hududiy xususiyatlarga moslashgan arxitektura va texnologik yechimlar mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Xorazmning tabiiy-iqlimiy sharoiti, xususan yassi tekislik va daryo toshqinlari, sug'orma dehqonchilik uchun optimal muhit yaratgan. Qadimgi dehqonlar Amudaryoning suv resurslaridan samarali foydalanib, barakali hosil yetishtirishgan. Biroq daryoning yo'nalishini tez-tez o'zgarishi, toshqinlar va ekologik o'zgarishlar natijasida ko'plab dehqonchilik yerlariga zarar yetgan, ayrim qishloqlar va shaharlar tashlab ketilgan, qum sahrolari ostida qolgan[5,cc.93-96.].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. wikipedia.org/wiki/Андрианов,_Борис_Васильевич.
2. Андрианов Б.В. Земледелие наших предков. – Москва: Наука, 1978. – С. 173.
3. Вайнберг Б.И. Экология Приаралья в древности и средневековье. // ЭО. № 1. 1997. – С. 23 – 41; Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности. VII век до н.э. – VIII век н.э. – Москва: Восточная литература, 1999. – С.360.
4. Гулямов Я.Г. Иригация древнего Хорезма. — Ташкент: Фан, 1959. – С.111–115.
5. Кесь А.С. Историческая география низовьев Амударьи. — М.: Наука, 1970. – С. 93–96.
6. Неразик Е.Е. Раскопки Якка-Парсана // МХЭ. Вып. 7. – М., 1963. – С. 3 40.
7. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.87–92.

UO'K 902/903

SARIQAMISH VA OQCHADARYO O'ZANLARINING SHAKLLANISHI VA QADIMGI SUG'ORISH TIZIMIDAGI O'RNI

U.P.Babayazov, o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Amudaryoning qadimgi o'zanlari — Sariqamish va Oqchadaryo — ning shakllanish jarayoni, ularning tabiiy-geografik xususiyatlari, iqlimiy va gidrologik omillar asosida qadimgi sug'orish tizimlariga ta'siri o'rganiladi. Sariqamish o'zani pasttekislikda joylashib, ko'p hollarda suv ta'minotining beqarorligi sababli yordamchi dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan iqtisodiyot shakllangan. Oqchadaryo o'zani esa yuqori to'rtlamchi davrda shakllanib, dehqonchilik madaniyati uchun asosiy hudud bo'lgan. Maqolada Dovdon, Daryoliq, Uzbo'y kabi tarmoqlar, aerofoto va arxeologik dalillar asosida tahlil etilib, irrigatsiya tizimining tarixiy evolyutsiyasi yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *Amudaryo, Sariqamish, Oqchadaryo, Dovdon, Uzbo'y, qadimgi sug'orish, dehqonchilik madaniyati, paleogeografiya, arxeologik yodgorliklar.*

Аннотация. *В статье рассматривается процесс формирования древних русел Амударьи — Сарыкамыш и Акчадара, их природно-географические особенности, климатические и гидрологические условия, оказавшие влияние на развитие древних ирригационных систем. Сарыкамыш, как правило, характеризуется нестабильным водоснабжением, что способствовало развитию вспомогательного земледелия и кочевого скотоводства. Акчадара, напротив, была важной основой для земледелия, особенно в позднем палеолите. В статье также анализируются ответвления Довдон, Дарьялык и Узбой на основе аэросъёмки и археологических данных, раскрывается эволюция ирригационных систем в регионе.*

Ключевые слова: *Амударья, Сарыкамыш, Акчадара, Довдон, Узбой, древнее орошение, земледельческая культура, палеогеография, археологические памятники.*

Abstract. *This article explores the formation and geographic features of the ancient Amu Darya channels—Sarykamysh and Akchadarya—and their impact on the development of early irrigation systems. The Sarykamysh channel, located in a lowland region, often experienced unstable water supply, leading to an economy based on auxiliary agriculture and nomadic pastoralism. In contrast, Akchadarya formed during the late Pleistocene and served as a core area for agricultural development. The article analyzes the Davdon, Daryalyk, and Uzboy branches using aerial photography and archaeological evidence to trace the historical evolution of irrigation practices in the region.*

Keywords: *Amu Darya, Sarykamysh, Akchadarya, Dovdon, Uzboy, ancient irrigation, agricultural culture, paleogeography, archaeological heritage.*

Kirish. *O'rta Osiyo hududida qadimgi sug'orish tizimlarining shakllanishi va rivojlanishida Amudaryo daryosi va uning qadimiy o'zanlarining tutgan o'rni beqiyos bo'lgan. Ayniqsa, Sariqamish*

va Oqchadaryo kabi o'zanlar qadimgi dehqonchilik madaniyatining asosiy manbalari hisoblangan. Bu o'zanlar tabiiy geografik sharoit, daryo suvi oqimining o'zgaruvchanligi, yerning rel'efi va iqlim sharoitiga mos tarzda shakllanib borgan. Sariqamish o'zani suvning beqarorligi tufayli asosan chorvachilik va yordamchi dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy tizimni shakllantirgan bo'lsa, Oqchadaryo o'zani esa, bronza va temir davrlarida markazlashgan sug'orish tizimlariga asoslangan dehqonchilik madaniyatini yuzaga keltirgan.

Adabiyotlar tahlili. Sariqamish va Oqchadaryo o'zamlari bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar, asosan, geologik, arxeologik hamda paleogeografik tadqiqotlarga asoslangan. S.P. Tolstov, A.S. Kes, V.I. Sariyanidi, M.X. Isamidinnov va V.N. Pilipko kabi olimlarning ishlari ushbu mavzuda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. S.P. Tolstov o'z asarlarida Amudaryoning qadimiy deltalari va suv yo'llarining tarixi haqida muhim ma'lumotlar beradi. A.S. Kes esa Sariqamish ko'li va Uzbo'y o'zani orqali suv oqimi dinamikasini ilmiy asosda yoritgan.

Metodologik asoslari. Ushbu tadqiqotda qadimiy sug'orish tizimlarining shakllanishi va rivojlanishi masalasi kompleks tarixiy-geografik tahlil asosida yoritilgan. Asosiy metod sifatida tarixiy, arxeologik, geomorfologik va qiyosiy yondashuvlar uyg'un qo'llanilib, Amudaryo irmoqlari va o'zanlarining o'zgaruvchanligi, suv resurslari taqsimoti hamda buning dehqonchilik madaniyatiga ta'siri aniqlangan.

Tahlil. Sariqamish o'zani pasttekislikda joylashgan bo'lib, uning janub va g'arb tomonda Qoraqum sahrosi mavjud. Qoraqum sahrosi juda keng hududni egallagan bo'lib, janubda Qopetdog'gacha, g'arbda Kaspiy dengizigacha borgan[2]. Sariqamish o'zani tarqalib ketgan pasttekislik g'arbga va shimoli—g'arbga tomon pasayib ketgan. Bu qiyalik Amudaryoning sharqiy tomoniga yaqin joyda 80 metrgacha, g'arbda Sariqamish botig'i yonlarida 50 metrgacha tushgan. Sariqamish o'zanining bunday geografik tuzilishi ham Amudaryoning chap qirg'og'ida sug'orish tizimini o'ng qirg'oqqa nisbatan boshqacha tashkil qilinishiga olib kelgan.

Daryoning chap tomoni o'ng tomoniga nisbatan suv yo'lining tez-tez o'zgarib turishi natijasida bu hududning asosiy ho'jalik turi ko'pincha chorvachilik bo'lgan. Dehqonchilik esa, aholining yordamchi xo'jalik turiga aylangan. Bugungi kunda Xorazm viloyati joylashgan hudud bundan mustasno. Xorazm viloyati hududida Dovdon va Daryoliq o'zanlarining yuqori oqimi joylashganligi uchun bu yer doimo suv bilan ta'minlangan. Bu Amudaryoning eng katta va qadimiy o'zamlari hisoblanadi.

Dovdon bugungi Xorazm viloyatining Xonqa va Urganch oralig'idan o'tadi. Daryoliq o'zani esa, Xorazm viloyati Urganch shahridan 15–18 km shimolroqda Amudaryodan ajralib chiqqan. Bu ikki o'zan oralig'i 20–30 kilometrni tashkil qiladi. Ular parallel ravishda g'arbga tomon harakatlanadi. Arxeolog va geologlar aerofoto natijasida bu hududdan o'tgan qadimiy kanal izlarini aniqlashgan. Ular och chiziq shaklda ko'ringan.

Paleolit davridan keyingi bosqichlarda Sariqamish o'zani Amudaryoning eng faol va asosiy tarmoqlaridan biri sifatida faoliyat ko'rsatgan. Bu davrda daryo suvlari to'g'ridan-to'g'ri Sariqamish ko'liga oqib kelib, uning suv sathi dengiz sathidan 58 metrgacha ko'tarilgan. Ko'ldagi suv miqdorining ortishi natijasida ortiqcha suv Unguzorti Qoraqum cho'li orqali pasttekisliklar bo'ylab harakatlana boshlagan. Bu jarayon esa suv oqimining Ustyurt platosining janubiy qismidan janubi-g'arbiy yo'nalishda Kaspiy dengizining sharqiy sohiliga tomon siljishiga olib kelgan.

Mazkur gidrologik faoliyat natijasida Uzbo'y o'zani shakllangan bo'lib, uning umumiy uzunligi 550 kilometrni tashkil etgan. Tadqiqotlarga ko'ra, Uzbo'y o'zani dastlab miloddan avvalgi IV–III ming yilliklarda shakllanib, bu hududlarda Kaltaminor madaniyatiga mansub aholining yashaganligi aniqlangan. Aynan shu davrda suv oqimi g'arbga — Sariqamish deltasi tomon yo'naltirilgan bo'lib, bu delta dehqonchilik va hayot uchun qulay hudud sifatida faol o'zlashtirilgan.

Biroq miloddan avvalgi II ming yillikdan boshlab Amudaryoning asosiy oqimi Oqchadaryo o'zani orqali Orol dengizi tomon burilgan. Shu paytdan e'tiboran Sariqamish havzasiga kelayotgan suv miqdori sezilarli darajada kamaygan. Natijada, bu hududda bronza davriga oid yirik arxeologik manzilgohlar juda kam aniqlangan. Suv manbalarining cheklanishi aholining ushbu hududdan boshqa suvli vohalarga ko'chishiga sabab bo'lgan, bu esa Sariqamish hududining bosqichma-bosqich tashlandiq holga kelishiga olib kelgan.

Natijalar. Sariqamish o'zanida suv muntazam bo'lmagan. Mil.avv. II ming yillik boshlarida suv kamayib ketgan bo'lsa, mil. avv. I ming yillik boshlarida yana suv bilan to'lgan[6].

Mil. avv. VII asr boshlaridan Sariqamish o'zanida suvning miqdori oshib ketgan. Bu esa, hududga ko'plab turli qabilalarning kelib o'rnatishiga zamin bo'lgan. Bu holat milodiy IV–V asrlargacha davom etgan[3]. Mil.avv. I ming yillikning boshlaridan yana suvning kamayish jarayoni kuzatilgan va Amudaryo Orol o'zaniga quyila boshlagan. Bu davrda Sariqamishbo'yi hududlarida suv hajmining qisqarishi sun'iy sug'orish tizilmasiga, dehqonchilikka salbiy ta'sir ko'rsatgan[1,C.147.].

Amudaryo irmoqlari o'z yo'nalishlarini tez-tez o'zgartirib turgan. Antik davrning boshlariga kelib, ya'ni mil.avv. IV asrdan Dovdon kanalining suvi kamaya borgan. U faqat Chirmonyob kanalini suv bilan ta'minlagan. Shuning uchun bu davrda faqat Qal'aliqir, Ko'zaliqir vohalari rivojlangan. Lekin suvning kamayishi sun'iy sug'orish tizimini yanada takomillashishiga olib kelgan. Kichik kanallar birlashtirilib, yirik magistral kanallarga aylantirilgan. Ularning soqasi daryo bilan bevosita bog'langan. Bu ayniqsa, Chirmonyob kanali bo'ylarida kuzatilgan. Bu davrdagi kanallar kengligi va sayozligi tufayli toshqinlar davridagina suv bilan to'lgan.

Mil.avv. I ming yillikning oxirlariga kelib, Sariqamish o'zanining janubiy Dovdon va Qangadaryo irmoqlari qurigan[4,C.60.]. Dovdon o'zanining o'ng qirg'og'ida qurilgan Oqtepa, Rait, Qandumqal'a kabi qal'alar, suv yo'qligidan, mil. avv. III – IV asrlarda tashlab ketilgan[5]. Mil.avv. II–I asrga kelib, janubiy Dovdon irmog'i butunlay qurib qolgan. Shu hududlarda yashab turgan aholi bu o'zanning o'rniga yangi Chirmonyob kanalini qurishgan. Irmog'ning qurishi bu yerdagi aholining turmush tarziga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Bu hududda dehqonchilik ham jiddiy ziyon ko'rgan. Sariqamish o'zani tarqalgan pasttekislikda Qal'aliqir, Ko'zaliqir, Butentov, Manqir, Tuzqir, Qang'xaqir, Zangibobo, Tarimqoya, Toyqir, Qubotov va boshqa yassi tog' qirlari mavjud. Bu qirlar atrofidagi yerlardan 20–40 metrgacha va undan ham balandroq ko'tarilib turadi. Aynan shu qirlar chorvadorlar va dehqonlar tomonidan o'zlashtirilib, ularning tepalarida o'z qal'alarini bunyod etishgan. Ko'zaliqir tepaligida mil.avv. VI asrning boshlarida yirik mudofaa tizimiga ega bo'lgan shahar bunyod etilgan. Amudaryoning eng dastlab shakllangan o'zani Oqchadaryo bo'lib, u Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan. Oqchadaryoning janubiy qismida dehqonchilik vohalari shakllangan. Arxeologlar tomonidan ham eng ko'p tadqiq qilingan hudud hisoblanadi. Qadimiy dehqonchilik madaniyati izlari ham aynan shu hududda ko'p saqlanib qolgan. Tadqiqotchilar fikricha, uning shakllanish jarayoni yuqori to'rtlamchi davr, ya'ni so'nggi paleolit davriga to'g'ri keladi[7,C.17.]. Oqchadaryo o'zanining yuqori oqimi bugungi kundagi Qoraqalpog'iston Respublikasi To'rtkul shahri yaqinidan boshlangan. O'zan shimolga tomon yo'nalgan bo'lib, ko'plab tarmoqlaridan hosil bo'lgan uchburchaksimon havzasini shakllantirgan bo'lib, 160 ming gektar hududni egallaydi. Oqchadaryo o'zani hududlari g'arbda Amudaryo, Sulton Uvays tog'i bilan sharqda Qizilqum sahrosi bilan chegaralangan.

Xulosa. Oqchadaryo shakllangan davrda daryo suvining asosiy qismi shu yerga oqqan. Bu davrda Sulton Uvays tog'ining sharqidan aylanib borib, Qizilqum orqali Xorazm ko'lining shimoliy-sharqiga va suvning bir qismi Beltov qirining shimoliy -sharqiy tomondan aylanib o'tib, Orol dengizi o'rnidagi chuqurlikka quyilgan. So'nggi paleolitning oxirgi bosqichlariga kelganda Oqchadaryo o'zanida suv kamayib, daryo suvi o'ng qirg'oq tomon oqa boshlagan. Shu davrda Amudaryoning Sariqamish o'zani shakllangan. Golotsen davrida, ya'ni bundan 10 ming yillar oldin allyuvial cho'kindilar bilan to'lib qolgan Xorazm ko'li o'rnida tekislik hosil bo'ladi. Bu esa, keyingi davrlarda Sariqamish botig'iga suv to'planishiga va bu yerda katta ko'l hosil bo'ladi. Shu paytda Amudaryo suvining asosiy qismi Sariqamish o'zani tomonga oqqan. Bu davrda Oqchadaryo o'zanida suv kamayib ketgan, bu yerlarda suvning bir joyda to'planib qolishi natijasida ko'p sonli ko'llar va botqoqliklar vujudga kelgan. Oqchadaryoning shimoliy qismiga suv kam yetib borgan. Mil. avv. II ming yilliklarda suv umuman bo'lmagan bo'lishi ehtimoli ham bor, chunki shu davrga oid yodgorliklar, arxeologlar, tomonidan aniqlanmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. — М.: Наука, 1969. — С.147.
 2. Архангельский А.Д. Геологические исследования в низовьях Амударьи. — М.:Наука, 1952. — С.39;
- Гуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. — Тошкент: Фан, 1964. — Б.39.

3. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности. — М.: Наука, 1978. — С. 37; Пьянков И.В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности. — Екатеринбург: УрО РАН, 2001. — С.98.
4. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности. — М.: Наука, 1978. — С.60.
5. Фуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. — Тошкент: Фан, 1964. — Б.118.
6. Итина М.А. Новые стоянки Тазабагьской культуры. // МХЭ. — Москва. 1959. Вып. 1. — С.52 – 69; Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности. — С.22.
7. Низовья Аму-дарьи в древности и средневековье. — М.: Наука, 1990. — С.17.

UO'K 908

DEHQONOBOD TUMANI 1925-1941 YILLARDA**J.Buxorov, tayanch doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif Dehqonobod tumanining tashkil topishi, sovet davrida tumanning nomlanishi bilan bog'liq masalalar, shuningdek tumanning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni arxiv hamda ilmiy adabiyotlar orqali tahlil etgan.

Kalit so'zlar: Dehqonobod, partiya tashkiloti, kollektivlashtirish, savdo tarmog'i, qishloq xo'jaliklari, qayta nomlash, sanoat uyushmasi, uy-joy binolari, tuman yoshlari, tuman kengashi.

Аннотация. В данной статье автор анализирует образование Дехканабадского района, вопросы, связанные с наименованием района в советское время, а также факторы, влияющие на социально-экономическое развитие района посредством архивной и научной литературы.

Ключевые слова: Дехканабад, партийная организация, коллективизация, торговая сеть, сельскохозяйственные предприятия, переименование, производственное объединение, жилые дома, районная молодежь, районный совет.

Abstract. In this article, the author analyzes the formation of the Dehqanabad district, issues related to the naming of the district during the Soviet era, as well as factors influencing the socio-economic development of the district through archival and scientific literature.

Keywords: Dehqanabad, party organization, collectivization, trade network, agricultural farms, renaming, industrial association, housing buildings, district youth, district council.

Kirish. Dehqonobod tumani dastlab 1925 yilda Tangg'aram nomi bilan tashkil etilgan[1:58]. O'sha yillari tuman partiya tashkilotiga O'rinboyev rahbarlik qilgan. Tuman Qashqadaryo viloyatining G'uzor, Qamashi, Surxondaryo viloyatining Boysun hamda Turkmaniston respublikasining Amudaryo tumani bilan chegaradosh. 1920 yillar kollektivlashtirish davrida odamlar kolxozga kirish uchun 1 ta ho'kiz yoki ot, 7 so'mdan pul to'lab kirishgan. 1928 yilga kelib tumanda 22 ta qishloq kengashi mavjud bo'lgan. Bular Tanggaram, Quduqsaydi, Tog'aytemir, Torqopchug'ay, Bo'ztepa, Laylimkon, Oqirtma, Qizilcha, Chuychak, Otqamar, Ko'kbuloq, Qizilmozor, Iyrisuv, Beshqo'ton, Oqtosh, Beliboyli, Boshchorbog' nomlari bilan atalgan. 1929 yilda birinchi savdo tarmog'i (avvalgi Gostorg, keyinchalik Uztorg) tashkil etilib unga shu erlik Beknazar Abrayev degan kishi rahbarlik qilgan. 1927-1934 yillar Tangg'aram G'uzor tumaniga qo'shib yuborilgan, shu davrda Tangg'aramga rahbarlik doiraviy partiya tashkiloti tomonidan amalga oshirilib, mazkur tashkilotga Tog'aytemirlik Xurram Husainov degan kishi etakchilik qilgan[2:167]. 1935 yilda G'uzor tumani tarkibidan Karl Marks nomi bilan tuman ajralib chiqadi. Bu davrda Rayimqul Quvashev rahbar bo'lgan. O'sha paytlarda Beliboyli, Boshchorbog' qishloq Sovetlari hududida joylashgan qishloqlar va xo'jaliklar qo'shni Boysun tumaniga qo'shib yuborilgan. 1935 yilda tumanga viloyat oqsoqoli Yo'ldosh Oxunboboyev tashrif buyuradi va Dehqonobod nomini beradi. 1937 yillarda tuman partiya tashkilotiga Samiyev degan kishi bosh bo'lgan. 1934 yildan boshlab tumanga qozoqlar ko'chib kela boshlagan, ular o'sha yillarda, ayniqsa 1937 yilning qish va bahorida iqtisodiy jihatdan juda qiynalganliklari sababli Surxondaryo viloyati, Tojikiston Respublikasi hatto Afg'oniston tomonlarga ham o'tib ketishgan. Tumanga ko'chib kelgan qozoqlarning ko'pchiligi muqim yashab qolishgan. 1930 yillarning o'rtalarida respublika tumanlari, xo'jaliklari va qishloqlariga nom berish yoki qayta nomlash vaqtida shu tuman va xo'jaliklarning dehqon-bog'bonlari, chorvadorlari tomonidan amalga oshirilayotgan beqiyos mehnat yoxud o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarni inobatga olgan holda Dehqonobod nomi berilgan.

Natijalar va muhokama. Dehqonobod tumani ma'muriy markazi dastlab tashkil etilganidan, to 70-yillar boshiga qadar hozirgi Dehqonobod shaharchasi (posyolka) fuqarolar kengashi hududida bo'lgan. Mazkur shaharcha fuqarolar kengashi dastlab qishloq sho'rosi sifatida tashkil etilgan[3:47].

Dehqonobod tumanining umumiy er maydoni 400 000 gektar yoki 4 ming kv km. Tumanning Qizil Bayroq, Darxon, Qoraqo'ton, Qushquduq degan joylarida neft manbasi, Odamtosh, Darxon, Tandirchi, Jarquduq kishloqlari atrofida gaz. «Oybek» nomli xo'jalik hududiga qarashli Xo'jaipokda kaliy zahirasi, Oqbosh tog'i, Konsoy, Boybichakon degan joylarda osh tuzi, tumanning o'nlab joylarida ohak zahiralar mavjud. Hisor, Oqbosh, Torqopchug'ay va boshqa katta-kichik tog'larda jami 60.000 gektar archazor mavjud. Qashqaqum, Xo'jaipok, Konsoy Demish kabi shifobaxsh maskanlari bor. Tumandan Katta va Kichik O'ra daryolari oqib o'tadi. Unda qo'shni G'uzor va sug'oriladigan boshqa tumanlar obod qilinayotgan 250 million kub metrlik Pachkamar suv ombori barpo etilgan. Dehqonobod xo'jaligida 20 million kub metrlik suv ombori barpo etilgan.

1926 yilda Dehqonobod uyezdiga ilk bor XTZ markali traktor olib kelindi. Shuningdek, mazkur yildan boshlab qishloq xonadonlarining ba'zilarida, ko'chalarda ko'tarib yurish imkoni bo'lgan fonuslardan foydalana boshlandi[3:47].

Mazkur yilning 4 - iyulida viloyat markazi Behbudiy shahrida respublika hukumati vakili Mavlonbekov raisligida tumanlashtirish markaziy komissiyasining hay'at yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilishda Qashqadaryo viloyatida quyidagi 8 ta tumanni tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bular G'uzor, Tangixaram (Dehqonobod), Yakkabog', Shahrizabz, Kitob, Chiroqchi, Beshkent, Koson tumanlari edi[4].

Sobiq sovet davlati o'z siyosati yuzasidan xotin-qizlarga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirdi. Xotin-qizlarni «sotsialistik qurilishga jalb etish» bo'yicha turli xil tadbirlar ishlab chiqildi. Mamlakatda o'tkazilayotgan saylovlarda ham xotin-qizlarni ishtirok ettirish choralari ko'rdi. Xotin-qizlarni deputatlik lavozimlariga saylash, ularning bilimlariga qarab emas, balki ishlab chiqarishda tutgan mavqeyi, ya'ni kolxoz, zavod va fabrikalarda mehnat qilayotganliklari tufayli amalga oshirildi. Mazkur yillarda aholi turmush sharoitlarida biroz bo'lsada o'zgarishlar amalga oshirildi. Dehqonobod tumanida aholiga maishiy xizmat ko'rsatuvchi «Qarashina» arteli ishga tushurildi. Shuningdek, ushbu yilda tuman aholisi uchun hammom qurilishi amalga oshirildi[3:421]. Bu davrda asosiy transport vositasi ot-arava, qo'sh ho'kiz tortib yuradigan chor charx aravalar hisoblanarli. Aholi tomonidan iste'mol qilinadigan un mahsulotlari oddiy tegirmonlarda, yog' esa juvoz orqali olinib ishlatilar edi.

1930-1933 yillarda Qashqadaryo viloyatida kustar korxonalarini kooperativlarga birlashtirish ishlari olib borildi. Dehqonobod tumanida Qarshi, Koson tumanidagi kustar korxonalarini birlashtirgan kooperativlar tashkil etildi. 1934 yilda tumanlararo kustar sanoat uyushmasida kulolchilik, qurilish materiallari, metalsozlik, yog'ochsozlik, to'qimachilik, gilamchilik, tikuvchilik, pishiruvchilik, sovun ishlab chiqarish, sartaroshlik, suratkashlik bo'yicha ishlar amalga oshirildi.

1936 yilning oxirida o'z konstitutsiyasida keng huquqlar va erkinliklarni e'lon qilgan mustabil tuzum oradan bir necha oy o'tgach ommaviy qagag'on qilishni avj oldirdiki, bu holat O'zbekistonni ham qamrab oldi. Ittifoqning jazo organlari va uning Respublikadagi tuzulmalari hech bir aybsiz kishilar ustidan soxta «ishlar»ni to'qib, ommaviy hibsga olishlarni uyushtirdi[5:56]. Ular orasila minglab jamoat arboblari, xo'jalik kadrlari, ishchilar, dehqonlar, din vakillari, yirik olimlar, adabiyot va san'at arboblari qamoqqa tashlandilar, Shunday holatlar Qashqadaryoda, jumladan Dehqonobod hududida ham olib borildi.

Dehqonobod 1925-1927 yillarda Tangixaram deb yuritildi. 1927- 1933 yillarda G'uzor tumani tarkibida buldi. 1933-1934 yillarlar bir oz vaqt Boysun tumaniga qo'shilgan. 1935 yilda K.Marks nomi bilan ajralib chiqdi. 1936 yilning oxirida Dehqonobod tumani qayta tuzildi. 1963-1971 yillarda yana G'uzor tumani tarkibiga kirdi. 1971 yil 31 avgustdan to shu kunga qadar Dehqonobod tumani Respublikami, hayotida o'ziga xos odim bilan kelmoqda.

1944-1946 yillarda Abduraxmon Rasulov tuman partiya tashkilotiga rahbarlik qilgan. Asli Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidan bo'lgan bu inson o'ta xalqparvar, mexnatkash, kamtarin va odamiy, tashkilotchi bo'lgan. U kishi rahbarlik qilgan davrda mamlakatimiz va xalqimiz boshida ogir kunlar davri bo'lgan. Ikkinchi jahon urushining «qora qo'tir» ko'lankasi yurtimiz boshiga

o'zining mudhish ishlari bilan og'ir; «o'yinlar» ko'rsatgan. Bir yoqda urush, ayrilik hijron, bir tomonda yo'qchilik, moddiy kiyinchiliklar. Front ortini mustahkamlash yolg'iz ayollar, bolalar va nogironlar zimmasida. Ocharchilik xalqning tinka-madorini quritib bo'lgan. Mana shunday davrda tuman rahbari kechayu-kunduz tinmasdan odamlarga o'z hukmini o'tkaza oldi. Ana shunday og'ir damlarda tuman axlining og'irini yengil qildi, ko'pgina oilalarni ochlik balosidan omon qolishiga sababchi buldi[8:297]

1941 yilda tuman mehnatkashlari mulofaa fondiga 87 ming 758 so'm pul, qariyb 80 ming so'mlik oziq-ovqat mahsulotlari topshirildi, Respublikada yoshlarning ijtimoiy-siyosiy harakati boshlangan dastlabki paytlaranoq Dehqonobod tumanida ham yoshlarning ilk tashkilotlari tuzila boshladi. 1923 yilda 35 nafar komsomol yoshlarni birlashtirgan birinchi yacheyka Tangg'aramda tashkil etilib, bu tashkilotga Ashur Xushvaqto'v yetakchilik qildi so'ngra bunday yacheykalar tumandagi Qizilcha, Tog'aytemir va Boshchorbog' qishloqlarida ham tashkil topdi. Bu yacheykalarga birikgan yoshlar juda faol harakat qilishdi ular omma o'rtasida tushuntirish ishlari olib borishdi. Yoshlarni ishlab chiqarishga safarbar qilishib, dehqonchilik, chorvachilikni rivojlantirishga katta hissa qo'shdi. Boshchorbog' qishlog'i Komsomol yacheykasida To'lash safarov kotib edi, u juda ham e'tiqodli yigit bo'lib xalq orasida obro'-e'tiborli bo'lgan. U xo'jalikda yetishtirilgan g'allaning talon-taroj bo'lishiga yo'l qo'ymagani uchun bosqinchilar tomonida o'ldirilgan. Tumanda bunday fidoyi insonlar juda ko'p bo'lgan. 1930 yillarda tumanda g'alla yetishtirishni ko'paytirish davlatning bosh siyosati hisoblanardi. Usha davrda yerga qo'sh omoch bilan ishlov berilar, texnika endigina qo'llanila boshlagan edi. Shuning uchun yoshlardan traktorchilar tayyorlash zaruratga aylandi. Qashqadaryo viloyatiga yosh yigit-qizlarni traktorchilikka o'rgatish uchun Leningraddan Mina Avgustovna Kliment degan qiz kelib ish olib bordi[3:96].

Xulosa va takliflar. Front orti mamlakat ichkarisida ham haqiqiy mehnat fronti hukm surardi. «Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun» - degan shior barchaning ongiga singib, hamma shu ruhda mehnat qilishardi. Jumladan tuman mehnat ahli davlatga ko'plab don, chorva mahsulotlari, issiq kiyim-kechak yetkazib berish uchun kecha-kunduz tinim bilmay mehnat qilishgan. Bu ishda yosh yigit-qizlar ayniqsa faollik ko'rsatishgan. Shu yillarda tuman yoshlariga Juma Norsafarov yetakchilik qilgan. Yoshlar «har birimiz frontga ketgan ikki jangchining ishining bajaramiz» degan shior ostida mehnat qilishgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. О.Х.Эгамбердиев. Подготовки учителей кадров в Кашкадаринской и Сурхандаринских областях в 1925-1940 годах./] Узбекистонда ижтимоий фанлар. 1967.№7, странитса с 54-56. у.Исмоилов. Педагог адрлар учоги. /Д «Кашкадарё хакикати» 1967,-11-феврал, А.И.Имамов Бухарская народная советская Республика.-Т. ..Узбекистон, 1996. 3.-381с., Л.Ю.Манковская Кашкадарё вохасининг архитектура ёдгорликлари.-Т.: Узбекистон,1971.-58 б.
2. Маорифимиз порлок йўлда./ Қашкадарё хақиқати.-1977.-15 январь. Очерки истории Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей Узбекистана.-Т.Фан, 1968.-214 с. Пўлатов. Мозийдан садолар.-Қарши, Насаф. 1991.22 Н. Улжабаева, Из истории культурного строительства в Кашкадарьинской области. ІЎзбекистонда ижтимоий фанлар. 1971.№12. А.Чориев М.Очилов. Қашкадарё области.-Т.: Узбекистон, 1974.-167 б.
3. ҚВДА Ғузор бўлими 26 жамғарма 2-руйхат 89-иш. 5-37-47-варақ
4. Usmonov Q. Sodiqov M. O'zbekiston tarixi.-T.:Sharq, 2001
5. QVDA G'uzor bo'limi 26 jamgarma 2-ro'yxat 92 ish. 56-varaq
6. Mustaqillik. Izohli mmiy-ommabop lug'at.-T.Sharq. 1998-297 b.. B.Maxmudov. Qashqadaryo xalq ta'limining taraqqiyot yo'li. Qarshi. Nasaf.1999-127 b. Rezolyushni m resheniya s'ezlov KP Uzbekistana T, 1957 O'zbekistonnining yangi tarixi. K.2. O'zbeknston Sovet mustamlakachiligi davrida.-T,- Sharq,2000.. K.Usmonov. M.Sodiqov. O'zbekiston tarixi.-T. Sharq.2001.. O.Juraqulov. J.Ergasheva Qashqadaryo sanoati tarixi. Qarshi. Nasaf. 1996
7. Xalq deputatlari Dehqonobod tumani sessiyasi 2005 yil mart
8. Пўлатов Мозийдан садолар -Қарши. Насаф 1991.22 н Улабаева +и историн культурного строительства Кашкадарьинской област. Т.:Шарқ, 1998.-297 б .

TARIXIY SHAXSLAR SIYMOSINI YARATISHDA ILMIY-TARIXIY MANBALARNING O'RNI

O.Dadaboyev, dots., PhD, Namangan davlat chet tillari instituti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada Amir Temur siymosini yaratishda tarixiy manbalarning o'rni va ularning Sharq hamda G'arb adabiyotida aks etishi tahlil qilinadi. XV–XVIII asrlarda Yevropada Temurga bag'ishlangan asarlar, sahna dramalari va operalar yaratilgan. XX asrda Sharq tarixchilari asarlarining G'arb tillariga tarjimalari asosida yangi ilmiy yondashuvlar shakllangan. G'arbiy sharqshunoslar Temurning harbiy san'ati va shaxsiy fazilatlarini tarixiy hujjatlarga tayangan holda yoritgan. Maqolada tarixiy manbalarning badiiy obraz yaratish va haqqoniylikni ta'minlashdagi roli ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: sahna asar, opera janri, tarixiy hujjatlar, sharqshunos, Sharq manbalari, badiiy obraz yaratish.

Аннотация. В статье рассматривается роль исторических источников в создании образа Амира Темура и их отражение в восточной и западной литературе. В Европе XV–XVIII веков были созданы произведения, драматические пьесы и оперы, посвящённые Темуру. В XX веке на основе переводов трудов восточных историков на западные языки сформировались новые научные подходы. Западные востоковеды, опираясь на исторические документы, освещали военное искусство и личные качества Темура. В статье показана роль исторических источников в создании художественного образа и обеспечении достоверности.

Ключевые слова: сценическое произведение, жанр оперы, исторические документы, востоковед, восточные источники, создания художественного образа

Abstract. The article examines the role of historical sources in the creation of the image of Amir Temur and their reflection in Eastern and Western literature. In Europe during the 15th–18th centuries, various works, dramatic plays, and operas dedicated to Temur were created. In the 20th century, new scholarly approaches emerged based on translations of Eastern historians' works into Western languages. Western orientalists, relying on historical documents, highlighted Temur's military art and personal qualities. The article demonstrates the importance of historical sources in shaping a literary image and ensuring historical accuracy.

Keywords: stage work, opera genre, historical documents, orientalist, Eastern sources, creation of an artistic image.

Kirish. Ma'lumki, Yevropada XV asr boshidayoq Amir Temur haqida asarlar yuzaga kela boshlangan. XVI–XVIII asrlarda Angliyada Sohibqiron haqida dramalar yaratilgan. Italiya, Ispaniya, Fransiya kabi mamlakatlarda esa opera janridagi sahna asarlari yevropaliklarni Amir Temur tarixiy shaxsi bilan oz bo'lsa-da tanishtirgan. XX asrga kelib esa Yevropada Amir Temur haqida o'zgacha bir janrdagi asarlar yozila boshlandiki, bu turkum asarlarning mazmun-mohiyatiga Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Ibn Arabshoh, Muiniddin Natanziy, Ibn Xaldun kabi sharq muarrixlarining XVIII–XX asrlarda g'arb tillariga o'girilgan asarlarining ta'siri juda katta bo'ldi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Hilda Hukhem, Harold Lemb, Jastin Marottsi, Lyusen Keren, Jan Pol Ru kabi bir qator sharqshunoslarning Sohibqiron haqidagi yaratilgan asarlari ana shu solnomalardagi ma'lumotlar asosiga qurilgan edi. Qozoqboy Yo'ldosh ta'biri bilan aytganda "bu asarlar o'quvchilarning ko'ngli, sezimlariga qaraganda ko'proq tafakkuriga ta'sir ko'rsatish niyatida yozilganidan ularda turli-tuman tarixiy hujjatlarga tayanish ustuvorlik qilar" [9], ularda badiiy obraz tasviridan ko'ra ilmiy ma'lumotlarni berish birlamchi o'rin tutardi. Bu asarlarda Amir Temurning sarkardalik mahorati, davlat arbobi sifatidagi faoliyati bilan birgalikda uning inson, shaxs sifatidagi qirralarini ham ochib berishga harakat qilindi. Yevropalik ko'plab sharqshunoslarning buyuk bobokalonimiz haqida bildirgan ijobiy fikrlari, albatta, dilimizni faxr tuyg'ulari bilan to'ldiradi. Biroq, shu bilan birga, g'arb adabiy kontekstlarida sharq solnomalari asosida yozilgan, ammo bizning nazdimizda noto'g'ri talqin qilingan ma'lumotlar ham mavjud. Ularning real ijtimoiy-estetik bahosini berish maxsus ilmiy tadqiq va tahlilni talab etadi. Zero, o'quvchi tafakkuriga ta'sir qilishga qaratilgan

asarlar uning dunyoqarashi shakllanishida ham katta rol o'ynaydi. Bu esa, albatta, o'quvchining ongida buyuk ajdodimiz haqidagi haqiqatdan yiroq tasavvurlar uyg'onishiga ham olib kelishi tabiiy hol.

Ma'lumki, g'arb adabiyotida Amir Temur olib borgan fohlik yurishlari natijalariga katta e'tibor qaratiladi. Bu yurishlar qurbonlari ko'lamining kattaligi bilan yevropalik gumanistlarni lol qoldirib kelgan. Amir Temur mavzusiga qo'l urgan har bir g'arblik muallif Isfaxon, Damashq, Bag'dod, Dehli voqealariga to'xtalmasdan o'tmaydi. Masalan, Jastin Marotsi [3; b. 78], Jan Pol Ru [6; b. 289] kabi yozuvchilar bir ovozdan Dehli urushi oldidan yuz ming asirning qatl qilingani haqida bong urishgan. Yana boshqalar esa Isfaxonda yetmish ming, Bag'dodda esa to'qson ming odamning qatl etilgani haqida yozishgan. Albatta, bu yozuvchilarning hammasi sharq manbalariga asoslangan. Biroq, bizning fikrimizcha, dalillarga munosabatda, ularni xolis tahlil etish masalasida bu ijodkorlar noto'g'ri yo'ldan borishgan. Biz Dehli jangi oldidan asirlarning qatl qilingani to'g'risidagi ma'lumotni rad etmoqchi emasmiz, biroq maqtullar soniga aniqlik kiritish Sohibqiron shaxsining ayrim qirralarini oydinlashishi, shubhasiz.

Yuqorida aytganimizdek, G'arb sharqshunoslari Amir Temur masalasida Sharq manbalariga tayanib ish ko'rishgan. Shunday ekan, e'tiborimizni Sharq manbalariga qaratamiz. Xususan, bu haqda Nizomiddin Shomiy shunday ma'lumot beradi: "Sind daryosi labidan to bu manzilga etguncha ga'br kofirlari va butparastlaridan iborat yuz mingga yaqin hindu asir tushgan... Joriy bo'lgan hukmga binoan asirlarni qilichdan o'tkazib, qonini seldek oqizdilar.... Askarlarning har o'n nafaridan birini u yurtda qoldirdilar, ular u (o'ldirilgan) hindularning xotin-bolalarini muhofazat qilib turdilar" [4; b. 247]

Yuqoridagi ma'lumotni o'qigan yozuvchilar Amir Temur qo'shinlari Dehli jangi oldidan yuz ming asir qatl qilingan degan xulosaga kelganlar. Aslida unday emas. Nizomiddin Shomiy jang oldidan yuz ming asir borligini yozgan. Asirlar erkak, ayol va bolalardan iborat edi. Zero bu o'rinda asir deganda Nizomiddin Shomiy shularning barini nazarda tutgan. Buni asarning keyingi o'rinlaridan ham anglash mumkin. Zero, unda asir deb Nizomiddin Shomiy erkak, ayol va bolalarni nazarda tutadi. Qatlga esa faqat jang qilish yoshiga yetgan erkaklar yetkazilgan. Ayollar va bolalar o'ldirilmagan. Bu haqda Nizomiddin Shomiy ham xabar beradi. Yurish paytida yo'l-yo'lakay ayollar va bolalar ko'proq asir tushganlari, yana hindlarning serfarzand bo'lgani ham e'tiborga olinsa, yuz ming asir qatl etilmagani ayon bo'ladi. Agar bir erkak asirga bir ayol va ikki bola hisobi qo'shilsa, qatl etilganlar soni yuz ming emas, balki uning to'rtidan biri, ya'ni yigirma besh ming qoladi. Vaholanki, bolalar soni ko'proq bo'lgan bo'lishi kerak, chunki Amir Temur qolgan ayollar va bolalarni qo'riqlash uchun qo'shindagi har o'n sipoxdan birini ajratadi. Bu taxminan kamida o'n ming sipox degani. Ayollar va bolalarni qo'riqlash uchun shuncha sipox ajratilar ekan, demak, qolgan asirlar soni juda katta bo'lganligi aniq. Bu masalaning munozarali ekaniga yana bir isbot shuki, hind tarixchisi Yahyo Sirxindi ham o'zining "Tarixi Muborakshoh" asarida Dehlida qatl etilganlar sonini 50 ming deb ko'rsatadi.

Bundan tashqari o'sha davrda yozilgan solnomalardagi har bir raqamning mutlaqo to'g'ri bo'lganiga ham ishonish qiyin. Umuman, solnomachilar tarixiy voqeani bitishda xatoliklarga yo'l qo'yishi mumkinmi degan savol tug'iladi. Masalan, Tabrizning o'sha davrlardagi aholi soni, shaharning katta va yoki kichikligi haqida qoldirilgan ma'lumotlar bir oz shubhali tuyuladi. Jastin Marotsi Tabriz shahrini o'rab turuvchi devorning uzunligi 25 ming qadam ekanini yozadi. (Marotsi bu ma'lumotni qayerdan olgani bizga ma'lum emas. Chunki Klavixio Tabrizni o'rab turuvchi devor yo'qligi haqida ma'lumot bergan.) Tarixiy manbalarga asoslangan Marotsi o'sha davrda Tabrizda 1 250 000 kishi istiqomat qilgan, deydi [3; b. 148] Matematik jihatdan yondoshib, masalani ko'rib chiqsak. Qadam, odim — qadimgi uzunlik o'lchov birligi. Asosan ikki joy orasidagi masofani o'lchashda qo'llanilgan. Qadimgi adabiyotda $1Q=1,5$ qari ekanligi yozilgan. Agar 1 qarining 50 sm ligi hisobga olinsa, u holda qadam o'rtacha 75 sm ga teng bo'ladi. 25000 qadam esa 18750 metr ga teng bo'ladi. Demak, Tabriz shahrini o'rab turuvchi "devor"ning uzunligi salkam 19 km bo'lgan. Hisoblab chiqilsa, Tabrizning yer maydoni taxminan 27 km kvadrat ekani ayon bo'ladi. Endi solishtirish uchun ayrim faktlarni keltiramiz. Namangan shahrining yer maydoni 82 km kvadrat. Aholi soni esa 400 000 kishini tashkil etadi. Ma'lumki, Namangan aholisi eng zich joylashgan

shaharlardan hisoblanadi. Endi tasavvur qilib ko'ringchi, Namangandan 3 barobar kichik hududga 1250000 odam, ya'ni 3 barobar ko'p aholi sig'ishi mumkinmi? Ustiga ustak Tabrizda hozirgi Namangan shahridagi kabi ko'p qavatli uylar bo'lmagan. Demak, tarixiy manbalarda bo'rttirishlar bo'lgan. Buning isbotini Fazlulloh Rashiddin asarlari ham tasdiqlaydi. Zero, uning o'z o'g'liga yozgan maktubidan Tabrizda XIV asrda tahminan 400-500 ming odam istiqomat qilganini bilish mumkin [5; b. 21].

Aholisi 444000 kishini tashkil etuvchi Hirot shahrining atrofi 9000 qadamli devor bilan o'ralgan degan ma'lumot keltiradi Jastin Marotstsi. Bu 6750 metr degani. Demak, Hirot shahrining yer maydoni 3 km² tashkil qilgan. Aholisi esa Namangan shahrining hozirgi aholisi bilan teng bo'lgan. To'g'ri, Hirotning atrofida 14 ta qishloq ham bo'lgan. Biroq har bir qishloqda 10000 kishi istiqomat qilgan deb faraz qilganimizda ham Hirotida yana 300000 kishi yashashiga to'g'ri keladi. Agar Hirotida o'sha davrda 6000 hammom, 659 ta maktab va yana 12000 do'konli bozorlari bo'lganini ham e'tiborga olsak, va ularning yer maydonini hisoblab chiqsak, shuningdek, unga shahar ko'chalarining va uylarning ham taxminiy yer maydonini qo'shsak, Hirotning 300000 kishilik aholisiga yashagani joy qolmaydi.

Natijalar. Ana shu ma'lumotlardan kelib chiqqan holda Isfaxon voqeasi ham muammoni sinchiklab o'rganishni taqazo etadi. Nizomiddin Shomiyning yozishicha, Isfahon shahri tashqarisida yetmish ming kishining boshi to'plangan [4; b. 141]. O'sha davrdagi boshqa muarrixlarning fikrlari ham shunga o'xshash.

E'tiborli tomoni shundaki, keyingi davr G'arb olimlari ham bu borada yangicha qarashlarni olg'a surmoqdalar. Xususan, fransuz sharqshunosi Jan Pol Ru Isfaxon shahrida qatli om qilinganiga ishonib bo'lmaydi, deb yozadi. Uning hisoblashicha, agar shaharda jang qilishga yaroqli 70 ming erkak bo'lgan bo'lsa, demak yana shuncha ayol va unga 3-4 barobar bolalar mavjud bo'lgan va ularning qatoriga, jangga yaroqsiz yoshi ulug'lar, shafqat qilingan sayyidlar, ulamolar va hunarmandlarni qo'shilsa, hammasi bo'lib shaharda taxminan 500 ming kishi istiqomat qilgan bo'lib chiqadi [6; b. 289]. Bundan kelib chiqadiki, Isfaxon Tabriz kabi o'ta katta shahar bo'lgan bo'lishi kerak. Manbalarda esa uning Tabrizchalik katta shahar bo'lgani haqida ma'lumot yo'q. Eng qiziq yeri shundaki, Isfaxon olti yil o'tar-o'tmas, ya'ni 1393-yilda o'ziga yuklatilgan soliqni to'lay olgan. Erkaklarining 70-80 foizini yo'qotgan aholi bunday soliqni to'lay olishi amalda mumkin emasdi. Demak, solnomalarda qurbonlar soni atayin oshirib ko'rsatilgan.

Sharafiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"sida keltirilgan quyidagi ma'lumotlar ham masalaga oydinlik kiritadi: "...Amir Hojibekkim, Sari Bug'aning o'g'li erdi va Tumanshohni Isfahonda qo'ydi..." [7; b. 115] Bu o'rinda gap Sohibqiron Isfaxonni qo'lga kiritgandan keyin u yerga yangi hokim tayinlagani haqida bormoqda. Agarda Isfahonda qatli om qilingan bo'lsa, Amir Temurning u yerga yangi hokim tayinlanishidan nima ma'ni bor edi?! Yana shuni qo'shimcha qilib aytish kerakki, Isfahon shahri 1403-yilda, oradan to'qqiz yil o'tib, Amir Sohibqironning nabirasi amirzoda Rustam mulkining markazi bo'lgan. Aholisi qatli om qilingan shahar mamlakat markazi bo'lishi mumkinmi? Faqat qariyalari, ayollari va yosh bolalari tirik qolgan Isfahon to'qqiz yil ichida qanday qilib o'z aholisini yana tiklay oldi ekan?! Demak, bundan anglashiladiki, Isfahon voqealarida bo'rttirib yozishga yo'l qo'yilgan.

Damashq, Bag'dod shaharlaridagi qurbonlar soniga ham aniqlik kiritish zarur. Zero, 1348-yilda Ibn Battuta bu yerlarga sayohat qilganida vabo tarqalgani haqida ma'lumot keltirgan. "Vabodan o'lganlar soni ko'pligidan shaharning katta qismi bo'shab qolganini ko'rdik", – deb yozadi Ibn Battuta G'azza shahri haqida. Uning ma'lumotiga ko'ra G'azza shahrida vabodan o'lganlar soni bir kunda 1200 kishiga etgan. Hims shahrida bir kunda 300 kishi, Damashqda bir kunda 2400, Iskandariyada 1080 ta, Qohirada esa bir kunda 21 ming kishi o'lgan [1; b. 620-622]. Bu ma'lumotga tayanadigan bo'lsak, Amir Temur bosqiniga qadar Damashq va uning atrofidagi shaharlar aholisining katta qismini yo'qotib bo'lgan. Shunday ekan, Bag'dodda 90 ming kishining qatl etilgani haqidagi gaplarda bo'rttirma borligi aniq. Yarim asr avval Bag'dodda bo'lgan Ibn Battuta ham shaharning e'tiborni tortishga arzigulik hech narsa qolmagani, g'arbiy qismining esa xarobaga aylangani haqida ma'lumot yozib qoldirgan [1; b. 227]. Nizomiddin Shomiy ham Bag'dodda 90 ming kishining qatl etilgani haqida ma'lumot bermagan. Bundan tashqari, uning yozishicha, qirq kunlik qamal paytida

Bag'doddan ko'plab odamlar qochib chiqqan va ularga shafqat qilingan. Yana qanchadir odamlar jangdan keyin asir olingan [4; b. 314]. 90 ming jangchisi qatl etilgan shahar aholisi qancha bo'lishi mumkin? 500 mingdan ko'p. Yarmi xaroba Bag'dodda shuncha odam yashaganiga esa ishonib bo'lmaydi.

Muhokama. Umuman olganda, sharqlik solnomachilar ko'p hollarda bo'rttirib, ko'pirtirib yozishga moyil bo'lganlar. Zero, qo'shin qudratini oshirib ko'rsatish bo'lajak janglar oldidan ruhan ustunlikka ega bo'lishni ta'minlardi. Ozarbayjon yozuvchisi Yunus O'g'uzning mana bu gaplari fikrimizga bir oz oydinlik kiritadi: "U o'zi kechib o'tadigan yo'llar ustidagi shaharlarga, kentlarga oldindan maxsus tayyorlab qo'yilgan odamlarni jo'natardi. Ba'zan esa bu falokatning (u yoki bu shahar, qal'aning zabt etilishi nazarda tutilmoqda – O.D) shohidi bo'lgan asirlarni ozod etar, ular orasiga o'z odamlarini qo'shib qo'yardi. Asirlar o'zlari borib yetgan joylardagi kishilarga ko'rgan-kechirganlarini so'zlab berishar, ular ichiga kirib olganlar esa birga o'nni qo'shib gapirishardi. Shu tariqa vahima nomli qurol keskirlashar, duch kelgan odamning miyasiga va yuragiga sanchilar edi. Mish-mishlar odamlarni boshqarar, vahima tufayli esa ular urush shundoq boshlari ustida ko'lka solib turganini his etardilar. Oqibatda ularda qarshilik ko'rsatishga majol ham qolmasdi" [8; b. 174-175]. Fikrimizcha, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy va Ibn Arabshoh kitoblarida keltirilgan ba'zi statistik ma'lumotlarda ham ana shunday mish-mishlarning ta'siri bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Aslida Amir Temur qal'a va shaharlarni zabt etish jarayonida iqtisodiy infrastrukturaga zarar yetkizmaslik masalasiga katta e'tibor bergan. Shuning uchun ham har qanday shahar yoki qal'aga yaqinlashib kelar ekan, garchi to'satdan hujum qilishning muqarrar g'alaba keltirishini bilsa-da, masalani tinchlik yo'li bilan hal qilishga harakat qilgan va ko'pincha bunga erishgan ham. Aksar hollarda Sohibqironning shafqatiga sazovor bo'lgan shahar hokimlari keyinchalik unga bo'yin egishdan bosh tortgan. Bu esa bir shaharni qayta-qayta ishg'ol etishni taqazo etgan. Bunga misol qilib to'rt marta Xorazmga, besh marta Mo'g'ilistonga, ikki marta Oltin O'rdaga va bir necha marta Kavkazga qilingan yurishlarni keltirish mumkin.

E'tiborli tomoni shundaki, keyingi paytlarda ayrim yevropalik temurshunoslar ham bu kabi masalalarga dalillarga asoslanib jiddiy yondasha boshladilar. Xususan, Harold Lemb va Jan Pol Rularning Amir Temur yurishlari, shaxsi haqidagi qarashlari o'z kasbdoshlarinikiga nisbatan ancha farq qiladi. Jan Pol Runing fikricha, Amir Temur yurishlarida mag'lub shaharlardan "faqat qimmatbaho buyumlar, ya'ni ishlab chiqarishda ishlatilmaydigan buyumlar tortib olingan. Dehqonchilik va hunarmandchilikda ishlatiladigan asbob-uskunalariga tegilmagan, shuning uchun aholining iqtisodiy holati tezda o'nglangan. Isbot uchun: Sheroz va Hirot ikki marta – birinchi marta ikki yildan so'ng, ikkinchi marta olti yildan so'ng moli omon to'lagan [6; b. 163]. Iqtisodiy holatning tezda o'nglanishi esa ishchi kuchiga bog'liq. Ishchi kuchi esa, asosan, dehqonlar va hunarmandlar bo'lgan.

Bu borada Harold Lembning fikrlari ham diqqatga sazovor. Agar Temur ham Chingizxon kabi shafqatsiz bo'lganida edi, shaharlarni ikkinchi marta ishg'ol qilmagan bo'lardi, deb yozadi u [2; b. 319]

Jan Pol Ru o'tmishdagi solnomalarda voqea va statistik ma'lumotlarning xaddan tashqari bo'rttirib ko'rsatilganiga o'quvchi e'tiborini qaratadi. Sharq va g'arb solnomachilari bergan ma'lumotlarga tayanilsa, yer bilan bitta qilingan, vayron etilgan shaharlarda Temuriylar davriga qadar qurilgan binolardan asar ham qolmagan bo'lishi kerak. Biroq Armaniston va Gruziyada Temur davridan eson-omon o'tgan ko'plab memoriy obidalar bu gipotezani rad qiladi [6; b. 156] Darhaqiqat, Hirot jome' masjidi, Isfaxonda 1107-yilda qurilgan Chehel Do'xtaron minorasi, XII asr oxirida qurilgan Sarebon minorasi, XIV asrda qurilgan Ja'far maqbarasi, VI asrda qurilgan Ali minorasi, Isfahon jome masjidi, Bag'dodda XIII asrda qurilgan Zubayda maqbarasi, 1358-1359-yillarda qurilgan Xon Marjon karvonsaroyi, XII-XIII asrlarda bunyod etilgan Abbosiylar saroyi, Tabrizda 1310-1320-yillarda qurilgan Alishoh jome masjidi ham Amir Temur davridan o'tib bizning zamonlargacha yetib kelgan obidalaridir.

Shomiy, Yazdiy, Ibn Arabshoh kabi muarrixlar qoldirgan ma'lumotlardagi ayrim noaniqliklar ham keyingi davr sharqshunoslarini chalgitib kelmoqda. Xususan, Ibn Arabshoh Damashq haqida

shunday yozadi: “Olov bu ulkan shaharni kul qilib zamin yuzasidan supurib tashladi”. Agar shunday bo‘lsa, u yerda XIV asrga qadar qurilgan binolardan nishon ham qolmasligi kerak, biroq aslida unday emas: hozirgacha bu shaharda XII-XIII asrlarda qurilgan o‘nlab hammomlar, saljuqiylar madrasalari, Ummaviylar masjidi, garchi zararlangan bo‘lsa-da, yer yuzidan supurib tashlanmagan. Shunisi aniqki, XXI asr boshiga qadar Suriyaning Damashq va Halab (Aleppo) shaharlarida 22 ta madrasa bo‘lgan va ulardan 14 tasi Amir Temur bu shaharlarni qo‘lga kiritishidan oldin barpo etilgan. Masalan, Damashqda al-Zahiriyya (1215), al-Shamiyya (1190), al-Qilijiy (1254), al-Rukniyya (1224), al-Sahiba (1245) hamda al-Nuriyya (1167) madrasalari Amir Temur zamonidan o‘tib hozirgi davrgacha yetib kelgan. Xo‘sh, shunday ekan Damashqning yer yuzidan supurib tashlanishi haqidagi gap haqiqatga to‘g‘ri keladimi?

Xulosa. Buyuk sohibqiron Amir Temurning tarixiy va nasriy manbalardagi roli Sharq muarrixlarini qanchalik qiziqtirgan bo‘lsa, Yevropani ham shunchalik qiziqtirgan. XIV-XV asrda Amir Temur hayot yo‘liga bag‘ishlangan Sharq solnomalarining XIX-XX asr G‘arb turkiyshunosligiga ta’siri juda katta bo‘lganini e’tirof etish kerak. Solnomalarda keltirilgan tarixiy dalillar orqali Yevropa sharqshunoslari Amir Temur davriga oid eng muhim ma’lumotlarga ega bo‘ldilar. Ayni paytda, Sharq solnomalaridan bexabar holda yoki ataylab tarixiy manbalarni chetlab o‘tish, afsonaviy tarzda tarqalgan og‘zaki ma’lumotlargagina suyanish va og‘zaki ma’lumotlarga birlamchi manba sifatida tayanish, shu orqali Amir Temur tarixiy shaxsi haqidagi real ma’lumotlardan ko‘z yumish holatlari ham uchraydi. Shu bois, manbalarda keltirilgan ma’lumotlardan foydalanish jarayoni turli yozuvchilarda turlicha kechgan. Jastin Marotsi kabi ayrim yozuvchilar manbalardagi faqat o‘zlarining ma’naviy, siyosiy va ijtimoiy manfaat va g‘oyalargagina xizmat qiladigan ma’lumotlardan foydalanganlar. Natijada Amir Temur haqidagi bir tomonlama qarashlarga sabab bo‘luvchi ilmiy- badiiy asarlar yuzaga kelgan. Jan Pol Ru kabi yozuvchilar esa manbalarda berilgan ma’lumotlarni har taraflama o‘rganib chiqishga va masalaga xolis yondoshishga harakat qilishgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ибн Баттута. Саёхатнома. – Тошкент: “Шарк” нашриёт-матбаа концернининг бош тахририяти, 2012.
2. Лэмб, Гарольд. Тамерлан. Потрясатель вселенной. – Москва: Вече, 2008.
3. Мароци Жастин. Тамерлан. Завоеватель мира. – Москва: Полиграфиздат, 2010.
4. Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.314.
5. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 1. Рашид-ад-дин и его исторический труд. Вступительная статья И.П.Петрушевского. – Москва: 1952.
6. Ру, Жан Поль. Тамерлан. – Москва: Молодая Гвардия, 2007.
7. Шарафуддин Йаздий. Зафарнома. – Тошкент: “Шарк” нашриёт-матбаа концернининг бош тахририяти, 1997.
8. Юнус Ўғуз. Амир Темур. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.
9. Қозоқбой Йўлдош. Олимнинг насри. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 11-сон. 2011 йил.

UO‘K 911.3:30

ZARAFSHON MINTAQASIDA IQLIM O‘ZGARISHIGA TA’SIR ETUVCHI EKOLOGIK MUAMMOLAR

B.A.Eshmonova, talaba, Navoiy davlat universiteti, Navoiy
ORCID:0009-0007-2618-7896

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zarafshon mintaqasida kuzatilayotgan ekologik muammolar va ularning iqlim o‘zgarishiga ta’siri tahlil qilinadi. Asosan suv tanqisligi, yer degradatsiyasi, bioxilma-xillikning yo‘qolishi, havoning ifloslanishi, sanoat chiqindilari, deforestatsiya jarayonlari va iqlimga moslashuv strategiyalarining yetarli emasligi asosiy masalalar sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda ekologik va ijtimoiy-iktisodiy ma’lumotlarga tayanilgan, intervyular va daladagi kuzatuv natijalariga asoslangan. Maqola Zarafshon mintaqasida barqaror rivojlanishni ta’minlash uchun zarur bo‘lgan choralarni taklif etadi.

Kalit so‘zlar: iqlim o‘zgarishi, ekologik muammolar, Zarafshon, suv tanqisligi, yer degradatsiyasi, sanoat chiqindilari, deforestatsiya.

Аннотация. В статье анализируются экологические проблемы региона Зарафшан и их влияние на изменение климата. Основное внимание уделяется нехватке воды, деградации земель, утрате биоразнообразия, загрязнению воздуха, промышленным отходам, вырубке лесов и недостаточной адаптации к изменению климата. Исследование основано на экологических и социально-экономических данных, а также интервью и полевых наблюдениях. В статье предложены меры, необходимые для обеспечения устойчивого развития региона.

Ключевые слова: изменение климата, экологические проблемы, Зарафшан, нехватка воды, деградация земель, промышленные отходы, вырубка лесов.

Abstract. This article analyzes the environmental problems observed in the Zarafshan region and their impact on climate change. Key issues include water scarcity, land degradation, biodiversity loss, air pollution, industrial waste, deforestation processes, and the inadequacy of climate adaptation strategies. The study is based on environmental and socio-economic data, field observations, and expert interviews. The article proposes measures necessary to ensure sustainable development in the Zarafshan region.

Keywords: climate change, environmental problems, Zarafshan, water scarcity, land degradation, industrial waste, deforestation.

Kirish. Zarafshon mintaqasi Markaziy Osiyoda joylashgan, O'zbekistonning strategik ahamiyatga ega ekologik va iqtisodiy hududidir. Bu mintaq so'nggi yillarda ekologik muvozanatning buzilishi va iqlim o'zgarishining kuchayishi bilan bog'liq muammolarni boshdan kechirmoqda. Iqlim o'zgarishi ko'proq issiqlik to'lqinlari, yog'ingarchilik rejimining o'zgarishi, qurg'oqchilikning kuchayishi va suv manbalarining kamayishida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, Zarafshon daryosi havzasida suv resurslari qisqarmoqda, bu esa qishloq xo'jaligi, sanoat va aholining kundalik ehtiyojlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda [Iskandarov, 2023; 70]. Mazkur maqola ushbu mintaqadagi ekologik muammolarni kompleks tarzda o'rganib, ularning iqlim o'zgarishiga ta'sirini aniqlash va yechim choralarini taklif etishni maqsad qilgan.

Adabiyotlar sharhi. Iqlim o'zgarishi va ekologik muammolarni o'rganishda xalqaro va mahalliy ilmiy manbalar muhim rol o'ynaydi. Babakholov va Hasanov (2024) tomonidan olib borilgan tadqiqotda Zarafshon havzasida iqlimga moslashuv strategiyalarining samaradorligi tahlil qilingan. Ularning fikricha, suv tanqisligi va yer degradatsiyasi mintaqaning iqlim barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. UNEP (2021) hisobotida esa Markaziy Osiyo mamlakatlarida suv resurslari bilan bog'liq muammolar iqlim o'zgarishi natijasida kuchaygani ta'kidlanadi. CARECECO (2023) tomonidan e'lon qilingan loyiha hisobotida Zarafshon daryosi havzasida integratsiyalashgan suv resurslari boshqaruvining zarurligi asoslab berilgan. Daryo News (2024) manbaida O'zbekiston iqtisodiyoti va qishloq xo'jaligiga iqlim o'zgarishining ta'siri ommaviy axborot vositalarida yoritilgan. Bundan tashqari, Belarus davlat universiteti kutubxonasi tomonidan taqdim etilgan maqolada Zarafshon daryosida suv sifati muammolari chuqur o'rganilgan (BSU Library, 2019). Ushbu adabiyotlar Zarafshon mintaqasida ekologik tahdidlar va iqlim o'zgarishining o'zaro bog'liqligini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Tadqiqot uslubi. Tadqiqotda sifatli va miqdoriy yondashuvlarning kombinatsiyasi qo'llanildi. Birinchi navbatda, hududiy iqlim o'zgarishlari va ekologik holatni baholash uchun meteorologik va ekologik monitoring natijalari tahlil qilindi. Zarafshon mintaqasida joylashgan asosiy ob-havo stansiyalarining 2000–2024 yillar oralig'idagi ma'lumotlari asosida harorat, yog'ingarchilik, shamol tezligi, namlik va havo ifloslanish ko'rsatkichlari statistik metodlar yordamida o'rganildi. Ma'lumotlar JASP dasturida tahlil qilindi, bu orqali dispersiya, kovariatsiya va korrelyatsiya ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi. Bundan tashqari, yer resurslaridan foydalanish, suv manbalarining kamayishi, biotik omillarning o'zgarishi kabi ekologik indikatorlar geoinformatsion tizimlar (GIT) yordamida xaritalashtirildi. Mahalliy aholi va mutaxassislar bilan o'tkazilgan yarimstrukturaviy intervyular asosida sifatli tahlil bajarildi.

Shuningdek, iqlim o'zgarishi bo'yicha IPCC (2021), O'zbekiston Respublikasi Ekologiya vazirligi (2023), va UNDP (2022) tomonidan e'lon qilingan ma'lumotnomalardan foydalanildi. Zarafshon vodiysining ekologik o'zgarishlarini aniqlashda, tarixiy ma'lumotlar (sovet davridan

hozirgacha), sun'iy yo'ldosh kuzatuvlari va akademik maqolalardagi natijalar asosida zamonaviy ilmiy metodologiya qo'llandi. Haroratning o'rtacha yillik ko'tarilishi, vegetatsiya davrining o'zgarishi, yer degradatsiyasi, ichimlik suvi tanqisligi kabi omillar modellashirish orqali aniqlashtirildi.

Natijalar. Zarafshon mintaqasida iqlimning so'nggi 25 yil ichida izchil ravishda o'zgarib borayotgani aniqlandi. 2000 yildan 2024 yilgacha bo'lgan davrda o'rtacha yillik harorat 1.4°C ga oshgan bo'lib, ayniqsa yoz oylarida bu ko'rsatkich 2°C dan oshgan. Yog'ingarchilik miqdori esa yiliga o'rtacha 11% ga kamaygan, bu esa qurg'oqchilik xavfini oshirgan. Hidrologik tahlillar Zarafshon daryosining oqim hajmi 1990-yillardagi ko'rsatkichlarga nisbatan 22% kamayganini ko'rsatdi [Karimov, 2023, 60-66].

Quyidagi jadvalda iqlim o'zgarishiga oid asosiy ko'rsatkichlar yillik kesimda aks ettirilgan:

Ko'rsatkich	2000	2010	2020	2024
O'rtacha yillik harorat ($^{\circ}\text{C}$)	13.5	14.1	14.7	14.9
Yillik yog'ingarchilik (mm)	330	305	290	270
Zarafshon daryosi oqimi (%)	100	91	85	78
O'rmon qoplamasi (%)	100	92	87	83
Qishloq xo'jalik unumdorligi	100	97	92	88

Geoinformatsion xaritalar yordamida tuproq eroziyasi, o'rmonlarning qisqarishi va cho'llanish jarayoni aniq tasvirlandi. Xususan, 2000-yildan 2024-yilgacha o'rmon qoplamining 17% qisqargani qayd etildi. Suv tanqisligi natijasida qishloq xo'jaligi yerlarining unumdorligi pasaygan, buning natijasida mintaqadagi iqtisodiy faoliyatga bevosita ta'sir ko'rsatilgan.

Intervyu natijalariga ko'ra, mahalliy aholining 78% i iqlim o'zgarishi ularning salomatligi va yashash sharoitlariga salbiy ta'sir qilayotganini bildirgan. Ayniqsa, suv resurslariga bo'lgan raqobat kuchaygani, yoz oylarida sug'orish suvlarining tanqisligi bilan bog'liq ijtimoiy muammolar ortib borayotgani kuzatilgan.

Korrelyatsion tahlil natijalari quyidagi asosiy bog'liqliklarni ko'rsatdi:

1. Harorat o'sishi va qurg'oqchilik darajasi o'rtasida $r = 0.82$ ($p < 0.01$)
2. Yog'ingarchilik kamayishi va yer degradatsiyasi o'rtasida $r = 0.76$ ($p < 0.01$)
3. Suv tanqisligi va aholi migratsiyasi o'rtasida $r = 0.64$ ($p < 0.05$)

Ushbu natijalar shuni ko'rsatadiki, Zarafshon mintaqasidagi ekologik muammolar faqat tabiiy omillar bilan emas, balki inson faoliyati, noto'g'ri resurs boshqaruvi va institutsional zaiflik bilan ham chambarchas bog'liq.

Tadqiqot, shuningdek, aholi tomonidan ilgari surilgan ekologik muammolarni aniqlashda ishtirokiy yondashuv muhimligini tasdiqlaydi. Iqlim o'zgarishiga qarshi kurashishda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish, ekologik ta'limni kuchaytirish, barqaror irrigatsiya tizimlarini joriy etish hamda ko'p yillik ekologik monitoring natijalarini tahlil qilish zarur.

Mintaqaning iqlim barqarorligini ta'minlash uchun har tomonlama chora-tadbirlar, jumladan suvni tejash texnologiyalari, ekologik monitoring tizimlarini modernizatsiya qilish va aholining ekologik ongini oshirish zarur.

Muhokama. Tadqiqot natijalari mintaqaviy iqlim o'zgarishlari ekologik muammolarni chuqurlashtirayotganini aniq ko'rsatmoqda. Zarafshon vodiysi — O'zbekistonning muhim agro-iqtisodiy hududi bo'lishiga qaramasdan, so'nggi yillarda bu hududda ekologik beqarorlik kuchaymoqda. Yillik yog'ingarchilik miqdorining kamayishi, suv resurslarining tanqisligi va yer unumdorligining pasayishi mintaqaning iqlim o'zgarishiga qarshi himoyasizligini oshirmoqda [Karimov, 2023; 60-66].

Iqlim o'zgarishi bevosita aholi turmush darajasi va sog'lig'iga ta'sir qilmoqda. Suv tanqisligi sababli yuzaga kelayotgan qishloq xo'jaligidagi hosildorlikning pasayishi nafaqat oziq-ovqat xavfsizligiga, balki migratsion bosimga ham olib kelmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, iqlim bilan bog'liq omillar — masalan, harorat oshishi, yog'ingarchilik kamayishi — bevosita migratsiyaga sabab bo'layotgan muhim faktorlardan biridir.

Yuqoridagi natijalar IPCC (2021) va UNDP (2022) xalqaro hisobotlarida keltirilgan global iqlim model natijalari bilan mos keladi. Xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi iqlim o'zgarishiga juda sezgir bo'lib, bu yerda harorat o'sish sur'ati global o'rtacha ko'rsatkichdan yuqoriroq.

Zarafshon vodiysidagi ekologik beqarorlik sharoitida aholi ongini oshirish, barqaror suv resurslari boshqaruvini ta'minlash, qishloq xo'jaligidagi innovatsion texnologiyalarni joriy qilish muhim. Mahalliy ekologik strategiyalar milliy va xalqaro darajadagi tashabbuslar bilan uyg'unlashtirilishi lozim. Shuningdek, mintaqadagi mavjud ekologik infratuzilmani kuchaytirish, o'rmonzorlarni tiklash, suvni tejovchi texnologiyalarni rivojlantirish iqlim barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Shu nuqtai nazardan, Zarafshon mintaqasidagi ekologik muammolarni bartaraf etishda multidisiplinar yondashuv — ya'ni ekologiya, ijtimoiy fanlar, iqtisodiyot va siyosat o'zaro integratsiyalashgan holda qaralishi zarur. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, ekologik muammolarning murakkabligi ularni faqat texnik yechimlar bilan emas, balki ijtimoiy-siyosiy islohotlar, institutsional yondashuvlar va aholining faol ishtirokini talab etadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Zarafshon mintaqasida iqlim o'zgarishlari murakkab ekologik muammolar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu holat hududning barqaror rivojlanishiga jiddiy xavf tug'dirmoqda. O'rtacha yillik haroratning sezilarli darajada ortishi, yog'ingarchilik miqdorining kamayishi, daryo suvlarining qisqarishi, o'rmonlarning kamayib borishi va yerlarning degradatsiyasi — bularning barchasi mintaqaning iqlimiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ekologik muammolar faqat tabiiy omillar bilan emas, balki inson faoliyati bilan ham bog'liq. Noo'rin yer resurslaridan foydalanish, o'rmonzorlarning kesilishi, suv resurslarining noto'g'ri boshqarilishi va sanoat chiqindilarining ko'pligi mavjud muammolarni yanada chuqurlashtirgan. Aholining ekologik xabardorligi pastligi ham bu jarayonni tezlashtirgan muhim omillardan biridir.

Tadqiqot davomida aniqlanganidek, Zarafshon mintaqasida iqlim o'zgarishlari oqibatida nafaqat tabiiy resurslar, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ham katta zarar yetmoqda. Qishloq xo'jaligi mahsuldorligi pasaymoqda, suv tanqisligi kuchaymoqda, issiqlik stressi sog'liq uchun xavflarni oshirmoqda, bu esa mintaqadagi yashash sifatini yomonlashtiradi. Shuningdek, bu holat milliy va xalqaro darajada iqlimga moslashuv va ekologik boshqaruv siyosatini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Zarafshon vodiysida barqaror ekologik boshqaruvni yo'lga qo'yish, GIT texnologiyalarini keng joriy etish, suv va yer resurslaridan foydalanishda zamonaviy yondashuvlarni qo'llash, mahalliy aholining ishtirokini kuchaytirish, hamda ilmiy izlanishlarni davom ettirish muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, bu tadqiqot natijalari ekologik muammolar va iqlim o'zgarishlari o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur ochib berdi va Zarafshon mintaqasida ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun ilmiy asoslangan strategik chora-tadbirlar zarurligini isbotladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. BMT Oziq-ovqat va Qishloq Xo'jaligi Tashkiloti (FAO). *Markaziy Osiyoda yerlarning yemirilishi bahosi*. FAO, 2020.
2. BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP). *O'zbekiston Respublikasida iqlimga moslashish rejasining jarayoni*. UNDP, 2022.
3. BMT Yevropa Iqtisodiy Komissiyasi (UNECE). *Ekologik natijalar tekshiruvi: O'zbekiston*. 3-nashr, BMT, 2020.
4. Ergashev, N. "Markaziy Osiyoda cho'llanish jarayonlari va ularning ekologik xavflari." *Tabiat va Jamiyat*, jild 4, no. 1, 2020, sahifa 12–20.
5. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). *Iqlim o'zgarishi 2021: Jismoniy ilmiy asoslar*. Cambridge University Press, 2021.
6. Iskandarov, F. "Zarafshon havzasida ekologik muvozanatni saqlash omillari." *Geografiya va Atrof-Muhit*, jild 6, 2023, sahifa 70–76.
7. Jahon Banki. *O'zbekiston: Iqlim xavfi bo'yicha davlat profili*. Jahon Banki Guruhi, 2021.
8. Karimov, Sh. "Suv resurslaridan barqaror foydalanish: Zarafshon mintaqasi tajribasi." *Amaliy Ekologiya Jurnali*, jild 3, 2023, sahifa 60–66.
9. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi. *O'zbekiston Respublikasida iqlim o'zgarishi va ekologik muammolar*. Toshkent, 2023.
10. Osiyo Taraqqiyot Banki (ADB). *Iqlim o'zgarishi va O'zbekistonda barqaror suv boshqaruvi*. ADB, 2021.
11. Qodirova, M. "Zarafshon mintaqasida ekologik monitoring tizimini takomillashtirish." *Ekologik Ilm-Fan Yangiliklari*, jild 1, 2024, sahifa 25–31.

12. Rasulov, A. "Zarafshon vodiysida iqlim o'zgarishining gidrologik oqibatlarini." *Ekologiya va Atrof-Muhit*, jild 5, no. 2, 2022, sahifa 47–53.

13. Tursunov, B. "Ekotizimlarning yemirilishi va inson salomatligiga ta'siri." *Sog'lom Hayot Jurnali*, jild 2, 2021, sahifa 18–24.

UO'K 902/904

O'ZBEKISTONNING BRONZA DAVRI YODGORLIKLARINI O'RGANILISH NATIJALARI

**M.Q.G'affarov, bosh o'qituvchi, PhD, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar
vazirligining Xorazm akademik litseyi, Urganch**

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonning bronza davri yodgorliklarini o'rganilish natijalari tarixi, ularning tahlili masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Sariqamishbo'yi, Uzboy, Charishli, Togolok, Murg'ob daryosi, Tajan daryosi, Zarafshon vodiysi, Sarazm, Namozgoh madaniyati, Kopetdog', Geoksor vohasi, Norinjon yodgorligi, Anqa - 5, Qavat – 7, Oqchadaryo, Yakkaparson – 2, Zomonbobo madaniyati, Burgulik yodgorligi, M. A. Itina, A. I. Isakov, I. N. Xlopin, S. P. Tolstov, G'. G'ulomov, M. Jo'raqulov, N. U. Xolmatov, Y. A. Zadneprovskiy, A. Asqarov, X. Duke.

Аннотация. В статье описана история результатов изучения памятников эпохи бронзы Узбекистана, вопросы их анализа.

Ключевые слова: Сарыкамышбойи, Узбой, Чарышли, Тоголок, река Мургоб, Река Таян, долина Зерафшана, Саразм, Намазгохская культура, Копетдог, Геоксорский оазис, Наринджанский памятник, Анка-5, Кават-7, Окчадарья, Яккапарсон-2, Культура Зомонбобо, Бургулик памятник, М. А. Итина, А. И. Исаков, И. Н. Хлопин, С. П. Толстов, Г. Гулямов, М. Жоракулов, Н. У. Холматов, Ю. А. Заднепровский, А. Аскарров, Х.Дуке.

Abstract. The article describes the history of the results of the study of the monuments of the Bronze Age of Uzbekistan, the issues of their analysis.

Key words: Sarikamishboyi, Uzboy, Charishli, Togolok, Murgob River, Tajan River, Zarafshan Valley, Sarazm, Namazgoh culture, Kopetdog, Geoksor oasis, Narinjan monument, Anka - 5, Kavats - 7, Akchadarya, Yakkaparson - 2, Zomonbobo culture, Burgulik monument, M. A. Itina, A. I. Isakov, I. N. Khlopin, S. P. Tolstov, G. Ghulomov, M. Zhorakulov, N. U. Kholmatov, Y. A. Zadneprovsky, A. Askarov, H. Duke.

Kirish. O'zbekiston viloyatlari hududida joylashgan bronza va temir davriga oid aholi markazlarida olib borilgan arxeologik izlanishlar natijalarini uch tarixiy davrga ajratish maqsadga muvofiq. Birinchi tarixiy davr: XX asr 30 - yillar o'rtalari – 40 yillari, Ikkinchi tarixiy davr: XX asr 40 - yillari o'rtalari – 90 yillari oxiri, Uchinchi tarixiy davr: Mustaqillik yillarida aholi turar - joylarida qazishma ishlari natijalarini o'z ichiga oladi.

O'zbekistonning Toshkent, Zarafshon, Farg'ona, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida qadimshunoslar tomonidan neolit davri so'nggi bosqichi jamoalari turar-joylari arxeologik jihatidan o'rganilgan emas. M. A. Itina Sariqamishbo'yi havzasi janubi-g'arbiy hududiga ulanib ketgan Uzboyni shimoli va janubiy hududida Charishli va Togolok quduqlari atrofida Bala – Ishem - 8, 9, 110, 113, 114 manzilgohlaridan eneolit davriga oid moddiy ashyolar olingan. [1]

Arxeologik adabiyotlarda qayd qilingan ma'lumotlarni inobatga olib, Kopetdog' oldi etaklari, Murg'ob daryosi va Tajan daryosi havzalari atroflari hamda Zarafshon vodiysi shimoli - sharqida Sarazm qishlog'ida aholi tomonidan qoldirilgan turar - joylarda arxeologik izlanishlar olib borib, olingan ashyolar, mazkur tarixiy davrda kechgan tarixiy jarayonlarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, A. I. Isakov Zarafshon vodiysi shimoli-g'arbida Sarazm qishlog'ida aholi tomonidan qoldirilgan yodgorlikda olib borgan qazishma ishlari natijasida olingan moddiy ashyolarni Kopetdog' oldi etaklarida eneolit davrida shahar sifatidagi Namozgoh madaniyatini aynan takror qiladi degan xulosaga kelgan. Yodgorlikda olib borilgan arxeologik izlanishlar natijalariga ko'ra, uning egallagan maydoni 100 gektar bo'lib, u 10 ta tepalikdan iborat bo'lgan Sarazm yodgorligini

qurilishi hamda madaniy - xo'jalik markazi vazifasini bajarishi 4 ta tarixiy (Sarazm I, II, III, IV) davrdan iborat bo'lgan. [2]

I. N. Xlopin Tajan daryosi quyi havzasida Geoksor vohasida 13 ta aholi turar - joylarida qazishma ishlarini olib borib (paxsa va to'g'riburchakli xom g'isht mudofaa devorga ega bo'lgan) eneolit davriga oid moddiy ashyolarni olishga erishgan. Manzilgohlar atrofidan Tajan daryosi shahobchalaridan sug'orish inshootlarini chiqarib, sun'iy sug'orma dehqonchilik madaniyatini olib borganligiga asos bo'lgan xumlarni, uni olovda pishiradigan ikki qavatli xumbuzlar qoldig'i o'rganilgan.[3] Demak, o'troq hayot, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik sohasida yangi bilimlarning ixtiro qilinishi, mudofaa devorlar, ularning elementlari hamda loy ayol xaykalchalari olinishi Kopetdog' oldi etaklarida eneolit davri jamiyatining ijtimoiy - iqtisodiy va etnomadaniy munosabatlarni yoritadigan manbalar olinishini ahamiyati beqiyos. Huddi Kopetdog' oldi, Murg'ob va Tajan daryolari havzasi atroflarida aholini qo'shni hududlarga yoyilish markazlari bo'lgan.

Asosiy qism. Bronza davri (mil. avv. III ming yillik o'rtalari - II ming yilliklar jamiyatida bir qator o'zgarishlar yuz berdi. O'zbekistonning bronza davri aholi turar - joylarini arxeologik jihatidan o'rganilishi Quyi Amudaryo hududidan boshlangan. 1939 - yil ohirida S. P. Tolstov rahbarligida Xorazm ekspeditsiyasi hodimlari Sho'raxon qishlog'ida Norinjon yodgorligi atrofidan qumtepalliklardan kulolchilik (xilma - xil bezakli) olingan ashyolar mil. avv. II ming yillikka oid bo'lgan (Anqa - 5, Teshikqal'a - 1, 2).[4]

XX asr 40 - yili o'rtalaridan Y. G'. G'ulomov Oqchadaryo havzasi sohili adog'ida № 6, 18 manzilgohlarda madaniy qatlamlaridan huddi Jonbos - 4, Tolstov manzilgohi aholisi an'analarini moddiy takror qilgan ashyolarni olgan. [5]

Mazkur asrning 50 - yilidan boshlab, Quyi Amudaryo, Xorazm ekspeditsiyasi hodimlari M. A. Itina, Y. G'. G'ulomov Quyi Zarafshon vodiysida, M. Jo'raqulov, N. U. Xolmatov O'rta Zarafshon va Qizilqumda, Y. A. Zadneprovskiy Farg'ona vodiysida, A. Asqarov Surxondaryoda, X. Duke Toshkent viloyati Ohangaron vodiysida aholi turar - joylarida arxeologik izlanishlar natijasida mil. avv. III - II ming yilliklarga oid ashyolarni olishga muyassar bo'lganlar.

M. A. Itinaning Amudaryo o'ng sohili va so'l sohili hududlarida aholi tomonidan qoldirilgan yodgorliklarida olingan ashyolar II ming yillik boshlari va o'rtalarida kechgan tarixiy jarayonlarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchi Sho'raxon va Sulton Uvays tog'i oralig'ida aholi manzilgohlarida qazish ishlarini keng qamrovli tarzda olib borganligi munosabati bilan olingan moddiy ashyolar mazmun va mohiyati bronza davri o'rtalari va so'nggi bosqichlarida yuz bergan o'zgarishlarni o'rganishda ahamiyati beqiyos. O'tgan asrning 50 yilidan boshlab, M. A. Itina rahbarligidagi guruh Anqa - 5, Qavat - 7 yodgorliklarida qazishma ishlarini olib borishi natijasida yarim yerto'la chayla - kulbalar qoldig'i, Shimoliy Oqchadaryo havzasi sohili adog'iga ulangan tekislikda Ko'kcha - 3 bronza davri manzilgohi aholisi qabristoni o'rganilgan.[6] Xorazm ekspeditsiyasi hodimlari 1954 - 1956 yillarda Oqchadaryo hududida Yakkaparon - 2 yodgorligida olib borgan tekshirishlarda olingan ashyolar bronza asri so'nggi bosqichiga (mil. avv. IX - VIII asrlarga) oid bo'lgan. [7]

O'tgan asrning 70 - 80 yillarida M. A. Itina bronza davri yodgorliklarini arxeologik jihatidan tadqiqotlari Sho'raxon qishlog'i atrofida hamda so'l sohilda Tuyamuyin hududida olib borib moddiy ashyolarni olishga erishgan. Oqchadaryo havzasida Jonbos - Ko'kcha atroflarida manzilgohlarida keng qamrovli tekshirish ishlarini olib borgan. Misol tariqasida, Ko'kcha - 15, Ko'kcha - 16, Jonbas - 30, 32, Bayram - Qazg'on - 2, Angqa - 5, Qavat - 3, Jonbas - 34 manzilgohlari yarim yerto'la, ichki tuzilishi aylana shaklda chuqurchalarga ega (aylanasi 60 - 62 sm), ularning madaniy qatlamlarida rang - barang bezakli va ulardan holi kulolchilik ashyolari olingan.[8]

XX asr 50 - yillaridan boshlab Y. G'. G'ulomov rahbarligida Maxondaryo arxeologiya guruhi Amudaryo o'ng sohili Sho'raxon qishlog'i hududiga ulanib ketgan (Qizilqum sahroi manzarasi), Zarafshon Qorako'l - Buxoro madaniy - xo'jalik hududi geografik manazarasini tasvir qilgan Zarafshon daryosi quyi havzasi suv toshqini natijasida vujudga kelgan Maxondaryo, Daryosoy va Xo'jayli irmoqlari faoliyatlari natijasida Qizilqum sochma qum uyumlari oralig'idagi botiqlar suv havzalariga aylangan, ularni sohil etaklari flora va faunaga serob bo'lganligi bois, neolit davri urug'

- jamoalari vorislari xo'jalik an'analarini davom ettirib, ularni xo'jaligi Zomonbobo madaniyati arxeologik tekshirishlar natijalaridan ma'lum.[9]

Mazkur madaniyat sohiblari yarim yerto'lada istiqomat qilib "qoq" yerlarda kundalik amaliy mashg'ulotlarini olib borganliklari mil. avv. III ming yillik ohirlariga oid ashyolar olingan. Zomonbobiliklarning keyingi taqdiri masalasida tadqiqotchilar nashrlarida ma'lumotlarni kuzatish qiyin. Nazarimizcha joylashgan hududda tabiiy manbalar zahirasi ko'p bo'lganligi bois "qayr" dehqonchilikni olib borgan aholi ehtiyojlariga javob bergan, chorvaga ega bo'lganlar, oziq - ovqat ta'minotida uzilishlar bo'lganligi bois, qo'shni hududlarga migratsiyasi Urgut, Samarqand, Jom, Mo'minobod atroflariga kelib joylashib, olamdan o'tganlarni shu yerdagi qabrlarga joylashtirilgan.[10]

Farg'ona va Toshkent madaniy-xo'jalik viloyatlarida bronza davri jamiyatida yuz bergan o'zgarishlari geografik xususiyatlaridan kelib chiqqan. Mazkur xususiyatlarni yuqorida qayd qilingan hududlarga O'rta Osiyo shimoli-sharqidan dasht qabilalari - andronovaliklar kelib joylashib, Chust va Burgulyuk madaniyatlarini hosil qiladilar, ularning vorislari mil. avv. IX - VIII asrlarga oid bo'lgan.[11]

Toshkent vodiysi Ohangaron tog' oldi etaklarida Burchmulla, Yangiyo'l, Daxana, Qayroqqum-mozorlarida olingan, qazish ishlari olib borilgan.[12,13]

Tadqiqotchi Y. A. Zadneprovskiy Farg'ona vodiysida so'nggi bronza davri jamiyati ijtimoiy - iqtisodiy va etnik - madaniy munosabatlarni rivojlanishida ikki tipga ajratgan, ya'ni bir guruh aholisi o'troqlashgan, boshqasi yaylov chorvachilik xo'jaligini olib borgan.[14] Tadqiqotchi yuqoridagi fikriga oid misollar keltirishni inobatga olgan emas.

Ohangaron vodiysi allaqachon tabiiy manbalardan foydalanish jarayoni navbatdagi xronologik davri aniqlanmagan. X. Duke Ohangaron daryosi quyi havzasida Bo'rganli (Burgulik) yodgorligini o'rgangan.[15]

Shunday qilib, yuqorida zikr qilingan mulohazalar quyidagi yakuniy xulosani qayd qilish mumkin.

- Eng qadimgi O'zbekistonning muayyan hududlarida istiqomat qilgan aholi (ilk tosh davridan) bronzagacha tabiiy resurslardan foydalanib, etnik munosabatlarni olib borganlar.

- Mil. avv. II ming yillik boshlari va o'rtalari O'zbekiston hududi shimoliy hududlaridagi ko'chmanchi qabilalarni kelib joylashish makoniga aylanadilar.

- Mil. avv. II ming yillik bronza davri so'nggi bosqichida O'zbekiston hududi turar - joylar qurilishi, ziroatchilik va sun'iy sug'orma dehqonchilik bir - biridan farqlanish holati kuzatiladi, ya'ni Ustyurt, Quyi Amudaryo, Zarafshon vodiylari aholi yog'och ustunli yarim yerto'la manzilgohlarda yashab "qayr" yerlarda oddiy ziroatchilikni olib borgan, xo'jalikda chorvachilik ustunlik qilgan.

Ikkinchi hudud Farg'ona vodiysi Chust va Surxon vohasi shimoli - g'arbida Sopollitepa yodgorliklari binokorlik bilimi asosida qurilganligiga oid manbalar dalolat berdi. Madaniy - xo'jalik hududlarida turar - joylarda arxeologik izlanishlar davom etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- Итина М. А. Работы Узбойского отряда в 1957 г - КСИЭ. – М.: “Наука”, 1957. Вып XXVI. – С. 109 - 113.
- Исаков А. И. Саразм: Новый раннеземледельский памятник Средней Азии // СА. – М.: “Наука”. 1986. Вып - 1. – С. 152 - 157.
- Хлопин И. Н. Геоксюрская группа поселений эпохи энеолита. – М - Л.: Наука, 1964. – С. 11 - 54.
- Толстов С. П. Древний Хорезм. – М.: МГУ. 1949. – С. 32.
- Ғуломов Я. Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент. “Фан”, 1959. – Б. 52 - 54.
- Итина М. А. Новые стоянки Тозабагыбской культуры (работы 1956 г) // МХЭ. – М.: “Наука”. 1959. Вып. 1. – С.52 - 119.;
- Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого - этнографической экспедиции в 1954 - 1956 гг. // МХЭ. – М.: “Наука”, 1959. – С. 4 - 5.
- Итина М. А. История степных племен Южного Приаралья (II - начало I тысячелетия до.н.э). – М.: “Наука”, 1977. Вып X. – С. 46 - 113.
- Аскарлов А. Культура Заман - Баба в Низовьях Зеравшана // ОНУ. – Ташкент.: “Фан”, 1962. – № 1. – С. 59 - 65.
- Аскарлов А. Раскопки Могильника эпохи бронзы в Муминабаде // ИМКУ. – Ташкент. “Фан”, 1969. Вып - 8. – С. 56 - 62.

11. Заднепровский Ю. А. Чустская культура в Ферганской долине (Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М - Л. "Наука", 1966. – С. 205. рис. 47.
12. Оболдиева Т. Г. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области // КСИИМК. – М.: 1955. Вып. 59. – С. 145 - 150.
13. Тереножкин А. И. Клад антроповских бронзовых предметов из с. Бричмулла близ Ташкента // СА. – М.: 1962. – № 3. – С. 279 - 282.
14. Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. – М - Л. 1962. № 118. – С. 118 - 328.
15. Дуке Х. Туябугузские поселения Бургулюкской культуры. – Ташкент. "Фан", 1982. – С. 95.

UO'K 378

TALABALARDA ILMIY MAQOLA YOZISH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH ASOSLARI

M.R.Gulmatova, tayanch doktorant, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ilmiy tadqiqot ishlarini olib boorish jarayonidagi eng muhim unsurlardan biri bu maqola hisoblanadi. Uning ilmiyligini ta'minlash har bir izlanuvchining oldiga qo'ygan ustuvor vazifalardan biridir. Mazkur ko'nikmaning talabalarda ham bo'lishi ularning bilm darajalarini oshirishni ham osonlashtiradi. Mazkur maqolada ilmiy maqola va uni yozish ko'nikmalarini yozish xususida gap boradi.

Kalit so'zlar: ilmiy maqola, ko'nikma, fikr, talaba, janr, malaka, tadqiqot, tezis, monografiya.

Аннотация. Одним из важнейших элементов в процессе проведения научного исследования является статья. Обеспечение ее научности является одной из приоритетных задач, стоящих перед каждым исследователем. Наличие этого навыка у студентов также способствует повышению уровня их знаний. В данной статье рассматривается написание научной статьи и навык ее написания.

Ключевые слова: научная статья, навык, идея, студент, жанр, квалификация, исследование, диссертация, монография.

Abstract. One of the most important elements in the process of conducting scientific research is the article. Ensuring its scientificity is one of the priority tasks set for each researcher. The presence of this skill in students also facilitates the improvement of their knowledge levels. This article discusses the writing of a scientific article and the skills of writing it.

Keywords: scientific article, skill, idea, student, genre, qualification, research, thesis, monograph.

Ilmiy maqola yozish ko'nikmasi talabaning ilmiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, o'z tadqiqot natijalarini aniq, lo'nda va ilmiy asosda ifoda eta olish imkonini beruvchi muhim malakadir. Zamonaviy oliy ta'limda talabalarni ilmiy ishlar bilan shug'ullantirishda ushbu ko'nikmani shakllantirish alohida e'tibor talab qiladi. *Ilmiy maqola* ichki podstilga oid janr bo'lib, ilmiy yangilikka asoslangan bo'ladi. Ilmiy maqolaning o'ziga xos xususiyatlari va uni o'qitish to'g'risida bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. E.S. Troyanskaya, E.I. Arxipova, O.A. Kazakova, N.V. Danilevskaya, E.A. Bajenova, M.P. Kotyurova va boshqa rus tilshunoslari maqolaning mustaqil ilmiy janr ekanligi, uning tuzilishi, til xususiyatlari haqida fikr bildirgan.

Ilmiy maqola – ilm-fanning muhim va dolzarb masalalariga bag'ishlangan, hajm jihatdan monografiyadan ancha kichik bo'lgan ilmiy uslub janri. "Ilmiy maqolada monografiyadan farqli o'laroq qoida tariqasida bir ilmiy muammo boshqalardan mavhum, unga aloqador yoki bog'liq holda ko'rib chiqiladi".[2] Monografiyada bir mavzu chuqur tadqiq qilinadi. Ilmiy maqola monografiyaga qaraganda sodda tarkibga va kichik hajmga ega bo'ladi. "Maqola – janr, birinchidan, eng keng tarqalgan, ikkinchidan, uni yozishni bilgan odam boshqa janrlarning ilmiy matnlari bilan muvaffaqiyatli ishlay oladi. Aytaylik, maqola monografiyadan faqat hajmi jihatdan farq qiladi va ilmiy matnning barcha majburiy tarkibiy elementlari va uslubiy xususiyatlari ular uchun bir xil. Demak, maqola yozish malakasini egallash monografiya yozish malakasini egallash bilan barobardir".[1] Maqola ilmiy uslub janrlarining kichik hajmli turi bo'lsa ham, uni yozish murakkab jarayondir. Haqiqiy ilmiy asosga ega maqola tayyorlash tadqiqotchidan katta mehnat, ilmiy faoliyat

talab etadi. Maqola yozish uchun, dastlab, ilmiy manbalar yig'ish va ularni tahlil qila olish ko'nikmasini shakllantirish zarur. Eng etuk ilmiy ishning debochasi maqola bilan boshlanadi. "Tadqiqotchilarning ushbu matnga bo'lgan katta e'tibori, ilmiy maqolaning yozma ilmiy aloqaning tarixan paydo bo'lgan shakli sifatida, ehtimol, boshqa matn turlariga qaraganda, ilmiy faoliyatning markaziy vazifasi – yangi ma'lumotlarni olish va tarqatish uchun osonroq ekanligi bilan izohlanadi".[5] Maqola janri eng keng tarqalgan ilmiy matn turlaridan biridir. Xalqaro jurnallar har yili minglab maqolalarni ilm ahliga ma'lum qiladi. Ilmiy faoliyat olib borayotgan har qaysi shaxs ushbu janrga murojaat qiladi. Ilmiy maqola yozishdan maqsad shuki, ma'lum bir muammo bo'yicha olingan ilmiy natijalarni ilmiy jamoatchilikka etkazish va yangi nazariyani ilmiy asoslashdir.

Ilmiy maqolaning quyidagicha turlari farqlangan: "1. Muammoning echimini aniqlashga qaratilgan maqola; 2. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari bo'yicha qisqacha ma'lumot beruvchi maqola; 3. Tadqiqotning asosiy natijalari etarli darajada batafsil keltirilgan haqiqiy ilmiy maqola; 4. Tarixiy-ilmiy mazunli maqola; 5. Munozarali-polemik maqola; 6. Ilmiy-ommabop maqola; 7. Reklama maqola"[4]. Ilmiy maqola yozilishidan maqsad ma'lum masalaga echim topishdir. Fandagi dastlabki ilmiy yangiliklar ilmiy maqolalarda aks etishini hisobga olsak, ko'plab maqolalar ilmiy muammoni echishga qaratilgan maqola turiga mansub bo'ladi. Ma'lumki, ilmiy tadqiqot natijasini kichik hajmli maqola tarzida chop etish mumkin. Bunda ilmiy ish to'g'risida aniq va tushunarli ma'lumotlar, tahlillar berilgan bo'lishi kerak. Tadqiqotning asosiy natijalari etarli darajada batafsil keltirilgan haqiqiy ilmiy maqolalar yozish uchun haqiqiy mutaxassis bo'lish talab etiladi. Bunday maqolalar xalqaro jurnallarda chop etish uchun maxsus tayyorlanadi. Olib borilgan tadqiqot haqida batafsil ma'lumotlar aks etgan bo'ladi. Tarixiy-ilmiy mazunli maqolalar nafaqat tarix faniga oid, balki barcha sohalarida mavjuddir. Bugungi kunda ilm-fanda tan olingan nazariyalarning o'z tarixi bor, bu haqida izlanishlar olib borilgan maqolalar tarixiy-ilmiy maqola tarzida shakllanadi. Munozarali-polemik maqola soha mutaxassislarning bir-biriga qarama-qarshi fikrlari yuzasidan dunyoga keladi. Bunda muallif o'z fikrini o'zidan oldin bildirilgan ma'lum fikrga qarshi qaratadi. Muallif munozarali masala bo'yicha o'z pozitsiyasini asoslaydi, shuningdek, ilmiy dalillarini keltiradi. Ilmiy-ommabop maqolalar ma'lum ilmiy yangilikni keng jamoatchilikka bildirish, olingan ilmiy natijadan o'zgalarga ham foyda keltirish, manfaatli bo'lishini ta'minlash maqsadida yoziladi. Unda ilmiy terminlar kam qo'llanadi, yoki izohlab keltiriladi. Ilmiy nazariyalar keltirilmaydi, keng jamoatga tushunarli bo'lishi uchun sodda jumlar qo'llanadi. Maqolalar muammoga qaysi tomondan yondashishiga ko'ra farqlangan. Mazkur maqola turlari bachra fan sohalarida mavjud. Reklama maqola ilmiy-ommabop maqolaga yaqin turadi. Ko'proq mahsulot yoki xizmatga qiziqish uyg'otish uchun yoziladi. Bunda reklama qilinayotgan mahsulot maqtalmasligi, ustunlik jihatlari keltirilmasligi zarur. Mahsulot haqida aniq va tajribadan o'tgan fakt va ilmiy asoslarning berilishi bilan unga bo'lgan qiziqishni shakllantirish mumkin. SHu o'rinda tezis janriga to'xtalish kerak, sababi mazkur janr ham ichki stilga mansub.

Tezis – ilmiy maqola janriga yaqin turadi, lekin unda fikr qismlarga bo'linib, abzats yoki arab, rim raqamlari bilan boshlanadi. Fikr nihoyatda qisqa, lo'nda bayon etiladi.[3] Tezislar ma'lum bir mavzu bo'yicha asosiy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.[2] Tezis dissertatsiya yoki ilmiy ma'ruzaning qisqartirilgan shakli bo'lishi mumkin. Unda asosiy qoidalar beriladi. Tezisda turli ilmiy nazariyalar haqida fikr yuritilmaydi, balki u haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Tezislar ma'lum bir mavzu bo'yicha asosiy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bunda muallif o'qib, o'rganib, tajribadan o'tkazgan asosiy ma'lumotlarini shakllantiradi. Bunda o'zidan avval bajarilgan ishlar haqida ma'lumot berilmaydi.

. Tezis yozishdan maqsad konferensiyaning boshqa ishtirokchilarini tadqiqot mazmunidan, mazkur mavzuda tadqiqot olib borilayotganligidan boxabar qilish bo'lishi mumkin. Tezisning kompozitsion tuzilishi kirish, asosiy qism va xulosadan iborat bo'ladi. Tezisning matnida ma'lum muammoning qo'yilishi, uning dolzarbligi, o'rganishdan maqsad va tadqiqot natijasi ko'rsatilishi kerak.

"Tezis amalda ko'pincha mini-maqola shaklini oladi". Darhaqiqat, bugungi ilmiy jarayonda maqola va tezis sinonim janr sifatida qo'llanishi odat tusiga aylandi. Maqola va tezisning bir-biridan farq qiluvchi jihatlari mavjud. Tezis maqolaga qaraganda kichik va maxsus janr hisoblanadi. Maqola

ilmiy yangilikni aks ettirsa, tezis mavjud bilimlarni qoida tarzida, nazariyalar sifatida beradi. Maqola chuqur tajriba va o'rganish va izlanishlarning mahsuli bo'lsa, tezis bu darajadagi ilmiy xususiyatga ega emas.

Maqolaning tuzilishi haqida A.N.Ogurov quyidagicha fikr bildirgan: “1) Maqolaning kirish qismida asosiy savolga javob berish kerak. Nima uchun tadqiqot o'tkazish va shunga mos ravishda ushbu maqolani yozish kerak?; 2) Mavzu tavsifi va ish metodlari qismida “Maqolaning natijalari qanday olingan?” degan savolga javob berish kerak; 3) Natijalar qismida “Nima, qachon va qaerda kuzatilgan?” degan savolga javob berish kerak; 4) Muhokama yoki xulosa qismida “Bu nima uchun kuzatilgan va bu nimani anglatadi?” degan savolga aniq va tushunarli javob berish kerak; 5) Har qanday bo'limning oxirgi bo'limi foydalanilgan manbalar ro'yxatidir”. Ilmiy maqolaga qo'yilgan bunday so'roqlar ishning samaradorligini oshiradi. Bugungi kunda ilmiy maqola IMRAD (Introduction, Materials and Methods, Results and Discussion) tuzilishida bo'lishi talab etilmoqda. YA'ni ilmiy maqolaning har bir bandi ajratilib ko'rsatiladi. IMRAD tuzilishidan avval ilmiy maqola quyidagicha bo'lgan: “Ilmiy maqolaning tuzilishi uchta asosiy komponentni o'z ichiga oladi: *kirish, asosiy qism, xulosa*. Ba'zi maqolalarda kirish va xulosa tegishli sarlavhalar bilan alohida bo'limlarga ajratiladi”. Ammo hozirda ham shu strukturadagi maqolalar mavjud. Ya'ni maqolaning tarkibiy qismlari ikki ko'rinishga ega bo'ldi. Birinchisi, an'anaviy maqolalar, ikkinchisi, IMRAD maqolalar. Ilmiy maqolaning rasmiylashtirilishi ilmiy jurnalning maqola qabul qilishdagi talabiga bog'liq.

“O'quvchilar nutqini o'stirishda o'qituvchining nutq madaniyati katta ahamiyatga ega”. Darhaqiqat, til ijtimoiy hodisa ekanligi shu jumladan o'z tasdig'ini topgan. Bunda o'quvchining nutqiga o'qituvchining nutqi ta'siri haqida bo'lsa, ilmiy faoliyat olib bormoqchi bo'lgan talaba ko'roq ilmiy rahbar bilan ishlashi, tanlagan fanining eng ko'zga ko'ringan olimlari asarlarini to'liq o'qib-o'rganib chiqishi, olimlarning yangi nashrdan chiqqan maqolalarini o'qishi ilmiy nutq shakllanishiga ta'sir etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Троянская Е.С. Полевая структура научного стиля и его жанровых разновидностей // Общие и частные проблемы функциональных стилей. – М.: Наука, 1984. –С. 16–27.;
2. Архипова Е.И., Казакова О.А.Сопоставительный анализ жанра научной статьи в русском и английском языках: постановка проблемы // Коммуникативные аспекты языка и культуры: Сб. мат-лов XII Междунар. науч.-практ. конф. студентов и молодых ученых. Ч. 2. – Томск: Изд-во ТПУ, 2012. –С. 223–226.;
3. Данилевская Н. В. Динамика формирования знания в научном дискурсе 1.(функционально-стилистический аспект) / Н. В. Данилевская // Вестн. Томского гос.пед. ун-та, 2005. — Сер. Гуманитарные науки (филология). — Вып. 3 (47). —С. 15–18.;
4. Баженова Е.А.,Котурова М.П. Жанры научной литературы // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М.Н. Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2006. –С. 57–67.
5. Токарева Г.В. Культура русской речи. Учебное пособие. Иваново, 2011. – С. 91.

UO'K 902/904(575.144)(043.3)“X/VI”

TARIXIY MANBALARDA XIVA XONLIGI METALLSOZLIK SOHASI: HUNARMANDCHILIK AN'ANALARI VA TASHQI MUNOSABATLARDAGI ROLI

B.B.Ismailov, o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVI–XIX asrlarga oid tarixiy manbalar tahlili asosida Xiva xonligidagi metallsozlik hunarmandchiligi yo'nalishlari, ularning shakllanishi, mahalliy an'analaridagi o'rni hamda tashqi siyosiy va savdo munosabatlaridagi ahamiyati o'rganiladi. Temirchilik, qurolsozlik, zargarlik va kandakorlik sohalari faoliyati, xonlikning harbiy va madaniy hayotida tutgan o'rni manbashunoslik va tarixiy-qiyosiy metodlar asosida yoritiladi. Maqolada rus va mahalliy yozma manbalarda qayd etilgan metall buyumlar, sovg'alar, diplomatik aloqalardagi qiymatli artefaktlar asosiy tadqiqot ob'ekti sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, metallsozlik, hunarmandchilik, temirchilik, qurolsozlik, tarixiy manbalar, tashqi munosabatlar.

Аннотация. В статье на основе анализа исторических источников XVI–XIX веков исследуются направления металлообрабатывающего ремесла в Хивинском ханстве, их становление, место в местных традициях, а также значение во внешнеполитических и

торговых связях ханства. Деятельность кузнечного дела, оружейного производства, ювелирного искусства и чеканки освещается с применением источниковедческого и историко-сравнительного методов, подчеркивается их роль в военной и культурной жизни ханства. Основными объектами исследования выступают металлические изделия, подарки и ценные артефакты, упомянутые в русских и местных письменных источниках и связанные с дипломатическими отношениями.

Ключевые слова: Хивинское ханство, металлообработка, ремесло, кузнечное дело, оружейное производство, исторические источники, внешние связи.

Abstract. Based on an analysis of historical sources from the 16th to 19th centuries, this article explores the development, traditions, and significance of metalworking crafts in the Khiva Khanate, as well as their role in foreign policy and trade relations. Activities in blacksmithing, weapons manufacturing, jewelry crafting, and engraving are examined through source studies and historical-comparative methods, highlighting their importance in the military and cultural life of the khanate. Metal artifacts, diplomatic gifts, and valuable items recorded in Russian and local written sources are the main objects of this study.

Keywords: Khiva Khanate, metalworking, craftsmanship, blacksmithing, weapon-making, historical sources, foreign relations.

Adabiyotlar tahlili. Manbalar orasida Sayid Homid Tura Kamyob, M.I. Ivanin, B. Turganov va boshqa tarixchilar tomonidan yozilgan asarlar mavjud. Ularning tadqiqotlari asosida XIX asr Xiva xonligida metallsozlik yo'nalishlarining tarqalishi, ularning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi roli va iqtisodiyotdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, Xiva xonligiga oid qozi hujjatlari, vasiyatnomalar va mulk taqsimotlari orqali aholi hayotidagi metall mahsulotlar o'rni haqida tasavvur hosil qilinadi.

Metodologik asoslar. Tadqiqot davomida tarixiy-komparativ, manbashunoslik, etnografik va statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Arxiv hujjatlari, qo'lyozmalar va muzey materiallari asosida XIX asrdagi Xiva metallsozlik sohasining o'ziga xos jihatlari o'rganildi. Shuningdek, davrga oid iqtisodiy va madaniy hayotni tavsiflovchi yozma manbalar qiyosiy tarzda tahlil qilindi. Bu davrda Xiva xoni hukmdorlari tomonidan rixtagar va misgarlarga xo'jalik buyumlaridan tashqari, davlat ramzlarini yasash ham buyurilgan. Bu haqida Sayid Homid To'ra Kamyob shunday yozadi: "Eltuzarxon o'zi uchun bir tug' yasattirdi, ming misqol oltindin qubbasiga ziynat berib va shukkayi raftiga la'li va yoqut javohiroti olmosi garonmoya o'lturguzdi Nusrat talati uchun yana to'rt bayroq uzattirdi, qubba shuqqasiga har birini ming misqol kumushdin zeb berib, to'rt tuba umarosining shavkati, zafar hay'at maknati uchun Xorazm diyorida hukumatini alohida yuritmak istadi"[1].

Bundan tashqari, metallsoz ustalar qurilish ashyolarini ham yasashni bilishgan. 1811-yilda Xivada qurilgan Polvon Ota masjididagi Muhammad Rahimxon I qabri mis panjaralar bilan o'ralgan[2]. 1835-yili Xivada qurilgan Said Boy masjidi derazalari ham temir panjarali bo'lgan.

M.I. Ivanin ma'lumotlariga ko'ra, 1811-yilda Muhammad Rahimxon tomonidan "Palvon-ota" masjidi g'ishtdan qurilgan va gumbazi yashil, zarg'aldoq ranglarda oltin suvi bilan bezatiladi[3].

Xorazm kandakorlik hunarmandchiligidan nodir namunasi bo'lgan Xiva xoni taxti ham 1816-yilda yasalgan. Xon taxti va toji 1873-yilda Rossiya Xivani bosib olingandan so'ng olib ketilgan va bugungi kunda Moskva qurol-aslaha muzeyi fondida saqlanmoqda.

Taxt yog'ochdan ishlanib, sirti yupqa kumush bilan qoplangan va islamiy naqshlar o'yilib, sayqal berilgan. Taxtning orqa suyanchig'i tepasi madohil naqshi shaklida ishlangan bo'lib, unga arab alifbosida, nasta'liq xati yozuvida shunday so'zlar bitilgan: "Muhammad Rahim Xorazmshoh zamoni ming ikki yuz o'ttiz birda Xiva viloyatida Yusuf Muhammad kaminaning tarh (loyiha) bitgani". 1231. (1816-yil)[4].

Tahlil. Xiva xoni taxtni ilmiy jihatdan tavsif qilgan rus olimi Stasovning yozishicha: "Bu taxt Xiva hunarmand ustalari yuksak moharoti cho'qqisidir, ya'ni metallga badiiy ishlov berish hunarining betakror mahsulidir. O'rta Osiyoda Xorazm kandakorlik san'ati o'ziga xosligini ta'kidlamochimanki, bu o'ziga xoslik va betakrorlik Xiva xoni taxtida, uning go'zalligida, naqshlarida, yasalish texnikasi va ishlanishidagi jozibadorligida namoyon bo'lib turibdi"[5]. XIX asr boshidan Xorazmda metallsozlik sohalari ixtisoslashuvi kuchayadi va ularning rivojlanish jarayoni

kuzatiladi. Jumladan, qurolsoz hunarmandlar tomonidan an'anaviy qurol-aslahalardan tashqari, to'fang, zambarak va jazoir kabi o't ochar qurollarni ham ishlab chiqarish boshlanadi.

XIX asr boshida xonlikda dastlabki zambaraklarni qo'yish ishlari xorijiy ustalar yordamida amalga oshirilgan bo'lsa, XIX asr o'rtalaridan xonlikda mahalliy ustalar tomonidan soha o'zlashtiriladi. O'sha davrdan to'p va zambaraklarni qo'yish ishlarida biroz darajada yutuqlarga erishiladi. Xonlikda to'p va zambaraklarni qo'yuvchi ustalardan tashqari, ularni tuzatuvchi mahalliy ustalar guruhi shakllangan.

Tadqiqotchi B. Turganov maqolasida xonlikda arteleriya qurollarining ishlab chiqarilish bosqichlari yozma manbalar asnosida tahlil etilgan[6].

XIX asrda xonlikda metallsozlik mahsulotlari keng tarqalgan va aholi hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lganligini ko'rsatadi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondidagi qo'lyozma raqami № 236 bo'lgan hujjatda quyidagilar keltirilgan: "Hijriy 1276-yili muharram oyida (1859-yil yanvar oyi) Avazjon o'g'illari Bobojon va Rahmonberganlar tomonidan Rahmonquli va Gulxonimbika Allaqulining farzandlari hamda Mulla Abdurahmon qizi muxtarama Shukurbikalarga tegishli bo'lgan mol – mulklari shariatga muvofiq taqsim etilib, unga ko'ra bir qumg'on va yana ikki qumg'on (cho'yan), bitta kichik tung (mis ko'za) va bir sigir, uch cho'yan qozon va bir do'g'ma (qul), Xiva qal'asida joylashgan yana ikki xona uy va yana 95 ta Xorazm tillosi vasiyatga muvofiq taqsim etib berilgani to'g'risida qozining dumaloq muhri bilan tasdiqlangan"[7].

Xiva qozilik hujjatlari yana birida: "Hijriy 1279-yilning robi' oyida – 1862- melodiy yil oktyabrda, Lola bika Muhammad Karim qizining, Abdulloh Mahdum Niyoz Muhammad Mahdum o'g'li va Yusuf kalontar Eshmuhammad o'g'li guvohligida tasdiqlangan ishonchli vakili Yusufjonboy Xo'janiyoz o'g'li, Gulbozor ismli cho'rini barcha zeb – ziynat buyumlari hamda uy – ro'zg'or anjomlari (ikki juft bilakuzuk, bitta soch taqinchog'i – qoshli igna, bir kamar, to'qqiz ko'rpa, bir to'shak, ikkita so'zan, bir qilich, to'rtta tugma va boshqalar) bilan O'g'iljon bika Qilich Niyoz qiziga umumiy bahosi 60 bir misqolli tillaga sotganligini tasdiqlaydi"[8].

Arxiv hujjatlaridagi mazkur ma'lumotlar Xiva xonligi aholisi hayotida cho'yangarlik, misgarlik, qurolsozlik, zargarlik mahsulotlariga talab va ehtiyojlar kuchli bo'lganligini ko'rsatadi.

XIX asr boshida Xorazmda misgarlik, rixtagarlik va kandakorlik sohalari hunarmandlari badiiy metall buyumlar tayyorlashda mohir bo'lishgan. Bayoniyning "Shajarayi Xorazmshohiy"da yozishicha, Muhammad Rahim I (1806–1825) tomonidan Suyunbiyga sarpo bilan birga oltin bilan jihozlangan ot berilganligini ta'kidlab, shunday deydi: "Xon hazratlari Suyunbiygo sarpoy berib, oltun tuzukli tupchoqot mindurdilor..."[9]. Asarda yana boshqa sarkardalarga ham sarpo yoki oltin kamar berilganligini keltirilgan. Unda "Saloq Qurbon Qilichxonga mehribonliq kurguzub sarpoy berdilor va oltun kamar berib sarafroz etdilor..." – deb qayd etiladi.

XIX asr boshidan xonlik ko'plab davlatlar bilan savdo–sotiq aloqalari olib borishadi. Rossiya, Buxoro, Qo'qon, Afg'oniston, Eron, Xitoy, Hindiston, Turkiya va boshqa mamlakatlar Xivaning savdo sheriklari edi[10].

Bu davrda savdo–sotiq ishlarining avj olishi hunarmandchilik sohaslarida tovar–pul munosabatlarini rivojlantirish bilan birga, metallsozlik sohalari uchun temir, mis, po'lat, oltin, kumush kabi xom–ashyo manbasining tashqaridan ko'p miqdorda kirib kelishini ta'minladi. O'sha davrdan metallsozlik sohalari hunarmandlari mahalliy aholining ehtiyojlaridan tashqari, bozor uchun ham mahsulot tayyorlash yo'lga kuchayadi.

Xonlikda metallsozlikning turli sohalari, xususan, temirchilik, qurolsozlik, oltin va kumushga ishlov berish hunari, ot–ulov anjomlarini yasash, cho'yangarlik sohalari keng rivojlanadi va ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar qo'shni ko'chmanchi aholi uchun ham yetkazib beriladi.

XIX asr boshi xonlikda metallsozlik sohalari rivojlanishini boshlab bergan yangi davr sifatida izohlanadi. Temirchilar, cho'yangarlar shahar va qishloqlarda faoliyat yuritgan. Temirchilar har bir qishloqda faoliyat ko'rsatib, asosan, aholi talab va ehtiyojidadagi mahsulotlarni ishlab chiqarganlar.

Yozma manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu davrda Xorazmdagi ko'plab shaharlar savdo–sotiq va hunarmandchilik markazlariga aylanadi. Jumladan, G.I Danilevskiy (1842-yili) xonlikdagi 29 ta shaharning hunarmandchilik va savdo markazlari bo'lgan sanab o'tadi[11]. Ulardan Ko'hna

Urganch (100-150 ta), Qo'ng'irotda (120-300 ta), Xo'jayli (150-200 ta), Chimboy (150-300 ta) shaharlaridagi savdo va hunarmandchilik do'konlari haqida ma'lumot beradi[12].

XIX asr o'rtalarida Xiva shahrida 400 ta do'kon va 50 ta karvonsaroy, Hazoraspda – 400 ta do'kon, Yangi-Urganch, Xo'jayli (150 ta), Toshhovuzda – 300 tadan, Gurlanda – 370, Chimboyda – 150, Qo'ng'irotda – 120, Ko'hna-Urganchda – 100, Rahmonberdida – 50 tagacha do'konlar mavjud bo'lgan[13]. Do'konlarda hunarmandlar ham, savdogarlar ham faoliyat ko'rsatishgan.

XIX asrda savdo-iqtisodiy munosabatlar kuchayishi va urbanizatsion jarayonlar rivoji shaharlarda hunarmandchilik sohalari taraqqiyotini ta'minladi. Xiva, Hazorasp, Xonqa, Urganch, Qo'ng'irotda, Ko'hna-Urganch, Sho'raxon shaharlari savdo va hunarmandchilik markaziga aylanib boradi.

Manbalar tahlili, XIX asr oxirgi choragida xonlik shaharlaridagi savdo-hunarmandchilik do'konlari soni oldingi davrga nisbatan bir qancha o'sishi kuzatiladi. Ular qo'yidagicha uchta guruhga ajratildi.

Katta shaharlar – Xiva (400-700 ta), Yangi Urganch (300-320 ta), Toshhovuz (300 ta), Hazorasp (400 ta), Gurlan (200 ta), Ilyoli, Xonqa[14];

O'rta shaharlar – Ko'hna Urganch (100-150 ta), Qo'ng'irotda (120-300 ta), Xo'jayli (150-200 ta), Chimboy (150-300 ta)[16];

Kichik shaharlar – Mang'it, Qipchoq (10 ta), Qiyot (30 ta), Yangi Kat (30 ta), Shovot Ambar Manoq, Qo'shko'prik,;

Xon qarindoshlari, amaldorlarga tegishli shahar va manzillar – Sho'raxon (320 ta), Shoh Abbos Vali (15), Rahmonberdibiy bozori (50 ta)[15].

Afsuski, bu davrdagi xonlik shaharlaridagi do'konlarning savdo-sotiq va ishlab chiqarish funksiyalarini aniq ajratish imkoniyati yo'qligi sababli, savdogarlar va hunarmandlarning sonini aniqlash mushkul. Sababi hunarmandlar bozorlardagi o'z do'konlarida ishlab chiqarish bilan birga savdo-sotiq ishlari bilan ham shug'ullangan.

Ayniqsa, XIX asr boshida Xiva, Hazorasp, Yangi-Urganch, Qo'ng'irotda, Gurlan, Toshhovuz shaharlari yirik savdo-hunarmandchilik markazlariga aylanadi. Bu shaharlarda nafaqat qishloq xo'jaligi mahsulotlari, balki hunarmandchilik mahsulotlarining chakana va ulgurji savdolari amalga oshirilgan. Xususan, temirchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mehnat qurollar va xo'jalik buyumlariga (pichoq, bigiz) talab kuchli bo'lgan. Har bir shaharda temirchilik, misgarlik, zargarlik kabi metallsozlik sohasiga oid ustaxonalar faoliyat ko'rsatishgan. Bundan tashqari, Yangiariq, Ostona, Bog'ot, Eshon bozor va boshqada qishloq markazlari va manzilgohlarida ham savdo-hunarmandchilik do'konlari va bozorlar bo'lishgan[16].

Natija. XIX asr boshidan Xiva xonligida metallsozlik hunarmandchiligi sezilarli ravishda rivoj topgan bo'lib, bu sohaning har bir yo'nalishi - temirchilik, misgarlik, choyangarlik, kandakorlik va qurolsozlik - o'z mutaxassis ustalariga ega bo'lgan. Xonlikdagi siyosiy va iqtisodiy talablar, savdo-sotiq aloqalarining kengayishi va shaharlarning o'sib borishi bu sohalarning jadal rivojlanishiga sabab bo'lgan. Xonlikda ishlab chiqarilgan mahsulotlar nafaqat ichki bozorda, balki qo'shni davlatlar bilan bo'lgan savdoda ham muhim rol o'ynagan. Shaharlar va qishloqlarda ustaxona va do'konlar sonining ortib borishi, hunarmandlar tomonidan zarur xomashyoning tashqi manbalardan olib kelinishi - bularning barchasi Xiva xonligidagi metallsozlik an'alarining chuqur ildiz otganini ko'rsatadi. Mazkur bosqich metallsozlik hunarining yuqori darajadagi badiiy va funksional mahsulotlar tayyorlash bosqichiga ko'tarilganligini yaqqol namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Тураева С. Кўрсатилган асар. – Б.37.; Сайид Ҳамиджон тўра ибн Сайид Мухаммадхон Камёб. Таворих ул-хавонии. ЎзР ФА ШИ. № 7717 – ракамли қўлёзма. 85 а varaқ.
2. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханстве //ЗРГО. – СПб.: 1851.–С.103.
3. Иванин М.И. Хива и река Аму–Дарья. – СПб., 1873. – С.35.
4. Содикова Н. Ўғирланган миллий бойликларимиз // Фан ва турмуш. 1991. № 9. – Б.20
5. Стасов В. Избранное сочинения. Т. I. – СПб., 1894. – С. 862–863.
6. Турганов Б. Хива хонлигида курулсозлик соҳасида артеллерия курулларининг ишлаб чиқарилиши // Ўтмишга назар // 7 жилд, 4-сон. 2024 йил.-Б.83-96.
7. ЎзРФАШИ инв. № 236, 1-варақ.; Таджиева Ф. Архив хужжатларида хива хонлиги кулчилик муносабатлари оид маълумотлар//Sharq mash'ali. – Б.101 – 113.

8. Каталог хивинских казийских документов XIX - начала XX вв. / Сост.: А.Урунбаев, Т.Харикава, Т. Файзиев, Г.Джурбаев и К.Исогай. – Ташкент – Киото: Изд-во Международный институт по изучению языков и мира Киотского университета по изучению зарубежных стран, 2001. – С. 163.
9. Гулбоев Н. XIX аср Хива хонлигида харбий иш тарихидан (махаллий манбалар асосида) // https://t.me/tarixiy_kitoblar_manbalar
10. Садыков А. Экономические связи Хивы с Россией. – Т.: Фан, 1965. – С. 27.
11. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. – С.103–115.
12. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // ЗРГО. Кн В. – СПб., 1851. – С.67.
13. Саидов Ш.Ж. Хива ва Россия ўртасидаги иқтисодий алоқалар ва савдо йуллари // Хоразм тарихи замонавий тадқиқотлар. – Тошкент–Урганч. 2018. – Б.110
14. Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Ташкент. 2013. – С.205.
15. Кун А.Л. Культура оазиса низовьев Амударьи от Кунграда до Чимбая. – С. 236 – 244.
16. Сухарева О.А., Турсунов Н.О. Из истории городских и сельских поселений Средней Азии // Жилище Средней Азии и Казахстана. – М., 1982. – С. 26–27.

UO'K 392.3; 394.9

MARKAZIY OSIYO TARIXIDA MEHMON QABUL QILISH AN'ANASI VA UNGA BOG'LIQ MAJBURIYATLAR

U.Q.Ismoilov, katta o'qituvchi, Toshkent Perfect-University, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo tarixida turli davrlar va turli davlatlar hukmronligi davomida aholi zimmasiga yuklatilgan majburiy mehnat turlaridan biri — ya'ni elchilar va xabarchilar, shuningdek, harbiy yurishga yoki shikorga chiqqan hukmdor va uning atrofidagi amaldorlarni mehmon qilish majburiyati va uning ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy oqibatlari tarixiy-qiyosiy tahlil asosida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *Qo'narg'a yoki qo'nalg'a, saljuqiylar, Mo'g'ullar, O'rton xizmati, Yom, pochta bekatlari, "geriyn band", "ulaan band", Temuriylar, Klavixo, Qoraqo'noq; Shayboniylar, Ashtarxoniylar, Buxoro xonligi, "qaroqo'noq", harbiy yurishlar, Oyanda va ravanda, elchilar, amaldorlar, chopar va xabarchilar, "qora uy" va hokazolar.*

Аннотация:

В данной статье на основе историко-сравнительного анализа изучается один из видов принудительного труда, возложенного на население в разные периоды истории Центральной Азии и в период господства различных государств - обязанность принимать послов и гонцов, а также правителя и его приближенных, отправлявшихся в военный поход или на охоту, и его социально-экономические и политические последствия.

Ключевые слова: *Кунарга или куналга, сельджуки, монголы, служба Уртана, Йом, почтовые станции, "герийн банд", "улаан банд", Тимуриды, Клавиho, Каракунак; Шейбаниды, Аштарханиды, Бухарское ханство, "каракунак", военные походы, Оянда и Равана, послы, чиновники, гонцы и информаторы, "черный дом" и так далее.*

Abstract. In this article, one of the types of forced labor imposed on the population in different periods of Central Asian history and during the dominance of various states - the obligation to receive ambassadors and messengers, as well as the ruler and his close associates who went on military campaigns or hunting - is studied based on historical and comparative analysis, and its socio-economic and political consequences.

Keywords: *Kunarğa or kunalğa, Seljuks, Mongols, Urtan service, Yom, post stations, "geriyn band", "ulaan band", Timurids, Clavijo, Karakunak; Shaybanids, Ashtarkhanids, Bukhara Khanate, "Karakunak", military campaigns, Oyanda and Ravana, ambassadors, officials, messengers and informants, "black house" and so on.*

Kirish. Markaziy Osiyo xalqlari tarixida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va maishiy munosabatlarni tartibga solishda mehnat majburiyatlari muhim o'rin tutgan. Ayniqsa, davlat boshqaruvi, harbiy harakatlar yoki rasmiy tashriflar jarayonida aholi zimmasiga yuklatilgan majburiy xizmatlar keng tarqalgan. Masalan, hukmdor yoki oliy hokimiyat vakillari shikorga chiqqanida, rasmiy elchilar, davlat xizmatkorlari yoki xabarchilar safarda bo'lganida, ular to'xtagan qishloq ahli ularni kutib olish, ovqatlantirish, joylashtirish va kerak bo'lsa, yo'lozuq bilan ta'minlash kabi vazifalarni bajarishi shart

bo'lgan. Bu kabi mehnat majburiyatlari turli tarixiy davrlarda va turli hududlarda "safardorlik", "tashrif xizmatlari", "bekor xizmat", "qishloq xizmati" kabi nomlar bilan yuritilgan. Ushbu tizim faqatgina iqtisodiy yoki maishiy ehtiyojlarni emas, balki hukmdorlik nufuzini mustahkamlash, markaziy hokimiyatning tasir doirasini kengaytirishda ham xizmat qilgan. Mazkur maqolada ana shu majburiy mehnat shakllarining tarixiy manbalari, huquqiy asoslari va ijtimoiy ta'siri tahlil etiladi

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi xolati. Markaziy Osiyo tarixida, ayniqsa o'rta asrlar davrida, aholi zimmasiga yuklatilgan majburiy mehnat turlaridan biri — davlatning rasmiy vakillari, ya'ni elchilar va xabarchilar, shuningdek, harbiy yurish yoki shikor safarida bo'lgan hukmdor hamda uning a'yonlarini kutib olib, ularni oziq-ovqat, boshpana va boshqa zaruriy ehtiyojlar bilan ta'minlash majburiyati bo'lgan. Bu kabi mehmon qilish, xizmat ko'rsatish kabi vazifalar o'sha davrdagi fuqarolar uchun bir turdagi majburiy mehnat shakli sifatida amal qilgan

Mazkur majburiyatlar nafaqat ijtimoiy hayotning muayyan tartib-taomillarini belgilab bergan, balki aholining iqtisodiy yukini ham oshirgan. Ba'zi hollarda bunday mehnat majburiyatlari aholining noroziligiga, hatto mahalliy ixtiloflarga ham olib kelgani kuzatiladi

Bu haqda o'rta asr qo'lyozmalarida muhim ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, ispaniyalik sayyoh va diplomat Ruy Gonsales de Klavixoning Samarqandga safariga oid xotiralarida mahalliy aholining mehmon qabul qilish majburiyati va bu boradagi turli marosimlar haqida batafsil to'xtalib o'tiladi. Shuningdek, Mahmud ibn Valining *Bahr al-asror*, Sharafuddin Ali Yazdiyning *Zafarnoma*, Abdurazzoq Samarqandiyning *Matla' as-sa'dayn* kabi asarlarida ham bu majburiyatlarning qonuniy-ijtimoiy asoslari, ularning amaliy jihatlari va oqibatlari haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan [1].

Sovet davridagi bir qator tarixchilar tomonidan ham tadqiq etilgan. Xususan, A.A. Semyonov (1929), N.A. Kislyakov (1941), I.I. Petrushevskiy (1949), P.P. Ivanov (1954), M.A. Abduraimov (1961, 1970), A. Juvonmardiev (1965), N. Mahmudov (1966), B.A. Ahmedov (1982) kabi olimlar o'z tadqiqotlarida mehnat majburiyatlari, davlat xizmati va aholiga yuklatilgan turli ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarning tarixi, huquqiy asoslari va ularning amaldagi ko'rinishlarini har tomonlama yoritib berganlar [2].

Bu tadqiqotlarda mehmon qilish majburiyati nafaqat ma'muriy amaliyot sifatida, balki markaziy hokimiyatning mahalliy aholi ustidan nazoratini ta'minlash vositasi sifatida ham talqin etilgan. Ayniqsa, elchilar va rasmiy shaxslarning harakati paytidagi joylashtirish, ovqatlantirish, ot almashtirish va boshqa xizmatlarning tashkiliy jihatlari haqidagi manbaiy ma'lumotlar ushbu olimlar tomonidan tahlil qilingan va shu orqali mehnat majburiyatlarining ijtimoiy xarakteri, aholining iqtisodiy yuki va davlat apparati bilan munosabatlari haqida ilmiy xulosalar chiqarilgan.

Mehmon qilish kabi majburiy mehnat turlarining tarixiy-ijtimoiy mohiyati, uning davlat boshqaruvi va aholi o'rtasidagi munosabatlarga ta'siri nafaqat sovet davridagi, balki mustaqillikdan keyingi hamda xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham o'rganilgan. Xususan, Mo'g'ulistonda Poogoo Chultemsuren (2016), Tojikistonda A. Saidov (2006, 2010), E. A. Tursunov (2021), Qozog'istonda esa J. M. Tulibaeva (2006) hamda J. M. Tulibaeva va G. T. Isaxan (2014) kabi tadqiqotchilar o'z ishlarida Markaziy Osiyo xalqlari tarixida hukmdor yoki oliy hokimiyat vakillari shikorga chiqqan paytda, shuningdek, elchilar va xabarchilar safarda bo'lgan hollarda ular to'xtagan mahalliy aholi zimmasiga yuklatilgan mehmon qilish majburiyatlarini o'rganib, ushbu an'ananing siyosiy va madaniy zaminini tahlil etganlar [3].

Mazkur mavzu — ya'ni hukmdorlar, elchilar va xabarchilarning safarlari chog'ida mahalliy aholi zimmasiga yuklatilgan mehmon qilish majburiyatlari — mustaqillik yillarida O'zbekistonda ham qaytadan ilmiy yechim topa boshladi. Bu yo'nalishda tarixiy manbalarga tayangan holda milliy qadriyatlar va davlat boshqaruvi amaliyotining o'zaro bog'liqliklari yangi metodologik yondashuvlar asosida tahlil etildi. Xususan, H.N. Bobobekov (1996), P. Ravshanov (2006), Sh. Vohidov va R. Xoliqova (2006) kabi tadqiqotchilar bu masalani Markaziy Osiyo tarixiy an'analari, davlatchilik shakllari va ijtimoiy munosabatlar tizimi doirasida o'rgandilar [4].

Tajriba qismi (tadqiqotni amalga oshirish). Maqola umum qabul qilingan tarixiy uslublar – tarixiylik, qiyosiy – mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, unda Markaziy Osiyo tarixida o'rta asrlarda, aholi zimmasiga yuklatilgan majburiy mehnat turlaridan biri

–elchilar va xabarchilar, shuningdek, harbiy yurishga yoki ovga chiqqan hukmdor va uning a'yonlarini mehmon qilish majburiyati va uning oqibatlarini ko'rsatib o'tilgan.

Olingan natijalar taxlili. Qo'narga yoki qo'nalg'a yaqin atrofda harakatlanib o'tib ketayotgan harbiy qismlar uchun to'xtab o'tishi va oziq-ovqat bilan ta'minlash majburiyati degan ma'noni anglatadi. XI asrda saljuqiylar davrida qo'narg'a tekinga bajariladigan majburiyat bo'lmagan. Qilingan harajatlar markaziy hukumat tomonidan qoplab berilgan [5].

Mo'g'ullar davrida yangiliklarni tezkorlik bilan yetkazish "o'rton" xizmati zimmasiga tushdi. O'rton xizmati bu pochta xizmati bekatlaridagi yom (jom)larda yashovchi aholi zimmasiga yuklatilgan mehnat majburiyati edi. Bekatlar orasidagi masofa 30 – 40 km ga teng bo'lgan. O'rton xizmatchilarining vazifalari otlarni xabar yuboruvchi chavandozning keyingi, to'siqsiz oldinga siljishi uchun doimo tayyor turishdan iborat edi.

O'rtonlarda "boshgo'y"lar bo'lib, ularning vazifalariga rasmiy elchilarni kutib olish va kuzatib qo'ish, ularni ovqatlantirish va tunashini ta'minlash kirgan. Bu vazifani oddiy qorovul yoki yomchi bajarishi mumkin edi. Kotib kelgan va ketayotgan elchilarni ro'yxatga olgan.

Yomlarda, ya'ni pochta bekatlarida xizmat ko'rsatuvchilar ikki toifaga bo'lingan – "geriyn band" va "ulaan band". Geriyn bandlar bu 16 – 17 yoshli o'smirlar bo'lib, oshxona yordamchisi va ofitsiantlik ishlarini bajargan. Ularning vazifasi har kuni ko'chada o't yoqib, qator qilib qo'yilgan qora idishlarda choy qaynatish bo'lgan. Bu jarayon "har shaahuu shataah", deb nomlangan bo'lib, so'zma-so'z qora idishlarni yoqish degan ma'noni anglatgan. Rasmiy ravishda o'rton yo'li bo'ylab ketayotgan xabarchilar va elchilar kuniga uch kosa issiq ovqat olish huquqiga ega edilar. Ulaan bandlar vazifalari yomda to'xtab o'tgan yoki tunab qolgan odamlarning otlarini parvarish qilishni o'z ichiga olgan. Shu jumladan, ular otlarning egar va jilovini almashtirish, otlarni boqish va suv berish, yuklarni tushirish va yuklash, yukning yo'qolmasligini ta'minlashi kerak edi. Agar tayinlangan qo'mondon ko'p yuk bilan kelgan bo'lsa, unga xandon deb atalgan qilichli bir kishi hamroh bo'lgan [6].

Temuriylar davrida boshqa soliqlar ichida eng og'ir soliqlardan biri xorijiy elchilarni, shuningdek, markaziy hukumat topshirig'i bilan ma'lum joylarga boradigan choparlarni (elchi) oziq-ovqat bilan ta'minlash edi.

Shu munosabat bilan Klavixoning kundaligida juda qiziq bir voqea berilgan. U shunday yozadi: "Odat shunday ediki, ular (elchilar, xabarchilar) biror joyga, shaharga, manzilgohga yoki qishloqqa kelganlarida, darhol o'zlari uchun ham, ular bilan birga bo'lganlar uchun ham ko'p miqdorda go'sht olib kelishni buyurdilar, hamda mevalar va jo'xori shunchalik ko'p talab qilishadiki, ehtiyojidan uch barobar ko'p bo'ladi; ular kechayu kunduz xabarchilar va ularning narsalariga g'amxo'rlik qiladigan (qarab turadigan), shuningdek, otlarni qo'riqlaydigan odamlarni olib kelishdi; va agar biror narsa yo'qoladigan bo'lsa, ular turgan joyning ma'muriyati uni to'lashi kerak edi. Agar ular kelgan joyning aholisi kechayu kunduzning istalgan vaqtida zarur bo'lgan hamma narsani olib kelishmagan bo'lsa, unda ularga tayoq va qamchi bilan shunchalik ko'p zarbalar berilganki, hayron qolmaslik mumkin emas edi. Yoki zudlik bilan shahar yoki o'zlari kelgan yerning oqsoqollarini chaqirtirdilar: ularni suvoriylarning oldiga olib kelishdi, birinchi navbatda ular qamchi va tayoq talab qilib, ularni shunday shafqatsizlarcha urishdiki, shunisi hayratlanarli ediki, ular Podshohning elchilarga ular kelganlarida, har xil izzat-ikrom ko'rsatishi, zarur bo'lgan narsalarni olib kelishlari tartibni bilishlarini aytishar edi; ular bu frank elchilari bilan kelishgan va ularda zarur bo'lgan hamma narsa ham tayyor emas edi; ular buyuk podshohning buyrug'ini juda yomon bajargani uchun, avvalo o'zlari, keyin shahar ma'muriyati to'laydi. Shunday qilib, agar har doim hozirgidek shunday bo'lgan bo'lsa, ular xabarchilarning qachon kelishini taxmin qilishlari kerak edi. Ular biror joyga yoki shaharga kelganlarida, eng avvalo, elchilarni kuzatib yuruvchi suvoriylar arraislarni talab qilganlar, ya'ni arrais deb xalq oqsoqollarini nazarda tutgan; ko'chada birinchi uchratgan odamni tutib olib, boshidan sallasini yechib olib bo'yniga o'rab bog'lab tashlaganlar va o'zlari otda o'tirib, uni piyoda sudrab olib, u oqsoqolning uyi qacarda eanligini ko'rsatishi uchun, qamchi va tayoq bilan urib borishgan. Yo'l-yo'lakay ularni ko'rib, podshohning xizmatkorlari ekanliklarini bilgan odamlar podshohdan qandaydir buyruq bilan kelganliklarini taxmin qilib, shayton ularni quvayotgandek qochib ketishdi; chodirlarida o'tirib mollarni sotayotganlar esa ularni yopib yugura boshlaydilar va uylariga bekinib

olganlar hamda ular yo'lda ketayotib bir-birlariga: "Elchi", ya'ni xabarchilar, deyishar edi, chunki xabarchilar bilan ularga qora kunlar kelishini ular allaqachon anglab yetishgan. Shunday qilib, shayton ularni quvayotgandek qochib ketishdi. Biror joyga yetib kelgan xabarchilar har doim shunday shovqin-suron bilan chiqib ketishar va shunday shafqatsiz harakatlar qilishardiki, go'yo qadimiy qo'shin kirib kelayotgandek tuyulardi, oqsoqollarni topgach, ular bilan muloyimlik bilan gapirgan deb o'ylaysizmi? Yo'q, avval ularni so'kib, kaltak bilan urishardi, keyin yugurishga, elchilarga o'zlariga kerak bo'lgan narsalarni olib kelishga majbur qilishar edi, hamda shu yerda (yonlarida) turib xizmat qilishga, so'ramay ketishlariga ruxsat bermaganlar. Bunday ishlarni, ular faqat ushbu elchilar uchun emas, balki kimdir podshohning amriga binoan sayohat qilganda ham qiladilar. Chunki ular podshoh amrini bajarish uchun kimni xohlasalar o'ldirishlari va jazolashlari mumkin, podshoh amri bo'yicha sayohat qilgan kishi nima qilsa ham, hamma jim bo'lishi, hatto qirol qo'shining eng kattasi ham, qarshilik qilmasligi kerak, deydilar; Shuning uchun barcha yerda podshoh va uning xizmatkorlaridan juda qo'rqishadi, bu ajablanarli [7].

Qoraqo'noq; (turkiycha), Bu atama Shayboniylar va Ashtarxoniylar davriga oid hujjatlarda ko'proq uchraydi. Buxoro xonligida «qaroqo'noq» harbiy yurishlar vaqtida qo'shinga qo'noq berish va shu vaqtda uni oziq-ovqat bilan ta'minlash majburiyati bo'lgan. Shuningdek, qo'shinning ta'minoti uchun aholidan to'planadigan oziq-ovqat yig'imi bo'lgan [5].

Oyanda va ravanda (forscha). Qo'qon xonligida, hukumatning ma'lum topshirig'i bilan yuborilgan elchilar, amaldorlar, chopar va xabarchilar, ayniqsa, xon tushgan joyda aholi «qora uy» tikib, uning kishilarini mehmon qilish majburiyati bo'lgan [8].

Qo'narg'a yoki **qo'nalg'a** (so'zma-so'z "bir kechaga turar joy" yoki, "tunab qolish uchun joy") yaqin atrofda harakatlanib o'tib ketayogan harbiy qismlar uchun to'xtab o'tishi va oziq-ovqat bilan ta'minlash majburiyati degan ma'noni anglatadi.

Agar ilgari, masalan, XI asrda saljuqiylar davrida konarga tekinga bajariladigan majburiyat bo'lmagan bo'lsa, o'zbek xonliklari davriga kelib bu aholi uchun og'ir va halokatli majburiyatga aylangan [5].

Ushbu majburiyat Xivada [9], shuningdek, Ozarbayjon va Armanistonda [5] ham mavjud edi. Qizig'i shundaki, xabarlardan birining muallifi amirdan ba'zi soliqlarni bekor qilishni so'rab, o'z iltimosini To'rtko'ldan Kerki va Divonbog'ga askarlar ko'chib o'tayotganda (20 ta bo'linma) aholi barcha vazifalarni vijdonan bajarayotgani bilan asoslaydi. Bu ariza muallifi aholining kambag'al ekanligini va ular uchun bu soliqlarni to'lash qiyinligini ta'kidlaydi [10].

Aholi manzilohi yaqinidan yoki hududi orqali o'tayotgan mahalliy, rus va chet el amaldorlarini tashish, qabul qilish va ularga xizmat ko'rsatish va hokazolar bo'lgan jamarga yoki jamalga [11] majburiyati ham bor edi.

Odatda "Dasturxon" dam olish va tunash joylarida "mehmon"larni kutib turardi. Qushbegi devonxonasi jamg'armasi xabarlarida amirga sayohatchilar uchun to'xtashlar va tunash joylari haqida ma'lumot berilgan. Ko'rinib turibdiki, Buxoro hukumatining iltimosiga ko'ra, mehmonlar uchun marosim va noz-ne'matlar, taomlar soni va assortimenti, ayrim viloyatlar hukmdorlari tomonidan taqdim etilgan sovg'alar va hokazolar batafsil bayon etilgan. Ba'zan mehmonlar ixtiyoriga hamrohlik qilayotgan buxorolik amaldordan tashqari otli mardikor ham berilgan [12]. Bu majburiyat aholi zimmasiga og'ir yuk bo'ldi, chunki mehmonnavozlik atrofda aholi tomonidan majburiy shaklida taqdim etilgan.

Xulosa. Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, shikor, elchilar va xabarchilar harakatlari kabi davlat ahamiyatiga molik tadbirlar tarixan qo'nalg'a, uluf va a'lafa kabi majburiy mehnat yoki moddiy ta'minot majburiyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Xon yoki yuqori martabali hokimiyat vakillari ko'p sonli mulozimlari, ovchilari yoki choparlari bilan safar qilgan hollarda, ular to'xtagan qishloq va shahar aholisi ularni tunab qolishi uchun joy, oziq-ovqat, otlar uchun yem-hashak va zarur infratuzilma bilan ta'minlash majburiyatini bajarishi lozim bo'lgan. Bu holat mehnat majburiyatlarining an'anaviy shakli bo'lib, davlat-aholi munosabatlarining muhim ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi [13].

Shu bilan birga, ayrim hollarda mazkur xarajatlar davlat tomonidan ham qoplangan. Masalan, viloyat hokimlarining rasmiy hisobotlarida mehmonlarni qabul qilish, ularga ziyofat uyushtirish bilan

bog'liq xarajatlar alohida yoritilgan. Jumladan, Ko'lob viloyati hokimi o'z hisobotida mehmonlarga beriladigan ziyofat uchun 1000 tanga sarflagani qayd etilgan [14]. Bu esa bunday majburiyatlar ba'zan markaziy yoki mahalliy hokimiyat tomonidan rasmiy moliyaviy tartibga solinganini ko'rsatadi. Biroq, bu tartib, ehtimol, faqat yirik shaharlar va amaldorlar tez-tez tashrif buyuradigan hududlardagina amal qilgan. Aksincha, xorijliklar va rasmiy shaxslar kamdan-kam keladigan chekka joylarda bu kabi mehmondorlik mas'uliyati ko'proq mahalliy aholi zimmasiga yuklangan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Перевод со староиспанского, предисловие и комментарии И.С. Мироковой. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. — 211 с.; 2. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. (География). Ташкент. Издательство «ФАН»-1977. С.-28; Sharafuddin Ali Yazdiy . Zafarnoma. Toshkent, "Sharq"-1997. 59-b.; Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayn va majmai bahrayn. II jild birinchi kitob. 1405-1429 yillar voqealari. Fors tilidan tarjima, so'zboshi va izohlar muallifi Asomiddin O'rinboev. Toshkent. "O'zbekiston"-2008. 122-b.;

2. 1. Семенов А.А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства. Ташкент. Издательство Средне-Азиатского государственного университета, - 1929 г.; 2. П.П.Иванов, Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. М.-Л., Издательство академии наук-1954.; 3. И.И.Петрушевский. Очерки по истории Феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., Л., 1949, стр. 289.; 4. N.A. Kislyakov, Karategin ocherklari, [Dushanbe-L.], 1941 yil, 192-bet, 196-b; 5. A.Juvonmardiev XVI —XIX asrlarda Farg'onada yer-suv masalalariga doir. Toshkent "FAN" 1965; 6. Н.Махмудов. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV — XV веках. Издательство «Дониш» Душанбе — 1966 г.; 7. М.Абдураимов. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах Эмира Хайдара. Ташкент, 1961.; М.А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI — первой половине XIX века. Т. 2. Таш., 1970.; Б. А. Ахмедов «История Балха» (XVI первая половина XVIII века) Ташкент Издательство «ФАН»-1982 г..

3. 1. Поогоо Чултэмсурэн, Уртонная служба монголов, или «Монгольский закон в три дня». Гуманитарный вектор. 2016. Т. 11, № 4. Стр. — 174—177.; 2. Саидов, А. Социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII-первой половине XVIII вв. / А.Саидов. — Душанбе, 2006. — 179 с.; Его же. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII-первой половине XVIII вв. — Душанбе: Дониш, 2010. — 301; 3. Э.А.Турсунов История сложения и развития феодальных хозяйств джуйбарских шейхов в XVI-XVII вв. АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук Душанбе — 2021; 4. Тулибаева, Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахстана XIII-XIX / Ж.М. Тулибаева. — Астана, 2006. — 256 с.; 5. Тулибаева, Ж.М., Исахан, Г.Т. Арабиграфические источники по истории Казахстана. Фонд Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан / Ж.М. Тулибаева, Г.Т. Исахан. — Астана: РГУ «Национального центра археографии и источниковедения», 2014. — 154 с.

4. 1. Bobobekov H.N. Qo'qon tarixi. — Toshkent, 1996; 2. Ravshanov P. Qarshi tarixi. — Toshkent, 2006; 3. Vohidov Sh., Xoliqova R. Markaziy Osiyodagi davlat boshqaruv tarixidan. — Toshkent, 2006;

5. Семенов А. А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства. Ташкент. Издательство Средне-Азиатского государственного университета, - 1929 г. Стр.6-8. С.-54

6. Поогоо Чултэмсурэн, Уртонная служба монголов, или «Монгольский закон в три дня». Гуманитарный вектор. 2016. Т. 11, № 4. Стр. 174—177.

7. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Перевод со староиспанского, предисловие и комментарии И.С. Мироковой. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. — 211 с. Стр. 93-94. 37-б

8. П.П.Иванов, Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв.». Москва-Ленинград, Издательство АН СССР 1954 год, стр.-39;

9. O'z MA jamg'arma I — 126, Buxoro amiri qo'shbegisi arxivi, ro'yxat — I, yig'ma jild — 1001, varoq — 8.

10. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений , С.274.

11. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма... С.235.

12. O'z MA jamg'arma I — 126, Buxoro amiri qo'shbegisi arxivi, ro'yxat — I, yig'ma jild — 1272, varoq — 32.

13. Mirzo Muxammad Xaydara Tarix-i Rashidi, 356-varoq

14. O'z MA jamg'arma I — 126, Buxoro amiri qo'shbegisi arxivi, ro'yxat — I, yig'ma jild — 1080, varoq — 13.

UO'K 94(575.1)(075.3)

MALIKA GAVHARSHODBEGIMNING TEMURIYLAR SULOLA TARIXIDA TUTGAN O'RNI

M.T. Jo'arakulova, talaba, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Temuriylar sulolasining mashhur malikalaridan biri — Gavharshodbegimning Temuriylar saltanatining siyosiy va madaniy hayotidagi o'rni tahlil etiladi.

Temuriy malikaning davlat siyosatiga aralashishi, shahzodalar tarbiyasidagi roli va ba'zi Temuriy hukmdorlar taqdiriga ta'siri haqida fikr yuritiladi. Temuriylar tarixiga oid manbalar asosida Gavharshodbegimning siyosiy faoliyati barcha jihatlarini hisobga olgan holda obyektiv tahlil qilinadi. Maqolada turkiy xalqlarning boshqaruv tizimida malikalar ayni paytda turk ayollarining roli tarixiy manbalar asosida ilmiy jihatdan ochib berish maqsad qilingan.

Kalit so'zlar: Gavharshodbegim, Madaniy taraqqiyot, Shahzodalar tarbiyasi, Temuriylar sulolasi barqarorligi, G'iyosiddin Tarxon, Abdurazzoq Samarqandiy.

Аннотация. В данной статье анализируется роль одной из известных цариц династии Тимуридов - Гавхаршадебегим в политической и культурной жизни империи Тимуридов. Рассматривается вмешательство тимуридской царицы в государственную политику, ее роль в воспитании принцев и ее влияние на судьбы некоторых тимуридских правителей. На основе источников, относящихся к истории Тимуридов, политическая деятельность Гавхаршадебегим объективно анализируется с учетом всех аспектов. Цель статьи - научно раскрыть роль цариц и тюркских женщин в системе управления тюркских народов на основе исторических источников.

Ключевые слова: Гавхаршадебегим, Культурное развитие, Воспитание принцев, Стабильность династии Тимуридов, Гиясиддин Тархон, Абдураззак Самарканди.

Abstract. This article analyzes the role of Gavharshodbegim, one of the famous queens of the Timurid dynasty, in the political and cultural life of the Timurid Empire. It examines the Timurid queen's involvement in state policy, her role in the upbringing of princes, and her influence on the fate of some Timurid rulers. Based on sources related to Timurid history, an objective analysis of all aspects of Gavharshodbegim's political activities is conducted. The article aims to scientifically explore the role of queens and Turkish women in the governance system of Turkic peoples based on historical sources.

Key words: Gavharshodbegim, Cultural Development, Education of Princes, Stability of the Timurid Dynasty, Ghiyasiddin Tarkhan, Abdurazzaq Samarkandi.

Kirish. Gavharshodbegim Temuriylar sulolasi tarixida muhim o'rin tutgan shaxslardan biri bo'lib, uning hayoti va faoliyati haqida turli manbalarda ma'lumotlar keltirilgan. Biroq, uning tug'ilishi va Amir Temur saroyidagi hayoti haqida aniq ma'lumotlar yetarli darajada o'rganilmagan. Bu maqolada Gavharshodbegimning tarixiy shaxsi, uning Temuriylar davlati taraqqiyotidagi roli va merosi xususida mavjud adabiyotlar tahlili asosida yangi ma'lumotlar keltiriladi. Tadqiqotda B. Ahmedov, A. Ahmedov va T. Fayziyev kabi olimlarning ishlaridan, shuningdek, Mirxond, Xondamir, Bobur va Abu Bakr Tixraniy kabi o'rta asr mualliflarining asarlaridan foydalanilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Gavharshodbegim haqidagi ma'lumotlar tarixchilar B. Ahmedov, A. Ahmedov va T. Fayziyev tomonidan keng o'rganilgan. Ayniqsa, Turg'un Fayziyevning "Temuriy malikalar" to'g'risidagi risolasida Gavharshodbegimning siyosiy va madaniy faoliyati keng yoritilgan. Biroq bu tadqiqotlarda uning tug'ilishi va Amir Temur saroyidagi hayoti haqida batafsil ma'lumotlar mavjud emas. Shuningdek, xorijiy tadqiqotchilar B. F. Manz va J. E. Vuds tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda ham Gavharshodbegimning siyosiy faoliyati va sulola barqarorligiga qo'shgan hissasi o'rganilgan. O'zbek olimlaridan esa T. Fayziyev "Temuriylar shajarasi" monografiyasida malikaga alohida e'tibor qaratgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada obektivlik, tarixiylik, xolislik, izchillik, qiyosiy tahlil etish metodlaridan foydalanib, mavzu ochib berilgan va tegishli xulosalar keltiriladi. Maqola mavzusiga doir adabiyotlarni chuqur tahlil etgan holda malika to'g'risidagi dastlabki tarixiy ma'lumotlar Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayn va majmai bahrayn" asarida keltiriladi. Ayni vaqtda Mirxondning "Ravzat us-safo" Xondamirning "Habib us-siyar", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" hamda Abu Bakr Tixranining "Kitobi Diyorbakriya" asarlarni bunday manbalar qatorida sanab o'tish mumkin. Bir qator tarixchi olimlar tarixiy manbalarga tayangan holda Gavharshodbegim tarixini o'rganishga oid ilmiy ishlar olib borgan. Xususan, bunday tadqiqotlar bilan shug'ullangan xorijlik tadqiqotchilar B.F.Manz va J.E.Vudsning ilmiy ishlarida malikaga oid

ko'plab ma'lumotlarni uchratish mumkin. O'zbek olimlaridan esa T.Fayzievning "Temuriylar shajarasi" monografiyasi va "Temuriy malikalar" nomli risolasida malikani alohida tadqiq etgan.

Asosiy qism. G'iyosiddin Tarxon Chig'atoy ulusining nufuzli beklaridan biri bo'lib, uning hayoti va faoliyati haqida tarixiy manbalarda cheklangan ma'lumotlar mavjud. Tarixchi Turg'un Fayziyevning "Temuriylar shajarasi"[1 b-300] asarida keltirilishicha, G'iyosiddin Tarxonning ajdodlari Chingizxon davrida muhim rol o'ynagan. Rivoyatlarga ko'ra, uning katta bobosi Kushluk Chingizxonni bir jangda o'limdan saqlab qolganligi uchun "tarxon" unvonini olgan. Bu unvon Chingiziylar davridan boshlab uning avlodlariga meros bo'lib o'tgan va ular bu unvonning imtiyozlaridan foydalanganlar.

G'iyosiddin Tarxon Amir Temur davrida harbiy va siyosiy jihatdan muhim shaxs bo'lgan. Uning faoliyati dastlabki harbiy yurishlardan tortib Mo'g'ulistonga qarshi yurishlargacha qamrab olgan. Nizomiddin Shomiyning ma'lumotlariga ko'ra, G'iyosiddin Tarxon Amir Temurning dastlabki yurishlarida faol ishtirok etgan va unga topshirilgan muhim vazifalarni bajargan.[2 b-93]

1377-yilda Amir Temur G'iyosiddin Tarxonni To'xtamishni Jo'ji ulusining taxtiga o'tqazish uchun Sig'noqqa yubordi. Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Amir Temur To'xtamishga qurol-yarog' berib, unga Tuman Temur O'zbek, Baxti Xoja, G'iyosiddin Tarxon va Yang'i Qavchin kabi ulug' beklarni hamroh qildi. Bu voqea G'iyosiddin Tarxonning siyosiy mavqeining yuqori ekanligini ko'rsatadi.[3 b-74]

1389-1390-yillarda Mo'g'ul hukmdorlari To'xtamishxon bilan ittifoq tuzib Movarounnahrda hujum qilishdi. Amir Temur bu tahdidga javoban Mo'g'ulistonga qarshi yurish uyushtirdi va bu yurishda G'iyosiddin Tarxon ham faol ishtirok etdi. Nizomiddin Shomiyning yozishicha, G'iyosiddin Tarxon bu yurishlarda muhim rol o'ynagan.[2 b-104]

G'iyosiddin Tarxonning ikki qizi bor edi, ular haqida Sharafiddin Ali Yazdiyning manbalarida ma'lumotlar keltirilgan. 1392-yilda Amir Temur o'zining ikki nabirasi — Pir Muhammad va Rustamga G'iyosiddin Tarxonning ikki qizini uylantirdi. Bu nikohlar orqali Amir Temur G'iyosiddin Tarxonga bo'lgan hurmatini va uning oilasiga qilgan e'tiborini ko'rsatdi.[3 b-142]

G'iyosiddin Tarxonning o'g'illari ham Amir Temur qo'shinida sodiq xizmat qilganlar. 1397-yilda Amir Temur o'zining kenja o'g'li Shohrux mirzoga Xuroson viloyatini boshqarishni topshirganida, unga xizmat qilayotgan amirlar orasida G'iyosiddin Tarxonning ikki o'g'li ham bo'lgan. Bu qaror Amir Temurning Shohrux atrofida ishonchli va sodiq amirlar to'plash istagi bilan bog'liq edi.

1388-yilda Amir Temur yana bir muhim nikoh marosimini o'tkazdi. U o'zining ikki nabirasi — marhum shahzoda Jahongirning o'g'illari Muhammad Sulton va Pir Muhammadni, shuningdek, kenja o'g'li Shohrux mirzoni uylantirdi. Bu paytda Muhammad Sulton va Pir Muhammad 12 yoshda, Shohrux esa 11 yoshda edi. Shahzodalarning yoshidan kelib chiqib, ularning kelinlari ham taxminan 10-11 yoshda bo'lganligini aytish mumkin.

G'iyosiddin Tarxon Amir Temur davrida harbiy va siyosiy jihatdan muhim shaxs bo'lgan. Uning faoliyati dastlabki yurishlardan tortib Mo'g'ulistonga qarshi yurishlargacha qamrab olgan. Uning ulug' beklar qatorida tilga olinishi va muhim vazifalarni bajarganligi uning mavqeining yuqori ekanligini ko'rsatadi. G'iyosiddin Tarxonning oilaviy aloqalari va Amir Temur bilan yaqin munosabatlari uning davlat tizimidagi mavqeini mustahkamlagan.

Tarixiy manbalarda uning faoliyati haqida ma'lumotlar cheklangan bo'lsa-da, Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiy kabi manbalar orqali uning roli va ahamiyati haqida ma'lumot olish mumkin. G'iyosiddin Tarxonning merosi nafaqat o'z davri, balki keyingi avlodlar uchun ham dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan.

Gavharshodbegim Temuriylar davrida nafaqat Shohrux Mirzoning rafiqasi, balki davlat siyosatida faol ishtirok etgan muhim shaxs bo'lgan. Uning Shohrux Mirzo bilan nikohi 1388-yilda bo'lib o'tgan va bu nikoh orqali Gavharshodbegim Temuriylar sulolasida muhim mavqega ega bo'ldi. Uning Shohrux Mirzodan besh farzandi bo'lib, ular orasida Mirzo Ulug'bek, Boysunqur va Muhammad Jo'ki kabi taniqli shaxslar bor edi. Gavharshodbegimning farzandlarini tarbiyalashda u faol rol o'ynagan, ayniqsa Boysunqurga alohida mehr-muhabbat bilan qaraganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Shohrux Mirzo davrida Gavharshodbegim nafaqat oilaviy, balki siyosiy jihatdan ham katta ta'sirga ega edi. Uning davlat ishlaridagi ishtiroki viloyat hokimlarini tayinlash, qo'shin sarkardalarini belgilash, in'om va jazo masalalarini hal qilish kabi muhim vazifalarni o'z ichiga olgan. Tarixchi T. Fayziyevning ta'kidlashicha, Gavharshodbegim Shohrux Mirzoning eng ishonchli maslahatchisi va hamkori bo'lgan [6].

Gavharshodbegim o'z davrining madaniy taraqqiyotiga ham katta hissa qo'shgan. Uning farmoni bilan 1418-yilda Mashhad shahrida Gavharshod Jome masjidi qurilgan va unga vaqf mulklari ajratilgan. Shuningdek, Hirotning shimolida Sari Puli Injilda qurilgan oliy madrasa va ulug'vor imorat 1432-yilda tamomlangan. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, bu madrasa o'z davrining eng ulug'vor binolaridan biri bo'lib, dunyoda unga o'xshash inshoot topilmagan.

1447-yilda Shohrux Mirzoning vafoti bilan Gavharshodbegimning siyosiy faoliyati yanada kuchaydi. U o'z nabirasi Alouddavla Mirzoni taxtga o'tqazish uchun kurash olib bordi. Biroq, bu urinishlar besamar ketdi va mamlakatda ichki nizolar kuchaydi. 1447-yilda Abdullatif Mirzo Gavharshodbegimni hibsga oldi, ammo Alouddavla Mirzo uning ozod qilinishiga erishdi. Keyingi yillarda Gavharshodbegim siyosiy ta'sirini saqlab qoldi, ammo uning taxt vorisi borasidagi intilishlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

1457-yilda Gavharshodbegim Sulton Abu Said Mirzo tomonidan qatl etildi. Bu qarorga uning Alouddavla Mirzoning farzandi Ibrohim Mirzo bilan aloqadorligi va siyosiy fitna uyushtirgani haqidagi ayblovlar sabab bo'ldi. Tarixchilar, jumladan Abdurazzoq Samarqandiy, bu qarorni qoralab, Gavharshodbegimning o'limini Temuriylar davlati uchun katta yo'qotish deb baholadilar. Hatto Sulton Abu Saidning 1469-yilda o'limi ham Gavharshodbegimning qasosi bilan bog'liq deb hisoblanadi.[8 b-821]

Xulosa. Gavharshodbegimning nomi Amir Temur davriga oid tarixiy manbalarda, jumladan Sharofuddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy va Muiniddin Natanziy asarlarida deyarli uchramaydi. Biroq, Amir Temur vafotidan keyin, 1457-yilgacha bo'lgan davrda Gavharshodbegimning siyosiy ta'siri sezilarli darajada oshdi. U nafaqat Shohrux Mirzoning suyukli rafiqasi, balki Temuriylar saltanatidagi muhim siyosiy arbob sifatida namoyon bo'ldi.

Shohrux Mirzo vafotidan so'ng, Gavharshodbegim taxt uchun kurashayotgan shahzodalarning asosiy tayanchiga aylandi. Uning tarxoniy amirlari va yaqin ittifoqchilari orqali u qaysi shahzodani qo'llab-quvvatlasa, shu shahzoda hokimiyatga yaqinlashdi. Bu davrda Gavharshodbegim nafaqat oilaviy, balki siyosiy jihatdan ham kuchli ta'sirga ega bo'lib, Temuriylar davlati ichki siyosatida muhim rol o'ynadi.

Gavharshodbegimning siyosiy faoliyati va ta'siri uning davlat ishlaridagi aqlli qarorlari, madaniy merosi (masalan, Gavharshod Jome masjidini qurdirishi) va shahzodalarni qo'llab-quvvatlashdagi roli bilan ajralib turadi. Uning vafoti (1457-yil) Temuriylar saltanati uchun katta yo'qotish bo'ldi va uning o'limi bilan birga davlatda siyosiy beqarorlik kuchaydi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqadiki, Gavharshodbegim Temuriylar tarixida nafaqat zodagon ayol, balki kuchli siyosiy arbob sifatida ham muhim o'rin tutgan. Uning ta'siri va merosi nafaqat o'z davri, balki keyingi avlodlar uchun ham dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan.

Gavharshodbegimning siyosiy ta'siri va faoliyati uning davlat boshqaruvidagi aqlli qarorlari, shahzodalarni qo'llab-quvvatlashdagi roli va madaniy merosi bilan bog'liq. Uning vafotidan keyin Temuriylar davlatida yuzaga kelgan siyosiy beqarorlik uning mavqei va ta'sirini yanada ko'rsatadi. Gavharshodbegim nafaqat o'z davri, balki keyingi avlodlar uchun ham siyosiy va madaniy jihatdan muhim shaxs bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Fayziev T. Temuriylar shajarasi. – T.: Yozuvchi, 1995. –300,348,299 b.
2. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma /Fors tilidan o'giruvchi – Yu.Hakimjonov, tarjimoni qayta ishlab nashrga tayyorlovchi va mas'ul muharrir – A.O'rinboev, izohlar va lug'atlarni tuzuvchi – H.Karomatov (jug'rofiy nomlar izohi – O.Bo'rievniki), Hofizu Abruni “Zafarnoma”ga yozgan “Zayl”i(“Ilova”)ni forsiydan o'giruvchi va izohlarini tuzuvchi – O.Bo'riev.– T.: O'zbekiston, 1996. – 93,104 b.
3. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. /So'z boshi, tabdil, izohlar va ko'rsatkichlar mualliflari A.Axmad va H.Bobobekov. – T.: Sharq, 1997. –74,142 b.
4. Mo'ezz al-ansab fi sajarat al-ansab, Bibliotheque Nationale, ms. 67. fol. 137.

5. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayn va majma'i bahrayn. II Jild. 1 qism: 1405-1429 yil voqealari / Fors tilidan tarjima, so'zboshi va izohlar muallifi A. O'rinboev. – Toshkent: O'zbekiston, 2008. – 632 b
6. Manz B.F. Gowhar-Šād Āgā // Encyclopedia Iranica. [Электрон ресурс]. <https://iranicaonline.org/articles/gowhar-sad-aga-24>
7. Fayziev T. Temuriy malikalar. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994. – 39 b.
8. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayn va majmai bahrayn: II Jild. 2-3 qismlar: 1429-1470 yil voqealari / Fors tilidan tarjima, so'zboshi va izohlar muallifi A.O'rinboev. Geografik nomlar izohli ko'rsatkichi O.Bo'riev. Tarixiy shaxs, voqea va atamalarga izohlar muallifi G'.Karimov va E.Mirkomilov. – Toshkent: O'zbekiston, 2008. – 831 b.
9. Umarova Musharraf Yunusaliyevna. Temuriy malika gavharshodbegim tug'ilgan oila va uning amir temur davridagi hayoti. Ijtimoiy gumanitar fanlar - 2023/№6, - 361-365 b.
10. Farruh Azamat o'g'li Avazov. Gavharshod begimning siyosiy faoliyati to'g'risida. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. September 2022, - 251-257 b.
11. Uraimjonova Malika Qahramon qizi. Temuriy malikalarning diplomatik aloqalarni mustahkamlashadi o'rni. International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers. 2023/№11, - 891-895 b.
12. Ma'rifatli ayollar. I jild. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti davlat korxonasi Toshkent – 2021, -14-17 b.

UO'K 930.1

LUTFULLOH NASAFIY VA UNING “FIQHU KAYDONIY” ASARI - XIV ASR NASAF GAVHARI

E.Jumaniyozov, mustaqil tadqiqotchi (PhD), QarDU, kich.i.x., Abu-l Mu'in an-Nasafiy ilmiy tadqiqot markazi, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIII-XIV asrlarda Nasafda yashab, ijod qilgan fiqh ilmi olimi Lutfulloh Nasafiy hayoti hamda olimning XX asr o'rtalariga qadar Movarounnahr va Xuroson madrasalari ta'lim tizimida salmoqli o'rin egallagan shoh asari “Fiqhu Kaydoniy” asari haqidagi ma'lumotlar tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: Nasaf, Lutfulloh Nasafiy, Fiqhu Kaydoniy, mo'g'ul, asar, fiqh, darslik, ta'lim, madrasa, sharh, umumiy, xos.

Аннотация. В статье анализируется жизнь Лутфуллаха Насафи, правоведа, жившего и творившего в Насафе в XIII–XIV веках, а также сведения о его труде «Фикх Кайдани», занимавшем значительное место в образовательной системе медресе Мавераннахра и Хорасана до середины XX века.

Ключевые слова: Насаф, Лутфуллах Насафи, Фикх Кайдани, монгольский язык, труд, правоведение, учебник, образование, медресе, комментарий, общее, частное.

Abstract. This article analyzes the life of Lutfullah Nasafi, a jurisprudent who lived and worked in Nasaf in the 13th-14th centuries, and the information about the scholar's masterpiece "Fiqh Kaydani", which occupied a significant place in the educational system of the madrasas of Maverounnahr and Khorasan until the middle of the 20th century.

Keywords: Nasaf, Lutfullah Nasafi, Fiqh Kaydani, Mongol, work, jurisprudence, textbook, education, madrasa, commentary, general, specific.

Kirish. XIII asrning birinchi choragida mo'g'ullar Movarounnahrni bosib olganidan so'ng, boy tarixiy madaniyatga ega ajdodlarimiz hayotida tanazzul davri boshlandi. Mo'g'ullarning Movarounnahr aholisi boshiga solgan kulfatlari haqida nemis sharqshunos olimi Herman Vamberi quyidagi fikrni bildirgan edi “... uning aholisini qirib tashladi, ko'p asrlar mobaynida o'z madaniyatining yuqori bosqichiga ega bo'lgan turmush tarzini shunday bir vahshiylikka qulatkidi, bu daxshat uning shonli o'tmishini va keying istiqbolini yo'qqa chiqardi” [1:19].

Chingizxon vafotidan oldin o'zi egallagan hududlarni o'g'illari orasida taqsimlab, Movarounnahrda Sharqiy Turkistongacha bo'lgan hudud Chig'atoyga berilgan edi. Movarounnahrda hukmronlik qilgan mo'g'ul xonlari ma'naviy hayotda oz bo'lsa-da, ijod ahliga e'tibor qaratdilar. Natijada ularning ba'zilar mo'g'ullar saroylarida yashab, ularga atab noma va qasidalar yozganlar [2:23]. Kebekxon davrida savdo, qurilish, ilm-fanda birmuncha uyg'onish boshlandi. Xalqning din, ilm-ma'rifat hamda madaniyatga bo'lgan e'tibori sabab, aqida, tafsir, hadis,

falsafa va fiqh ilmlariga qiziqish avvalgidek jonlana boshlagan. Nasafshunos turk olimi T. Yashilyurtning qayd etishicha, turk olimlari tafsir, hadis adab ilmlarini egallash uchun Suriya, Iroq, Misr kabi davlatlarga borgan bo'lsalar, fiqh, kalom va falsafa kabi bilimlarni egallash uchun Nasaf, Samarqand, Buxoroga kelganlar [5:179]. Bu ilmlar rivojida qator olimlar o'zlarining muayyan darajadagi hissalarini qo'shganlar va shu olimlardan biri, albatta, Lutfulloh Nasafiydir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tarixiylik, qiyosiy-tahlil, tizimli yondashuv, umumlashtirish kabi metodlaridan foylanildi.

Muhokama va natijalar. Lutfulloh Nasafiy (to'liq ismi Lutfulloh ibn Umar Nasafiy Fozil Kaydoniy al-Hanafiy) Nasafda tug'ilgan. Manbalarda unga "Nasafiy" va "Kaydoniy" nisbatlarining berilishi uning aynan shu hududdan ekaniga ishora beradi [3:215]. Olimning qachon tavallud topgani, bolalik yillari to'g'risida manbalarda ma'lumot yo'q. Uning vafot yili ko'p manbalarda 1349-yil deb ko'rsatilgan. G'arb olimlaridan K.Brokkelmann, V.Olvard va V.Ivanov olimning vafot yilini yanglishib, 1494-yil, L.Reyuben esa 1575-yil deb ko'rsatganlar [4:63]. Bu fikrlar noto'g'ri ekanligining mantiqiy isboti sifatida uning bizga ma'lum bo'lgan yagona va asosiy asari "Fiquhu Kaydoniy"ga XV asrdan sharhlar yozilgan, bu esa o'z navbatida olimning XV asrdan oldin yashagan degan xulosaning to'g'ri ekanligini anglatadi. Olimning hayoti va ijodi davlat boshqaruvi mo'g'ullar qo'liga o'tgan va jamiyat ilm-fandan orqada qolgan davrga to'g'ri kelganligi bois, u haqida manbalarda qisqa va takrorlanib kelgan ma'lumotlarga saqlanib qolgan. Ma'lumotlarda allomaning ilm istab safar qilgani yoki mo'g'ullar hujumi sabab o'zga yurtlarga ketgani haqida ma'lumot uchramaydi [5:180].

Yuqorida aytilganidek, allomadan bizgacha dinimizning namoz masalalariga oid bo'lgan "Fiquhu Kaydoniy" asarigina yetib kelgan. Asar nomi ayrim nusxalarda "Xulosatu Fiquhu Kaydoniy" deb berilgan. Bu esa olim aslida katta hajmli asar yozganligini anglatadi [6: 33]. Namozga oid masalalar diniy ilmlar ichida eng nozik hamda mazhab qoidalarini to'liq bilgan holdagina hukm chiqarishni talab qiluvchi ilmlardan biridir, shu sababli Nasafiy asarini yozishda o'zidan avval yozilgan manbalarga tayangan. Asar yozilishidan asosiy maqsadlardan biri jamiyat orasida diniy bilimlarni ham saqlash, ham davom ettirish hisoblangan. Davr nuqtai nazaridan bu kabi asarlar juda kam yozilgan, ustiga ustak asarda namoz masalasi mukammal yoritilgan, bu omillar asar qiymatining oshishiga olib kelgan. Natijada asar deyarli 6 asr ya'ni XX asr 30-yillarigacha O'rta Osiyo madrasalarida darslik sifatida o'qitilgan. XIX asr o'rtalarida N.Xanikov Buxoroga kelib, ta'lim dasturlariga kiritilgan 137 ta asarning ro'yxatini keltirgan [7:210]. Albatta, bu ro'yxatda ushbu asar ham bo'lgan.

Asar boshlang'ich ta'lim uchun mo'ljallangan bo'lib, unda namozda bajariladigan va tark etiladigan amallar 8 turga ajratilgan. Farz, vojib, sunnat, mustahab, muboh, makruh, mufsid, xarom amallari shular jumlasidandir. Nasafiy asarida dastlab, 8 turdagi amallarning har biriga qisqacha ta'rif beradi. Shundan so'ng asosiy mavzuga o'tib, yuqoridagi sakkiz amalning har birini sharhlaydi. Bunda har bir amalga alohida bob ajratilgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, kitob 8 bobdan iborat. *Birinchi bob* farz bayoni haqida bo'lib, namozdagi farzlarning 15 ta holati keltirilgan. Muallif farzlarni xorijiy (namoz tashqarisidagi) va doxiliyya (namoz ichidagi) kabi ikki turga ajratgan. O'n beshta farzdan sakkiztasi xorijiy, yettitasi doxiliyya farzlarga kiritilgan. *Ikkinchi bob* vojiblar to'g'risida va bu bobga 25 ta vojib kiritilgan. Nasafiy vojiblarni "umumiy (barcha bajarishi kerak bo'lgan vojiblar)" va "xos (ayrim shaxslar (imom, yolg'iz namoz o'quvchi kabi) bajarishi kerak bo'lgan vojiblar)" turkumlariga bo'lgan. "Umumiy" vojiblarni yettita, "xos"larini o'n to'rtta deb ko'rsatgan. Olim sunnat, mustahab, makruh, muhob amallarini ham mana shunday ikki turkumga bo'lgan. Sunnatlar *uchinchi bobda* keltirilgan. Asarda 27 ta sunnat izohlanib, o'n yettitasi "umumiy", o'ntasi "xos"ga kiritilgan. *To'rtinchi bobda* mustahablar keltirilgan. Muallif fikricha, ular 23 tadir. Shundan "umumiy"lari o'n to'rtta bo'lsa, "xos"lar to'qqizta. *Beshinchi bob* namozdagi xarom amallar haqida bo'lib, ular 14 ta. Alloma xarom amallarning hammasini "umumiy" ya'ni barcha namozxonlar uchun birdek taalluqli ekanligini bildirgan. Asarning *oltinchi bobi* makruh amallar to'g'risida, ularning soni 59 ta. Umumiy makruhlr qirq ikkita, xos makruhlr o'n yettita ekanligi ta'kidlanadi. Namozdagi mubohlar asarning *yettinchi bobida* keltirilgan bo'lib, ularning soni 11tani tashkil qiladi. Ularning sakkiztasi umumiy, uchtasi xos muboh amallardir. Oxirgi, *sakkizinchi bob* mufsid amallar (shar'iy

amallarni buzuvchi narsa. Agar biror shar'iy amal (masalan namoz) qasddan buzilsa, kishi jazoga loyiq bo'ladi. Agar adashib buzilsa, gunohkor bo'lmaydi) haqida. Ularning soni 5 tani tashkil qilib, hammasi umumiy ekanligini muallif ta'kidlab o'tgan [4:89-105].

“Fiqhu Kaydoniy” ta'lim tizimida o'qitilishi asar nusxalarining keng miqyosda ko'paytirilish ehtiyojini keltirib chiqargan, natijada hozirgi kunda ham asarning ko'plab nusxalari yurtimiz va jahon manbalarida saqlanib kelinmoqda. Jumladan, FA SHI qo'lyozmalar fondida 350 dan ortiq qo'lyozma nusxasi, toshbosma nusxalari bilan hisoblanganda 500 dan ortiq nusxasi, O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi Manbalar xazinasida, Alisher Navoiy nomli Davlat muzeyida, Farg'ona viloyat Adabiyot muzeyida, O'zbekiston musulmonlari idorasida, Mahdum Vosiliy nomidagi ma'naviy meros Markazida, O'zbekiston Milliy universitetidasaqlanayotgan nusxalar mavjud [4:112]. Jahon miqyosida esa Fransiya, Germaniya, Rossiya, Turkiya, Hindiston, Eron, Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston Sharq qo'lyozma fondlarida asarning qo'lyozma va toshbosma nusxalari aniqlangan [4:116].

Asar ma'lum mavzuni ilmiy asosda, chuqur tahlil orqali yozilganligi bilan mashhur fiqhiy asarlar bilan bir xil darajada qadrlangan. Nasafiy asari aksar jihatlari bilan fiqhga oid bo'lgan Burhoniddin Marg'inoniyning “Hidoya”, Tojiddin Ubaydulloh ibn Mas'udning “Muxtasar ul-Viqoya”, Abu Lays Samarqandiyning “Muqaddima as-salat”, Mas'ud ibn Mahmud ibn Yusuf Samarqandiyning “Saloti Mas'udiy”, Ibn Kamolposhshoning “Shurut as-solat” kabi asarlarga matnan yaqin turadi.

N.Nasrullayevning izlanishlariga ko'ra, madrasalarda dasrlik sifatida o'qitilishi asarga Movarounnahr va Xuroson olimlari tomonidan 30 ga yaqin sharhlar yozilishiga sabab bo'lgan. Sharhlar asosan, “Sharhi Fiqhi Kaydoniy” nomi bilan tarqalgan. Sharhlar XVII-XX asr boshlariga oid qo'lyozma va toshbosma asarlardir [4:129]. Quyidagi olimlar “Fiqhu Kaydoniy”ga turli hamda sharhlar yozganlar:

- Qozi Ixtiyoriy;
- Sa'duddin Taftazoniy;
- Shamsiddin Muhammad Ko'histoniy;
- Shayx Ismoil Haqqi ibn Mustafo Jalvatiy;
- Nuriddin Ali ibn Sulton Muhammad Qoriy;
- Ibrohim ibn Mirdarvesh Buxoriy;
- Ismoil Nosih;
- Muhammad Ami ibn Abdulloh Mo'minobidiy;
- Mavlono Fasihiddin ibn Abdulkarim Nizomiy Hiraviy;
- Ibrohim ibn Husayn ibn Ahmad ibn Piri Makkiy Pirizoda;
- Aziz Mahmud ibn Fayzulloh ibn Mahmud Xudoiy Uskudariy [4:127-128].

“Fiqhu Kaydoniy” asarini muallif arab tilida yozgan. Qo'lyozma nusxalar ham avval arab tilida yozilib, o'qitib kelingan. Ammo fors tilining nufuzi ortishi hamda turkiy tilning o'lkada keng tarqalishi asarning forsiy va turkiy tarjimalariga bo'lgan ehtiyojni ko'paytirgan. Natijada XIX asr oxiri – XX asr boshida asarning fors hamda turk tilidagi nashrlari ko'paygan. Shuningdek, asarning she'riy uslubda yozilgan nusxalari O'zR FA SHI fondi va O'zbekiston musulmonlari idorasi kutubxonasida saqlanadi. Mazkur nusxalardan biri Sulton Shodi Jahongir To'ra o'g'liga tegishli [4:161]. Yana bir nusxa esa, 1908-yili Qozonda nashr qilingan Is'hoqxon To'ra Ibrat qalamiga mansub [8:245-247].

Mustaqillik sharofati bilan xalqimiz yetishtirgan buyuk olimlar merosini o'rganishga jadal kirishildi. Shu qatorda Lutfulloh Nasafiy hayoti va “Fiqhu Kaydoniy” asari ham tizimli tahlil etildi. Olimning hayoti hamda ilmiy faoliyatini tadqiq etishda Ne'matullo Nasrullayevning xizmatlari tahsinga sazovor. Nasrullayev N. uzoq tahlillar va izlanishlardan so'ng 2020-yilda Lutfulloh Nasafiyning ilmiy-ma'naviy merosi nomi ostida monografiyasini nashrdan chiqardi. N. Nasrullayevning yondashuvi kodikologik, manbashunoslik, fiqhiy kategoriyalarni zamonaviy ilmiy metodlar bilan tahlil qilinganligi bilan ajralib turadi. U Nasafiy asarini nafaqat tarixiy, balki bugungi fiqhiy tafakkurga bog'lab, izlanish olib borgan. Monografiya hozirgi kungacha O'zbekistonda Lutfulloh Nasafiyga bag'ishlangan eng to'liq va tizimli ilmiy monografiya hisoblanadi.

Xulosa. Umaman olganda, mo'g'ullar bosqinidan keyingi inqirozdan so'ng, XIV asrga kelib, Xuroson va Movarounnahrda ilm-fan, madaniyat va bunyodkorlik yana oyoqqa tura boshladi. Ayni shu ijtimoiy-ilmiy muhit Lutfulloh Nasafiy singari olimlarning yetishib chiqishiga omil bo'ldi. Lutfulloh Nasafiy o'z davrining faqih mutafakkiri sifatida tanilgan. Uning "Fiqhu Kaydoniy" asari fiqhiy tushunchalarni xalqchil, aniq va qoidabop shaklda bayon etilib, namoz hukmlarini xalqqa yengil, tushunarli tilda tushuntirishga xizmat qilgan. Buning natijasida olim davrining yirik allomasiga, "Fiqhu Kaydoniy" asarini esa shoh asarga aylantirdi. Bugungi kunda bu merosni o'rganish islom ilmlarini tarixiy ildizlari bilan anglashda muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vamberi X. Buxoro yoki Movarounnahr tarixi. – T.: G'ofur G'ulom, 1990. 64 b.
2. Жамалова М.С. Жанровые особенности наме в узбекской литературе XIV-XV веков. автореф...канд.филол наук. – Т.: 1992.
3. Buyuk yurt allomalari / mas'ul muharrir U. Uvatov. – Toshkent: O'zbekiston, 2016, 2018. – 424 b.
4. Lutfulloh Nasafiyning ilmiy-ma'naviy merosi : monografiya / N.Nasrullayev.–Toshkent:Tafakkur,2020. 424 b.
5. Yurtimiz allomalari / mas'ul muharrir U. Uvatov. – Toshkent: Nihol, 2014. – 240 b.
6. Xulosatu Fiqhi Kaydoniy. Mulla Abdurahmonxo'ja ibn Abdullohxo'ja. – T.: Ilin, 1906.
7. Хаников Н. Описание Бухарского Ханства. – Москва, 1843.
8. Nasrullayev N. Dinshunoslikning dolzarb muammolari / Is'hoqxon To'ra Ibrat "Fiqhi Kaydoniy" tarjimoni sifatida // - T.: TIU nashriyot – matbaa birlashmasi, 2012. – B. 245-247.

UO'K 1(091)(471.41) + 28

NAFSNI POKLASH BORASIDAGI ISLOMIY QARASHLAR VA ULARNING ZAMONAVIY KONTEKSTDAGI AHAMIYATI

M.M.Maxsumov, doktorant, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Ushbu maqola mutasavvif olimlarning nafsni poklash borasidagi ilmiy qarashlari asosida islomiy ta'limotda nafs tarbiyasining diniy-ma'naviy ahamiyatini tahlil qiladi. Nafsning mohiyati, uni poklash zarurati va bu jarayonning Qur'on va Sunnatga asoslangan o'nta qoidasi – tavhid, duo, Qur'on, Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) yo'li, tazkiya va boshqalar atroflicha yoritilgan. Salafi solihlarning nasihatlarini va zamonaviy misollar bilan boyitilgan tadqiqot nafs tarbiyasining dunyo va oxiratdagi saodatga ta'sirini ko'rsatadi. Maqola nafsni poklashning dolzarbligini zamonaviy nuqtayi nazarida baholab, musulmonlar uchun amaliy yo'l-yo'riq sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: nafs, tazkiya, tavhid, duo, Qur'on, sunnat, Rasululloh, poklash, ma'naviyat, Islom...

Аннотация. В данной статье анализируется религиозно-духовное значение воспитания честолубия в исламской доктрине на основе научных взглядов ученых на очищение от честолубия. Сущность души, необходимость ее очищения и десять правил этого процесса, основанных на Коране и Сунне – путь Таухида, молитва, Коран, Посланник Аллаха (да благословит его Аллах и приветствует), тазкия и т.д. - всесторонне освещены. Исследование, дополненное наставлениями праведников и современными примерами его предшественника, показывает влияние воспитания честолубия на достижение блаженства в этом мире и в будущей жизни. Статья послужит практическим руководством для мусульман, оценивающих актуальность самоочищения с современной точки зрения.

Ключевые слова: честолубие, тазкия, таухид, молитва, Коран, обрезание, Посланник, очищение, духовность, ислам...

Abstract. This article analyzes the religious-spiritual significance of ambition-lust education in Islamic doctrine on the basis of the scientific views of scholars on the purification of ambition-lust. The essence of the soul, the need to purify it, and the ten rules of this process based on the Quran and Sunnah – the path of Tawhid, prayer, Quran, Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), tazkiya, etc. - are comprehensively illuminated. The study, enriched by the exhortations of the righteous and modern examples of his predecessor, shows the influence of ambition education on the bliss of the world and the hereafter. The article will serve as a practical guide for Muslims, assessing the relevance of self-purification in its modern point of view.

Keywords: *ambition, tazkiya, Tawhid, prayer, Quran, circumcision, Messenger, purification, spirituality, Islam...*

Kirish. Shuni alohida aytish kerakki, Alisher Navoiy qalami qamrab olmagan mavzu deyarli mavjud emas. Xuddi shu aktuallik Navoiyni o'z davridan boshlab to hanuzgacha o'rganilishiga sabab bo'lib kelmoqda. Daho ijodkorning nihoyatda boy adabiy me'rosi barcha davrlar va barcha xalqlar uchun o'z dolzarbligini yo'qotgan emas. Biz mazkur maqolamizda bashariyat kamoloti uchun muhim hisoblangan “nafs” mavzusi haqida so'z yuritmoqni maqsad qildik.

Islom dinida insonning ma'naviy kamoloti va dunyo hamda oxiratdagi saodati uning nafsini tarbiyalash va poklash bilan chambarchas bog'liqdir. Nafs – insonning ichki dunyosidagi murakkab va ta'sirchan quvvat bo'lib, uning holati – pokligi yoki kirligi – inson taqdirining asosiy omillaridan biri sifatida ko'riladi. Tasavvuf va Sharq mumtoz adabiyoti muammolarini fundamental tadqiq qilish ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, bu nafaqat bizning balki chet el sharqshunosligining ham diqqat markazida bo'lib kelgan masalalardan biridir. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda tasavvuf ta'limotida nihoyatda muhim hisoblangan “nafs” mavzusi va uning mumtoz she'riyatdagi badiiy talqini masalasi ham bu ulkan adabiy merosning hali o'rganilishi kerak bo'lgan mavzularidan hisoblanadi. Shuning uchun ham shoir ijodidagi bu masalani keng ko'lamda monografik o'rganish va undan tegishli xulosalar chiqarish mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Navoiy yashagan davrda tasavvuf va u bilan bog'liq qarashlar ijtimoiy hayotning muhim bir ma'rifiy, axloqiy, tarbiyaviy kategoriyalarini belgilab beruvchi ta'limot hisoblangan. Shunday ekan, shoir ijodini bu ta'limotdan ajratib o'rganishga harakat qilish mutlaqo noto'g'ridir. Binobarin, sovet davrida Alisher Navoiy ijodini o'rganish bilan bog'liq yo'l qo'yilgan eng katta kamchilik, bu – shoir ijodini tasavvuf ta'limotidan ayri holda tadqiq etishga urinilgani va yoki uning ijodidagi mazkur ta'limot o'rnini butunlay inkor etish yo'lidan borilganidir [8. 5-6-bet].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ayni mavzu avvalo Qur'oni karim va hadisi shariflarda mukammal suratda yoritib berilgan. Shuningdek, mavzu jahon faylasuflari, adabiyotshunos va ruhshunoslari ishlarida ham atroflicha o'rganilgan. Xususan, Najmiddin Komilovning 2009 yilda “O'zbekiston” nashriyotida nashr etilgan “Tasavvuf” [3], Muslihiddin Muhiddinovning 2005 yilda “Ma'naviyat” nashriyotida nashr etilgan “Komil inson adabiyot ideali” [8], Ibrohim Haqqulovning 2007 yilda “Fan” nashriyotida bosilib chiqqan “Navoiyga qaytish” [3] asarlarida bu mavzuga murojaat bor. Qolaversa, Shahrisabz davlat pedagogika instituti adabiyotshunos olimi A. Muhammadiyev [7], Buxoro davlat pedagogika instituti olimasi Ibotova Madina [4], BuxDU olimasi Rajabova Marifat kabi ko'plab olimlarimizning tadqiqotlarida mazkur mavzu o'rganilgan. Qur'oni Karim va Sunnatda nafsning uch xil sifati – mutmainna (xotirjam), lavvoma (malomatchi) va ammora (yomonlikka buyuruvchi) – sifatleri tasvirlanadi, bu esa uning tarbiyaga muhtojligini ko'rsatadi. Abdurazzoq bin Abdulmuhsin al-Badr o'zining “Nafsni poklashning o'nta qoidasi” nomli risolasida bu mavzuni islomiy manbalar asosida keng yoritib, musulmonlar uchun amaliy yo'l-yo'riq taqdim etgan.

Ushbu maqolada risolada keltirilgan materiallar asosida nafsni poklashning islomiy ta'limotdagi o'rnini, uning mohiyati va o'nta asosiy qoidasi atroflicha tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi – nafs tarbiyasining diniy-ma'naviy ahamiyatini ochib berish, uning zamonaviy hayotdagi dolzarbligini baholash va qoidalarining amaliy jihatlariga misollar bilan yondashishdir.

Darhaqiqat, Navoiy ijodini tasavvufsiz tasavvur qilishning o'zi dahshatlidir. “Nizomiddin Navoiy XV asrda tariqatning Xuroson, Hindiston va boshqa islom olami bo'ylab tarqalishida munosib hissa qo'shgan Nuriddin Abdurahmon Jomiy singari o'zlarining qator asarlari – “Nasoyim ul-muhabbat” [2], “Hayrat ul-abror” [1] va boshqa dostonlari, she'riyatida naqshbandiya tariqati qonun-qoidalarini tahlil va talqin etdilar. Shuningdek, bu tariqatning ommalashuvida o'zlarining munosib ulushlarini qo'shdilar” [7.84-bet]. “G'aroyib us-sig'ar”da naqshbandiya tariqatining to'rtta eng muhim tamoyillari haqida so'z yuritgan Navoiy inson nafs tarbiyasining tarhi (nizomi)ni ifodalab quyidagicha yozadi:

Bu to'rt ish bila rub'i maskun aro,
Cholinmoq ne tong ko'si davlat sanga.

Bu ohang ila bo'lg'asen naqshband,

Navoiy agar yetsa navbat sanga.

O'zlarining ham naqshbandiya tariqatiga mansubliklarini izhor etgan holda “Xilvat dar anjuman”, “safar dar vatan”, “nazar bar qadam”, “hush dar dam” – bu to'rt ish, to'rt tamoyilni shior qilgan kishi yer yuzining barcha davlatini egallagandek, deydilar Navoiy [7. 86-bet].

Adabiyotshunos olim Ahadxon Muhammadiyevning “G'aroyib us-sig'ar”da naqshbandiya tariqatining tamoyillari tahliliga bag'ishlangan bu maqolasida “Xilvat dar anjuman”, “safar dar vatan”, “nazar bar qadam”, “hush dar dam” bosqichlarining har biri nafs tarbiyasining muhim jabhalari ekani ta'kidlab o'tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy qiyoslash hamda germeneytik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Nafsning mohiyati va uni poklash zarurati. Qur'oni Karimda nafs Alloh taoloning ulug'ligiga dalolat qiluvchi maxluqotlari qatorida zikr qilinadi. Shams surasida (1-10-oyatlar) Alloh taolo o'zi yaratgan quyosh, oy, osmon, yer kabi ulug' nishonalar bilan qasam ichib, nafsning yaratilganligi va unga fujur (yomonlik) hamda taqvo (yaxshilik) yo'lini ko'rsatish xususiyatiga e'tibor qaratadi: “Va nafs bilan va uning mukammal qilinishi bilan qasam... Bas, unga fujurini va taqvosiini bildirdi. Bas, kim u (nafs)ni poklasa, yutuqqa erishdi. Va batahqiq, kim u (nafs)ni kirlasa, noumid bo'ldi” [7.485-b.].

Bu oyatlarni tahlil qilar ekanmiz, “poklash” so'zining asl ma'nosi “yaxshilikda ziyoda bo'lish” ekanini, “kirlash” esa “nafsni gunohlar bilan yashirish va pastkashlikka olib borish” ma'nosiga ega ekani ma'lum bo'ladi. Bu ta'riflar nafsni poklashning ikki tomonlama jarayon ekanini ko'rsatadi: birinchidan, gunoh va yomonliklardan tozalanish; ikkinchidan, ibodat va yaxshi amallar bilan boyib, ruhiy yuksalishga erishish.

Mutaqaddim ulamolar nafsning tabiati haqida shunday deydi: “Oliyjanob nafslar eng oliy, afzal va maqtalغان narsalargagina rozi bo'ladi. Tuban nafslar esa qabihlik atrofida aylanib, pashsha najosat ustiga qo'ngandek, unga moyil bo'ladi. ”Bu fikr nafsning ikki xil yo'lda – yaxshilik yoki yomonlik sari yurishi mumkinligini ochiq ko'rsatadi. Masalan, oliyjanob nafs zulm, buzuqlik yoki xiyonatga rozi bo'lmaydi, chunki u bu narsalardan yuqorida turadi. Pastkash nafs esa aksincha, gunoh va razillikka moyil bo'lib, o'zini pastlikka olib boradi. Shu bois, nafsni tarbiyalash va poklash musulmon uchun dunyodagi tinchlik va oxiratdagi muvaffaqiyatning asosidir.

Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) “Sening zimmangda nafsingning haqqi bor” [2.323-b.]. degan so'zlari bilan insonning o'z nafsiga nisbatan mas'uliyati borligiga ishora qilganlar. Nafsning haqqini ado etish uni behuda qo'ymagan holda, shariat yo'lida tarbiyalash va isloh qilish bilan amalga oshiriladi. Masalan, nafsning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish bilan birga, uning havoyiga ergashishdan saqlanish kerak. Aks holda, nafsning pastkashligi insonni faqat zarar va musibatga olib boradi.

Nafsni poklashning zarurati nafaqat insonning shaxsiy kamoloti bilan cheklanib qolmaydi, balki uning jamiyatdagi o'rni va ijtimoiy munosabatlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, tarbiyalangan nafs o'z egasini adolat, saxovat va yaxshilikka undaydi, bu esa jamiyatdagi munosabatlarni mustahkamlaydi. Aksincha, tarbiyasiz nafs zulm, hasad va yomonlikka sababchi bo'lib, ijtimoiy nizolarni keltirib chiqaradi. Shu bois, Islom ta'limotida nafs tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan.

Nafsni poklashning o'nta qoidasi. Muallif o'zining risolasida nafsni poklashda yordam beradigan o'nta asosiy qoidani keltiradi. Ushbu qoidalar Qur'on, hadis va salafi solihlarning amaliy tajribasiga asoslanadi. Quyida har bir qoida kengroq sharhlanib, qo'shimcha misollar va zamonaviy talqinlar bilan boyitilgan.

1. Tavhid – nafs pokligining asosi. Tavhid – Alloh taoloning yagonaligiga e'tiqod qilish va shirkdan voz kechishdir. Zariyat surasida Alloh taolo shunday marhamat qiladi: “Jin va insonni faqat Menga ibodat qilish uchungina yaratdim” [13.605-b.]. Oyatlardagi “tavhid” nafsni poklashning bosh maqsadi ekanligi ma'lum bo'ladi. Chunki insonning yaratilishdagi asosiy g'oyasi Allohga ibodat qilish bo'lib, bu nafsning shirk va yomonliklardan poklanishi bilan amalga oshiriladi.

Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) Muoz ibn Jabal (r.a.)ni Yamanga yuborganda aytgan so'zlari buning dalilidir: "Sen ahli kitob bo'lgan qavmga borasan. Ularni avval Allohni bir deb bilishga da'vat qil" (Buxoriy va Muslim rivoyati) [5.249-b.].

Tavhid nafsni Allohdan boshqa hech narsaga bog'lanib qolmasligini ta'minlaydi. Masalan, zamonaviy dunyoda insonlar moddiy boylik, shuhrat yoki boshqa dunyoviy narsalarga o'ta berilib ketishi mumkin. Tavhid esa nafsni bu kabi "butlar"dan ozod qilib, uni faqat Allohga yuzlantiradi. Zamonaviy misol sifatida, ijtimoiy tarmoqlardagi "layk" va "ta'rif" ortidan quvishni keltirish mumkin – bu nafsning moddiy va ma'naviy "shirk"ka moyilligini ko'rsatadi. Tavhid bu xavfdan saqlaydi.

2. Duo – nafs poklanishining kaliti. Duo – bandaning Allohga muhtojligini izhor qilishi va Uning ko'plab sifatlarini e'tirof etishidir. Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) shunday deganlar: "Alloh taolaga duodan ko'ra qadrliroq narsa yo'q" (Termiziy rivoyati, 3370-hadis).

Ulamolar duoni nafsni poklashning kaliti deb hisoblaydi, chunki duo orqali banda o'z ojizligini anglab, Allohdan yordam so'raydi. Bu esa nafsning kibru havoga qarshi kurashishda muhim vositadir. Masalan, Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) sahobalarga qiyin paytlarda "La havla vala quvvata illa billah" (Quvvat va kuch faqat Allohdir) zikrini aytishni tavsiya qilganlar, bu duo nafsni tavoze'likka undaydi.

Zamonaviy qarashlardan kelib chiqadigan bo'lsak, duo insonni kundalik stress va tashvishlardan ozod qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, moddiy muammolar yoki ijtimoiy bosimlar nafsni noumidlikka olib borsa, duo orqali inson o'zini Allohga topshirib, qalbini tinchlantiradi. Psixologiya nuqtaYi nazaridan qaraganda, bu jarayonni bir necha jihatdan tushuntirish mumkin:

Birinchidan, duo insonga o'z nazoratidan tashqaridagi narsalarni qabul qilish va ularni yuqori kuchga – bu holda Allohga topshirish imkonini beradi. Psixologiyada bu "radikal qabul qilish" (radical acceptance) deb ataladigan tushunchaga yaqin keladi, bu esa stressni kamaytirish va ruhiy tinchlikka erishish uchun samarali usul sifatida qaraladi. Masalan, moddiy muammolar yoki ijtimoiy bosimlar kabi tashqi omillar insonning o'zi o'zgartira olmaydigan holatlarda, duo orqali u o'z e'tiborini ichki holatiga qaratadi va noumidlik o'rniga umid va ishonch tuyg'usini mustahkamlaydi.

Ikkinchidan, duo meditatsiya yoki mindfulness (mindfulness) amaliyotiga o'xshash ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy psixologiyada mindfulness stressni boshqarish va emotsional barqarorlikni oshirish uchun keng qo'llaniladi. Duo vaqtida inson bir lahzaga to'xtab, o'z nafasi, fikrlari va qalbi bilan bog'lanib, Alloh bilan muloqotga kirishadi. Bu esa parasimpatik asab tizimini faollashtirib, "jang yoki qochish" reaksiyasini bosib, tinchlanishga yordam beradi.

Uchinchidan, jamiyatdagi ijtimoiy bosimlar aksar vaqt insonning o'zini boshqalar bilan solishtirishi yoki "yetarli emasman" degan tuyg'uga olib boradi. Duo esa insonga o'zining qadr-qimmatini moddiy yoki ijtimoiy muvaffaqiyatlar bilan emas, balki Alloh nazdidagi maqomi bilan belgilanishini eslatadi. Bu kognitiv psixologiyadagi "o'z-o'ziga munosabat" (self-concept) tushunchasini mustahkamlashga xizmat qiladi va o'z-o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi.

Shunday qilib, duo zamonaviy psixologiya bilan uzviy bog'liqlikka ega: u stressni boshqarish, emotsional barqarorlikni ta'minlash va ichki tinchlikka erishishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Allohga yuzlanish orqali inson o'zining noumidligini yengillashtirib, qalbiga orom topadi – bu esa bugungi kundagi tez ritmli va talabchan jamiyatda juda muhim ahamiyatga ega. Xullas, ulamolarimizning "Duo yaxshilik eshiklarining kalitidir" degan so'zlari buning ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

3. Qur'oni Karim – nafsni poklash manbayi. Qur'on Allohning kalomi sifatida nafsni tarbiyalash va poklashning asosiy manbaidir. Oli Imron surasida shunday deyiladi: "Batahqiq, Alloh mo'minlarga o'zlaridan Payg'ambar yuborib, ne'mat berdi. U ularga Allohning oyatlarini tilovat qilib beradi, ularni poklaydi" [9. 424-b.]. Oyadagi "poklaydi" so'zini nafsni gunohlardan tozalash va yaxshilik bilan bezash deya tafsir qilinadi. Ahli sunna val jamoa ulamolari "Qur'on qalbiy va jismoniy dardlar uchun shifodir" degan fikrini keltirib, Qur'onning nafsni poklashdagi o'rniga urg'u beradi. Masalan, Yunus surasida "Ey odamlar! Sizga Robbingizdan mav'iza, ko'ksingizdagi narsaga shifo keldi [11. 43-b.]. deyiladi, bu Qur'onning qalb va nafsni tozalashdagi ta'sirini ko'rsatadi.

Zamonaviy dunyoda Qur'onni o'qish va unga amal qilish nafsni ma'naviy buzilishlardan – masalan, moddiyatparastlik yoki axloqiy tanazzuldan – saqlashda muhimdir. Misol uchun, kundalik hayotda Qur'on tilovati insonni ruhiy tinchlikka erishtiradi va uni yomon odatlardan uzoqlashtiradi.

4. O'rnak olish – Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) yo'li. Ahzob surasida Alloh taolo shunday marhamat qiladi: “Batahqiq, sizlar uchun Rasulullohda go'zal o'rnak bor” [12.543-b.]. Ulamolar bu oyatga tayanib, nafsni poklash faqat Payg'ambar (sollallohu alayhi va sallam) yo'ldan yurish bilan amalga oshirilishini ta'kidlaydi. Shuningdek ular “Qalb tabobati faqat payg'ambarlar yo'ldan yurish bilan bo'ladi” degan fikrini keltirib, Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam)ning hayoti va sunnatlari nafs tarbiyasida asosiy manba ekanini isbotlaydi. Masalan, Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam)ning sabrliligi, tavoze'ligi va adolatligi har bir musulmon uchun o'rnakdir.

Zamonaviy misol sifatida, Payg'ambar (sollallohu alayhi va sallam)ning g'azabni bosishda “A'uzu billahi minash-shaytonir rojim”ni aytish tavsiyasini keltirish mumkin. Bu oddiy amal zamonaviy insonni stressli vaziyatlarda o'zini boshqarishga o'rgatadi.

5. Tazkiya – tozalash va bezash. Tavba surasida Alloh taolo shunday deydi: “Ularning mollaridan sadaqa ol. Bu bilan ularni poklaysan, tozalaysan” [10. 576-b.]. Ulamolarimiz oyatdagi “poklaysan” va “tozalaysan” so'zlarini nafsni gunohlardan tozalash va solih amallar bilan bezash deb ta'riflaydilar. Masalan, sadaqa berish nafsni baxillikdan tozalaydi va saxovat bilan boyitadi. Zamonaviy dunyoda bu qoida xayriya faoliyatlari orqali amalga oshirilishi mumkin, bu esa nafsni moddiyatparastlikdan ozod qiladi.

6. Yomon yo'llarni berkitish. Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) Islomni to'g'ri yo'lga, Allohning chegaralarini devorga, haromlarni ochiq eshiklarga qiyoslagan hadisiga tayanib, nafsni buzadigan yo'llarni yopish zarurligini ta'kidlaydi.

Masalan, zamonaviy hayotda internetdagi noqonuniy kontent yoki fitnali muhitlar nafsni buzishi mumkin. Bu yo'llarni yopish uchun o'z-o'zini nazorat qilish va yaxshi muhit tanlash muhimdir.

7. O'limni ko'p eslash. Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) shunday deganlar: “Lazzatlarni ketkazuvchi o'limni ko'p eslang” (Termiziy rivoyati). Hashr surasida esa: “Har kim ertangi kun uchun nima qilganiga nazar solsin” [14.114-b.]. O'limni eslash nafsni dunyoviy lazzatlardan uzilib, oxiratga tayyorgarlik ko'rishga undaydi. Zamonaviy misol sifatida, odamlarning moddiy orzular ortidan berilib ketishi va oxiratni unutishi keltirilishi mumkin. O'limni eslash bu muammoning yechimi bo'ladi.

8. Suhbatdosh tanlash. Kahf surasida Alloh taolo shunday marhamat qiladi: “Allohni zikr qiluvchilar bilan birga bo'l” [11. 474-b.]. Yaxshi suhbatdoshlar nafsni yaxshilikka undaydi. Masalan, zamonaviy dunyoda ijtimoiy doiralar insonning axloqiy holatiga ta'sir qiladi. Do'stlar orasida solih insonlar bo'lishi nafsni poklashga yordam beradi.

9. Ujubdan saqlanish. Najm surasida Alloh taolo shunday deydi: “O'zingizni oqlamang” [13. 636-b.]. Ujub – ne'matni Allohdan emas, o'zidan ko'rib faxrlanishdir. Zamonaviy misol sifatida, ijtimoiy tarmoqlarda o'z muvaffaqiyatlari bilan maqtanish ko'p uchraydi, bu esa nafsni buzishga olib boradi. Ulamolarimiz bu xavfdan saqlanishni tavsiya qiladi.

10. Nafsni tanish. Muallif nafsning mutmainna, lavvoma va ammora sifatlarini tahlil qiladi. Masalan, ammora nafs insonni gunohga undasa, lavvoma nafs malomat qilib, tavbaga chorlaydi. Zamonaviy hayotda bu sifatarni tanish insonga o'z xatolarini tuzatishda yordam beradi.

Zamonaviy kontekstda duoning insonni kundalik stress va tashvishlardan ozod qilishdagi roli haqiqatan ham muhimdir. Psixologiya nuqtayi nazaridan qaraganda, bu jarayonni bir necha jihatdan tushuntirish mumkin. Birinchidan, duo insonga o'z nazoratidan tashqaridagi narsalarni qabul qilish va ularni yuqori kuchga – bu holda Allohga topshirish imkonini beradi. Psixologiyada bu "radikal qabul qilish" (radical acceptance) deb ataladigan tushunchaga yaqin keladi, bu esa stressni kamaytirish va ruhiy tinchlikka erishish uchun samarali usul sifatida qaraladi. Masalan, moddiy muammolar yoki ijtimoiy bosimlar kabi tashqi omillar insonning o'zi o'zgartira olmaydigan holatlarda, duo orqali u o'z e'tibodini ichki holatiga qaratadi va noumidlik o'rniga umid va ishonch tuyg'usini mustahkamlaydi. Ikkinchidan, duo meditatsiya yoki mindfulness (mindfulness) amaliyotiga o'xshash ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy psixologiyada mindfulness stressni boshqarish va

emotsional barqarorlikni oshirish uchun keng qo'llaniladi. Duo vaqtida inson bir lahzaga to'xtab, o'z nafasi, fikrlari va qalbi bilan bog'lanib, Alloh bilan muloqotga kirishadi. Bu esa parasimpatik asab tizimini faollashtirib, "jang yoki qochish" reaksiyasini bosib, tinchlanishga yordam beradi. Uchinchidan, jamiyatdagi ijtimoiy bosimlar aksar vaqt insonning o'zini boshqalar bilan solishtirishi yoki "etarli emasman" degan tuyg'uga olib boradi. Duo esa insonga o'zining qadr-qimmatini moddiy yoki ijtimoiy muvaffaqiyatlar bilan emas, balki Alloh nazdidagi maqomi bilan belgilanigini eslatadi. Bu kognitiv psixologiyadagi "o'z-o'ziga munosabat" (self-concept) tushunchasini mustahkamlashga xizmat qiladi va o'z-o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi. Shunday qilib, duo zamonaviy psixologiya bilan uzviy bog'liqlikka ega: u stressni boshqarish, emotsional barqarorlikni ta'minlash va ichki tinchlikka erishishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Allohga yuzlanish orqali inson o'zining noumidligini yengillashtirib, qalbiga orom topadi – bu esa bugungi kundagi tez ritmli va talabchan jamiyatda juda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa va takliflar. Muallifning "Nafsni poklashning o'nta qoidasi" risolasi islomiy ta'limotda nafs tarbiyasining fundamental ahamiyatini yorqin ko'rsatadi. Ushbu asarda tavhid, duo, Qur'on tilovati, Payg'ambar (sollallohu alayhi va sallam) sunnatlariga ergashish kabi qoidalar nafsning ichki poklanishi va ma'naviy yuksalishida asosiy vositalar sifatida ta'kidlanadi. Bu qoidalar nafaqat diniy amaliyotlar sifatida, balki inson psixologiyasi va etikasini shakllantirishdagi ilmiy asosga ega mexanizmlar sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

Masalan, tavhid insonni butun borliq bilan uyg'unlikda yashashga undaydi, bu esa zamonaviy psixologiyadagi "ekzistensial ma'no izlash" (existential meaning-making) konsepsiyasi bilan mos keladi. Salafi solihlarning nasihatlarini – Abu Bakr (roziyallohu anhu) ning "Vaqtini behuda o'tkazmang" va Umar (roziyallohu anhu) ning "O'zingizni hisob qiling" kabi ogohlantirishlari – nafs tarbiyasining amaliy va metodik jihatlari kuchaytiradi. Bu so'zlar kognitiv psixologiyadagi o'z-o'zini refleksiya qilish (self-reflection) va vaqtini boshqarish (time management) tamoyillari bilan uzviy bog'liq bo'lib, insonning o'z hatti-harakatlari ustidan ongli nazorat o'rnatishiga xizmat qiladi. Misol uchun, "o'zingizni hisob qiling" da'vati o'z-o'zini tanqidiy baholash (self-criticism) va muhosaba (self-accountability) amaliyotini kuchaytiradi, bu esa zamonaviy neyroilmda e'tiborni tartibga solish va impulsiv qarorlarning oldini olish bilan bog'lanadi.

Zamonaviy dunyodagi fitnalar – moddiyatparastlik, ijtimoiy mediadagi doimiy raqobat va ma'naviy qadriyatlarining susayishi – nafs tarbiyasini yanada muhim va dolzarb vazifaga aylantiradi. Sotsiologiya va psixologiya nuqtayi nazaridan, moddiyatparastlik insonni "hedonik treadmill" (doimiy lazzat izlash charxpalagi) deb ataluvchi davrga tushirib, uzoq muddatli qoniqishning o'rniga ko'proq stress va ma'naviy bo'shliqqa olib boradi. Bunday sharoitda islomiy nafs tarbiyasi musulmon uchun nafaqat saodatning kaliti, balki moddiy dunyoning yolg'on va'dalariga qarshi ruhiy immunitetni shakllantiruvchi ilmiy asoslangan yondoshuv sifatida ko'rinadi. Shu tariqa, ushbu qoidalar insonning ma'naviy va psixologik barqarorligini ta'minlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi, bu esa uning bugungi kundagi murakkab jamiyatdagi o'rnini yanada mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. 7-jild. Hayrat ul-abror. – Toshkent: "Fan", 1991 y.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. XX jildlik. 17-jild. Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat. Ilmiy-tanqidiy matnni nashrga tayyorlovchi, so'z boshi va ko'rsatkichlar muallifi Hamidxon Islomiy. – Toshkent: "Movarounnahr", 2011 yil.
3. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. – Toshkent: "Fan" nashriyoti 2007 yil. – 234 b.
4. Ibotova, M. (2024). Alisher Navoiy g'azaliyotida ruh va nafs talqini. V innovative research in science (T. 3, Выпуск 1, ss. 33–39). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10495041>
5. Imom Muhammad ibn Ismoil Buxoriy. "Sahihul Buxoriy" 1-juz'. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2008. – 709 bet.
6. Komilov N. Tasavvuf. . – T.: O'zbekiston, 2009. – 447 b.
7. Muhammadiev A. "G'aroyib us-sig'ar"da naqshbandiya tariqatining tamoyillari tahlili. "Jahon madaniy sivilizatsiyasi kontekstida Xojagon, Naqshbandiya tasavvufiy ta'limotlari ilmiy-ma'naviy merosining umumbashariy ahamiyati" mavzusidagi Xalqaro ilmiy konferensiya maereallari. – Navoiy, 2019 yil, 28 may. – 84-b.
8. Muhiddinov M.Q. Komil inson – adabiyot ideali. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005. – 208 b.
9. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol" 1-juz'. Toshkent: "Hilol-Nashr", 2024.–637 b.
10. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol" 2-juz'. –Toshkent: "Hilol-Nashr", 2024.–606 b.
11. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol" 3-juz'. –Toshkent: "Hilol-Nashr", 2024.–654 b.

12. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol" 4-juz'. –Toshkent: "Hilol-Nashr", 2024. – 614 b.
13. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol" (5-juz'). –Toshkent: "Hilol-Nashr", 2024. –670-b.
14. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol" 6-juz'. –Toshkent: "Hilol-Nashr", 2024. – 607 b.

UO'K:94(575.146) "1868/1920"

SAMARQAND TURIZMI RIVOJLANISHI VA MUAMMOLARI

H.S. Murodov, dots., PhD, Buxoro davlat pedagogika instituti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada Samarqand shahrida turizm sohasining rivojlanishi, bu borada sayyohlarni ko'proq jalb etish borasida ijobiy burilishga turtki bergan chora-tadbirlar va Ipak yo'li turistik marshruti yo'nalishida amalga oshirilgan ishlar, shuningdek, mehmonxona va "Sitara" firmasi turistik faoliyatidagi o'zgarishlar, muammolari masalalari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekturizm, turistik firma, "Sitara", mehmonxona, Ipak yo'li, Talgo, eksport, Samarqand Deklaratsiyasi, Tolyatti, Ko'ksaroy.

Аннотация. В данной статье анализируются развитие туристической сферы в Самарканде, меры, которые привели к положительному повороту в привлечении большего количества туристов и проделанная работа в направлении туристического маршрута «Шелковый путь», а также изменения и проблемы в туристической деятельности гостиницы и компании «Ситора».

Ключевые слова: узбекский туризм, туристическая компания, Ситора, гостиница, Шелковый путь, Тальго, экспорт, Самаркандская декларация, Тольятти, Коксарой.

Abstract. This article analyzes the development of the tourism sector in the city of Samarkand, the measures that have contributed to a positive turn in attracting more tourists, the work carried out on the Silk Road tourist route, as well as changes and problems in the tourist activities of the hotel and the Sitara company.

Key words: Uzbek tourism, travel company, Sitara, hotel, Silk Road, Talgo, export, Samarkand Declaration, Tolyatti, Koksaroy.

Mustamlaka davrida chekka o'lka va xom ashyo manbai sifatida qaralgan O'zbekistonda turizm industriya va infratuzilmasini hamda xizmat ko'rsatish turlarini rivojlantirishga e'tibor berilmagan, lekin turistlar soni yildan yil oshib borgan. 1980-yilga nisbatan 1990-yilda O'zbekistondagi ichki va hududiy turizmning hajmi miqdori qariyb 2 barobar ko'paygani holda ularga ko'rsatiladigan xizmat turlari esa turizm rivojlangan davlatlarga nisbatan 10-15 barobar kam edi. 1990-yildan inqiroz yanada kuchayib, bu esa millatlararo munosabatlarni taranglashtirib, markazning siyosiy o'yinlari tufayli qonli voqealarning sodir bo'lishi natijasida kirish turizmi hatto ichki turizm ham jiddiy zarar ko'rdi. Mustaqillikning dastlabki o'n yilligida ijtimoiy iqtisodiy hayotdagi qiyinchiliklar tufayli ichki turizm o'zini tiklay olmagan bo'lsada, lekin kirish turizmida o'sish tendensiyasi namoyon bo'ldi. Bu albatta jahon miqyosida O'zbekistonning siyosiy jihatdan tan olinishi bilan yanada mustahkamlandi. Jumladan Buyuk Ipak yo'li va uning yuragi bo'lgan Samarqand, Buxoro, Xiva kabi shaharlarning jahon tamadduniga qo'shgan buyuk hissasi bilan Sharq G'arbda mashhur brendga aylangani ham muhim rol o'ynadi. 1990-yillarda Samarqand turizmi ko'p yillik muammolaridan ya'ni, joylashtirish vositalarining yetishmasligi, turistik xizmat turlarining cheklanganligi, shahar va turizm infratuzilmasidagi aloqa, elektr, gaz, ichimlik suvi ta'minotidagi uzilishlar, yo'l, ko'chalar, turistik markazlar, transport xizmati bilan bog'liq kamchiliklar bu davrda ham to'la yechimini topa olmadi.

Samarqand turizmi sohasida sayyohlarni ko'proq jalb etish borasida ijobiy burilishga turtki bergan voqealar 1994 yil 15 oktyabr Samarqandda Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yillik yubileyi tantanalari "1996-yil 18-oktyabrda sohibqiron Amir Temurning 660-yillik yubileyida o'tkazilishi hamda 18-oktyabr "Samarqand shahar kuni" deb belgilanishi kabilar turistlar soni mazkur davrda avvalgi yillarga nisbatan ko'payishiga zamin yaratildi. Demak xalqaro va ichki turizmning dinamik o'sishiga jahondagi tinchlik, davlatlararo faol munosabatlar, turli xil va yo'nalishdagi festivallar, xalqaro madaniy tadbirlarning samarali ta'siri aniq sezildi. Milliy turizm xususiy sektorning rivojlanishi bilan Samarqand turizmi sohasidagi ijobiy o'zgarishlar va raqobat muhitining yaratilishiga zamin yarata boshladi. O'zbekistonni rivojlangan xalqaro turizm industriyasiga tezroq

integratsiyalashuvini amalga oshirish va milliy turizmga jahon sayyohlik tashkilotlari e'tiborini qaratish maqsadida Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent kabi shaharlarga chet el turistik brend kompaniyalari va investorlarini jalb etish maqsadida 1994-yil 9-sentabrda Vazirlar Mahkamasining 459-sonli qarori qabul qilindi[1]. Unga ko'ra, "O'zbekturizm" MK 1994-yil Toshkent va Samarqandda BMT va YUNESKO shafeligida "Ipak yo'li" Jahon sayyohlik tashkilotining xalqaro seminarida "Ipak yo'lida turizm: Samarqand Deklaratsiyasi"si qabul qilindi[2].

1992-1995 yillar O'zbekistonda bo'lgani kabi "O'zbekturizm" ning Samarqand mintaqaviy tashkilotida ham sayyohlik bilan bog'liq barcha sohalarda og'ir inqirozli vaziyatdan chiqish, xalqaro va mintaqaviy turistik aloqalarni qayta tiklash, sayyohlik firmalarini tashkil etish, xorijda targ'ibot tashviqot ishlarini yo'lga qo'yish borasida tegishli chora-tadbirlar olib borildi. Lekin dastlabki yillarda turizm sohasidagi qator yo'nalishlarda belgilangan rejalar bajarilmasdan qolib ketdi. Masalan, Samarqand shahridagi turistik tashkilotlar 1993 yilda sayyohlarni qabul qilish miqdorini 49 % ga bajarib, umumiy olganda 27000 turistga xizmat ko'rsatmadi yoki "Samarqand" mehmonxonasi – 21,1 %, "Sayyoh" mehmonxonasi – 19 %, "Yoshlik" turistik bazasi – 3 %, "Samarqand" turistik bazasi – 25 % sayyolarni juda past qabul qilish natijalari ham yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Aniq faktlarga ko'ra, Samarqand Mintaqaviy bo'limi 1993 yilda jami turdagi 47,700 nafar sayyoh va ziyoratchilarni qabul qilish rejasini 21,700 kishiga xizmat qilib, shundan reja bo'yicha 4300 xorijiy sayyohga xizmat ko'rsatish o'rniga 1900 nafar sayyohga xizmat ko'rsatilgan[3]. Bu kabi muammolar bo'lishiga qaramay O'zbekistondagi tinchlik va osoyishtalik muhiti hamda jozibador turistik maskanlari va qadimiy me'moriy inshootlari bilan hamohang bo'lgan xalqimizning samimiy mehmonnavozligi uchun 1993 yildan boshlab turizm sohasida bir qadar o'zgarishlar yuzaga chiqa boshladi. Jumladan, 1993 yil O'zbekistonga 11000 dan ortiq chet ellik turist tashrif buyurgan bo'lsa 1994 yil aprel-may oylarida 2000 sayyoh tashrifi amalga oshganligi ham ijobiy jarayonning boshlanishi deb asoslash mumkin[4]. Bu borada sayyohlar uchun juda qiziq va jozibador bo'lgan Samarqand shahrida ham viloyat va shahar hokimligi, turizm mintaqaviy bo'limi va boshqa tashkilotlar tomonidan shahar jozibasini oshirish, obod va ko'rkam maskanga aylantirish borasida qator ishlar jumladan, sayyohlardan 5000 nafari milliy bayram – Navro'z tantanalariga, xonadonlarga, to'ylarga yoki mashhur Siyob bozoriga taklif etilishi ular uchun katta taassurotlar qoldirib, ko'hna Samarqand jozibasini oshirishga xizmat qildi.

Xorijiy sayyohlarga joylashtirish vositalarini barpo etilishi va ulardagi xizmatlar borasida ishlar O'zbekistonda Toshkent, Samarqand, Buxoro va Xivada hududlarida bir qadar ijobiy ishlar olib borilib. 1994 yilning birinchi choragida Samarqand mintaqaviy turistik bo'limi tashkilotlari jumladan Samarqand mehmonxonasi sayyohlarga xizmat ko'rsatish borasida rejadagi 9.700 kishi o'rniga 2,500 kishiga, Sayyoh mehmonxonasi rejadagi 6,800 nafar sayyoh o'rniga 5000 nafar sayyohga xizmat ko'rsatgan edi. Bu borada Buxoro mintaqaviy bo'limidagi Buxoro mehmonxonasi 3.700 kishi o'rniga 6,600 nafar, Guliston mehmonxonasi esa 2,400 kishi o'rniga 3,500 kishiga xizmat ko'rsatgan[5]. Yil davomida Samarqanddagi "Otel Samarqand" mehmonxonasi 11,800 nafar turistga va "Afrosiyob" mehmonxonasi esa 10,800 nafar turistga xizmat ko'rsatganini hisobga olsak bu faqat Toshkent shahri va Buxorodan keyingi o'rinni egallagan. Jumladan, 1994 yil Samarqandda Hindistonlik hamkorlar bilan birga "Ko'ksaroy" mehmonxonasi ishga tushirildi. Amir Temur bog'lari qayta tiklandi, Cho'ponota qirlari obodonlashtirilib, bog'lar barpo etildi. "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi Samarqand Mintaqaviy bo'limi mahalliy sayyohlarni Bishkek va Almati shaharlariga turistik poyezdlar tashkil etildi. Mazkur bo'limdagi muammolardan biri O'zbekiston turizmida bo'lgani kabi o'lkaning sayyohlik salohiyatini tashviqot – reklama kitoblari, bukletlari tayyorlaydigan mahalliy bosmaxonalar yo'qligida edi. Chunki Samarqand, Buxoro, Xiva uchun reklama targ'ibot kitobcha va bukletlar Malayziyada tayyorlanib, har biri 6-7 dollardan olib kelingan. Bu O'zbekiston uchun ortiqcha valyuta xarajati bo'lib, 1994 yilda respublikada kichik bosma korxonalarni tashkil etish uchun bir qator hamkorlik shartnomalar imzolashga erishildi [6]. Shu tariqa, turizm O'zbekiston hukumatining e'tiborini torta boshladi, chunki u nafaqat yangi ish o'rinlarini yaratish imkonini bergan, balki xorijiy valyuta ishlab topish vositasi ham bo'lgani ayni muddao edi.

1992-1995 yillarda O'zbekistonda 65 ta turizm sohasida faoliyat ko'rsatuvchi litsenziya olgan sayyohlik firmalari mavjud bo'lib, bu borada respublikadagi boshqa viloyatlarni solishtiradigan

bo'lsak, Toshkentda 51 ta, Samarqandda 9 ta, Buxoroda 1 ta, Xorazm viloyatida 2 ta, Andijon va Farg'onada 1 tadan turizm sohasida faoliyat ko'rsatuvchi litsenziya olgan sayyohlik firmalari faoliyat yuritgan[7]. 1994-1995 yillarda amalga oshirilgan turizm sohasidagi xususiylashtirish jarayoni "O'zbekturizm" MK tarkibidagi mintaqaviy bo'limlarda ham ijobiy tendensiyaning boshlab berishi natijasida sohada tadbirkor va shijoatli, keng qamrovli ishlar olib borish tajribasiga ega bo'lgan sayyohlik tashkilotlari va ularning zamonaviy fikrlaydigan kadrlarini yetishib chiqishiga sharoit yaratdi. Shu jumladan mazkur yillarda tashkil topgan turistik firmalar faoliyatini tahlil qilganimida, sayyohlik yo'nalishida samarali faoliyatni olib borgan Samarqand shahridagi "Sitara" firmasi ayniqsa katta e'tibor qozonganini arxiv va davriy matbuot nashrlari orqali tahlil qilindi. "Sitara" firmasi 1994-yil yanvarda Samarqand shahar hokimiyatining qarori bilan tashkil topgan. "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi mintaqaviy bo'limiga qarashli bo'lib, faoliyat davrida Turkiya Pokiston, Xitoy, Birlashgan Arab Amirliklari, Isroil, Hindiston, Olmoniya, Tailand, Malaziya, Singapur. Angiliya kabi juda ko'p mamlakatlarga xalqaro sayohatlarni tashkil etgan. "Sitara" firmasi jamoasi asosan o'z ishini puxta biladigan, suyagi turizm sohasida qotgan xodimlardan iborat edi. Ularning say-harakatlari ishbilarmonligi va fidoiyligi bois o'tgan qisqa muddatda firma jahon turizmi aloqalarida o'z o'rnini topdi. Buning isboti sifatida shuni alohida ta'kidlash joiski, 1994-1995 yillarda firma dunyoning istalgan mamlakati yoki shahriga sayohat uyushtirish imkoniyatiga erishgan edi. "Sitara" firmasi o'z faoliyatida bozor raqobatiga ijodiy yondashuvlarni joriy etdi. Jamoada 12 nafar xodim ish o'ri bilan ta'minlangan bo'lib, ular asosan 2 guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga turizm bilan shug'ullanuvchi Marat Devushev rahbarlik qilsa, ikkinchi guruhga tijorat ishlari bo'yicha Bashorat Hamroyeva boshchilik qilib, turistik jarayonlarni tashkil etishgan. "Sitara" firmasining bu guruhlardagi har bir xodimi vazifasi hamda ma'suliyati aniq belgilab berilganligi tufayli ishlarning barchasi qat'iy reja va tartib asosida olib borilishiga imkon yaratgan. Shu bois "Sitara" firmasi faoliyatida doimiy izlanish natijasida ilg'or tajribalar, chet el turizmning an'analari, xalqaro ishonchli hamkorlar bilan aloqalar kengayib borgan. "Sitara" firmasi faoliyatining dastlabki davrida ya'ni, 1994 yilning birinchi choragida 20 million 95 ming so'm daromad qilib, ishni muvaffaqiyatli boshladi. Firma o'zining asosiy turistik faoliyatidan tashqari sayohat bilan birga tijorat ishlari bilan ham "Elegiya" deb nomlangan qahvaxona ham ochgan bo'lib, bu yerda Samarqand aholisi va mehmonlar hordiq chiqarish, muzqaymoq turli milliy va Yevropacha ovqatlar tanovul qilishlari, har xil ishimlik-sharbatlarlar iste'mol qilishlari yo'lga qo'yilgan[8]. Firmaning asosiy faoliyati turizm hisoblanganligi bois sayohat sohasidagi ishlar tobora rivojlanib, xalqaro aloqalari kengayib bordi. Dastlab Turkiyaga sayohatlar uyushtirdik. Hozir ham har hafta ikki guruppa sayohatchilar Turkiyaning Istambul shahriga haftasiga bir marta Pokistonning Karachi shahriga, Birlashgan Arab Amirliklarining Dubay shahriga, Hindistonning Dehli shahrlariga, Xitoyning Pekin shahriga, Tailandning Bangkok, Patayya shaharlariga, Olmoniyaning Frankfurt va Mayne shahriga, Angliyaning London shahriga, Isroilning Tel-aviv shahriga, shuningdek Malayziya, Singapur mamlakatlariga sayohatlarni tashkil etishni yo'lga qo'ydi. "Sitara" firmasi bozor iqtisodiytining murakkab kechayotgan o'sha davr sharoitida mahalliy turistik tashkilotlar bilan hamkorlikda ish yuritgan holda faoliyatini yanada kuchaytirdi. Ayniqsa, firmaning "Aziya Eyr" xalqaro hissadorlik kompaniyasi bilan hamkorlikdagi faoliyati ikki tomon uchun hamma foydali bo'lganligi ko'rishimiz mumkin. "Aziya Eyr" xalqaro kompaniyasining xalqaro maydonda o'ziga xos tashabbusi va nufuzi katta ekanligi ham "Sitara" firmasi uchun foydali bo'lib, ulardan xalqaro turizm sohasidagi yangiliklar va tajribalarni o'rgandi hamda hamkorlikda charter reyslar tashkil etib, Suriya, Turkiya, BAAGA sayohatlar uyushtirildi. Kompaniyalar bilan o'zaro hamkorligi yanada kengaytirish rejalarimiz davom ettirilmoqda. "Sitara" firmasi qisqa muddatda Samarqand viloyati va shahri aholisi e'tibori qozona oldi. "Sitara" firmasi har bir sayohatchining hujjatlarini tayyorlashga amaliy yordam ko'rsatish, guruh jamlangach, toki samalyot belgilangan manzilga uchib ketgunga qadar bo'lgan barcha tashvishu yumushlarni o'zi hamkorlar orqali hal qilishi va turistlar sayohatdan qaytib kelgach esa xoh Samarqand, xoh Toshkent aeroporti bo'lsin hamma joyda transport xizmati tashkil etilgan. "Sitara" firmasi agar sayyohlar tunda qaytib kelsa, uy uylariga eltib qo'yishni ham o'z zimmasiga olar edi. Hatto, Urgut yoki Nurobod tumanlarida istiqomat qiluvchi sayyohatchilarni manzillariga yetkazib qo'yish ishlari amalga oshirilgan. Albatta bu jihatlarda mahalliy sayyohlarning firma xizmatlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga xizmat

qilgan. Firmaning boshqa turistik tashkilotlaridan farqi yana shundaki, sayyohlar qaysi mamalakatga borishmasin ularning talab istaklari asosida mehmonxonalar tanlanadi, sayohat marshurirlari belgilanadi. Chet ellarda eng tajribali gid-tarjimonlar hamrohligi ta'minlanishi ham xorijiy firmalar bilan shartnomalarga qat'iy rioya etilayotganligidan dalolat beradi. "Sitara" firmasi qishloq aholisiga ham xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yib buning uchun tuman markazlari o'zining filiallarini ochishni boshlab yubordi. Jumladan, Nurobod tumani hokimiyati bilan kelishib, bu yerda "Sitara" firmasi turizm bo'limi ochildi. Nurobodning o'zida sayyohlik guruhlar tashkil etilib, firma shu joyning o'zida xizmat ko'rsatishni boshlab yubordi. Keyingi qadamlarda Kattaqo'rg'on va Urgut shaharlarida ham sayyohlik bo'limini ochish rejalari yakuniga yetgan. Mahalliy hududlarda bo'limlarning ochilishi tuman va qishloq aholisi uchun ham juda qulay sharoitlar yaratilishiga olib keldi.

Zamonaviy turizm yangiliklarini joriy etishda faol bo'lgan "Sitara" firmasi Samarqand shahrini sayyohatchilar shahriga aylantirish uchun xorijiy sayyohlar e'tiborini qozonadigan va qiziqishini orttiradigan xizmatlar va o'ziga xos obyektlarni bunyod etishga ham qiziqishlari katta bo'lgan. Masalan, Registon maydonida 50-60 metr balandlikka ko'tariladigan havo shari o'rnatilsa, har qanday sayyoh valyuta – dollar evaziga unga chiqib, yuqoridan Samarqand shahrini tomosha qilib zavq olishi rejasi mavjud bo'lib, havo sharini ishlatish uchun esa bitta mutaxassisni "Sitara" firmasiga ishonib topshirishsa, har jihatdan qo'llab quvvatlashga tayyor ekanliklarini firma rahbari Jamshid Nasrullayev o'z chiqishida taklif sifatida bildirib o'tgan[9]. Bu taklif sayyohlarni Samarqandda ko'poq vaqt davomida olib qolishga va bu boradagi daromadni oshirishga xizmat qiladigan zamonaviy yangicha xizmat turlaridan biri edi. Bu tashabbus yuqori tashkilotlar va shahar hokimiyatining e'tiborsizligi tufayli yana ancha yillar amalga oshmay qolib ketdi. Bu Samarqand turizm sohasida foydalanilmay kelayotgan imkoniyatlardan biri edi. Bu borada jahonning rivojlangan davlatlar amaliyotini tahlil qiladigan bo'lsak, xorijiy sayyohlarning o'rtacha bo'lish muddatini uzaytirish borasidagi holat rivojlangan sayyohlik mamlakatlarida 1992-yilda xorijiy sayyohatchilarning o'rtacha sayohat muddati quyidagilarni tashkil etadi: Avstriya 4,9; Fransiya 7,1; Turkiya 8,3; Ispaniya 11,4; Isroil 20 tun. Xorijiy sayyohlarning O'zbekiston Respublikasida sayohat muddati 1992-yilda o'rtacha 2-3 tunni tashkil etar edi[10]. Bundan ko'rinib turibdiki, bu omilni kengaytirish katta ahamiyat kasb etib, sayohatchilarning ko'proq O'zbekistonda olib qolish orqali turistlardan keladigan daromadni oshiribgina qolmasdan, shu orqali soha bilan bog'liq tarmoqlarni rivojlantirish shuningdek, yangi turdagi ishlab chiqarish korxonalarini barpo etishga ham zarurat ham tug'diradi. Milliy sayyohlik tizimini barpo etishda har tomonlama mukammal hamda qadriyatlarga tayangan xizmat ko'rsatish sohasini yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'rsatiladigan qo'shimcha xizmatlar sohasini kengaytirish borasidagi xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, turistik majmua tuzilmalarida foyda olishning asosiy manbai sayyohlarga qo'shimcha xizmat ko'rsatish hisoblanadi. Qo'shimcha xizmat ko'rsatishdan tushumlar sohada olinadigan umumiy daromadning 50% tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasida 1993-yilla qo'shimcha xizmatlardan tushumlar valyuta daromadlarida 1% dan oshmadi[11]. Mustaqillikning dastlabki yillarida yuqoridagi muammolar va iqtisodiy yetishmovchilikning kuchayishi bilan O'zbekistonga keladigan sayyohlar soni kamayib, sayyohlarni chet elga jo'natish esa ko'payganligi iqtisodiy samara bermasligi tufayli bu borada islohotlarni amalga oshirishni taqozo qildi. Turizm sohasida o'tkazilgan tajriba hamda jahon amaliyotii sayyohlarni jo'natish va qabul qilish o'rtasida quyidagi nisbatni, ya'ni 70:30% qariyb mukammal deya dalolatlaydi. 1990 yillar boshida O'zbekiston Respublikasida ushbu ko'rsatkich 40:60% ni tashkil etdi, ya'ni mamlakatdan sayyohlik maqsadlarida 60 ming fuqaro xorijga chiqqan bo'lsa, xorijdan 40 ming sayyoh bu yerga keldi[12]. "Sitara" firmasi asosan O'zbekiston fuqarolarini xorijiy sayohatlarga yuyborish bilan shug'ullanib, bu borada tashkilotning korxona va tashkilotlar, xo'jaliklar, kichik korxonalar va birlashmalar hamda muassalar rahbarlari, sayohatsevar fuqarolar diqqatiga quyidagi shaharlarga London, Frankfurt na Mayne, Dehli, Agra, Pekin, Bangkok, Patayya, Dubay, Karachi, Istambulga bir haftalik sayohatlar uyushtirgan edi[13]: Ushbu sayohatlar tashkil etilishi jarayonida reklama va targ'ibot ishlarini ham olib borishgan. Sitara turistik firmasi bu sohadagi asosiy faoliyat yo'nalishi asosiy daromad ya'ni xorijiy valyuta olib keladigan kirish turizmini emas, balki chiqish – xorijga sayohatlarni ko'proq qo'llab-quvvatlashga xizmat qilgan.

Xulosa qiladigan bo'lsak, "O'zbekturizm" MKning Samarqand mintaqaviy bo'limida 1990 – yillar davomida turizm va ekskursiyalar sohasini inqirozli holatdan chiqarish uchun "O'zbekturizm" boshchiligida me'yoriy huquqiy hamda tashkiliy jihatdan chora tadbirlar amalga oshirilishi natijasida yigirmaga yaqin turizm sohasidagi tashkilotlar hududiy byurolar, mehmonxonalar, kempinglar, turistik firmalar faoliyati yo'lga qo'yildi. Lekin soha industriyasi va infratuzilma obyektlari hamda xizmat ko'rsatish sohasini zamonaviy talablar darajasida rivojlanmadi yoki qisman Samarqand shahri bilan cheklanib qolgan edi. Bu borada asosiy kamchilik mazkur hududda boshqa tarixiy markzalardagi kabi asosan tarixiy – madaniy turizm turining rivojlantirilishi asosiy o'ringa ko'tarilib, sohaning ziyorat, agroturizm, tog', sport, rekreatsion, etnografik, ov sayohatlari, an'anaviy xalq bayramlari, doimiy ravishda turli tarixiy-madaniy tadbirlar, xalqaro forumlar va konferensiyalar, cho'llarda ekstremal turizm, safari turizm, qishloq turizmi, turli sport turlari bo'yicha xalqaro musobaqalar, ekoturizmni turistik mahsulot sifatida taqdim etish kabilar bo'yicha aniq amaliy chora tadbirlar, tizimli ishlar yo'lga qo'yilmadi yoki ilgari surilgan loyihalar qog'ozda qolib ketdi. Jumladan "Sitara" firmasi tashabbuslari kabi loyihalar. 1994-1999 yillarda sohada ham boshlangan xususiylashtirish jarayoni hamda Ipak yo'lini tiklash borasida amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlari, Mirzo Ulug'bek va Amir Temur kabi buyuk ajdodlarimiz yubileyi o'tkazilishi va shu kabi ajdodlarimiz ziyoratgohlariga e'tibor kuchayib, samarali ishlar amalga oshirildi. Bu chora-tadbirlar Samarqandning turistik salohiyati keng namoyish etilishiga imkon yaratdi. Biroq mamlakat sayyohlik sohasi kabi Samarqand turizmi ham jahon turizmi rivoji darajasidan ancha orqada qoldi. Tizimdagi kamchilik va muammolar ko'p yillar davomida soha rivojiga salbiy ta'sir qilgan holda yangi turistik mahsulotlar yaratilishiga, sayyohlar auditoriyasi va geografiyasining kengayishiga, yangi servis xizmatlarining joriy etilishiga hamda turizm sohasining mamlakat iqtisodiyotida strategik mavqeni egallashiga imkon bermadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://lex.uz/docs/-1014149>
2. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 38-ish, 2-varaq.
3. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 73-ish, 108-109-varaqlar.
4. Tashnalik, havas, iftixor bilan O'zbekiston sari. Xalq so'zi, 1994 yil 21 iyun, 143 son.
5. O'zR MA. Fond -.M-141.Ro'yxat-1.Ish-125. 222-varoq.
6. Tashnalik, havas, iftixor bilan O'zbekiston sari. Xalq so'zi, 1994 yil 21 iyun, 143 son.
7. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 8-ish, 179-182-varaqlar.
8. Ham sayohat ham tijorat. Samarqand gazetasi, 1994 yil 4 iyun, №22 son.
9. Ham sayohat ham tijorat. Samarqand gazetasi, 1994 yil 4 iyun, №22 son.
10. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 38-ish, 52-varaq.
11. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 38-ish, 53-varaq.
12. O'zR MA, M-141-fond, 1-ro'yxat, 38-ish, 53-varaq.
13. Ham sayohat ham tijorat. Samarqand gazetasi, 1994 yil 4 iyun, №22 son.

UO'K 93/94

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDAGI MIGRATSIYON FAOLIYAT BILAN SHUG'ULLANUVCHI AGENTLIKLAR, TASHKILOTLAR FAOLIYATI

B.B.Muyiddinov, o'qituvchi, Osiyo xalqaro universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada migratsion faoliyat bilan shug'ullanayotgan yurtimizdagi agentliklar, tashkilotlar faoliyatining muhim ustuvor maqsadlari qay tartibda amalga oshirilishi haqida fikrlar bildirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: migratsiya, agentliklar, pul, hisobot, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi, BMT, ichki statistik ma'lumotlar.

Аннотация. В данной статье изложены основные приоритетные цели деятельности агентств, организаций в нашей стране, осуществляющих миграционную деятельность.

Ключевые слова: миграция, агентства, деньги, отчетность, агентство статистики при Президенте Республики Узбекистан, агентство внешней трудовой миграции, ООН, внутренняя статистика.

Abstract. In this article, opinions are expressed on the order in which the main priority goals of the activities of agencies and organizations in our country engaged in migratory activities will be implemented

Key words: migration, agencies, Money, reporting, statistical agency under the president of the Republic of Uzbekistan, external labor migration agency, UN, internal statistics

Yurtimizda migratsiya ma'lumotlari mavjud hukumat ma'lumotlari bazalari orqali O'zbekistondagi BMT agentliklari va boshqa rivojlanish dasturi ishtirokchilari ma'lumotlarini o'z ichiga oladi. Xususan, ma'lumotlar tahlili immigratsiya, emigratsiya, qaytish migratsiyasi, noqonuniy migratsiya, O'zbekistonga kelgan qochqinlar, O'zbekistondan ketgan qochqinlar, ichki ko'chish, ichki migratsiya, katta ma'lumotlar va pul o'tkazmalari kabi sohalarni qamrab oldi. Hisobotda asosiy migratsiya dasturlari va tegishli manfaatdor tomonlar ham yoritilgan. O'zbekistonga immigratsiya to'g'risidagi mavjud ma'lumotlar to'plami tahlil qilganib, ular xalqaro muassasalar tomonidan muntazam ravishda qayta ishlanadigan immigrantlar soni to'g'risidagi ma'muriy va statistik ma'lumotlardan hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi (O'ZSTAT) kabi mahalliy statistika agentliklari tomonidan muntazam ravishda yig'iladigan immigrantlar oqimi to'g'risidagi ma'lumotlardan iborat ekanligi aniqlandi. Mavjud ma'lumotlar immigrantlarning jinsi va yoshi, qabul qiluvchi mamlakatdagi joylashuvi va kelib chiqish mamlakati bo'yicha ajratilishi mumkin. Biroq, ma'lum-yillardagi immigrantlar soni, shuningdek, immigrantlarning o'z vatanidagi kelib chiqish hududi, bandlik holati va ta'lim darajasi to'g'risida ma'lumotlar mavjud emas. Ushbu bo'shliqlarni bartaraf etish va immigratsiya modellarining nozik jihatlarini tavsiflash uchun qo'shimcha chuqur tadqiqotlar talab etiladi.

O'zbekiston fuqarolarining boshqa davlatlarga emigratsiyasiga oid ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, O'zbekistondan emigratsiya to'g'risidagi ma'lumotlarning asosiy qismi emigrantlar, shu jumladan mehnat migrantrlari soni va oqimi to'g'risidagi ma'muriy va statistik ma'lumotlardan iborat. Ma'lumotlar to'plamiga BMT agentliklari va boshqa xalqaro ma'lumotlar bazalari, shuningdek, milliy statistika hamda O'zbekiston Respublikasi Bandlik va kambag'allikni qisqartirish vazirligi (BKQV) va Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi (TMMA) kabi soha idoralarining ma'lumotlar to'plami va hisobotlari kiradi. Emigrantlarning soni va oqimi jinsi, yoshi, borish mamlakati va kelib chiqish joyiga qarab ajratilishi mumkin. Ko'p sonli ma'lumotlar manbalariga qaramasdan, ma'lum bir-yil ichida emigrantlarning ta'lim darajasi, jinsi va yoshi to'g'risidagi ma'lumotlarda bo'shliqlar mavjud. Keyingi tadqiqotlar aniqlangan ma'lumotlar bo'shliqlarini bartaraf etishga qaratilishi lozim. Qaytish migratsiyasi ma'lumotlariga Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi (TMMA) tomonidan ishlab chiqarilgan tegishli davlat tashkilotlari ma'lumotlari to'plami, xalqaro migratsiya ma'lumotlar bazalari, xalqaro tashkilotlarning so'rovlari va hisobotlari, akademik resurslar va onlayn media maqolalari kiradi. Asosiy ma'lumotlar O'zbekistonning qaytib kelgan fuqarolari va IOM ko'magida qaytib kelganlar soniga qaratilgan. Qaytgan migrantlarning jinsi va yoshi, qaysi mamlakatdan qaytishi, vatandagi qaytish joyi, qaytishdan oldingi ish turi va ta'lim darajasi statistikasida bo'shliqlar mavjud. Keyingi tadqiqot harakatlari aniqlangan ma'lumotlar bo'shliqlarini bartaraf etishga qaratilishi maqsadga muvofiq. Noqonuniy migratsiya va odam savdosi to'g'risidagi ma'lumotlar asosan Ichki ishlar vazirligi (IIV) tomonidan qayta ishlangan milliy ma'lumotlarga, shuningdek, xalqaro tashkilotlar, xorijiy nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT) va akademik tadqiqotchilarning ma'lumotlar bazalariga asoslanadi. Noqonuniy migratsiya to'g'risidagi ma'lumotlar to'liq bo'lmasada, bu sohadagi mavjud holat va tendensiyalar haqida yetarlicha ma'lumot beradi. Shu bilan birga, qo'shimcha tadqiqot harakatlari noqonuniy migratsiya, kontrabanda va odam savdosi uchun qo'llaniladigan yo'llar va usullar, shuningdek, hujjatsiz/kontrabanda shaxslarning ijtimoiy-demografik holatiga qaratilishi lozim.

O'zbekistonda bo'lib turgan qochqinlar haqidagi ma'lumotlar asosan BMTning Qochqinlar bo'yicha Oliy Komissarligi (UNHCR), Ichki ko'chish bo'yicha monitoring markazi (IKMM), BMT Iqtisodiy va Ijtimoiy masalalar departamenti (UNDESA), Migratsiya bo'yicha xalqaro tashkilot (IOM) kabi ixtisoslashgan agentliklarining ma'lumotlar bazalaridan to'planadi. Ushbu ma'lumotlar har yili yangilanadi va qochqinlarning kelib chiqishi, jinsi va yoshi bo'yicha ajratilishi mumkin.

Ma'lumotlar ma'lum bir yil oxiridagi qochqinlarning umumiy sonini ko'rsatadi. Tegishli davlat idoralarida O'zbekistonlik qochqinlar soni haqida ma'lumot topishning imkoni bo'lmadi. Asosiy manbalar BMT agentliklarining ma'lumotlar bazalari va uchinchi davlatlarning statistik ma'lumotlar bazalaridir. Ushbu ma'lumotlar har yili yangilanadi va qochqinlarning jinsi, yoshi va borish mamlakati bo'yicha ajratilishi mumkin. O'zbekistonga kelayotgan va O'zbekistondan ketayotgan qochqinlar haqidagi ma'lumotlarni kelgusida o'rganishda asosiy e'tibor qochqinlarning ta'lim darajasini o'rganish va ularni boshqa mamlakatlardan boshpana izlashga majbur qilayotgan sabablarni tahlil qilishga qaratilishi tavsiya etiladi. O'zbekistondagi ichki ko'chish haqidagi ma'lumotlar ham xalqaro tashkilotlar va majburiy migratsiyaga qaratilgan loyihalar ma'lumotlariga asoslanadi. Mavjud manbalar ichki ko'chish va ichki ko'chirilgan shaxslar (IKS) holatlarining umumiy sonini ajratishga imkon beradi, bu ko'chish holatlari tabiati va davriyligini tasniflash imkonini beradi. Muayyan yillar uchun ma'lumotlarning yetishmasligi bo'shliq hosil qilishi mumkin. Biroq, milliy va xalqaro tadqiqot guruhlaridan olib boriladigan kelajakdagi tadqiqotlar jinsi, yoshi, bandlik holati va ta'lim darajasini hisobga olishi kerak. Ushbu ma'lumotlar ichki ko'chishlarning salbiy ta'sirini yumshatishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqish uchun juda muhimdir.

O'zbekistondagi ichki migratsiya to'g'risidagi ma'lumotlar ichki statistik ma'lumotlar va O'ZSTAT tomonidan har chorakda va yillik asosda tuziladigan hisobotlardan va IIV kabi milliy tarmoq idoralari tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlardan olinadi. Mavjud ma'lumotlar ichki migrantlarni o'rganishga yordam beradi, ularning jinsi va ko'chish joyiga alohida e'tibor beradi. Bir qator tadqiqotlar O'zbekistondagi ichki migratsiyaning o'ziga xosligi va nozik jihatlarini tushunishga yordam beradi. Biroq, ichki migrantlar soni, shuningdek, ularning jinsi va yoshi bo'yicha demografik taqsimotida bo'shliqlar mavjud bo'lib, ularni batafsil tahlil qilish lozim. O'zbekistonda mavjud ma'lumotlardan foydalangan holda migratsiya masalalari bo'yicha Katta ma'lumotlar (Big Data) mavjud emas. Bunday tadqiqotlarni o'tkazish katta salohiyat talab etadi hamda tashqi migratsiya oqimi va mamlakat ichidagi ichki mobillikni tahlil qilish uchun yangi imkoniyatlar ochishi mumkin.

Pul o'tkazmalari to'g'risidagi ma'lumotlar muntazam va tizimli ravishda yig'ilib, e'lon qilinadi. Pul o'tkazmalari oqimi bo'yicha yillik ma'lumotlar xalqaro moliya institutlari tomonidan muntazam ravishda va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (O'MB) tomonidan har uch oyda bir marta yangilanadi. 2022-yilgacha Rossiya Federatsiyasidan O'zbekistonga pul o'tkazmalari oqimi to'g'risidagi ma'lumotlar Rossiya Federatsiyasi ma'lumotlar to'plamida ham mavjud edi. Milliy va xalqaro institutlar tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarning nomuvofiqligini pul o'tkazmalari oqimidagi asosiy kamchiliklardan biri, deb aytish mumkin. Ushbu nomuvofiqlikning mumkin bo'lgan sababi turli xil hisoblash usullari bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, mavjud ma'lumotlar migrantlar tomonidan amalga oshirilgan pul o'tkazmalarining O'zbekiston iqtisodiyotiga qo'shgan hissasi haqida umumiy ma'lumot beradi.

Hozirgi vaqtda «Tashqi mehnat migratsiyasi to'g'risida»gi qonunni ishlab chiqish va Mehnat kodeksining yangi tahririni qabul qilishga tayyorgarlik ishlari qizg'in borilmoqda. Shuningdek, Xalqaro mehnat tashkilotining Mehnatkash-migrantlar to'g'risidagi 97-sonli konvensiyasini O'zbekistonda ratifikatsiya qilish bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda.

Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi tomonidan Migratsiya bo'yicha xalqaro tashkilot hamkorligida migrantlar huquqlarini ta'minlash yo'nalishida muhim tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Milliy markazda "Xalqaro migratsiya huquqi" axborot-resurs markazi tashkil etildi, "COVID-19 pandemiyasining migrantlar harakati va himoyasiga ta'siri", "Migrantlarning va oila a'zolarining pul mablag'larini ko'chirish va bank mahsulotlariga doir siyosat sohasidagi ehtiyojlari" mavzularida xalqaro tadbirlar o'tkazildi.

Migratsiya jarayonlarini raqamlashtirish bo'yicha xalqaro huquqiy hujjatlar hamda migratsiya tizimiga axborot texnologiyalarini joriy etish bo'yicha xorijiy davlat tajribalarini ayrim xalqaro xujjatlar va davlatlar misolida tahlil qilgan holda, migratsiya sohasida xalqaro miqyosida tizimli ishlar olib borilayotganini yodda tutish lozim. Bugungi kunda mehnat migrantlari muammosi O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining eng muhim, bugungi kun va kelajak nuqtayi nazaridan o'z yechimini kutayotgan markaziy masalalaridan biri sifatida qaralmog'i lozim. Ushbu masala davlat

rahbarlari, jamoatchilik tashkilotlari, ilmu-fan ahlining, keng jamoatchilik va o'z-o'zini boshqarish organlarining doimiy diqqat markazida bo'lmog'i shart.

Yangi O'zbekistonning butun xalqaro hamjamiyatga ochiqlik siyosati mamlakat fuqarolari uchun erkin migratsiyaga keng imkoniyat yaratib berdi. Qolaversa, mamlakatimizga kelayotgan chet el fuqarolari uchun qulay huquqiy muhit yaratish maqsadida xalqaro standartlarga javob beruvchi migratsion nazorat tizimi va qonunchilik bazasi yaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 2008. O'zbekiston Respublikasida mehnat migratsiyasi: ijtimoiy, huquqiy va gender jihatlar. E.Abdullayev (Tahr.). Toshkent. Olingan manba: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/un_uzb_Labour_Migration_in_Uzbekistan_eng.pdf
2. 2022. O'zbekiston tashqi mehnat migratsiyasini tartibga solishning yangi mexanizmlari. Markaziy Osiyo Tahliliy hisobot byurosi. Olingan manba: https://longreads.cabar.asia/labour_m_uz_en.
3. 2022. Mehnat migratsiyasidan qaytgan shaxslarning reintegratsiyasi va ularni ish bilan ta'minlash. Zien ijtimoiy va gumanitar jurnali, 13: 122-126. Olingan manba: <https://zienjournals.com/index.php/zjssh/article/view/2623/2200>.
4. 2020 Metodologik hisobot. Xalqaro migrantlar soni 2020. BMT, Nyu-York, 2020. Olingan manba: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesd_pd_2020_international_migrant_stock_documentation.pdf.
5. 2021. O'zbekiston bo'yicha umumiy ma'lumot (2023-yil 1-dekabr holatiga ko'ra). Olingan manba: <https://www.UNHCR.org/countries/uzbekistan>.

UO'K: 94(575.146-25) "17/18"

BUXORO AMIRLIGIDA YER-SUV MUNOSABATLARI: A.K. BUTENEV EKSPEDITSIYASI KUZATUVLARI ASOSIDA (XIX ASR BIRINCHI YARMI)

A. Nurov, tayanch doktorant, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada A.K. Butenev boshchiligidagi 1841–1842 yillardagi Rossiya elchilik ekspeditsiyasining Buxoro amirligiga oid kuzatuvlari tahlil qilinadi. Asosan A.Leman va N.V.Xanikovning asarlaridan olingan ma'lumotlarga tayangan holda, Buxoro amirligidagi yer egaligi, soliq tizimi, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy-siyosiy tuzum haqidagi muhim tafsilotlar yoritilgan. Tadqiqotda yer turlarining huquqiy maqomi asosida mulk, mulki xiroj, amlak, vaqf, ushr, xo'jalar yerlari, muqaddas yerlar va tanho kabi toifalari farqlanadi. Shuningdek, yerlardan olinadigan soliq turlari – natura (mahsulot), pul solig'i va xiroj solig'i – tahlil qilinadi. Sug'orish tizimi va unga bog'liq mehnat majburiyatlari, soliq yig'ishdagi tartibsizliklar, shuningdek, pul muomalasidagi tangalar: tilla, tanga, miri alohida e'tibor bilan yoritiladi. Bu tarixiy manbalar asosida Buxoro amirligi iqtisodiy tuzilmasining murakkabligi, yer egaligi tizimining diniy-huquqiy asoslari va amirlik soliq siyosatining markazlashmaganligi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, yer egaligi, soliq tizimi, ushr, xiroj, mulk, vaqf, amlak, tanho, A.K. Butenev ekspeditsiyasi, A. Leman, N.V.Xanikov.

Аннотация. В данной статье анализируются наблюдения, сделанные в ходе дипломатической экспедиции Российской империи 1841–1842 годов под руководством А.К. Бутенева в Бухарский эмират. Основываясь преимущественно на трудах А. Лемана и Н.В. Ханикова, исследование освещает важные аспекты землевладения, налоговой системы, сельского хозяйства и социально-политического устройства Бухарского эмирата в первой половине XIX века. В работе рассматриваются различные категории земель в зависимости от их правового статуса — мулк (наследуемая, освобождённая от налогов частная собственность), мулки хирадж (наследуемая, но облагаемая налогами собственность), амляк (государственные земли), вакф (религиозные пожертвования), танха (временно пожалованные земли), а также земли, принадлежащие религиозным лицам и святым местам. Особое внимание уделено видам налогообложения — натуральному (в виде продуктов), денежному, а также земельному налогу харадж, установленному исламским правом. Также рассматриваются ирригационная система и связанные с ней трудовые повинности, беспорядочность в сборе налогов и денежное обращение в эмирате, включающее золотые (тилла), серебряные (танга) и медные (мири) монеты. На основе исторических источников в

статье раскрывается сложность экономической структуры эмирата, религиозно-правовые основы землевладения и децентрализованный характер налоговой политики.

Ключевые слова: Бухарский эмират, землевладение, налоговая система, ушр, харадж, мулк, вакф, амляк, танха, экспедиция А.К. Бутенева, А. Леман, Н.В. Ханыков.

Abstract. This article meticulously analyzes the observations made during the 1841–1842 Russian diplomatic expedition to the Emirate of Bukhara, led by A.K. Butenev. Relying primarily on the works of A. Lehmann and N.V. Khanykov, the study explores key aspects of land ownership, taxation, agriculture, and the socio-political structure of the Bukhara Emirate in the first half of the 19th century. The research categorizes land types based on their legal status — such as *mulk* (tax-free private land), *mulki kharaj* (taxed private land), *amlak* (state-owned land), *waqf* (religious endowment), *tanho* (temporarily awarded land), as well as lands owned by religious authorities and sacred sites. It further examines forms of taxation, including payments in kind (*natura*), monetary taxes, and the Islamic *kharaj* land tax. The irrigation system and its associated labor obligations, inconsistencies in tax collection, and the local currency system—featuring *tilla* (gold), *tanga* (silver), and *miri* (copper) — are given special attention. Based on historical sources, the article reveals the complex structure of the Emirate's economy, the religious-legal foundations of land tenure, and the decentralized nature of its fiscal administration.

Key words: Emirate of Bukhara, land tenure, taxation system, *ushr*, *kharaj*, *mulk*, *waqf*, *amlak*, *tanho*, A.K. Butenev expedition, A. Lehmann, N.V. Khanykov.

Kirish. XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi ingliz va rus elchilari tomonidan chuqur o'rganila boshlandi. Bu holat Markaziy Osiyoda ta'sir o'tkazish bo'yicha kuchaygan ingliz-rus raqobati bilan bog'liq edi. 1820–1850-yillarda bu yerga A.F. Negri (1820-1821), E.K.Meyendorf (1820) [1,2,3], Budrin (1820) [4] E.Eversmann (1823) [5,6], P.S.Savelyev (1835) [7], A. Berns (1848) [8], K.F.Butenev (1841) [9], Aleksandr Leman (1841-1842) [10], P.I. Demezov, I.V.Vitkeyevich [11], N.V.Xanikov (1843) [12] I.Volf (1845) [13] kabi tadqiqotchilar tashrif buyurib, o'z tasvirlarini qoldirishgan. 1841-yilda Rossiya tomonidan Buxoro amirligiga yangi missiya yuborildi. K.F. Butenev va Nikiforov missiyalari Markaziy Osiyo hududida ingliz tadqiqotchilari va agentlarining faoliyati kuchaygan davrda tashkil etilgan. Imperiyasining Tashqi siyosat arxivida topilgan Butenev ekspeditsiyasiga oid materiallar avval keng jamoatchilikka ma'lum qilinmagan bo'lib, u yerda Butenevning ingliz zobitlari Standart va Kanolli bilan bo'lgan aloqalari haqida ma'lumotlar mavjud [16,85]. Ushbu missiyaning maqsadi shundan iborat edi-ki, u qimmatbaho metallarni izlash va ularni qazib olishni tashkil etish. Shuningdek, diplomatik masalalar ham hal etilishi ko'zda tutilgan. Aynan shu sababdan, elchilikka tog'-kon muhandislari korpusining mayori, keyinchalik general-leytenant **K.F. Butenev** (1805–1863) rahbarlik qilgan [19,2]. 1841–1842-yillarda K.F. Butenev boshchiligidagi Buxoroga uyushtirilgan ekspeditsiya tarkibiga geologlar, tog'-kon va temirchilik sohasi mutaxassisleri, sharqshunos-filolog kiritilgan. K.F. Butenev boshchiligidagi missiyaga oid materiallar Rossiya Davlat Tarixiy Arxivida (Sankt-Peterburg) Tog'-kon muhandislari korpusi shtabiga (1834-yil tashkil etilgan) tegishli 44-fondga joylashgan [20]. 1841-yilning yozida K.F. Butenev boshchiligidagi missiya Buxoroga yetib keldi. Avgust oyida esa “tog'-kon partiyasi” – ya'ni A.Leman (olimtabiyotshunos), N.V. Xanikov, G.Bogoslovskiy va Yakovlev ishtirokidagi ilmiy guruh Samarqandda bo'lgan [18,171].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. **Aleksandr Leman** (rus askari, sayyoh)ning “Buxoro haqidagi sayohat hisobi “Buxoro va Samarqandga sayohat, 1841-1842 yillarda” (“Reise nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842”) nomi bilan tanilgan. Bu asar XIX asrning o'rtalarida yozilgan bo'lib, asosan, Buxoro amirligi va uning atrofidagi hududlarda bo'lgan muallifning kuzatishlari va tajribalari asosida yaratilgan. Asar Buxoro amirligining iqtisodi, madaniyati, jamiyati va siyosiy tuzilmasi haqida chuqur ma'lumot beradi.

Nikolay Xanikovning 1843-yilda nashr etilgan “Buxoro xonligi tavsifi” asarida Buxoro xonligida yer egaligi tizimi haqida batafsil ma'lumot bergan. Unga ko'ra, yerlar asosan davlat (amirlik) mulki bo'lib, ulamo va amaldorlarga xizmatlari evaziga vaqtincha foydalanish uchun berilgan. Shuningdek, vaqf yerlar ham mavjud bo'lib, ular diniy va xayriya maqsadlariga

bag'ishlangan. Amirlikda yer egaligi ijtimoiy tabaqalanishga olib kelgan, ya'ni yirik yer egalari va oddiy dehqonlar o'rtasida farq mavjud bo'lgan. Buxoro xonligida sug'orish tizimi rivojlangan bo'lib, dehqonchilikda asosiy rol o'ynagan. Xanikovning yozishicha, shahar va qishloqlar ariq va kanallar orqali suv bilan ta'minlangan. Masalan, Shohrud arig'i orqali shahar suv bilan ta'minlangan, jami 63 ta hovuz va 12 ko'prik mavjud bo'lgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy-huquqiy, iqtisodiy va madaniy yondashuvlar uyg'unlashtirilgan holda kompleks tahlil usuli qo'llanildi. Asosiy manba sifatida A.K. Butenev boshchiligidagi Rossiya imperiyasi elchilik ekspeditsiyasining a'zosi A. Leman tomonidan yozilgan "Buxoro va Samarqandga sayohat (1841–1842)" asari va N.V. Xanikovning "Buxoro xonligi tavsifi" nomli ilmiy hisobotlari asos qilib olindi.

Tadqiqot quyidagi metodlarga asoslandi:

a) *tarixiy-tahliliy metod* – XIX asr Buxoro amirligidagi yer egaligi, soliq tizimi va agrar tuzumga oid ma'lumotlar tarixiy kontekstda tahlil qilindi.

b) *qiyosiy metod* – turli yer toifalari (mulk, amlak, vaqf va boshqalar) o'rtasidagi farqlar qiyosiy asosda o'rganildi, musulmon yuridik huquqi bilan solishtirildi.

c) *manbashunoslik metodlari* – sayohatnomalar, arxiv hujjatlari va rasmiy hujjatlar asosida axborotlar tahlil qilinib, ularning ishonchliligi, mazmuni va tarixiy kontekstdagi ahamiyati aniqlashtirildi.

d) *iqtisodiy tahlil usuli* – yer narxlari, soliq miqdorlari, tangalar kursi va hosil solig'i kabi ko'rsatkichlar raqamli ma'lumotlar orqali tizimlashtirildi.

e) *sotsiomadaniy yondashuv* – qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ijtimoiy hayotdagi o'rni, diniy yer egaligi (vaqf), sug'orish tizimi va mehnat majburiyatlari madaniy hamda ijtimoiy kontekstda yoritildi.

Ushbu metodlar orqali Buxoro amirligining iqtisodiy va qishloq xo'jaligi murakkab, ko'p qatlamli va diniy-huquqiy asoslangan tuzilma sifatida tavsiflanadi. Tadqiqot tarixiy manbalar asosida zamonaviy ilmiy mezonlarga tayangan holda olib borildi.

Tahlil va natijalar. A.K. Butenev ekspeditsiyasi Buxoro amirligining barcha tabiiy boyliklarini, siyosiy tuzumini, aholi turmush tarzini, iqtisodiy va madaniyatini o'rganishga harakat qilgan. **A.Lemanning** "Buxoro haqidagi sayohat hisobi "Buxoro va Samarqandga sayohat, 1841–1842 yillarda" asarida yer egaligi doir quyidagi ma'lumotlar keltiriladi [14]:

1. Mulk (ملك) yerlar – soliqsiz yerlar bo'lib, qonuniy ravishda meros qilingan yoki sotilishi mumkin. Bular Buxoro hukmdorlaridan tuhfa sifatida berilgan yerlar bo'lgan. Yer egasi tuhfa yorlig'iga ega bo'lishi kerak (amir tasdiqlagan va qozi kalon muhr bosgan). Arxivda tuhfa yorlig'ining asl nusxasi saqlanishi kerak. Agar bu asil nusxasi bo'lmasa, bu yer amlak sifatida qayta tasniflanadi va o'z holicha erkin sotish yoki meros qilib berish taqiqlanadi. Faqat ekin va bog' mahsulotlarini yoki daraxtlarni sotish mumkin. Egasi vafot etgach, yer davlatga qaytadi. 1842-yilda 1 tanap mulk yeri – taxminan 50 tilla (ilgari – 70 tilla bo'lgan).

2. Mulki xiroj (خراج ملك) – bu ham meros qilib beriladigan yer, lekin soliq to'lanadigan mulk hisoblanadi. Har bir tanap yer uchun quyidagilar yiliga soliq sifatida to'lanadi: 1 chorak jo'xori, 1 charik bug'doy, 1 tanga naqd pul¹. Bu yerni bozordan sotib olish qiymati: 40 tilla/tanap.

3. Amlak (املاك) – bu yerlar davlat mulki hisoblanadi. Egasi hosilni yig'ib olgan zahoti quyidagi soliqni to'laydi: 10 batmandan 4 batman, ya'ni 40% hosil solig'i. Bu yerlar arzon narxda sotiladi: 1 tanap – faqat 3–4 tilla. Davlat yerlarida ishlovchilar doimiy egalik huquqiga ega emas, lekin hosildan foydalanishlari mumkin.

4. Vaqf/Uakf (وقف) (Chanikovda Uakf deb yozilgan) – bu masjidlar va madrasalarga tegishli yerlar. Odatda diniy maqsadlarda beg'araz sovg'a qilingan (vaqf qilingan) yerlar. Yillik hosilning 40 foizi diniy va ijtimoiy muassasalar (masalan, madrasalar) foydasiga olinadi. Har kim bu yerni xususiy shaxsdan sotib olishi mumkin, ammo soliqni to'lash majburiy. 1 tanap – 3–4 tilla.

¹ Chorak – don (masalan, bug'doy, jo'xori) hajmini o'lchashda ishlatilgan an'anaviy birlik. Bu so'z "to'rtinchi qism" degan ma'noni beradi va ko'pincha bir batmanning to'rtinchi qismi sifatida ishlatilgan: 1 batman ≈ 4 chorak. Har bir tanap yer uchun yilda 1 chorak bug'doy, 1 chorak jo'xori, va 1 tanga pul soliq tarzida to'langan

5. Xo'jalar ariqlari bo'yidagi yerlar – bu yerlar xo'jalarga (ya'ni, Payg'ambar avlodlari yoki haj safarini bajargan musulmonlar) tegishli. Vaqf yerlariga tenglashtirilgan (xuddi shunday soliq va huquqiy maqom). Ushbu yerlar diniy nufuzli shaxslarga berilgan bo'lishi mumkin.

6. Muqaddas joylarga tegishli yerlar – bu yerlar muqaddas joylar (masalan, Bohouddin Naqshband ziyoratgohi)ga qarashli. Egasi o'sha ziyoratgohdagi xizmat qiladiganlarga yillik hosilning 10 foizini beradi. Bu ham vaqfga o'xshash, lekin foiz kamroq.

7. Tanho (تنجه) (“yolg'iz”) – bu yerlar amir tomonidan vaqtincha mukofot sifatida shaxslarga berilgan. Vaqtincha egalik, ya'ni belgilangan muddatga. Odatda xizmat yoki sadoqat evaziga berilgan jazolovchi yoki mukofot yeri [10, 216-217].

Buxoro amirligidagi yerlarni ikki asosiy toifaga ajratishi haqida aytiladi:

1. Ushr (عُشْرِيَّة - Ushriyya) – bu toifa yerlar arablarga qarshi qurolsiz taslim bo'lgan xalqlar hududi bo'lgan. Amudaryo (Gibon) va Sirdaryo (Sayxun) bilan sug'orilmaydigan yerlar shular jumlasiga kiradi. Bu yerlarning aholisi faqatgina o'ndan bir (10%) hosil zakoti (ushr) to'laydi.

2. Xiroj (خَرَج - xaraj) – bu toifadagi yerlar islomni kuch bilan qabul qilgan yoki keyinchalik undan qaytgan xalqlarga tegishli yerlar. Ular yuqorida sanab o'tilgan daryolar bilan sug'oriladi (shu jumladan Buxoro ham) va xiroj yerlar hisoblanadi. Bu yer egalari davlatga belgilangan soliq – *xiroj* to'lanishi amr qilingan [10, 218].

Buxoro amirligi yerlarining deyarli barchasi sun'iy sug'oriladi. Sug'orish bilan bog'liq majburiyatlar quyidagicha: to'g'ridan-to'g'ri soliq olinmaydi, lekin har bir yer egasi, har bir qul yoki dehqon uchun bir ishchini Kohik² yoki boshqa katta kanallarga yuborishi kerak. Ular kanallarni tozalash, to'g'onlar, ko'prik qurish bilan shug'ullanadi. Agar ishchini yuborish imkoni bo'lmasa, 1–2 tanga miqdorida to'lov qilinadi. Bu to'lov *mirobga* – ya'ni suvlar boshlig'iga beriladi. Kanallarda ishchilar amirlik nomidan ishlaydi, ko'priklarni ham amirlik ta'mirlaydi. Agar yo'l qishloqdan o'tsa, qishloq aholisining o'zi ko'prik va yo'lni saqlashi kerak. Har kanalning o'z boshlig'i bor, u *juybon* deb ataladi [10, 218].

Soliq yig'ish tartibsiz va mahalliy amaldorlar tomonidan nazoratsiz amalga oshirilgan. Yer egalari, odatda, soliqlarni o'z ehtiyojlari uchun ishlatgan, markaziy g'aznaga yetkazilmagan [10, 59]. Leman soliq turlarini umumiy quyidagicha tasvirlaydi:

- a) xiroj yerlaridan olinadigan soliq;
- b) mahsulot bilan(natura) olinadigan soliq (masalan, bug'doy, jo'xori bilan);
- c) pulda to'lanadigan soliq (masalan, 1 tanga pul shaklida).

Buxoroda uch turdagi tanga muomalada bo'lgan: tilla (oltin), tanga (kumush) va miri (mis). Pul o'zaro quyidagicha nisbatda bo'lgan: 1 tilla = 21 tanga, 1 tanga = 44 miri. 1 tilla Rossiya valyutasiga 14 rubl 35 kupega teng edi. 1 tilla = 21 tanga = 924 miri [10, 134]. 1 tilla = 15 rubl [11, 20]. Amirlik soliq tushumlari umumiy hisobda 9 million 600 ming rublni tashkil etgan [10, 221].

Leman qishloq xo'jaligi mahsulotlari haqida quyidagilarni keltiradi: “Buxoro amirligidagi 2 ta yer mahsulotlari va ularning ekilishi, hosil olinishi hamda aholi hayotidagi o'rni: ko'knori va qovun. Buxoro qovunlari “Sharqdagi eng mazali” deya maqtalgan; arab, fors va hind shoirlari bu mevaning lazzatini ulug'lashgan. Mahalliy shifokorlar uni issiq yoki sovuq xususiyatga ega deb bilishadi: erta pishadiganlar issiq, kechgi (kuzgi) qovunlar sovuq deb hisoblanadi. Qovun kambag'allar uchun asosiy oziq-ovqat bo'lgan, yil davomida katta miqdorda iste'mol qilingan. Asosiy navlari: eng erta pishadigani (may oxiri – iyun boshi) – to'g'ri dumaloq, apelsin rangli, yumshoq va yoqimli ta'mli. Erta pishadigan qovun – iyun boshida gullaydi, iyulda pishadi, avgustgacha saqlanadi. Kechki yoki qishki qovunlar – bu nav Turkistondan keltiriladi. Qishda bozorlar shu navdagi qovunlardan to'lib-toshadi. Saqlash uchun qovunlar tol ip bilan o'ralib, bir-biridan ajratilgan holda do'konlarga osib

² Kohik daryosi, hozirgi kunda Zarafshon daryosi deb ataladi, Markaziy Osiyoning muhim suv yo'llaridan biridir. U Tojikistonning tog'li hududlaridan boshlanib, O'zbekistonning Samarqand va Buxoro viloyatlari orqali oqib o'tadi. Daryo uzunligi taxminan 877 kilometr bo'lib, uning suvlari asosan qishloq xo'jaligi uchun foydalaniladi. Ushbu daryo qadimdan Samarqand va Buxoro o'rtasidagi asosiy suv manbai bo'lib, bu hududlarning rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Kohik daryosi Samarqandning shimolidan oqib o'tadi va Buxoro vohasini sug'oradi. Kohik, odatda, katta hajmdagi suvni tashuvchi, daryodan chiqarilgan magistral kanal bo'lib, undan kichikroq ariqlar (jo'ylar) orqali dehqonlar yerlariga suv yetkazilgan. Buxorodagi Kohik kanali shaharning markaziy sug'orish tizimi uchun muhim bo'lgan.

qo'yiladi. Ekilish va yetilishi: so'nggi 15 kun — aprel oxirida ekiladi. Iyun oxirida gullaydi, avgust oxiri yoki sentabr boshlarida pishadi. Odatda oktabr oxirida shahar bozorlariga olib kelinadi. Ayrim hollarda dekabr oxirigacha dalada qoladi, tungi sovuqlar ham unga zarar yetkazmaydi" [10, 219-221].

G'alla, paxta, jun va boshqa xomashyo mahsulotlarining muhimligi alohida ta'kidlanadi [10, 191-192]. Shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlari: anor, olma, uzum, gilos, behi, tarvuz, qovun, bodring, bodom kabi mahsulotlar haqida ma'umotlar keltirib o'tadi (ularning turlarini, qanday yetishtirilishi, qachon pishishi, qachon yig'ishtirib olinishi, bozorda qanchaga baholanishi) [10, 223-240].

Tanga zarb qilinadigan zarbxona amir saroyi ichida joylashgan edi. Buxoroda quyidagi tangalar muomalada bo'lgan: tillo (oltin tanga), tanga (kumush tanga) va miri (mis tanga). 1 tillo 21 tengaga teng bo'lgan, 1 teng 44 pulga teng edi. Bundan tashqari, "miri" deb nomlangan bir tanga birligi ham bo'lgan bo'lib, u tenganing to'rtidan biriga yoki 11 pulga teng bo'lgan [15]. Rossiya pul birligiga nisbatan: 1 tillo — 14 rubl 35 tiyin, 1 tanga — 68,3 tiyin, 1 miri — 1,5 tiyingacha teng bo'lgan [18, 174].

Nikolay Xanikovning "Buxoro xonligi tavsifi" asarida Buxoro xonligidagi yer egaligi, soliq tizimi va qishloq xo'jaligi haqida batafsil ma'lumotlar berilgan.

Yer mulk sifatida ko'rilganda, musulmonlar uni undan olinadigan soliqqa qarab farqlashadi, chunki bu soliq ikki xil bo'ladi – *ushr va xiroj*, yer ham shunga muvofiq *ushr yeri va xiroj yeri* deb ajratiladi.

1. Ushr yeri – uning egalari musulmonlikni ixtiyoriy ravishda va urushsiz qabul qilganlar. Ular o'zlariga tegishli yerlarini ekish uchun ko'l suvi, quduq suvi yoki yomg'ir suvi yordamida sug'oradilar va bunga evaziga hukmdorga hosildan 1/10 soliq to'laydilar. Musulmon qonuniga binoan, ushr quyidagi yetti toifadan biri asosida olinishi mumkin:

1) *Faqir* – u zaruriy narsalardan tashqari boylikka (pul yoki narsalar shaklida) — 200 misqol kumush yoki 20 misqol oltindan kam egalik qiladigon shaxs.

2) *Miskin* deb shunday inson tushuniladi, u butunlay hech narsaga ega emas, hatto o'ziga kundalik rizq topish imkoniyatini ham olmaydi.

3) *Omili zakot* nomi ostida, bu inson hukmdorning buyruqiga binoan davlat (g'azna) uchun soliq yig'uvchi xizmatchi yoki mansabdor shaxs hisoblanadi.

4) *Mukatab* qonuniy ma'noda, o'z xo'jayinidan yozma ruxsatnoma olgan, o'zini qullik holatidan ozod qilish huquqiga ega bo'lgan qul tushuniladi; lekin u bu ishni zarur bo'lgan yordam (mulk to'lovlari yoki yordam puli) yig'ilmaguncha amalga oshira olmaydi.

5) *Myadyun*, ya'ni "to'lanmaydigan qarzdor" – u qaysidir sababga ko'ra to'lashga qodir emas.

6) *Munkatig' ul-g'uzzot* deb ataladigan kishi – bu musulmon qo'shiniga mansub bo'lgan, lekin yoshi, kasalligi yoki qashshoqligi sabab belgilangan joyga bora olmaydigan odam.

7) *Ibn-al-sabil*³ - bu musulmon bo'lib, yo'lda yuz beradigan baxtsiz holatlar natijasida, boshqa mamlakatda qolgani va pul mablag'lari yo'qligi sababli yordamga muhtoj bo'lgan kishi [11, 114-116].

2. Xiroj yerlar deb – urush natijasida egallangan, va uning aholisi musulmonlikni kuch bilan qabul qilgan, shuningdek, musulmon bo'lmagan aholi o'zlarini musulmon hukmdorlariga ma'lum shartlar asosida bo'ysuntirgan yerlar tushuniladi. Xiroj yerlar ikki turga bo'linadi:

Xiroji muqosama – ularning egalari, musulmon hokimiyati ostida bo'lgan davrda, yerlaridan olingan hosildan belgilangan foizlarni to'lashga majbur edilar. Shu bilan birga, soliqqa belgilangan ulush yer hosilidan tushadigan daromadning yarmasidan oshmasligi kerak; shuningdek, yerdan foydanilmagan hududlardan xiroj solig'i olinmaydi.

³ Ibn al-sabil – so'zi arabcha "السبيل" (ibn as-sabil) bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri "yo'ldagi o'g'il" yoki "yo'l odam" ma'nosini anglatadi. Islom huquqi va zakot tizimida bu atama sayohat vaqtida, kutilmagan qiyinchiliklar sababiga ko'ra moliyaviy qiyinchilikka uchragan, yordamga muhtoj bo'lgan shaxslarni ifodalaydi. Qur'on oyatlari va hadislar asosida, "ибн-ел-савил" ga zakot va sadaqa yo'l qo'yiladi..

Xiroji muazzaf – bu yerlar sharoitidan qat'i nazar, doimiy ravishda belgilangan foiz miqdorini to'lashga majbur bo'ladi, ya'ni u yerdan foydanilgan yoki foydalanilmaganidan qat'i nazar soliq olinadi [11, 116-117].

Umuman olganda, qonunga ko'ra, xiroj olinadigan yerlarda daromadining o'ndan biri olinadi. Bu asosiy soliq bo'lib, rasmiy tarzda belgilab qo'yilmagan, balki faqat yerdan olinadigan umumiy yig'imning yarimidan oshmasligi belgilangan. Xiroj soliq yig'imi haqida quyidagilarni keltiradi: Buxoro xonligida yig'iladigan xiroj soliqning aniq miqdori haqida aniq ma'lumot keltirish qiyin. Masalan, har bir batmandan olinadigan ekin sifatida non quyidagicha aniqlanadi: har bir batmandan uch dona non soliq sifatida olinadi; bir tanapda bog' non solig'i – 18 tangagacha, va bir tanapda lutserna yetishtirilgan yer uchun – 6 tangagacha olinadi [11, 119-120]. Bu umumiy bo'lishi yoki faqat Samarqandda ham, Buxoroda ham shu miqdor hisoblanishi haqida aniq ma'lumot yo'q.

Bir tanob yerning narxi, odatda, 15 dan 30 tillagacha o'zgaradi; bu qiymat qimmat holda 18 yoki 20 tilla bo'lganda, bunda yerlar yaxshi ishlangan yerlar hisoblanadi; agar yer foydali joyda, lekin ishlanmagan bo'lsa, uning narxi 25–30 tillagacha yetishi mumkin.

Buxoro amirligidagi barcha yerlar xiroj toifasiga kiradi, bu esa ikki alohida yer turini, ya'ni *mulk* va *amlyak* deb nomlanadigan yer turlarini kiritilishiga olib kelgan.

Mulk — bu yerlar hukmdor tomonidan egallanib, keyinchalik o'z fuqarolariga doimiy va avloddan-avlodga merosga qoladigan tarzda topshirilgan yer hisoblanadi. Tuhfa hujjati amirning muhri bilan mustahkamlanishi va uning nusxasi Davlat g'aznaxonasi (Bayt ul mol) da saqlanishi lozim. Bunday yerni o'zlashtirgan shaxs bir qator huquq-imkoniyatiga ega: *uni meros qilib qoldirish, tuhfa qilish, sotish yoki vaqfqa berish* [11, 117-118]. Bu yerlar uchun soliq miqdori hukmdor tomonidan belgilangan va o'zaro rasmiy yozuvlar bilan tasdiqlangan.

Buxoro amirining rasmiy ro'yxatida jami 103 ta vaqf mavjudligi, ulardan 60 tasi asosiy madrasalar ekanligi, shuningdek, ularning nomlari, xonalar soni, mudarrislarining yillik maoshlari va talabalariga beriladigan stipendiyalar haqida ma'lumotlar keltirilgan [11, 85]. Bu tizim Buxorodagi diniy va ijtimoiy tuzilmaning muhim qismi bo'lib, yer va mulkni diniy maqsadlarga yo'naltirish orqali jamiyatda barqarorlik va tartibni ta'minlashga xizmat qilgan.

Amlyak — bu yerlar haqida amirlik arxivlarida rasmiy ma'lumotlar yo'q bo'lib, ular vaqfnomalar yoki hukmdor tomonidan berilgan yorliqlar bilan tasdiqlanishi kerak. Bu yerlar uchun soliq miqdori hukmdorning qaroriga bog'liq bo'lib, uni yig'ish vakolati faqat hukmdorga tegishli. Xiroj yerlar toifasiga kiritilmaydi. Amir uni amirlik daromadining eng past xiroj miqdoridan oshirmasligini belgilagan [11, 118-119]. Bunday yerlar faqat meros qilib qoldirish va sotish yo'llari bilan topshirilishi mumkin; bunday holatda, merosxo'r yoki xaridor ham amirga, sotuvchi soliq miqdorni berishga majbur bo'ladilar. Yer agar meroschilarga qolmasa, ya'ni yer egasining avlodi bo'lmasa, u to'liq amir mulki hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligidagi yer egaligi, soliq tizimi va agrar munosabatlar turli toifalarga ajralgan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimga ega bo'lgan. Mulk, mulki xiroj, amlak, vaqf, tanho kabi yer turlari diniy-huquqiy, siyosiy va iqtisodiy asoslar bilan tartibga solingan. Sug'orish tizimi va soliq yig'ish tartiblari o'z davri uchun samarali bo'lgan bo'lsa-da, mahalliy amaldorlarning nazoratsizligi va tartibsizliklar iqtisodiy beqarorlikka olib kelgan. Lemanning asarida siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini yanada aniqroq tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, asar davrining ijtimoiy va iqtisodiy tizimlarini ham yoritib beradi, ayniqsa Buxoro amirligining davlat tizimi, yer solig'i va qishloq xo'jaligiga oid chuqur tahlillarni o'z ichiga oladi.

N.V. Xanikovning asarida Buxoro amirligining qishloq xo'jaligi, yer egaligi va soliqlar tizimi haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Xanikovning kuzatishlariga ko'ra, asarida quyidagi jihatlar ta'kidlanadi: *yer egaligi* – Buxoroda yer egaligi tizimi an'anaviy bo'lib yerlar, asosan, amir, davlat va diniy muassasalarga tegishli bo'lgan. Shuningdek, yerlar vaqf sifatida diniy maqsadlar uchun ajratilgan bo'lib, bu yerlarning daromadlari diniy muassasalar faoliyatini moliyalashtirishga sarflangan; *soliqlar tizimi* – qishloq xo'jaligi mahsulotlari va yer egalaridan olinadigan soliqlar tizimi mavjud bo'lib, bu soliqlar yer egalarining daromadlari va yerlarning unumdorligiga qarab

belgilangan. Leman va Xanikovning asarlari Buxoro amirligining iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmasini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Takliflar:

1. *Tarixiy agroiqtisodiy ma'lumotlarni raqamlashtirish* – A. Leman, N. Xanikov va boshqa ekspeditsiya ishtirokchilari tomonidan to'plangan ma'lumotlarni raqamli formatda interaktiv xaritalar va ma'lumotlar bazasi shaklida jamlash tadqiqotchilar va mutaxassislar uchun foydali bo'ladi.

2. *Soliq va sug'orish tizimlari bo'yicha tarixiy tajribalardan foydalanish* – Suv resurslarini jamoaviy boshqarish, mirob va juybon tizimlarining tajribasidan foydalanib, bugungi suv inqirozi muammolarini hal qilishda mahalliy yondashuvlar ishlab chiqilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Meindorf E.K. Voyage d'Orenbourg à Boukhara. Paris, 1826. – 508 p.
2. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1975. – 180 с.;
3. A journey from Orenburg to Bokhara in 1820 by Baron von Meyendorf. Jena 1826, translated by Capt. E.F. Chapman, Calcutta: Printed at The Foreign Department Press, Council House Street. 1870. – 90 p.
4. Будрин Русские в Бухаре в 1820 году (Записки очевидца) // Справочная книжка Оренбургского края на 1871 год. Оренбург, 1871. – С. 45.
5. Eversmann E., Reise von Orenburg nach Buchara, Berlin, 1823. – P. 150.
6. Эверсман, Э. А. Путешествие из Оренбурга в Бухару / Эдуард Эверсман; предисловие Х. Лихтенштейна; перевод с немецкого И. В. Храмова. - Оренбург: Оренбургское книжное издательство имени Г. П. Донковцева, 2023. – 288 с.
7. Савельев П.С. Бухара в 1835 году: с присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 1835 года включительно, Санкт-Петербург: тип. Н. Греча, 1836. — 26 с.
8. Бернс А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах. Ч. 2. М., 1848. – С. 514.
9. Записка К. Ф. Бутенева О торговле в Бухарии, русским хищническим золотом. РГИА. Ф. 37. Оп. 121. Д. 436. Л. 3-5 об. Подлинник (писарская рукопись).
10. Alexander Lehmann "Reise nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842", Osnabrück: Biblio Verlag. 1969. P. 364. Alexander Lehmann's Reise nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842. St. Petersburg: Buchdr. der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1852. (Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches und der angrenzenden Länder AsiensSt);
11. Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). М., «Наука», 1983. – 154 с.
12. Н.В. Ханыков, Описание Бухарского ханства Спб., 1843. – С. 284.
13. Доктор Вольф в Бухаре / Москвитянин. 1845, №12; Миссионер Иосиф Вольф и пленные англичане в Бухаре / Иллюстрация. 1845, 4 августа. – С. 140-280.
14. Соловьёв М.М. Учёная экспедиция в Бухару в 1841-1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. М., Л., 1936. – 208 с.
15. Российский Государственный исторический архив, фонд 44, опись 2, дело 704.
16. Постников А.В. О целях и задачах российской миссии 1841-1842 гг. В Бухару. Проблемы востоковедения. 2012/3 (57). – 82-87 с.
17. Джурабаев Д.Х. Исследование истории Бухарского эмирата русскими и европейскими авторами XVIII – XIX вв. (краткий обзор источников). История. – С. 212-219.
18. Маликов А.М. Некоторые аспекты истории Бухарского эмирата в представлениях членов миссии К. Бутенева (1841-1842 гг.). Ўзбек давлатчилиги тизимида даргоҳ ва девонлар фаолияти. Тошкент: Akademnasr, 2019. – С.168-180.
19. Маликов А.М. Самарканд в начале XIX века. Moziydan sado, 2010. – С. 1-5.
20. <https://fgurgia.ru/>

UO'K (575.1); 631

SOVET HOKIMIYATINING DASTLABKI YILLARIDA TURKISTONDA INQILOBIY TRIBUNALLAR FAOLİYATI

I.A.Rasulova, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

ORCID: 0000-0002-2984-7155

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif Turkistonda sovet hokimiyatining dastlabki yillarida inqilobiy tribunallar faoliyati bilan bog'liq masalalarni, davlatchilikni mustahkamlash va boshqaruvning mustamlakachilik tuzilmasini o'zgartirish masalalarini ilmiy adabiyotlar va arxiv ma'lumaotlari asosida yoritib bergan.

Kalit soʻzlar. mustamlakachilik tuzilmasi, inqilobiy tribunallar, xalq militsiyasi, harbiy tribunallar, xalq vakillari, aksilingilobiy, aygʻoqchilik boʻlimi, qarshilik harakati, tribunal aʼzolari, sud idoralari, siyosiy manfaatlar.

Аннотация. В статье автор на основе научной литературы и архивных данных освещает вопросы, связанные с деятельностью революционных трибуналов в первые годы Советской власти в Туркестане, укреплении государственности и изменением колониальной структуры управления.

Ключевые слова: колониальная структура, революционные трибуналы, народная милиция, военные трибуналы, народные представители, контрреволюционер, шпионский отдел, движение Сопротивления, члены трибунала, судебные органы, политические интересы.

Abstract. In this article, the author covers issues related to the activities of revolutionary tribunals in the early years of Soviet power in Turkestan, strengthening statehood and changing the colonial structure of governance, based on scientific literature and archival data.

Keywords: colonial structure, revolutionary tribunals, people's militia, military tribunals, people's representatives, counter-revolutionary, espionage department, resistance movement, tribunal members, judicial bodies, political interests.

Kirish. Bolsheviklar olib borgan gʻayrimilliy davlatchilikning mustahkamlash va boshqaruvning mustamlakachilik tuzilmasini oʻzgartirib, imperiya-mustabidchilik tuzilmasiga aylantirishning muhim yoʻnalishi sovet tuzumining siyosiy tizimini shakllantirishdan iborat boʻldi. Avvalo, “proletariat diktaturasi” davlatini tashkil etish mafkurasiga muvofiq, xokimiyat organlari markazining siyosiy manfaatlarini zoʻravonlik bilan taʼminlashga qodir boʻlgan qatagʻonchilik tuzilmalarini yaratishga eʼtiborni qaratdilar. Ana shu maqsadda qisqa muddat ichida umumrossiya sxemasi asosida “inqilobiy” sudlar, prokuratura, VCHK (Butunrossiya favqulodda komissiyasi) organlari, “inqilobiy” tribunallar, “xalq militsiyasi” tashkil etildiki, ular “inqilob dushmanlari” uchun shavqatsiz “temir supurgi”ga aylanishi lozim edi; “sotsialistik armiya”ning harbiy boʻlinmalari tashkil etildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Aksilingilobiy harakatlar, siyosiy jinoyatlar VCHKning xududiy va harbiy tribunallariga topshirilgan. Maxalliy (xududiy) harbiy tribunallar qonunga muvofiq sud qaroriga koʻra viloyat yoki shahar sovetlari qarori bilan saylangan, tarkibi rais va oltita maslahat kengashidan iborat boʻlgan. Odatda ularning xammasi ekstremistik kayfiyatdagi yevropalik maxalliy ishchilar va askarlardan tuzilardi; ular buyuk davlatchilik kibr-havosini ochiqdan-ochiq namoyish qilishardi. Rahbarlik lavozimiga esa Markaz yuborgan xodimlar tayinlanardi. Masalan, Turkiston favqulodda komissiyasiga uzoq yillar F.E.Dzerjinskiyning yaqin yordamchisi boʻlib kelgan, zoʻravonlik va ommaviy qatagʻonlar uyushtirishda sezilarli rol oʻynagan Ya.Peters boshliq qilib tayinlandi[1:57]. Chor xukumati singari sovet rahbariyati ham maxalliy axolidan choʻchir va unga ishonmas edi. Shuning uchun ham u kuch ishlatuvchi tuzilmalarga Turkistonning yerli xalq vakillaridan xodimlarni jalb qilishni nixoyatda cheklab qoʻydi, chunki ular xalqqa qarshi boʻlgan xokimiyatning asosiy tayanchlari edi. Masalan, 1920-yilga qadar maxalliy aholining vakillari “qizil armiya” safiga chaqirilmasdi. Chunki ularga berilgan qurol ezuvchilarga qarshi qaratilishi mumkin edi.

Natijalar va muhokama. “Inqilobiy” tribunallar raxbariyati, tuzilishi” xaqidagi yoʻriqnomani P.I.Stuchkoy imzolagan, unda shunday uqtiriladi. “Himoya yoki ayblovi olib borayotgan “inqilobiy” tribunalning barcha vakillari sovet xukumatining ishonchli kishilaridir”[2:204]. Sudlar, VCHK “inqilobiy” tribunallari ish faoliyati davomida turlicha koʻrsatmalar asosida ish yuritganlar, biroq fuqarolar urushi davrida har doim ham ushbu koʻrsatmalarga amal qilinaermagan. Aytish lozimki markaziy shaharlarda yoki chekka oʻlkalarda terror turli darajada amalga oshirilgan, ammo qamoqqa olingan shaxslarga hamma joyda ham juda shafqatsiz munosabatda boʻlingan. Sobiq ittifoq boʻyicha 1918-yil 6-noyabrda 32 “inqilobiy” tribunallar faoliyati analiz qilinganda, ular faoliyati davomida 12223 ishni koʻrib chiqqani maʼlum boʻlgan. Shular ichidan 35 foizi aksilingilobiy, 32 foizi chayqovchilikka oid, 19 foizi poraxoʻrlik, xujjatlarni qalbakilashtirganlikda ayblangan, 7 foizi

janjallashish, 6 foizi ishdan bo'yin tovlash (sabotaj), 1 foizi ayg'oqchilikda ayblovga oid ishlarni ko'rib chiqqani ma'lum bo'lgan[3:57].]

1918-1920-yillarda xududiy va harbiy tribunallar soni vaziyatdan kelib chiqqan holda o'zgarib turgan. Shuni ta'kidlash joizki turli vaqtlarda uyezd, guberniya, turli idoraviy tribunallar mavjud bo'lib ularning soni bir necha yuzlab bo'lgan. 1919-yil ko'chma "inqilobiy" tribunallar ham tashkil etildiki, ular harbiy qochoqlarni borib o'z o'rnida so'roq qilib, hukm chiqargan. 1919-yilning yetti oyi davomida 95 ming qochoq ishi muhokama etilib, ulardan 600 kishi otildi[4:119-120]. Shunday qilib sovet xukumati Turkistonda ham o'zining yerli millat vakillari va aksilinqilobiy kuchlarga qarshi birinchi darajali jazolovchi organi "Inqilobiy" tribunallarni tashkil etdi-ki, ular sovet hokimiyatiga qarshi bo'lgan har qanday hatti-harakatni tag-tugi bilan qo'porib tashlashga qodir bo'lgan cheklanmagan xokimiyatga va xuquqqa ega edi.

1918-yil 14-sentyabrda Turkiston respublikasi Markaziy Ijroiya Komitetining №38 sonli buyrug'iga muvofiq Toshkent shahrida "Inqilobiy" tribunal tashkil etildi. Buyruqqa muvofiq "Inqilobiy" tribunal Turkiston respublikasi xududida "aksilinqilobiy" harakatlar, poraxo'rlik, sovet xukumati dekretlarini bajarmaslikka urunuvchilar, qonunbuzarlik va ayg'oqchilikka qarshi kurash olib borishi belgilab qo'yildi. "Inqilobiy" tribunal-tribunal raisi, ikkita xodim, uchta doimiy sud a'zosi va ikkita kotib, shuningdek tribunal kengashiga "inqilobiy" tribunalni tashkillash ko'rsatmasiga muvofiq oltita maslahatchi kiritildi. "Inqilobiy" tribunalga cheklanmagan jazo choralari hatto o'lim jazosini qo'llash huquqi ham berildi. "Inqilobiy" tribunal qoshida maxalliy xukumat idoralaridan uch kishidan iborat jamoatchi ayblov guruhi bo'lishi ham belgilab qo'yildi. "Inqilobiy" tribunal yig'ilishlari favqulodda tergov komissiyasi bergan ma'lumotlar asosida o'tkaziladi. Oliy "inqilobiy" tribunal sessiyalar jinoiy ish sodir etilgan joyda ham o'tkazilishi mumkin. "Inqilobiy" tribunalning joylarda ham nafaqaviy tashkilotlari faoliyat yuritadi[5:6-8].

Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Komitetining 1918-yil 9-sentyabrdagi №35 sonli buyrug'iga muvofiq Toshkent shahrida "Inqilobiy" tribunal qoshida "aksilinqilobiy" xarakatlar, chayqovchilik va kafando'zlikka qarshi kurashish maqsadida favqulodda tergov komissiyasi ham faoliyat olib organ. Komissiyasiga "inqilob" dushmanlariga qarshi kurashish uchun juda katta vakolat berilgan edi. Uning tarkibiga uchta Respublika Markaziy Ijroiya Komiteti a'zolari, bittadan partiya xodimi kiritilgan edi. Favqulodda tergov komissiyasi zo'r berib sovet hukumatining g'oyaviy dushmanlariga, "aksilinqilobiy" harakatlarga va chayqovchilikka qarshi kurash olib bordi. unga cheklanmagan vakolatlar berildi. Favqulodda tergov komissiyasi Butun Turkiston Respublikasi hududi bo'ylab faoliyat yuritishi belgilab qo'yildi. Shuningdek "aksilinqilobiy" harakatlarga va chayqovchilikka qarshi kurashish uchun ayg'oqchilik bo'limi ham tashkil etildi. Ayg'oqchilik bo'limlari tarkibida kamida 20 ta ayg'oqchi bo'lishi belgilab qo'yildi-ki, toki ular hamma joylarda va tashkilotlarda bo'lib sovet hokimiyatiga qarshi bo'lgan kishilar haqida ma'lumot to'plab "inqilobiy" tribunallarga yetkazishi ayg'oqchilar va bu bo'lim faoliyati o'ta maxfiy bo'lishi belgilab qo'yildi. Shuningdek favqulodda tergov komissiyasiga 15 kishidan iborat otliq otryad ham birlashtirildi[6:9].

Oliy "inqilobiy" tribunal a'zolari qilib quyidagi shaxslarni Markaziy Ijroiya komitet tasdiqlagandi. Advokatlar sayuzidan jamoatchi ayblovchilar qilib Abramov, Arutunyan. Lozinskiy, Firkovich va Sveygmanlar tayinlandi. Jamoatchi ayblovchilar sifatida yana Markaziy Ijroiya Komitetdan 1918-yil 28-oktyabrda Solkin, Aleksandrov, Nabatnikov, Pechatnikovlar, Xalq deputatlar sovetidan Poltef va Dubrovinlar saylangan. 1918-yil 18-noyabrda esa jamoatchi ayblovchilar etib Pechatnikov, Bogoyavlenskiy, Tursunxo'jayev, Federmesser, Kanpenuslar, xalq deputatlar sovetidan Trifonov, Kuydin va Ponkratovlar tayinlangan[6:13]. Bundan ko'rinib turibdiki Turkiston oliy "inqilobiy" tribunal a'zolari orasida yerli xalq vakillaridan faqat birgina Tursunxo'jayev bo'lgan xolos. Qolgan a'zolarining barchasi yevropalik shaxslar edi.

1918-yil Oliy "Inqilobiy" tribunalning o'tkazgan sud yig'ilishlarida sud maslahatchilari bo'lib 1-yig'ilishda Brikeyev, Lezov, Smal, Bulaxov, Yormuhammedov, Abdurashidov va Mallaboyevlar, 2-yig'ilishda Brikeyev, Lezov, Smal, Kolesniokv, Gavaz, Islomov, Averkiyev va Serpiskiylar, 3-yig'ilishda Kreslik, Ushakov, Basov, Volenskiy, Pozdnekov Ushakov va Kokotovichlar, 4-yig'ilishda Basov, Kreslin, Poznyakov, Volodrskiy, Yasenkevich, Ushakov va Kakotovichlar, 5-yig'ilishda Stukalov, Chervyakov, Rabadanov, Bannov, Selaktov va Pasherskilar qatnashgan[6:13-14].

Xulosa va takliflar. Toshkent “Inqilobiy” tribunali Turkiston Sovet Respublikasi Markaziy Ijroiya Komitetining 1919-yil 5-maydagi №130 dekretiga asosan Oliy “inqilobiy” tribunal deb qayta shakllandi. Uning nizomi ishlab chiqildi. Nizomga muvofiq Respublika xududidagi tribunallar faoliyatini va ular chiqargan sud hukmlarining qonuniyligini nazorat qilish Turkiston Respublikasi Oliy “inqilobiy” tribunaliga yuklatiladi. Shuningdek Oliy “inqilobiy” tribunal Turkiston respublikasining barcha xududlarida o‘z tarmoqlariga ega bo‘ladi. Oliy “Inqilobiy” tribunalning xukmlari RSFSR hukumati nomidan chiqarilishi nizomda qayt etiladi. Nizomga muvofiq oliy “inqilobiy” tribunal faoliyatini muvofiqlashtirish, ayblanuvchilar aybini har tomonlama o‘rganib xukm chiqarish maqsadida Tribunal qoshida Respublika xududidagi barcha sud organlaridan vakillarni jalb qilib alohida guruh tashkil etish. Oliy “Inqilobiy” tribunal ruxsati bilan tribunal yig‘ilishlariga ayblanuvchilar va ularning ximoyachilarini, Respublika barcha sud organlari kollegiyasi a‘zolarini kiritish mumkinligi uqtililadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Tarix shohidligi va saboqlari. Chorizm va sovet mustamlakachiligi davrida O‘zbekiston milliy boyliklarining o‘zlashtirilishi. (D.Alimova taxriri ostida). –Toshkent: Sharq 2001. –B. 57
2. Городецкий Е.Н. Рождение советского государства 1917-1918. М., 1987. –Б. 204.
3. Литвин А. Красный и белый террор в России 1918-1922гг. (Совершенно секретно) М.: Яуза, ЭКСМО 2004.-С.57
4. Портонов В.П., Славин М.М. Становление правосудия Советской России (1917-1922гг.) М., 1990. – С.119-120
5. O‘z MA 344-fond., 1-ro‘yxat, 17-ish, 6-8-varaqlar.
6. O‘z MA R-344-f-fond, 1-ro‘yxat, 17-ish, 9-9-varaq orqasi.

UO‘K 94(575.3)

QASHQADARYO VOHASIDA SOVET HOKIMIYATINING O‘RNATILISHI VA UNGA QARSHI QUROLLI HARAKAT (1920-1930 YILLAR)

G.P. Ravshanova, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

M.A.Rajabaliyeva, katta o‘qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qashqadaryo vohasida sovet hokimiyatining o‘rnatilishi jarayoni va unga qarshi yuzaga kelgan qurolli harakatlar chuqur tahlil qilinadi. Sovet hokimiyatining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy choralarining mahalliy aholi hayotiga ta’siri, bosmachilik harakatining sabablari hamda uning natijalari ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganiladi. Tadqiqot jarayonida arxiv hujjatlari, ilmiy monografiyalar va statistik ma’lumotlardan keng foydalanilgan. Shu bilan birga, bosmachilik harakati ishtirokchilari va ularning harbiy strategiyalari, sovet davlatining ularni bostirish uchun qo‘llagan usullari ham tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo vohasi, sovet hokimiyati, qurolli harakat, bosmachilik, repressiyalar, kollektivlashtirish, arxiv hujjatlari, tarixiy jarayonlar.

Аннотация. В данной статье глубоко анализируется процесс установления советской власти в Кашкадарьинском оазисе и вооружённые движения, возникшие в ответ на него. Исследуется влияние политических, социальных и экономических мер советской власти на жизнь местного населения, причины басмачества и его последствия с научной точки зрения. В ходе исследования широко использованы архивные документы, научные монографии и статистические данные. Также рассматриваются участники басмаческого движения, их военные стратегии, а также методы, применяемые советским государством для их подавления.

Ключевые слова: Кашкадарьинский оазис, советская власть, вооружённые движения, басмачество, репрессии, коллективизация, архивные документы, исторические процессы.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the process of establishing Soviet power in the Kashkadarya Oasis and the armed movements that arose in response to it. The impact of the Soviet government's political, social, and economic measures on the local population's life, the causes of the Basmachi movement, and its consequences are studied from a scientific perspective. The research makes extensive use of archival documents, scientific monographs, and statistical data.

Additionally, the participants of the Basmachi movement, their military strategies, and the methods used by the Soviet state to suppress them are also analyzed.

Key words: *Kashkadarya Oasis, Soviet government, armed movements, Basmachi, repressions, collectivization, archival documents, historical processes.*

Kirish. Qashqadaryo vohasi O'zbekiston tarixida muhim strategik ahamiyatga ega hududlardan biri bo'lib, XX asrning 20-30-yillarida Sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi qurolli harakatlar keskin tus oldi. Ushbu davr O'rta Osiyo mintaqasida sovetlashuv siyosatining eng keskin bosqichlari bilan ajralib turadi. Mahalliy aholining yangi hokimiyatga nisbatan bildirgan noroziligi, bosmachilik harakatining rivojlanishi va sovet davlatining qatag'on siyosati bu hududda ijtimoiy beqarorlikni yuzaga keltirdi. Ushbu maqolada aynan shu jarayonlarning ichki omillari, mahalliy elita va aholining Sovet hokimiyatiga bo'lgan munosabati, bosmachilar harakatining harbiy va ijtimoiy jihatlarini, sovet davlati tomonidan amalga oshirilgan islohotlarning natijalari ham batafsil tahlil etiladi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Maqolada Qashqadaryo vohasida sovet hokimiyatining o'rnatilish jarayoni va unga qarshi qurolli harakatlarning sabablari tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlarga asoslangan holda o'rganiladi. Tadqiqot usullari sifatida tarixiy tahlil, qiyosiy tahlil, hujjatshunoslik va statistik ma'lumotlarni o'rganish usullari qo'llanilgan. Shuningdek, bosmachilik harakati ishtirokchilarining xotiralari, Sovet Ittifoqining rasmiy hujjatlari va xalq og'zaki yodgorliklariga asoslangan tahlil ham kiritilgan.

Tadqiqotni amalga oshirish. 1920-yillarning boshida sovet hokimiyati Qashqadaryo vohasida o'z siyosiy tuzilmasini shakllantira boshladi. Ushbu jarayonda mahalliy aholining aksariyat qismi yangi hokimiyatga qarshi norozilik bildirgan. Sovet hokimiyatining agrar islohotlari, ayniqsa, qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish siyosati qishloq aholisi orasida norozilikning kuchayishiga sabab bo'ldi. [1]

Bosmachilik harakati Qashqadaryo viloyatida ayniqsa faol rivojlandi. Mahalliy qabila yetakchilari va yer egalari o'z manfaatlarini himoya qilish maqsadida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurash olib bordilar. Ushbu harakat tarkibida G'oz Olimov, Mulla Sayfiddin kabi yetakchilar ishtirok etib, ular mahalliy aholini safarbar qilishga harakat qildilar. Shu bilan birga, bosmachilar o'z harakatlari davomida harbiy strategiyalarni o'zgartirib bordilar, jumladan, gerilla usullaridan foydalanganlar.

Sovet hukumati bosmachilik harakatiga qarshi keskin choralar ko'rdi. 1926-yilga kelib, maxsus harbiy bo'linmalar yordamida ushbu harakat bostirildi. Qarshilik ko'rsatgan aholiga qarshi repressiyalar avj oldi [2]. Minglab insonlar qamoqqa olinib, surgun qilindi yoki yo'q qilindi. Bu jarayon Qashqadaryo ijtimoiy tuzilmasiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi va xalqning turmush tarzida tub o'zgarishlarga olib keldi. Sovet hokimiyatining qatag'on siyosati natijasida qishloqlarda aholi soni kamaydi, ko'plab oilalar o'z yurtlarini tark etishga majbur bo'ldi.

Olingan natijalar tahlili. Qashqadaryo vohasida sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi qurolli harakatlarning rivojlanishi mazkur hududning tarixiy jarayonlarini chuqur tahlil qilishga imkon beradi. Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, bu davrda mahalliy aholi bilan sovet hokimiyati o'rtasida chuqur ziddiyatlar mavjud bo'lgan [3]. Ushbu ziddiyatlarning sabablari, oqibatlari va tarixiy ta'siri quyidagi jihatlar asosida ko'rib chiqildi:

1. Sovet hokimiyatining siyosiy va iqtisodiy choralari: Tadqiqotdan ayon bo'lishicha, sovet hokimiyati tomonidan joriy etilgan siyosiy va iqtisodiy islohotlar mahalliy aholining turmush tarziga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Xususan:

Kollektivlashtirish siyosati natijasida qishloq xo'jaligi tizimi tubdan o'zgardi, bu esa qishloq aholisi orasida norozilikni keltirib chiqardi. [4]

Repressiyalar va majburiy ko'chirishlar natijasida minglab insonlar qamoqqa olinib, surgun qilindi yoki yo'q qilindi.

Siyosiy tuzilmaning o'zgarishi bilan mahalliy an'anaviy boshqaruv tizimi buzildi va aholining o'zini o'zi boshqarish huquqlari keskin cheklab qo'yildi.

Bu omillar sovet hokimiyatiga nisbatan norozilik kayfiyatining kuchayishiga sabab bo'lib, bosmachilik harakati rivojiga turtki berdi. [5]

2. Bosmachilik harakatining sabablari va rivojlanishi: Natijalar bosmachilik harakatining o'ziga xos sabablarini aniqlash imkonini berdi. Ular orasida quyidagilar alohida ta'kidlanishi kerak:

Mahalliy elita va yer egalari manfaatlarining to'qnashuvi: Sovet hokimiyati agrar islohotlari bilan yirik yer egalari va qabila yetakchilarining manfaatlariga jiddiy zarar yetkazdi.

Diniy va madaniy ziddiyatlar: Sovet hokimiyatining diniy cheklovlari va an'anaviy qadriyatlarga nisbatan tahdid sifatida ko'rilishi bosmachilik harakatining mafkuraviy asoslarini kuchaytirdi.

Harbiy strategiyalar: Tadqiqot natijalariga ko'ra, bosmachilik harakati harbiy taktikasida gerilla usullaridan keng foydalangan, bu esa sovet harbiy bo'linmalariga qarshi uzoq davom etgan qarshilik kurashini olib borish imkonini bergan.

3. Sovet hokimiyatining bosmachilik harakatiga qarshi kurashi: Maqolada ta'kidlanganidek, 1926-yilga kelib sovet hukumati bosmachilarni bostirish uchun maxsus harbiy bo'linmalar va repressiv siyosatni kuchaytirdi. Bu jarayonda:

Siyosiy va harbiy choralari: Bosmachilik harakatining asosiy yetakchilari yo'q qilindi yoki qamoqqa olindi.

Aholiga qarshi repressiyalar: Sovet hukumati bosmachilarga yordam bergan yoki ularni qo'llab-quvvatlagan mahalliy aholiga nisbatan qat'iy jazo choralari qo'lladi.

Propaganda va mafkuraviy ta'sir: Sovet targ'iboti bosmachilik harakatini "kontrrevolyutsion" va "reaksion" harakat sifatida ko'rsatib, aholining ushbu harakatni qo'llab-quvvatlashining oldini olishga harakat qildi. [6]

4. Tarixiy natijalar va ta'sir: Maqolada olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ushbu jarayonlar Qashqadaryo ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasida uzoq muddatli o'zgarishlarga sabab bo'lgan:

Aholi sonining kamayishi va mahalliy ijtimoiy tuzilmaning buzilishi.

An'anaviy iqtisodiy tizimlarning izdan chiqishi, kollektivlashtirish va davlat boshqaruvidagi o'zgarishlar natijasida eski agrar tizim yo'qotilgan. [7]

Sovet mafkurasi ta'sirining kuchayishi natijasida mahalliy madaniyat va an'analarga bosim ortgan.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryo vohasida sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi bosmachilik harakati ijtimoiy-siyosiy jihatdan murakkab jarayon bo'lgan. Sovet davlatining qat'iy siyosiy va harbiy choralari bosmachilik harakatining yo'q qilinishiga olib kelgan bo'lsa-da, bu jarayon mahalliy aholining hayotiga chuqur ta'sir ko'rsatgan va uzoq muddatli tarixiy oqibatlarga ega bo'lgan. Shu sababli, ushbu mavzu bo'yicha tarixiy tadqiqotlarni davom ettirish va yangi hujjatlar asosida qo'shimcha tahlillar olib borish zarur.

Xulosa. Qashqadaryo vohasida sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi bosmachilik harakati ushbu hududning tarixiy rivojlanishida muhim bosqich bo'lib xizmat qilgan. Bu jarayon mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmaning izdan chiqishi, an'anaviy boshqaruv tizimlarining barham topishi va xalqning sovet siyosatiga nisbatan keskin munosabat bildirishiga sabab bo'ldi. Sovet hokimiyatining iqtisodiy va ijtimoiy islohotlari, ayniqsa, kollektivlashtirish siyosati mahalliy aholining noroziligini keltirib chiqargan va bu bosmachilik harakatining avj olishiga turtki bo'lgan. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Qashqadaryodagi qurolli harakatlarning sabablari asosan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillar bilan bog'liq bo'lib, ular orasida sovet hokimiyatining qattiqqo'l siyosati, diniy va madaniy cheklovlar hamda agrar islohotlarning mahalliy manfaatlariga zid bo'lishi asosiy o'rin tutgan. Sovet hukumati tomonidan amalga oshirilgan repressiyalar, qishloq xo'jaligini jamoalashtirish, majburiy ko'chirish va an'anaviy boshqaruv tizimlarini yo'q qilish kabi chora-tadbirlar xalq noroziligini yanada kuchaytirgan.

Bosmachilik harakati oddiy qishloq aholisi, sobiq mahalliy hukmdorlar, dehqonlar va islohotlardan zarar ko'rgan boshqa guruhlarining birlashuvi natijasida rivojlangan bo'lsa, sovet hokimiyati ushbu harakatni bostirish uchun kuchli harbiy va mafkuraviy choralarni qo'llagan. O'z navbatida, bu qarama-qarshilik voha aholisining demografik tarkibiga, ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasiga va madaniy hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Mazkur tadqiqot Qashqadaryo vohasida sovet hokimiyatiga qarshi harakatlarning keng ko'lamli tahlilini taqdim etib, ularning tarixi, omillari va natijalarini yoritishga xizmat qiladi. Bu mavzuni chuqur o'rganish nafaqat mintaqaviy tarixni

tushunishda, balki umuman sovet davrida mahalliy jamiyatning qanday o'zgarishlarga uchraganini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, tadqiqot bosmachilik harakati tarixini yanada kengroq yoritish va yangi hujjatlar asosida tahlil qilish zaruratini ko'rsatmoqda. Shu sababli, kelgusida ushbu masalaga doir arxiv hujjatlarini yanada chuqur o'rganish va voha aholisi hayotiga ta'sirini atroflicha baholash dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими. – Тошкент, 2009. – Б.241.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2 китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Масъул мухаррир: М.Жўраев. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б.129.
3. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – Б.126-129.
4. Қашқадарё ВДА, 172-фонд, 2-руйхат, 13-иш
5. Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б.25-26.
6. Равшанова Г., Равшанов П. Мозий сабоғи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.
7. Равшанова Г. Қашқадарёда миллий қаршилик ҳаракати тарихидан. – Қарши: Насаф, 2010.

UO'K: 94 (47+57): 339.3 (575.1)

QUYI AMUDARYO IQTISODIY RAYONINING TABIIY RESURLARI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

M.SH.Raxmanova, tayanch doktorant, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning ikkinchi yarmida Quyi Amudaro iqtisodiy rayoni xususiyatlar xususan tabiiy resurslari haqida so'z yuritilgan bo'lib Qoraqalpog'iston ASSR, Xorazm viloyatlarida aniqlangan gaz va neft konlari hamda boshqa foydali qazilmalarining aniqlanishi mavjud davr adabiyotlari asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni, O'zbekiston SSR, Qoraqalpog'iston ASSR, Xorazm viloyati, gaz, neft, xom ashyo, xalq xo'jaligi, qurilish materilallari, kimyo sanoati.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности, в частности природные ресурсы Нижне-Амударьинского экономического района во второй половине XX века, а также анализируется обнаружение газовых и нефтяных месторождений и других полезных ископаемых в Каракалпакской АССР и Хорезмской области на основе существующей литературы.

Ключевые слова: Нижне-Амударьинский экономический район, Узбекская ССР, Каракалпакская АССР, Хорезмская область, газ, нефть, сырье, народное хозяйство, строительные материалы, химическая промышленность.

Abstract. This article discusses the characteristics of the Lower Amudarya as economic region in the second half of the 20th century, in particular its natural resources, and analyzes the identification of gas and oil deposits and other minerals identified in the Karakalpak ASSR and Khorezm regions based on existing literature.

Key words: Lower Amu Darya Economic Region, Uzbek SSR, Karakalpak ASSR, Khorezm Region, gas, oil, raw materials, national economy, construction materials, chemical industry.

O'zbekiston SSR xalq xo'jaligining muhim hududlaridan biri bo'lgan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonidir. Ushbu hudud O'zbekiston SSR ning janubi-g'arbiy qismida markazdan ancha uzoqda joylashgan bo'lib tarkibiga Qoraqalpog'iston ASSR va Xorazm viloyati kirgan.

Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonining hududini genetik jihatdan 3 qismga ajratish mumkin. Birinchi qismi Tuyamo'yindan Orol dengizigacha cho'zilgan pasttekislik bo'lib Amudaryo deltasidan iborat. Deltaning yuqori qismini Xorazm vohasi tashkil etadi. Ushbu hudud tabiiy geografik qulayligi jihatidan sholichilikka ixtisoslashtirilgan. Rayon hududining ikkinchi qismi Amudaryodan o'ng tomonda joylashgan, Qizilqumning shimoli-g'arbiy qismidan iborat bo'lib asosan cho'l-yaylov sifatida qorako'chilikda foydalanilgan. Uchinchi qismi Ustyurt platosining sharqiy yarmidan iborat bo'lib, bu hudud Ikkinchi jahon urushidan keyin o'zlashtirila boshlangan. Asosan Ustyurtning mineral resurslari ahamiyatli bo'lgan [4, – 234 b.].

Ushbu iqtisodiy rayonni ma'muriy hududiy, demografik va resurs salohiyati jihatidan bevosita ikki hudud ya'ni Qoraqalpog'iston ASSR va Xorazm viloyatlariga ajratish mumkin. Hudud jihatidan farqli tomoni Qoraqalpog'iston ASSR katta maydonni egallagan bo'lib, Xorazm viloyatidan 26 marta hisoblanadi[1, – 312 b.]. Bu omil orqali aholi joylashuvidagi farqlarni ham ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Masalan, 1980-yil ma'lumotlariga ko'ra, Xorazm viloyatida 1 km² maydonga o'rtacha 176 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, Qoraqalpog'iston ASSR hududida esa 5,5 kishini tashkil qilgan[4, – 235 b.].

Iqtisodiy rayon yer osti boyliklari, mineral resurslari joylashuvi jihatidan ham farqli bo'lib asosan bunday resurslar Qoraqalpog'iston ASSR da joylashganligini ko'rishimiz mumkin. Shunday bo'lsada bir-biridan tafovutli bo'lgan hududlar birlashtirilib yagona iqtisodiy rayon sifatida SSSR xalq xo'jaligining manfaatlari uchun xizmat qilgan.

Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni hududidan bir qator mineral resurslar topilgan va yuqorida ta'kidlanganidek, asosan ular Qoraqalpog'iston ASSR hududida bo'lgan. Xususan, Ustyurtda tabiiy gaz Shaxpaxta, Quanish konlari, tuzlar, qurilish materiallarining katta zaxirasi Sulton Uvays tog'ida fosforit, temir rudasi, Oqtog'da plavik shpati va talk, Qushxontovda mirabilit va boshqalar topilgan. Iqtisodiy rayonda qurilish materiallari ayniqsa alebastr, gil, qum va ohaktosh keng tarqalgan[4, – 235 b.]. Bular rayonda energetika, tog'-kon, qurilish, kimyo sanoatining tarmoqlarini rivojlantirish imkoniyatini bergan.

Tadqiqotchi M.Nurmuhammedovning asarida keltirilishicha, Qoraqalpog'iston ASSR hududida mineral xom ashyolarning 200 dan ortiq konsifat manbaalari ma'lum bo'lgan. Ulardan gaz, temir, gips, ohaktosh, tuzlar, talk, fosforit va qurilish materiallaridir. Birgina, Sultonuvays tog'ida mis, qo'rg'oshin, rux, nikel, selestin, rodonit, yashma, feruza, ametist, listvenit va qayroqtosh topilgan[8, – 20 b.]. Yana bundan tashqari I.Axunov muharrirligidagi “Экономический районы УзССР” asarida Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni hududida ko'mir, neft va gazning katta hajmdagi konlari mavjudligi hamda talk, gips, bo'r, mineral bo'yoqlar, fosforitlar, marmar va boshqa xom ashyoning konlari ham mavjudligini ta'kidlab o'tgan[11, – 35 b.].

Xo'jalik, sanoatda va umuman turmushda ishlatiladigan asosiy yonilg'ilardan biri bo'lgan gaz eng arzon yonilgi'i turi hisoblanadi. Chunki gaz o'tindan 10-12 baravar, kerosindan 5-6 baravar arzon yonilgi'i turidir. Gaz olishda toshko'mirga nisbatan 20 baravar kam mehnat sarflanadi[3, – 41b.]. Tabiiy gazdan yonilgi'i sifatida foydalanish natijasida ham kapital tejalishiga erishiladi, hamda ortiqcha mehnat sarf qilinmay mehnat unumdorligiga erishish mumkin bo'lgan.

Sobiq sovet hukumati O'zbekiston SSRda gaz konlarining potensial quvvati katta bo'lganligi sababli yoqilgi'i sanoatida gaz ishlab chiqarish va undan foydalanishni rivojlantirishni asosiy vazifalardan biri qilib qo'ygan. O'zbekistonning gaz konlari ichida Amudaryo bo'ylab Qizilqum cho'lida joylashgan Buxoro – Xiva viloyatlaridagi asosiy geologik gaz va neftga boy hududlardan biridir. 1950-yillar ma'lumotlarga ko'ra, bu hududning taxminiy gaz zaxiralari 1246 mlrd m³ ni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin[10, – 6 b.]. 1957-1970-yillarda O'zbekiston SSRning janubi-g'arbiy hududlaridagi geologik qidiruv ishlari olib borilishi natijasida 41 ta gaz va neft konlari aniqlangan[6, – 131-134 b.]. Aniqlangan gaz va neft resurslaridan esa sobiq SSSR hukumati mamlakat manfaatlari uchun tez va samara o'zlashtirish choralari ko'rib borgan.

Ushbu hududdagi gaz hisobiga 1959 – 1965-yillar mobaynida O'zbekiston SSR ning yirik shaharlari bilan bir qatorda Qozog'iston SSR va Qirgiziston SSR ning ham bir qancha shaharlari gaz bilan ta'minlangan. Ta'kidlash joizki, 1960-yillarda Yevropa va SSSR da eng yirik gaz quvurlaridan ikkitasi, ya'ni Gazli-Chelyabinsk va Gazli-Sverdlovsk magistral gaz quvurilarini qurish boshlangan bo'lib, uzunligi 1995 km bo'lgan birinchi gaz quvuri 1963-yilda, uzunligi 2160 km bo'lgan ikkinchisi gaz quvuri esa 1965-yilda ishga tushirilgan. 1964-yilda shu ikkala gaz quvuridan Urganch, Nukus hamda Qoraqalpog'iston ASSRning bir nechta shaharlariga ham tarmoqlar yotqizilgan[10, – 16-18 b.]. Shuni ham aytib o'tish lozimki, O'zbekiston SSR sof gaz zaxiralari 6 foizi Qoraqalpog'iston ASSR hududida joylashgan. Hududdagi yirik issiqlik elektrostansiyasi bo'lgan Taxiotosh ham anashunday tabiiy gazlar hisobidan faoliyat ko'rsatgan[7, – 7-13 b.]. Iqtisodiy rayondagi qora va rangli metallurgiya, kimyo sanoati, xususan mineral o'g'itlar ishlab chiqarishda tabiiy gazdan foydalanilishi ishlab chiqarish hajmining oshirilishiga sabab bo'lgan desak adashmagan bo'lamiz.

Qoraqalpog'iston ASSR hududida aniqlangan gaz va neft konlaridan samarali foydalanish maqsadida tashkil qilingan “Qoraqalpoqneftgazrazvedka” tresti jamoasi 1965-yilda Shoxpaxta va 1969-yilda Quvonish konlarining ochilishiga muvofiq bo'lganlar[11, – 36 b.]. Shu bilan birga “o'ninchi besh yillik” davlat dastur (1976 – 1980-yillarga mo'ljallangan) lari doirasida Qoraqalpog'iston ASSR hududi chuqur geologik-qidiruv maydoniga aylangan. Geologlar amalga oshirgan qidiruv-tadqiqotlar Qoraqalpog'iston ASSR ning shimoliy hududi bo'lgan Ustyurtda ham qimmatbaho xom ashyo manbayi borligini tasdiqlagan. 1980-yil iyun oyida Ustyurt yassi tog'ligidan birinchi neft fontani otilib chiqqan[6, – 141 b.].

1966-yilda Xorazm viloyati hududida esa Buxoro – Ural va 1967-yilda O'rta Osiyo – Markaz magistral gaz quvurlarining o'tkazilishi (uzunligi 13 750 km)[9, – 248 b.] hamda Xazorasp tumani yaqinidan “Ochoq” tabiiy gaz konining topilishi ham hududni gaz bilan ta'minlash ishlarida katta ahamiyatga ega bo'lgan[2, – 505 b.]. Hududdagi gaz zaxiralari nafaqat aholining kundalik ehtiyoatlari uchun bakli mahalliy sanoat va qishloq xo'jaligi uchun ham sarflangan.

Amudaryo etaklarida shisha, chinni va karborund sanoatida ishlatiladigan qumtuproq, o'g'itlar ishlab chiqarishda xom ashyo bo'lib xizmat qiladigan fosforitlar, mineral tuzlar (osh tuzi, kaliyli va magniyli tuzlar) konlari ham mavjud bo'lgan. Mineral tuzlar Qoraqalpog'iston ASSRning Sulton Sanjar, Kushkanatov va boshqa kichik-kichik ko'llardan olingan. Sulton Uvays tog'ida o'tga, ishqorga chidamli elektroizolyatsion buyumlar, qog'oz, parfyumeriya buyumlari uchun to'ldirgichlar sifatida qo'llanadigan talk topilgan.

Asosan Qoraqalpog'iston ASSR hududi qurilish materiallariga boy bo'lib, bu yerda shag'al singari gidrotexnika foydalanuvchi materiallar va yo'l qurilishi ishlarida ishlatiladigan tabiiy qurilish toshlari, sement, ohak, gips ishlab chiqarishda foydalaniladigan yopishqoq materiallar uchun xom ashyo (ohaktosh, dolomit, megrellar, loylar), g'isht va cherepitsa ishlab chiqarishda foydalaniladigan g'isht-cherepitsa xom ashyolari mavjud bo'lgan[5, – 17-22 b.]. Hududdan olinadigan mana shunday tog'-kon, qurilish hamda kimyo sanoati uchun muhim bo'lgan materiallar nafaqat O'zbekiston SSR balki butun SSSR davlati xalq xo'jaligi tizimida o'z o'rniga ega bo'lgan.

Umuman olganda O'zbekiston SSRning eng olis hududlaridan biri bo'lgan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni mamlakatda hajm jihatdan katta qismni egallasada aholi soni kam bo'lgan tabiiy resurslari ayniqsa tabiiy gaz va qurilish materiallariga boy bo'lgan. Sobiq SSSR davlati besh yillik davlat dasturlari asosida iqtisodiy rayon hududidagi gaz zaxiralarini o'zlashtirish orqali mamlakatning shimolidagi chekka hududlarini ham gaz bilan ta'minlashga harakat qilgan. Tog'-kon va qurilish materiallarini olib ketishda esa temir yo'llardan samarali foydalanilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mamajonov M. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. – Toshkent: 2019. Cho'lpon, – 312 b.
2. O'zbekiston tarixi (Xorazm tarixi) XI jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 505 b.
3. Акрамхўжаев А. Бухоро – Урал. Тошкент. Ўзбекистон. 1964. – 41 б.
4. Асанов Г.Р., Набихонов М. Ўзбекистон ССРнинг иқтисодий ва социал географияси. – Тошкент. Ўқитувчи. 1984. – 234-235 б.
5. Аҳмедов Э.А., Фатахов Е.Н. Битмас-туганмас бойликлар ўлкаси. – Тошкент: 1967. –17-22 б.
6. Жўракулов О. Кудратли энергия манбаи. – Тошкент. Ўқитувчи, 1982. – 131-134, 141 б.
7. Мирзаакбаров Р., Алиев Т. Ўзбекистон тарихий гази. – Тошкент: Ўзбекистон, 1974. – 7, 13 б.
8. Нормухаммедов М. Ўзбекистоннинг ерости бойликлари – халқ хизматида. – Тошкент. Ўзбекистон. 1985. – 19-20 б.
9. Ражабов Қ. Ўзбекистон XX асрда (1939 – 2000). 2 жилд. – Тлшкент: Фан, 2024. – 248 б.
10. Савченко П.К., Буторин А.О. Ўзбекистон газ саноати. – Тошкент: 1959. – 6, 16-18 б.
11. Экономический районы УзССР. (редактор Ахунов И.). – Тошкент. 1957. – С. 35, 36.

UO'K 93/94

JADIDCHILIK DAVRIDA YARATILGAN ONA TILI DARSliklari VA QO'LLANMALARI TAVSIFI

S.M. Ro'zimurodova, magistrant, O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Samarqand.

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida jadidchilik harakati davrida yaratilgan ona tili darsliklari va o'quv qo'llanmalari tahlil qilinadi. Jadid ma'rifatchilari tomonidan yozilgan “Adibi avval”, “Adibi soniy”, “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim” kabi darsliklarning

o'ziga xos xususiyatlari, ularning maqsad va vazifalari yoritiladi. Ushbu darsliklar nafaqat o'quvchilarga ona tilini o'rgatish, balki ularni ma'naviy va ma'rifiy jihatdan tarbiyalashga ham xizmat qilgan. Jadidlar tomonidan ishlab chiqilgan o'qitish metodlari o'z davri uchun innovatsion ahamiyat kasb etgani alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: *jadidchilik, ona tili, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ma'rifatparvarlik, usuli jadid.*

Аннотация. *В данной статье анализируются учебники и учебные пособия по родному языку, созданные в период джадидизма в конце XIX – начале XX веков. Рассмотрены особенности, цели и содержание таких учебников, как «Адаби аввал», «Адаби соний», «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», написанных джадидскими просветителями. Эти учебные пособия служили не только для обучения грамотности, но и способствовали духовному и образовательному воспитанию учеников. Особое внимание уделяется инновационным методам обучения, разработанным джадидами, которые были значимыми для своего времени.*

Ключевые слова: *джадидизм, родной язык, учебники, учебные пособия, просветительство, усули джадид.*

Abstract. *This article analyzes mother tongue textbooks and teaching aids created during the Jadidism movement at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. It highlights the distinctive features, objectives, and content of textbooks such as “Adibi Avval”, “Adibi Soniy”, “Birinch Muallim”, and “Ikkinchi Muallim” written by Jadid educators. These textbooks served not only as tools for teaching literacy but also as a means of spiritual and educational development for students. The innovative teaching methods introduced by the Jadids are emphasized as significant for their time.*

Key words: *Jadidism, mother tongue, textbooks, teaching aids, enlightenment, Usuli Jadid.*

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida milliy uyg'onish, ma'rifatparvarlik va yangilanish ruhida jadidchilik harakati shakllandi. Bu harakat vakillari xalqni savodli qilish, milliy tafakkurni rivojlantirish va zamonaviy fan-texnika yutuqlaridan foydalanishga chaqirdilar. Jadidlarning asosiy maqsadlaridan biri ona tilini o'rganishni keng yoyish va uni o'qitish jarayonini mukammallashtirish edi. Ular eski usuldagi o'qitishdan voz kechib, yangi metodlarni joriy qildilar. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ma'rifatparvar bo'lgan Ismoil G'aspirali birinchi jadid maktabiga asos soldi va o'zi tuzgan ta'lim dasturi asosida darslik tayyorladi. Shu dastur bo'yicha 40 kunda 12 ta o'quvchini savodini chiqardi. Bu usul “usuli savtiya” – harf tovushi usuli, ya'ni “usuli jadid” nomi bilan tarqaldi [1;87 b]. Jadidlar xalqni savodli qilish, milliy ongini yuksaltirish va zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish orqali yurt taraqqiyotiga hissa qo'shishni maqsad qilganlar. Ayniqsa, ona tilining o'qitilishi va uni rivojlantirish masalasi jadidlarning asosiy e'tiborida bo'lgan.

Jadid ma'rifatchilari ona tilini o'qitishda yangicha yondashuvlarni ishlab chiqdilar va bu borada bir qancha darsliklar hamda o'quv qo'llanmalar yaratdilar. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiyning “Kitobat ul-atfol”, Munavvar Qori Abdurashidxonovning “Adibi avval” va “Adibi soniy”, Abdulla Avloniyning “Birinch muallim” va “Ikkinchi muallim” kabi asarlari o'z davrida ona tilini o'rgatishda asosiy vositalardan biri bo'lib xizmat qildi. Ushbu darsliklar nafaqat savod o'rgatish, balki o'quvchilarning ma'naviy-ma'rifiy dunyoqarashini shakllantirishga ham yo'naltirilgan edi.

Jadidlar o'zbek xalqining milliy o'zligida ona tilini asosiy o'rin deb bilgan va uning o'qitilishiga barcha imkoniyatlarini safarbar qilgan. Ularning yozgan darsliklari va metodik yondashuvlari nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham tarixiy ahamiyat kasb etadi. Vatanparvar ziyolilarimizdan biri Shokirjon Rahimiy ona tilimizni rivojlantirishga beqiyos hissa qo'shgan jadidlarimizdan biridir. Olim “Sovg'alar”lar takomil qiladir” maqolasida shunday yozadi: “Bolalarning ongida milliy ruh alifbo orqali singdirilishi kerak”. O'sha davr bolalarining tayyorgarligi va tasavvurlarini hisobga olgan holda qishloq va shahar bolalariga alohida alohida “Sovg'a”, “Alifbo darsligi” kabi alifbo darsliklari yaratdi. Bundan tashqari “Grammatika ham imlo”, “Savod”, “O'zbek tili ish kitobi”, “O'zbek tili darsligi”, “Kattalar alifbosi”, “O'zbek maorifi” kabi maxsus darslik va o'quv qo'llanmalar yaratdi.

Yana bir jonkuyar ziyolimiz Qayum Ramazon olimimiz bo'lib matbuotda madaniy va til-imlo masalalariga bag'ishlanga maqolalari bilan tarixda o'chmas iz qoldirdi. Uning “Ona tili”, “O'zbek tili imlo qoidalari”, “O'zbek tili saboqligi”, “O'zbek adabiy tilining birlashgan imlosi qoidasi” kabi asarlari nashr etilgan.

Shu jumladan, yana bir ta'lim sohasiga o'z hissasini qo'shgan millatparvar jadedlarimizdan biri Abduqodir Shakuriy olimimizdir. Shakuriy faqat o'qituvchilik qilish bilangina cheklanib qolmagan, u o'z maktabi uchun darsliklar yozib, ularni o'z mablag'lari hisobiga nashr qildirgan. “Rahnamoyi savod” (“Savod chiqarish qo'llanmasi”) deb atalgan kitobi shu tariqa chop etilgan. Shakuriyning shogirdi, yozuvchi Rahim Hoshim bu kitobda so'zlar bo'g'inlarga ajratib ko'rsatilgani, kitob oxirida o'qish uchun kichik-kichik material berilganini qayd etgan.

Shuningdek bu o'rinda yana bir ziyolimiz Abdulla Avloniy ham tarix sahifalaridan o'zining bteminnat merosi bilan joy olgan. Olim 1909 – 1917-yillari maktab bolalari uchun “Birinch muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Maktab gulistoni” singari darsliklari, “Adabiyot yoxud milliy she'rlar” to'plami bir necha bor qayta bosilib chiqdi va Turkistonning juda ko'p yangi usul maktablari uchun qo'llanma bo'lib xizmat etdi.

Xuddi shuningdek, adabiyot, til, tarix sohalaridagi qator maqolalari bilan tanilgan ziyolimiz Ashurali Zohiriy bo'lib, adib 1925-yili o'zining ikki tomlik “Ruscha-o'zbekcha lug'at”ini chiqaradi. Ushbu asarda ruscha so'zlar kirill alifbosida, o'zbekcha so'zlari esa arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvida ko'rsatilgan. U Cho'lpon bilan birgalikda 1926-yili “Adabiyot parchalari” darsligini tuzib nashr ettirdi. Mazkur darslikda mumtoz adabiyot namoyandalarning tarjimai hollari, “Bobolar so'zi” rukni ostida o'zbek xalq maqollaridan misollar keltiradi. Talabalar uchun mo'ljallangan bu darslik majmua ilk darslik qo'llanmalardan edi.

O'zbek marifatparvar jadedlari milliy uyg'onish hamda ta'lim-tarbiya tizimini yangilash harakatlari bilan ajaralib turishgan. Ona tili ta'limi ham ularning asosiy e'tibor markazida bo'lishgan. Jadidchilik rahnamosi hisoblangan Abdulla Avloniyning “Birinch muallim” kitobi boshlang'ich sinflar o'quvchilari uchun ona tili va axloqiy tarbiya darsligi sifatida yozilgan. Unda o'qish va yozish mashqlari, hikoyalar, maqollar va turli topishmoqlar o'rin olgan. O'quvchilarning ma'naviyatini yuksaltirish uchun vatanparvarlik, axloqiy tarbiya g'oyalari ilgari surilgan. Yana bir darsligi “Ikkinchi muallim” (1913) bu asar “Birinch muallim” ning davomidir. Darslikda grammatik qoidalar, insho yozish mashqlari, nutq madaniyati, til boyligini oshirishga oid ko'plab vazifalar kiritilgan. Matnlar o'quvchilarning tushunishi uchun oddiy va hayotiy misollar bilan boyitilgan. Yosh tilshunos olimimiz Gulboyev Husan Shokir o'g'lining “Birinch muallim” va “Ikkinchi muallim” asarlarining jadid darsliklari orasida tutgan o'rni “maqolasida ushbu asarlarga quyidagicha izoh bildiradi: “Abdulla Avloniyning 1905-1917-yillar oralig'ida yaratilgan asarlarida didaktik prinsplarga tayanadi. Bunda asosan, fundamintal bilimning shakllanishiga katta e'tibor qaratiladi. Shuning uchun ham “Birinch muallim” darsligining tarkibida keltirilgan harflar imlosi, talaffuz me'yorlarining qonuniyatlari, “Birinch muallim” asarining mantiqiy davomi hisoblanadigan "Ikkinchi muallim" darsligida o'z ifodasini topadi. Bunda yangi usul maktablariga xos bo'lgan o'qitish tizimining bosqichma-bosqich tarzda amalga oshirilishi amaliy jihatdan o'z ifodasini topadi [2; 53,54 b].

Bu borada Munavvar Qori Abdurashidxonovning xizmatlari beqiyos bo'ldi. Uning “Adibi avval” bu darslik boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan. Kitobda ona tili asoslari, odob-axloq qoidalari, milliy qadriyatlar va o'qishga qiziqishni oshiruvchi she'rlar, maqollar, qisqa hikoyalar keltirilgan. Darslikdagi matnlar oddiy va tushunarli bo'lib, o'quvchilarning o'zlashtirishiga qulay yondashuv asosida tuzilgan. “Adibi Soniy” (1907–1908) bu darslik “Adibi Avval” ning davomi sifatida yaratilgan va undan murakkabroq matnlar hamda mashqlarni o'z ichiga oladi. O'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini rivojlantirishga e'tibor qaratilgan. Kitobda o'zbek tilidagi she'rlar, hikoyatlar, dialoglar va tarixiy lavhalar bor. Munavvar Qori ona tilini o'qitishda tovush asosidagi usulni targ'ib qilgan. Uning darsliklari nafaqat savod o'rgatgan, balki yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalagan.

Bu davrda Turkistonda ilm- fan, xususan ona tili taraqqiyoti, imlo masalalari, alifbo kitobi, milliy g'ururning ahamiyati katta bo'ldi. Yana bir ma'rifatparvar ziyoli Abdurauf Fitrat bobomizning ona tilimizning taraqqiyoti, keljagi uchun qo'shgan hissasi unutilmas, beqiyos bo'ldi. Ushbu masala

yuzasidan tatqiqot olib borgan filologiya fanlari doktori Ixtiyor Ermatovning “Jadidlik harakatida til masalalari” nomli maqolasida Fitrat haqida quyidagicha fikr bildiradi: “Turkistonda Fitrat boshchiligidagi ma’rifatparvar shaxslar ilk bor o’zbek tilini ilmiy o’rganishga kirishdi. Ular milliy til qoidalari arab yoki rus tili grammatikalari asosida emas, balki milliy tilning ichki tabiatidan kelib chiqib yaratilishi kerakligini anglaganlari sababli ham tilni tarixiy asarlar, xalq og’zaki ijodi namunalari va hududlarga xos sheva materiallari asosida o’rgana boshladilar [3; 2 b].

XX asrning 20-30-yillarida “Imlo qoidalari”ning joriy qilinishi bilan Ashurali Zohiriy tilshunosligimizga bosh harflar bilan yozish qoidalarini kiritdi va amaliyotga tatbiq etdi. Lotin yozuvi asosidagi o’zbek alifbosi tartibga solinib, bu alifbo 1939- yilda tuzildi hamda “O’zbek tili grammatikasi” darsligida berildi. Tilshunos olimning: “Jadidlar o’zbek tili kelajagini rus yoki arab yozuvi emas, balki lotin alifbosiga asoslangan yangi o’zbek alifbosi asosida ko’rishgan edi. Ayni imlo o’zbek tili tabiatiga mos tushishi haqidagi asosli qarashlarini ilgari surib, yangi o’zbek yozuvini qabul qilishda ham shu g’oyaga amal qilishgan. Ma’rifatparvar bobolarimiz til va imloga bu qadar jiddiy e’tibor berganining boisi shuki, ular ayni milliy davlatchilik tayanchi sifatida alifbo masalasini birlamchi o’rinlarda sanashardi”, - degan jumlasini o’rinli ekanini ta’kidlash lozim [3; 4 b].

Jadidlar davrida ona tili ta’limi millatni uyg’otish va uni ma’rifatga yetaklashning asosiy vositasiga aylandi. Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy kabi ziyolilar yangi usul maktablarini tashkil etib, ona tilini o’qitishda tushuntirish va amaliy mashqlar asosida o’quvchilarni o’qish, yozish hamda fikrlashga o’rgatishga e’tibor qaratdilar. Ular yaratgan darsliklar, metodik qo’llanmalar va didaktik materiallar o’zbek tilining boyligini, badiiy va ilmiy imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qildi. Jadidlar ona tilini nafaqat bilim manbai, balki milliy o’zlikni anglashning asosiy kaliti deb bildilar. Ularning bu boradagi merosi hozirgi zamon til ta’limi rivojida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Karimov R., Jo’rayev, Sh., Axmedov, B., va boshq. (2017). O’zbekiston tarixi: 9-sinf uchun darslik. Toshkent: O’qituvchi.
2. Gulboyev Husan Shokir o’g’li. “Birinch muallim” va “Ikkinchi muallim” asarlarining jadid darsliklari orasida tutgan o’rni. Zamonaviy Dunyoda Ijtimoiy Fanlar, 2(5),53-54.
3. Ermatov Ixtiyor. Jadidlik harakatida til masalalari. Jadid gazetasi, 2024-yil 18-oktyabr 43-soni.
4. Xurramov Mansur Musurmon o’g’li, Pardayeva Mohinur Sobirjon qizi. Abdulla Avloniyning “Birinch muallim”, “Ikkinchi muallim” asarlarida tarbiya masalasi. International Consortium on Academic, Trends on Education and Science – 2021
5. Yo’ldosheva Mohidil Sobirjon qizi “Abdulla Avloniy chin ma’noda muallim”. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS) - 2022

UDC 913.1/913.8

POST-WORLD WAR II TRANSPORT MANAGEMENT REFORMS

L.Yu.Ruzieva, independent researcher, Chirchik State Pedagogical University, Chirchik

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada II jahon urushidan keyin O’zbekiston Respublikasida transport sohasidagi o’zgarishlar transport sohasidagi rivojlanishlar va ularning O’zbekiston respublika ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta’siri ko’rsatilgan, shuningdek ravon yo’llar qurishlari va avtomobil transportida yuk va yo’lovchi tashish hajmining o’sishiga to’xtab o’tilgan. Ushbu maqolada yuk va yo’lovchi tashish hajmining o’sishiga jadvallar asosida ochib berilgan.

Kalit so’zlar: O’zbekiston, transport, avtotransport, avtomobil sanoati, transport yo’llari, avtomobil saroylari, jamoat transporti.

Аннотация. В данной научной статье отражены изменения в транспортной сфере в Республике Узбекистан после II Мировой войны, развитие транспортной отрасли и их влияние на социально-экономическую жизнь Республики Узбекистан, а также остановка на строительстве гладких дорог и росте грузопассажирских перевозок автомобильным транспортом. В данной статье приведены графики роста грузовых и пассажирских перевозок.

Ключевые слова: *Узбекистан, транспорт, автотранспорт, автомобильная промышленность, автомобильные дороги, автомобильные дворцы, общественный транспорт.*

Abstract. *This scientific article shows developments in the field of transport in the Republic of Uzbekistan after World War II and their impact on the socio-economic life of the Republic of Uzbekistan, as well as the construction of smooth roads and the growth of freight and passenger traffic in the Republic of Uzbekistan. This article reveals the growth of freight and passenger traffic on the basis of tables.*

Keywords: *Uzbekistan, transport, motor transport, automobile industry, transport routes, car palaces, public transport.*

Introduction. Despite the fact that during the war no bombs and shells came to the peaceful land of Uzbekistan, the war left grave consequences. But the hardworking, drunk on the human spirit, withstood all the troubles. After the end of the war, a new burden fell on the people, all the forces and opportunities for the transition of the economy to the path of peaceful construction, restoration and development of the national economy, indicated in the fourth five-year plan, were mobilized. There was also a lot of work in the transport sector. Road transport of the Republic of Uzbekistan has undergone dramatic changes. In 1945, it was renamed the Ministry of Road Transport of the Uzbek SSR. In 1946, its structure was changed. Instead of the previous 17 hardware divisions, only 8 departments were transformed, in particular, administrative, planning, automotive, financial, operational, administrative and working departments and the operational part [1]. These changes played an important role in the development of the national economy and cities.

Results and discussion. As human well-being increases, so does the need for transportation. As countries and their cities develop, so will public transport. In most cases, public transport does not cover its costs, but its development corresponds to the level of urban development.

Since the post-war years, the automotive industry of Uzbekistan has developed rapidly, taking into account cargo, cars and buses produced in the USSR. In just three years (1945-1948), Uzbekistan received 9548 new trucks. The fleet of the republic has tripled [1].

By the decision of the Council of Ministers of the USSR in 1947, the capital of Uzbekistan Tashkent was provided with 30 buses, 16 trolleybuses, 5 tram cars and 75 trucks, including 10 dump trucks [3].

If before the war the coefficient of use of public vehicles was 0.21, then in 1946 it increased to 0.48, and in 1950 - to 0.51. " [4].

Thus, due to the fact that transport has become an intermediary and consumer, the production of industrial and agricultural products is increasing from year to year, respectively, the volume of construction of flat roads and cargo transportation by road began to increase.

Along with the development of the motor transport industry, road works were also carried out at an accelerated pace. In 1953, the length of paved roads in the republic reached 6.5 thousand km (1.8 thousand km compared to 1940).

The length of road transport and stone roads in the republic in 1946-1950 significantly exceeded the pre-war level and paved the way for faster development in subsequent years.

To intensify work in this area, it was decided to combine vehicles and the road construction industry. By decree of the Presidium of the Supreme Council of the Uzbek SSR of May 26, 1953 No. 520, the Ministry of Motor Transport of the Republic was transformed into the Ministry of Road and Transport Economy of the Uzbek SSR. [6]. Since September 1953, the ministry was renamed the Ministry of Transport and Highways of the Uzbek SSR. [7].

In 1959-1965, the increased freight turnover was mainly due to the efficient use of new cars and existing fleets. [8]. An important role in improving the use of fleets was played by the widespread use of centralized cargo transportation and dispatch control of the operation of linear vehicles.

The advantage of centralized cargo transportation is manifested in an increase in the volume of cargo transportation. If in 1955 9.0 million tons of cargo were transported in the republic in a

centralized way, then in 1958 24.4 million tons were transported and the volume of cargo transshipment increased 2.7 times. [9].

The impact of improved freight transportation on freight turnover can be seen as follows:

1- table

The improvement of cargo transportation in the period from 1960 to 1967 influenced cargo turnover

Indicator	1960	1967	Change	
			Tons	Percentage
Freight carried (mln t)	205 306,0	413 691,00	208 385,00	201,5%
Freight turnover (mln t-km)	2 757,00	6 634,00	3 877,00	240%

Between 1960 and 1967, there was a significant increase in both freight volume and freight turnover in the country's transport system. These trends reflect a rise in economic activity, an expansion of production capacity, and improvements in transport infrastructure.

In 1960, the total volume of freight transported across the country amounted to 205.3 million tons, while by 1967, this figure had reached 413.7 million tons. This represents an increase of 208.4 million tons or 201.5%. Such a sharp rise indicates a considerable expansion of the technical and organizational capabilities of the transport and logistics system. During the Soviet period, there was notable growth in various sectors, particularly heavy industry, the oil and gas sector, metallurgy, and agricultural production. As a result, demand for freight transport rose significantly. Additionally, the expansion and modernization of railway and road networks played a crucial role in facilitating this growth.

Freight turnover also showed a marked positive trend. In 1960, total freight turnover amounted to 2,757 million ton-kilometers, increasing to 6,634 million ton-kilometers by 1967. This reflects an increase of 3,877 million ton-kilometers, or 240%. Notably, the growth rate of freight turnover outpaced the growth in freight volume ($240\% > 201.5\%$), indicating not only an increase in the quantity of goods transported but also that goods were being transported over longer distances. This suggests stronger interregional integration within the economy, closer ties between central and peripheral areas, and more intensive movement of raw materials and products across the national territory. The growth in freight volume and turnover between 1960 and 1967 not only signifies improved efficiency in the transportation sector but also highlights a period of rapid industrialization in the national economy. These developments were closely linked to infrastructure expansion, growing interregional economic connectivity, and deepening cooperation among production sectors.

In the postwar years, the sphere of motor transport developed dynamically in our country. This is due to the opening of new routes, the expansion of small and small car farms, improved driver skills, increased quality roads and efficient use of road transport.

Now let's consider the indicators of the development of public transport in Uzbekistan:

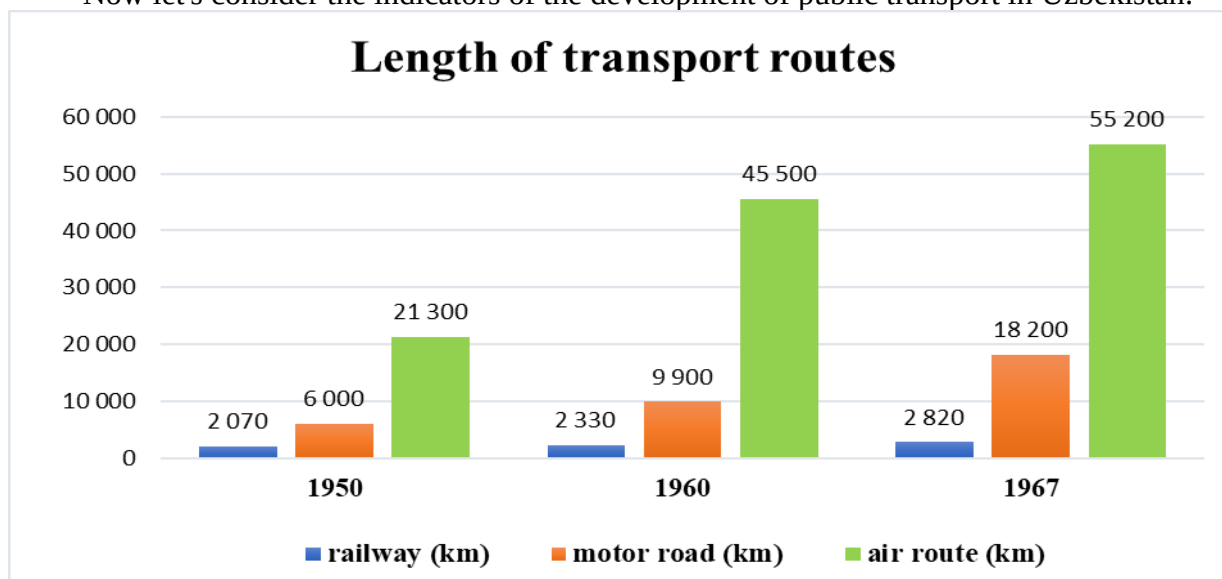

Fig.1. Length of transport routes

The provided image shows the growth of transport infrastructure in terms of railways, roads, and airways in the years 1950, 1960, and 1967. Railways witnessed an increase of 260 km (12.5%) between 1950 and 1960, followed by a more significant growth of 490 km (21%) from 1960 to 1967. It is evident that the growth rate accelerated in the years following 1960. The growth of roads was particularly rapid. From 1950 to 1960, there was an increase of 3,900 km, which equates to a remarkable 65% growth. The years between 1960 and 1967 saw an even greater expansion, with an increase of 8,300 km. In the aviation sector, between 1950 and 1960, a substantial growth of 24,200 km (113.4%) was observed, linked to the development of aviation. However, from 1960 to 1967, the growth rate slowed down, reaching an increase of 9,700 km (21.4%).

Overall, the data presented in the image illustrate the significant growth of transport infrastructure and important changes within the transport sector.

Conclusions. So, in the post-war period, a period of accelerated development began on the republic's automobile transport, automobile palaces were enriched with new cars, new automobile transport routes were created. As a result, the demand of the national economy for freight and passenger transportation has become more satisfactory. This can be confirmed in the above tables, which provide figures for all sectors of transport.

It follows from this that in connection with the development of the national economy, the transport sector also continued to develop. At the same time, the role of qualified personnel should be emphasized.

REFERENCES:

1. Akhmetova L. (and others) Transport of Uzbekistan in 70 years -Tashkent: Labor, 1991.-77 p.
2. "Pravda Vostok" newspaper, issue of July 8, 1947. -4 p.
3. Khojayev S. Automobile transport of Uzbekistan - Tashkent. Publishing house of KP Mk of Uzbekistan, 1969.-19 p.
4. Yusupov S. Passenger transport in Uzbekistan - Tashkent. Uzbekistan, 1975.- 18 p.
5. Siddiqnazarov K.M. Automobile transport of Uzbekistan in the past and years of independence - Tashkent: Islamic University. 2001.-162 p.
6. Akhmetova L. (and others) Transport of Uzbekistan in 70 years -Tashkent: Labor, 1991.-96 p.
7. regions.uz
8. yuz.uz
9. mineconomy.uz

UO'K 314.908.719

QORAQALPOG'ISTONDA QISHLOQLARNING O'ZGARISHI: AN'ANAVIY TUZILISHDAN SOVET MODELLARIGA O'TISH

D.I. Shamshetdinova, mustaqil tadqiqotchi, Nukus davlat pedagogika instituti, Nukus.

Annotatsiya. Maqolada 1960-1980-yillarda Qoraqalpog'iston qishloq aholi punktlarining modernizatsiya jarayonlari tahlil etilgan. Sovet davrida qishloq infratuzilmasini yaxshilash, kolxoz va sovxoz posyolkalarini tashkil etish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar bayon qilingan. Ushbu jarayonda qishloq aholisini kichik xutorlardan obodonlashtirilgan yirik posyolkalarga ko'chirish, namunaviy uy-joy loyihalarini ishlab chiqish va ijtimoiy infratuzilma obyektlarini qurish muhim o'rin tutgan. Shuningdek, maqolada urbanizatsiya dasturlarining qiyinchiliklari, jumladan, moliyalashtirish yetishmovchiligi, tabiiy-iqlim sharoitlari va qurilish resurslarining taqchilligi kabi omillar ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Qoraqalpog'iston, qishloq aholi punktlari, posyolka, xutor tizimi, an'anaviy uylar

Аннотация. В статье анализируются процессы модернизации сельских поселений Каракалпакии в 1960-1980-е годы. Намечались мероприятия, предпринятые в советское время по улучшению инфраструктуры села, созданию колхозных и совхозных поселков. Важное место в этом процессе занимало переселение сельского населения из небольших хуторов в крупные благоустроенные поселки, разработка типовых жилищных проектов, строительство объектов социальной инфраструктуры. В статье также анализируются

трудности программ урбанизации, включая такие факторы, как нехватка финансирования, природно-климатические условия и дефицит строительных ресурсов.

Ключевые слова: *Каракалпакстан, сельские поселения, поселок, Хуторская система, традиционные дома*

Abstract. *The article analyzes the processes of modernization of rural settlements in Karakalpakstan in the 1960s and 1980s. The measures taken during the Soviet period to improve the infrastructure of the village and create collective and state farm settlements have been outlined. An important place in this process was occupied by the resettlement of the rural population from small farms to large well-maintained settlements, the development of standard housing projects, and the construction of social infrastructure facilities. The article also analyzes the difficulties of urbanization programs, including such factors as lack of financing, climatic conditions and shortage of building resources.*

Key words: *Karakalpakstan, rural settlements, settlement, Khutor system, traditional houses*

1960-1980-yillarda Qoraqalpog‘istonda qishloq aholi punktlarining transformatsiyasi va modernizatsiyasi hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim bosqichni tashkil etdi. Bu davrda an’anaviy qishloq joylashuvi va arxitekturasini jiddiy o‘zgarishlarga uchrab, Sovet modernizatsiya siyosati doirasida yangi infratuzilmalar vujudga keldi.

1960-yillarda qoraqalpoq aholi punktlarining an’anaviy tashqi qiyofasi ko‘p jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarini saqlab qolgan. Qishloq aholi punktlari bir-biridan uzoqda joylashgan paxsa devorli uylar bilan ajralib turgan. Odatda, qishloqning markaziy qismi jamoat binolaridan iborat bo‘lgan.

Biroq, kolxozlarning tashkil etilishi barobarida qoraqalpoq qishloqlarini qayta tashkil etish jarayonlari asta-sekin boshlandi. Masalan, Chimboy tumanidagi Oxunboboyev nomli kolxoz misolida biz qishloq aholi punktlarini o‘zgartirish jarayonlarini kuzatishimiz mumkin. 1939 yilda bu yerda qishloq aholi punktlarini yangi rejalashtirish va qurilish ishlari boshlangan. Chimboy tumani yer va suv organlari tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi yerlari markazida ko‘kalamzorlashtirilgan kolxoz posyolkalarini tashkil etish nazarda tutilgan edi. Ushbu posyolkalarda ariqlar bilan o‘ralgan ko‘kalamzorlashtirilgan ko‘chalar bo‘ylab jamoat, xo‘jalik va madaniy muassasalar, shuningdek kolxozchilarning uy-joylari va tomorqa uchastkalari oqilona joylashgan edi [1, 46].

XX asrning birinchi choragida Chimboy tumanida kichik paxsa uylar (tam) eng keng tarqalgan bo‘lib, ularda bir tom ostida turar joy va molxona joylashgan. Bunday uylar to‘rtburchak shaklda rejalashtirilgan bo‘lib, undagi yo‘lak (dáliz) orqali ham turar joy qismiga, ham molxonaga kirish amalga oshirilgan. Dalizning har ikki tomonida joylashgan turar-joy binolari odatda mehmonlar xonasiga (miymanxana) va oshxonaga (asxana) bo‘lingan bo‘lib, bu erda oilaning butun hayoti davom etgan.

Hovlilar ichida xo‘jalik binolari, omborxonalar va yozgi oshxonalar joylashgan. Turar joylar mahalliy tabiiy materiallardan tayyorlangan erkaklar va ayollar uchun alohida xonalarga ega bo‘lgan an’anaviy rejalashtirish bilan ajralib turgan. Uylarning jihozlari kigiz, bo‘yra, yostiq va sandiqlardan iborat bo‘lgan. Shu bilan birga, bu davrda modernizatsiyaning dastlabki belgilari ham namoyon bo‘la boshladi – ko‘p qavatli uylar, bolalar bog‘chalari, klublar paydo bo‘ldi, shuningdek, yangi qurilish texnologiyalari va materiallari joriy etildi, aholi punktlari elektrlashtirildi va obodonlashtirildi [2, 329].

1950-60-yillarda hokimiyat Qoraqalpog‘iston qishloq aholisini kichik xutor qishloqlaridan kattaroq, obodonlashtirilgan posyolkalarga ko‘chirish bo‘yicha faol siyosat olib bordi. Qishloq aholi punktlarini modernizatsiya qilish bo‘yicha ushbu kompaniya sovet hokimiyatining qishloq aholisining yashash va maishiy sharoitlarini yaxshilash bo‘yicha keng ko‘lamli dasturining bir qismi edi.

Bu ish urushdan oldingi yillardayoq boshlangan edi. Urush yillarida xutor tipidagi qishloqlarni qayta tashkil etish va zamonaviy posyolkalarni tashkil etish ishlari to‘xtatildi. Arxiv hujjatlariga ko‘ra, ular 1947-yilga kelib ham qayta tiklanmagan. Bu esa yerdan foydalanish va kolxoz turmushini tashkil etishda jiddiy muammolarni keltirib chiqardi. Kolxozchilarning barcha jamoa dalalarida

joylashgan tomorqa uchastkalari ijtimoiy mehnatni va kolxoz hayotini to'g'ri tashkil etishga to'sqinlik qilardi.

Modernizatsiya qilingan posyolkalarga birinchi navbatda, 1945-yilgi suv toshqinidan zarar ko'rgan qishloq va tumanlar aholisini ko'chirishga qaror qilindi. Xutorlardan 5000 kolxoz hovlilarini kolxoz posyolkalariga ko'chirish, yangi kolxoz posyolkalarini birinchi navbatda 1945-yil toshqinidan zarar ko'rgan aholi yashaydigan Qorao'zak, Xo'jayli va Qo'ng'iro't tumanlarida amalga oshirish nazarda tutilgan edi. Biroq bu ishlar qiyinchilik bilan olib borildi. Kolxoz posyolkalarini rejalashtirishni tiklash hamda ko'chirish va qurilishni tashkil etish bo'yicha ishlarni amalga oshirishda yordam berish uchun Qoraqalpog'iston Respublikasiga muhandis-yer tuzuvchilar va texnik-quruvchilar guruhi yuborildi [3, 20].

Obodonlashtirilgan kolxoz posyolkalarini barpo etish borasidagi bu tadbirlar yerlardan oqilona foydalanishni yo'lga qo'yish va jamoa xo'jaligini mustahkamlashga yordam berishi lozim edi.

Sovet davlatining qishloq aholisini yangi, obodonlashtirilgan posyolkalarga ko'chirish bo'yicha ulkan rejalarga qaramay, Qoraqalpog'istonda bunday aholi punktlarini qurish va obodonlashtirish jarayoni nihoyatda sust kechdi. Buning asosiy sabablari moliyalashtirish va moddiy resurslarning surunkali tanqisligi, shuningdek, agrar mintaqada malakali qurilish xodimlarining yetishmasligi edi. Bundan tashqari, qurg'oqchil Orolbo'yining murakkab tabiiy-iqlim sharoiti, suv va uy-joy qurish uchun yaroqli yerlarning yetishmasligi qo'shimcha qiyinchiliklar tug'dirdi. Ko'pincha yangi posyolkalar qurilish me'yorlarini qo'pol ravishda buzgan holda barpo etilar va zarur infratuzilma bilan ta'minlanmas edi. Bularning barchasi qishloq aholisining ko'pincha hukumat tomonidan taklif qilingan obodonlashtirilmagan uylarga ko'chib o'tishdan bosh tortishiga va sovet urbanizatsiya dasturini amalga oshirishni murakkablashtirgan holda, o'zlarining an'anaviy uylarida yashashda davom etishiga olib keldi.

Bu muammo 1970-yillarda ham dolzarbligicha qoldi. Arxiv hujjatlaridan ko'rinib turibdiki, bu muammoni hal qilishga urinishlar bo'lgan. Xususan, hokimiyat mahalliy iqlim sharoitlari, aholining demografik tarkibi va mavjud qurilish materiallaridan foydalanishni hisobga olgan holda turar-joy binolarining eng tejamkor namunaviy loyihalarini tanlashga intildi. Shuningdek, kolxoz va sovxoz posyolkalarining bosh reja va sxemalarga muvofiq to'g'ri qurilishi ustidan ham nazorat olib borildi. Loyiha tashkilotlari bilan hamkorlikda yakka tartibdagi quruvchilarga Qoraqalpog'iston ASSR qishloq joylariga mos keladigan va O'zbekiston SSR Davlat qurilish qo'mitasi bilan kelishilgan turar-joy binolarining namunaviy loyihalari tavsiya etildi. Shunday qilib, hujjatlarda qishloq aholi punktlarini obodonlashtirish, shu jumladan, mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda uy-joy qurilishini turlarga ajratish bo'yicha olib borilayotgan ishlar aks ettirilgan. Biroq bu chora-tadbirlar Qoraqalpog'iston qishloq aholisi uchun yangi obodonlashtirilgan posyolkalar barpo etish sur'atlarini keskin tezlashtira olmadi [4, 113].

Yangi qishloq posyolkalarini rejalashtirish va qurish bo'yicha uzoq muddatli sa'y-harakatlarga qaramay, bu vazifalar hali ham yetarlicha hal etilmagan edi. Muammoni hal qilish uchun Qoraqalpog'iston ASSRda tumanni rejalashtirishning kompleks loyihalari ishlab chiqildi, ular avtonom respublikada aholi punktlarini keyinchalik loyihalash va qurish uchun asosiy hujjatlarga aylandi. Bundan tashqari, Qoraqalpog'iston ASSR qishloq aholi punktlarini qurishning maxsus Qoidalari, tuman arxitekturasini to'g'risidagi Nizom, shuningdek, qishloq aholi punktlarini rejalashtirish va qurish loyihalarini ishlab chiqish bo'yicha Yo'riqnoma ishlab chiqildi va tasdiqlandi. Ushbu me'yoriy hujjatlar qishloq aholi punktlarini rivojlantirishga yanada tizimli va tartibli yondashuvni ta'minlashi kerak edi.

1968 yildan 1975 yilgacha bo'lgan davrda kolxoz va sovxoz posyolkalari uchun 260 ta bosh reja, 55 ta namunaviy uy-joy loyihalari va respublikaning turli iqlim zonalariga moslashtirilgan 75 ta jamoat va madaniy-maishiy binolar loyihalari ishlab chiqilgan [5, 390]. Shunday qilib, Qoraqalpog'istonda qishloq joylarda uy-joy qurilishi sur'atlarini jadallashtirish va sifatini oshirish uchun mahalliy xususiyatlarni hisobga olgan holda qishloq aholi punktlarini rejalashtirish va qurish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

1971-1975-yillarda Qoraqalpog'iston ASSR qishloq joylarida ko'plab yangi ijtimoiy infratuzilma obyektlari barpo etildi. Xususan, 219,5 ming kv.m. uy-joy maydoni, umumta'lim

maktablarida 575,1 o'quvchi o'rni, maktabgacha ta'lim muassasalarida 4785 o'rin, kasalxonalarda 200 koyka, shuningdek, klublar, kinoteatrlar va madaniyat uylarida 1400 ming o'rin qurildi. Bundan tashqari, ko'plab maishiy kombinatlar, savdo, kommunal va boshqa obyektlar barpo etildi. Qishloq joylarda bunday keng ko'lamli uy-joy va fuqarolik qurilishi davlatning ijtimoiy infratuzilmani kompleks rivojlantirish va Qoraqalpog'iston qishloq aholisining turmush sharoitlarini yaxshilash borasidagi faol sa'y-harakatlaridan dalolat beradi.

Ayniqsa, Beruniy tumanidagi "Leninizm", Amudaryo tumanidagi "Krupskaya" kabi ilg'or kolxozlar, shuningdek, Xo'jayli tumanidagi "Amudaryo", Qo'ng'iro't tumanidagi Ilich nomli sovxozlarning xutor tizimini rejali ravishda tugatish va yangi turar-joy posyolkalarini kompleks qurish borasidagi tajribasi diqqatga sazovordir. So'nggi ikki yil ichida xutorlardan ushbu obodonlashtirilgan kolxoz va sovxoz posyolkalariga 406 ta xo'jalik ko'chirib keltirildi. Ushbu tajriba Qoraqalpog'istonda qishloq aholisini joylashtirish dasturini amalga oshirishning ijobiy namunasi sifatida qaralishi mumkin [5, 390].

Yangi qishloq posyolkalaridagi uylarning ichki ko'rinishi zamonaviy, takomillashtirilgan rejaviy yechimlari bilan ajralib turardi. Oddiy qishloq uyi ikki-uch yashash xonasi (ojire), omborxona, dahliz (dáliz), shiypun (shertek) dan iborat bo'lgan. Bunday uylarda kamida uch-to'rtta deraza o'rni o'rnatilgan bo'lib, ular ichki xonalarning yaxshi tabiiy yoritilishini ta'minlagan.

Muhim jihati shundaki, imoratning turar joy qismi molxona kabi xo'jalik inshootlaridan butunlay ajratib qo'yilgan. Bu yashash qulayligi va gigiyenasini oshirish imkonini berdi. Yashash xonalari ikki asosiy turdagi pechlar o'rnatilgan: an'anaviy cho'zilgan to'rtburchak shaklidagi pechlar, shuningdek, zamonaviyroq kvadrat tarhli pechlar. Oxirgi tipdagi pechlar kolxoz aholisi o'rtasida keng tarqalgan, chunki ular kamroq joyni egallagan, o'rnatish oson bo'lgan va eski tipdagi pechlarga qaraganda xonalarni samaraliroq va tezroq isitishni ta'minlagan [2, 333].

Shunday qilib, Qoraqalpog'istondagi yangi qishloq uylari an'anaviy elementlarni yanada oqilona rejalashtirish va muhandislik echimlari bilan uyg'unlashtirgan holda o'sha davr uchun dolzarb bo'lgan qulaylik, funkcionallik va samaradorlik talablariga javob berdi.

Xulosa qilib aytganda, 1960-1980-yillarda Qoraqalpog'istonning qishloq joylarida ijtimoiy infratuzilma obyektlarini qurish bo'yicha keng ko'lamli dastur amalga oshirildi. Ushbu faoliyat qishloq aholisi hayotini kompleks rivojlantirish va modernizatsiya qilishga qaratilgan edi.

Ko'plab turar-joy binolari, maktablar, bolalar bog'chalari, kasalxonalar, klublar va boshqa muhim inshootlar barpo etildi. Xutorcha joylashtirish tizimini tugatish va obodonlashtirilgan qishloq posyolkalarini barpo etish bo'yicha tizimli ishlar olib borgan ilg'or kolxozlar va sovxozlarning tajribasi alohida e'tiborga loyiqdir.

Yangi uylarning ichki joylashuvi ham qulaylik va funkcionallikning zamonaviy talablariga javob berdi. Uylar izolyatsiyalangan turar-joy va xo'jalik zonalariga bo'lingan, takomillashtirilgan pech isitish tizimlari va yetarli tabiiy yorug'lik bilan jihozlangan.

Shunday qilib, Qoraqalpog'istonning qishloq joylarida ijtimoiy infratuzilmaning keng ko'lamda qurilishi dehqonlarning hayot sifatini yaxshilash, ularning yashashi va madaniy-maishiy xizmat ko'rsatishi uchun yanada qulay sharoitlar yaratish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi. Bu o'zgarishlar ko'rib chiqilayotgan davrda qishloqning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga yordam berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Жданко Т.А. Быт каракалпакского колхозного аула (Опыт этнографического изучения колхоза им. Ахунбабаева Чимбайского района Каракалпакской АССР) // Советская этнография. 1949, № 2. С. 35-58.
2. Шалекенов У. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем // ТХАЭЭ, вып.3. М. 1958. С. 269-272.
3. Qoraqalpog'iston Respublikasi Markaziy davlat arxivi. ф.Р-551, оп.1, ед.хр.6257, л.20.
4. QR MDA. ф.Р-322, оп.1, ед.хр.3215, л.113.
5. QR MDA. ф.Р-322, оп.5, ед.хр.53, д.3, л.390.

NODIR DEVONBEGI XONAQOHI: TARIXIY-ME'MORIY OBIDA SIFATIDAGI O'RNI

G.V.Srojeva, o'qituvchi, Osiyo Xalqaro Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVII asr Buxoro xonligining yirik davlat arbobi Nodir Devonbegi tomonidan barpo ettirilgan xonaqohning qurilish tarixi o'rganiladi. Xonaqoh qurilishining siyosiy, diniy-ma'naviy omillari tahlil qilinib, bino me'moriy xususiyatlari va san'atshunoslik jihatidan yoritiladi. Shuningdek, uning Labi-Hovuz ansambli tarkibidagi o'rni va zamonaviy ahamiyati ham tadqiq etiladi. Maqolada tarixiy manbalar, me'moriy tahlillar hamda sharq madaniyatidagi tasavvufiy qarashlar asosida ilmiy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: Nodir Devonbegi, xonaqoh, Buxoro xonligi, Labi-Hovuz, me'morchilik, simurg' qushi, tasavvuf, islom san'ati, devonbegi, tarixiy obida.

Аннотация. В статье рассматривается история строительства ханако, построенной выдающимся государственным деятелем Бухарского ханства XVII века Нодиром Девонбеге. Анализируются политические, религиозные и духовные факторы, влияющие на строительство ханако, освещаются архитектурные особенности здания и история искусства. Также изучается его место в ансамбле Ляби-Ховуз и его современное значение. В статье делаются научные выводы, основанные на исторических источниках, архитектурном анализе и мистических воззрениях в восточной культуре.

Ключевые слова: Нодир Девонбеге, ханако, Бухарское ханство, Ляби-Ховуз, архитектура, птица Симург, мистицизм, исламское искусство, Девонбеге, исторический памятник.

Abstract. This article studies the history of the construction of the khanaqoh, built by the great statesman of the 17th century Bukhara Khanate, Nodir Devonbegi. The political, religious and spiritual factors of the construction of the khanaqoh are analyzed, and the architectural features of the building and art history are highlighted. Its place in the Labi-Hovuz ensemble and its modern significance are also studied. The article draws scientific conclusions based on historical sources, architectural analyses, and mystical views in Eastern culture.

Keywords: Nodir Devonbegi, khanaqoh, Bukhara Khanate, Labi-Hovuz, architecture, simurgh bird, mysticism, Islamic art, devonbegi, historical monument.

Nodir Devonbegi xonaqohi — O'zbekiston hududi, xususan Buxoro shahri, Sharq sivilizatsiyasi rivojida beqiyos rol o'ynagan. Bu qadimiy shaharda joylashgan ko'plab tarixiy obidalar orasida Nodir Devonbegi xonaqohi alohida o'rin egallaydi. XVII asr boshlarida barpo etilgan ushbu xonaqoh nafaqat diniy-ma'naviy hayot markazi, balki nodir me'moriy yodgorlik sifatida ham diqqatga sazovor hisoblanadi. Xonaqohning qurilishi, uning me'moriy jihatlari, madaniy-ma'naviy ahamiyati va bugungi kundagi holati maqolaning asosiy mazmunini tashkil etadi.

XVII asr boshlarida Buxoro xonligi o'z siyosiy va madaniy yuksalish davrini boshdan kechirayotgan edi. Bu davrda davlat ishlarida faol ishtirok etgan va katta mavqega ega bo'lgan arboblardan biri bu Nodir Devonbegi edi. U asosan Imomqulixon (1611–1642) hukmronligi davrida davlat amaldori — devonbegi (ya'ni vazir) lavozimida faoliyat yuritgan.

Devonbegi sifatida Nodir boylik, obro'-e'tibor va siyosiy kuchga ega bo'lib, o'zining homiyligi ostida bir qancha yirik me'moriy inshootlar, jumladan, xonaqoh, madrasa va hovuzlar barpo ettirgan.

Nodir Devonbegi xonaqohining qurilishi bir vaqtning o'zida siyosiy va diniy-ma'naviy maqsadlarni ko'zlagan. Bunday obidalar qurish amaldorlar uchun xalq orasida obro' qozonish va xon oldida sadoqat ko'rsatish vositasi bo'lgan [1].

Nodir Devonbegi xonaqohi Buxoro shahrining markazida, mashhur Labi-Hovuz majmuasi tarkibida joylashgan. Bu majmua quyidagilardan iborat:

- Nodir Devonbegi madrasasi
- Nodir Devonbegi xonaqohi
- Labi-Hovuz (suv havzasi)
- Xo'ja Nishon madrasasi

• Qurilgan yili: 1620-yillar atrofida (rasman 1622 yil deb ko'rsatiladi)

• Nodir devonbegi xonaqohni sayyohlar va darveshlar yashashi uchun mo'ljallab qurgan. Dastlab madrasa deb qurilgan bo'lsa-da, keyinchalik xonaqoh sifatida faoliyat ko'rsatgan.

Xonaqoh – bu musulmon tasavvufiy an'alarida darveshlar, sufiylar va sayohatchilar vaqtincha yashashi uchun mo'ljallangan diniy bino hisoblanadi. U yerda diniy ta'lim, zikrlar, suhbatlar o'tkazilgan.

Sharq musulmon mamlakatlarida "xonaqoh" termini sufiylik tariqatlariga mansub bo'lgan darveshlar va sayohatchilar uchun mo'ljallangan diniy-ma'rifiy maskan ma'nosida ishlatiladi. Bunday joylar, odatda, zikr, suhbat, ibodat va ruhiy kamolot uchun xizmat qilgan. Xonaqohlar masjid, madrasa yoki ribotlardan farqli o'laroq, ko'proq ruhiy va axloqiy tarbiyani o'z ichiga olgan, tasavvufiy hayot tarzining asosiy markazlaridan biri bo'lgan.

Me'moriy jihatdan xonaqoh madrasaga o'xshaydi, lekin unda ta'lim berish uchun darsxonalar bo'lmagan old fasadida yuqori peshtoq, ikki yonida minorachalar, va ichki hovli mavjud. Bino g'ishtdan qurilgan va Buxoro uslubidagi bezaklar bilan ziynatlangan.

Peshtoqdagi naqsh va yozuvlar, rangli sirli koshinlar binoga o'ziga xos go'zallik bag'ishlaydi. Xonaqoh peshtoqida afsonaviy simurg' qushlarining tasvirlari aks etgan – bu islom me'morchiligida kam uchraydigan hodisa.

Bunday hayvonot tasvirlari O'rta Osiyo me'morchiligida nodir holatlardan hisoblanadi. Bu esa uning san'at va madaniyat tarixidagi o'rni yanada alohida ekanini ko'rsatadi. Nodir Devonbegi xonaqohi YUNESCO merosi ro'yxatiga kiritilgan Buxoro tarixiy markazining muhim qismi hisoblanadi. Hozirgi kunda bu joy Buxoroning mashhur turistik obidasi bo'lib, yurtimiz va xorijdan kelgan mehmonlar tashrif buyurishadi. Ba'zan bu yerda san'at ko'rgazmalari, madaniy tadbirlar, va xalq amaliy san'ati yarmarkalari ham o'tkaziladi.

Nodir Devonbegi xonaqohi o'zining betakror me'moriy yechimi bilan ajralib turadi. Bino Buxoro me'morchiligi maktabi an'alariga sodiq holda barpo etilgan bo'lib, peshtoq, minorachalar, rangli koshinlar va ichki hovlidan iborat.

Fasadlar rangli sirli koshinlar bilan bezatilgan, ichki hovli esa hushmanzara ko'rinishga ega.

Xonaqohlar asosan qalandar va darveshlar uchun yashash joyi sifatida ishlatilgan. Ushbu xonaqoh da xonalar sini ko'p bo'lib, ikki minorasimon katta ravoqdan tashkil topgan, uning 28 ustundagi mayda ravoqchalari mavjud. Nodir devonbegi xonaqohida markaziy gumbazli zalining uch tomonida eshik, g'arb tomonida esa mehrob mavjud. Xonaqohning burchaklarida esa hujralar bo'lgan. Ma'lum muddat xonaqoh madrasa va uzoq o'lkalardan kelganlar uchun boshpana va masjid vazifasini bajaradi. Mazkur xonaqoh Mulla Shamsiddin guzarida joylashgan bo'lib, 14 hujrasi mavjud bo'lgan. Vaqf hujjatlariga ko'ra, xonaqoh g'arbida Mirzo Aboqi Arbob Mirzo Husayn hovlisi, sharqi va shimolida yo'l, janubida esa hovuz bo'lgan. Mazkur vaqf hujjati "Nadr Devonbegi madrasasi, hovuzi va xonaqohi vaqfi" deb qayd etilgan. Xonaqohning ko'rinishi Amir Sayid Olimxon davrida ta'mirlanganda o'zgargan.

Tadqiqotchi olim Abdusattor Jumanazarov ushbu xonaqoh vaqf hujjatlarini o'rgangan bo'lib, mazkur yodgorlikni dastlab masjid bo'lganligini yozadi. Uning fikriga ko'ra yodgorlik dastlab jome' masjidi bo'lgan keyinchalik esa xonaqohga aylantirilgan. Mazkur xonaqohda hozirgi kunda Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi tarkibidagi Qadimgi Varaxsha va kulolchilik san'ati tarixi muzeyi faoliyat yuritib kelmoqda. Mazkur muzey 1991-yilda tashkil etilgan va 2017-yilda Qadimgi Varaxsha va kulolchilik san'ati tarixi muzeyi sifatida qayta nomlanib, ko'rgazmalari o'zgartirilgan.

Hozirgi kunda Nodir Devonbegi xonaqohi turizm va madaniyat sohasida muhim obyekt sifatida faoliyat yuritmoqda. Obida restavratsiya qilinib, asliyatga sodiq holda saqlanmoqda. Bu yerda:

- xalq amaliy san'ati ko'rgazmalari,
- milliy hunarmandchilik yarmarkalari,
- madaniy festivallar o'tkaziladi.

Dastlab bino madrasa sifatida qurilishi rejalashtirilgan. Ammo xon bu binoni xonaqoh sifatida ishlatishni buyurgan, shuning uchun uning ichki tuzilishi madrasaga o'xshash bo'lsa-da, dars berish uchun emas, balki darveshlar va sufiylar uchun yashash va zikr o'tkazish joyi sifatida xizmat qilgan.

Bu holat bino vazifasining qurilish vaqtidayoq o'zgarganini ko'rsatadi, bu esa uning me'moriy tuzilishida ham namoyon bo'lgan.

Xonaqoh qurilishi bir nechta sabablar bilan izohlanadi:

Birinchidan, Nodir Devonbegi o'z mavqeini mustahkamlash, hukmdor oldidagi sadoqatini ko'rsatish va xalq orasida obro'sini oshirish maqsadida yirik me'moriy inshootlar qurdirgan.

Ikkinchidan, XVII asrda tasavvuf va sufiylik an'analari keng tarqalgan bo'lib, darveshlar uchun xonaqohlar zaruriy diniy maskan bo'lgan.

Uchinchidan, Shaharning rivoji: Labi-Hovuz majmuasi tarkibida qurilgan ushbu xonaqoh Buxoroni obodonlashtirish va markaziy hududni madaniy markazga aylantirish siyosatining bir qismi edi.

Nodir Devonbegi xonaqohi Buxoro me'moriy maktabining klassik an'alarini davom ettirgan. Bino pishiq g'ishtdan qad rostlagan, yuqori peshtoq, ikkita minoracha, rang-barang koshinlar bilan bezatilgan.

Nodir Devonbegi xonaqohi — Buxoro tarixida chuqur iz qoldirgan me'moriy obida bo'lib, uning qurilish tarixi mamlakatimiz madaniy merosining ajralmas qismidir. Qurilish jarayoni zamonaviy siyosiy, diniy va madaniy ehtiyojlar asosida shakllanib, me'moriy jihatdan betakror obraz yaratgan. Bugungi kunda xonaqoh nafaqat tarixiy yodgorlik, balki O'zbekiston xalqining boy madaniyati va ma'naviyatidan dalolat beruvchi bebaho merosdir.

Nodir Devonbegi xonaqohi Buxoro me'morchilik maktabining an'alariga asoslangan holda qurilgan:

- Peshtoq – baland va keng, markazda joylashgan.
- Minorachalar – peshtoq ikki chetida barpo etilgan.
- Ichki hovli – simmetrik tarzda joylashtirilgan hujralar bilan o'ralgan.

Ammo eng diqqatga sazovor jihat – bu xonaqohning peshtoqidagi simurg' qushlari va quyosh timsolining tasvirlanishidir⁵.

Simurg' qushi — Sharq mifologiyasida donishmandlik va abadiylik ramzi sifatida qaraladi. Islomiy san'atda tirik mavjudotlarning tasviri kam uchraydi, shu bois bu bezaklar san'atshunoslar tomonidan novatorlik deb baholanadi.

Xulosa. Nodir Devonbegi xonaqohi O'zbekiston me'moriy merosining noyob namunasi. U o'zida tarix, madaniyat, tasavvuf, me'morchilik va san'at elementlarini mujassam etgan. Bugungi kunda bu obida nafaqat o'tmishdan dalolat beruvchi yodgorlik, balki yurtimizning madaniy turizmi rivojida muhim o'rin tutmoqda. Bunday obidalarni asrash, ularni yosh avlodga tanitish milliy ma'naviyatimizni boyitishda muhim qadamlardan biridir.

Nodir Devonbegi xonaqohi — o'z davrining siyosiy va diniy ehtiyojlarini aks ettirgan yodgorlikdir. Uning qurilishi zamonaviy Buxoroning rivojlanishida muhim rol o'ynagan bo'lib, me'moriy jihatdan ham, ramziy ma'noda ham katta ahamiyatga ega. Xonaqoh bugungi kunda YUNESCO merosi ro'yxatiga kiritilgan tarixiy hududning ajralmas qismi sifatida saqlanmoqda va madaniy turizmni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

1. Devonbegi lavozimi xonlik davrida moliyaviy, tashkiliy va ichki siyosatga mas'ul amaldor bo'lgan. Bunday lavozim egalari ko'pincha o'z mablag'lari evaziga obidalar, masjidlar, madrasalar barpo ettirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov, F. (2010). Buxoro xonligi tarixi. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
2. Bulatov, M. (1973). O'zbek xalq me'morchiligi. Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Pugachenkova, G.A. (1966). Arxitektura Buxary XVII veka. Moskva: Nauka.
4. DeWeese, D. (1996). Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Pennsylvania State University Press.
5. Hillenbrand, R. (1994). Islamic Architecture: Form, Function and Meaning. Edinburgh University Press.
6. UNESCO World Heritage Centre. (1993). Historic Centre of Bukhara. <https://whc.unesco.org/en/list/602>

**CHINGIZXONNING XORAZMSHOHGA YUBORGAN ILK ELCHILIK MISSIYASI:
IQTISODIY MANFAATLAR VA GEOSIYOSIY STRATEGIYALAR**

J. Sultonov, bo'lim boshlig'i, mustaqil tadqiqotchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
ORCID: 0009-0006-5681-6676

Annotatsiya. Ushbu maqola Chingizxonning Xorazmshohga yuborgan dastlabki elchilik munosabatlarini tahlil qiladi. Asosiy e'tibor ushbu missiyaning iqtisodiy va siyosiy sabablariga qaratilib, tarixiy manbalar – Juvayniy, Rashiddin va Nasafiyning yondashuvlari asosida baholanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, elchilik munosabatlari faqat savdo manfaatlari bilan cheklanmay, Xorazm yurishining kengroq geosiyosiy kontekstini ham belgilagan.

Kalit so'zlar: Chingizxon, Xorazmshoh, elchilik, iqtisodiy omillar, siyosiy strategiya

Аннотация. В данной статье анализируются первые дипломатические контакты Чингисхана с Хорезмшахом. Основное внимание уделяется экономическим и политическим причинам этой миссии, рассматриваемым через призму исторических источников — Джувейни, Рашид ад-Дина и Насафи. Исследование показывает, что дипломатические отношения не ограничивались только торговыми интересами, но также определяли более широкий геополитический контекст похода на Хорезм.

Ключевые слова: Чингисхан, Хорезмшах, дипломатия, экономические факторы, политическая стратегия

Abstract. This article analyzes the first diplomatic relations between Genghis Khan and the Khwarazmshah. The study focuses on the economic and political motivations behind this mission, evaluated through the perspectives of historical sources—Juvayni, Rashid al-Din, and Nasafi. The findings reveal that these diplomatic interactions were not solely driven by trade interests but also shaped the broader geopolitical context of the Khwarazm campaign.

Key words: Genghis Khan, Khwarazmshah, diplomacy, economic factors, political strategy

Kirish. Chingizxonning Xorazmshohga yo'llagan dastlabki elchilik missiyasi Markaziy Osiyodagi mo'g'ul diplomatiyasining muhim bosqichlaridan biri bo'lib, uning maqsad va natijalari uzoq muddatli geosiyosiy oqibatlariga ega bo'ldi. Tarixiy manbalar – Juvayniy, Rashiddin va Nasafiy – ushbu missiyani turli nuqtai nazarlardan yoritadi.

Mavzuni dorzarbligi Chingizxonning Xorazmshohga yuborgan dastlabki elchilik missiyasi ushbu ikki hukmdorning keyingi siyosiy qarorlarini anglashda muhim tahliliy nuqtani tashkil etadi. Ushbu diplomatik aloqalarni chuqur o'rganish orqali Chingizxonning Xorazm yurishi faqat O'tror voqealari bilan bog'liq emasligi, balki bu voqealar yurishni tezlashtiruvchi omil bo'lib xizmat qilgani aniq bo'ladi. Juvayniy, Rashiddin va Nasafiyning tarixiy asarlaridagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali ushbu elchilik munosabatlarining iqtisodiy va geosiyosiy ildizlarini, shuningdek, Chingizxon strategiyasining keng qamrovli maqsadlarini aniqlash mumkin. Shunday qilib, ushbu mavzu nafaqat mo'g'ullar va Xorazmshoh o'rtasidagi ziddiyatlarning sabablarini ochib berish, balki XIII asrning Markaziy Osiyodagi xalqaro munosabatlar tizimini chuqurroq tushunish uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot uslublari. Maqolada tarixiy tahlil va qiyosiy metod qo'llanilib, Chingizxonning Xorazmshohga yuborgan elchilik missiyasiga oid manbalar o'rganildi. Juvayniy, Rashiddin va Nasafiyning asarlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning voqealarga yondashuvi o'rganildi. Shuningdek, sabab-oqibat munosabatlari orqali elchilik hodisasining keyingi siyosiy jarayonlarga ta'siri baholandi.

Juvayniy (1958) va Rashiddin (1998) mo'g'ullarni saroyga yaqin, ideologik ruhda tasvirlasa, Nasafiy (1996) Jaloliddinning qarshiligini ulug'laydi. Ibn al-Asir (2005) mo'g'ullarga tanqidiy yondashadi. Bartold (1898) va Petrushevskiy (1977) bosqin oqibatlarini ilmiy tahlil etadi. Peers (2015) esa mo'g'ullarning harbiy salohiyatini zamonaviy nuqtai nazardan ko'rsatadi.

Olingan natijalar va ularning muhokamasi. 1218-yilda Chingizxon o'zining birinchi elchisini Xorazmshoh Muhammad huzuriga yubordi. Chingizxonning Xorazmshoh Muhammadga

yuborgan dastlabki elchiligi masalasiga oid ma'lumotlar turli manbalarda turlicha yoritilgan. Juvayniy ushbu elchilik haqida savdo karvonining jo'natilgani bunga sabab esa Xorazm sultonidan kelgan savdogarlar bo'lganni qayt etadi.

Mo'g'ullar muayyan shaharlarga joylashmaganligi sababli kiyim-kechak mahsulotlari ular orasida kamyob bo'lib, savdogarlar uchun katta foyda manbai edi. Shu bois Ahmad Xo'jandiy, amir Husaynning o'g'li va Ahmad Balxiy Sharq mamlakatlariga savdo safariga chiqishga qaror qildilar. O'sha davrga kelib, mo'g'ul qabilalari Chingizxon tomonidan mag'lub etilgan, hudud isyonchilardan tozalangan edi. U savdogarlar uchun xavfsizlikni ta'minlash maqsadida yo'llarga qo'riqchilar (qaroqchilar) joylashtirib, savdogarlarga himoya kafolatini beruvchi farmon chiqardi[1].

Savdogarlar chegaraga yetib kelganida, qaroqchilar Balxiy olib kelgan matolar va boshqa mollarga qiziqib, uni xon huzuriga yubordilar. Balxiy o'z mahsulotlarini ochib, har bir mato uchun uch lalish oltin talab qildi, bu esa Chingizxonning g'azabini qo'zg'atdi. U avvalgi xonlarning xazinasidan matolarni ko'rsatib, Balxiyning mollari ro'yxatga olinib musodara qilinishini va uning hibsga olinishi haqida farmon berdi. Boshqa savdogarlar esa o'z mollari narxini aytmay, ularni xon uchun olib kelganini bildirganlaridan so'ng, Chingizxon har bir tillo kashtali mato uchun bir lalish oltin, har ikki dona paxta yoki zandanachi matosi uchun esa bir balish kumush to'lashni buyurdi. Ularning sherigi Ahmad ham chaqirtirilib, uning savdo mollari xuddi shu narxlarda sotib olindi. Uchala savdogarga ham hurmat va iltifot ko'rsatildi.

Savdogarlar qaytish chog'ida, Chingizxon no'yon va sarkardalariga o'z xizmatkorlaridan ikki-uch kishini tanlab, ularni sulton yurtiga jo'natishni buyurdi. Ushbu vakillar u yerda savdo bilan shug'ullanib, nodir va qimmatbaho buyumlarni qo'lga kiritishlari lozim edi. Shundan so'ng Chingizxon sultonga quyidagi mazmunda xabar yubordi:

“Sizning yurtigingizdan savdogarlar bizning yurtimizga keldilar va biz ularni qanday hurmat bilan kuzatganimizni eshitasiz. Shu bilan birga, biz ham o'z savdogarlarimizni ular bilan birga sizning mamlakatingizga yubormoqdamiz, toki ular o'sha o'lkalarning nodir va qimmatbaho mahsulotlarini qo'lga kiritсинlar. Bundan buyon biz o'rtamizdagi munosabatlar mustahkamlanib, har qanday yovuz niyatlarning ildizi quritilsin, fitna va isyonning illati butkul bartaraf etilsin[1]”.

Xuddi shuningdek, Rashiddin ham mazkur elchilikka oid aniq tafsilotlarni keltirgan bo'lsada u ham asosiy etiborni savdo karvoniga qaratadi. Savdo karvoni haqida Rashiddin tomonidan quyidagi fikrlar bildirilgan. Chingizxon savdo karvonining xavfsiz va muvaffaqiyatli harakatlanishini ta'minlash maqsadida xonimlar, shahzodalar va amirlarga o'zlariga tegishli ikki-uch nafar askarini karvon tarkibiga qo'shishni buyurgan. Natijada, turli hududlardan to'plangan jami to'rt yuz ellik nafar musulmon ushbu safarga yo'l olgan. Shundan so'ng, Chingizxon xorazmlik Mahmud, buxorolik Ali Xo'ja va o'trorlik Yusuf Kankani elchi sifatida tayinlagan hamda ularni savdogarlar bilan birga Xorazmshoh Muhammad huzuriga yuborgan[2]. Ularning asosiy vazifasi Xorazmshohga mo'g'ul savdogarlarining tashrifi haqida xabar yetkazish, shuningdek, ular Xorazm hududidan qimmatbaho buyumlar xarid qilish niyatida ekanligini bildirish bo'lgan.

Chingizxon o'z maktubida “Mazkur viloyatning savdogarlari bizning huzurimizga tashrif buyurdilar. Endilikda, siz eshitganingizdek, biz ham bir guruh savdogarlarni u yerga yo'llamoqdamiz, toki u yerdan nodir mahsulotlarni olib kelishlari va qimmatbaho buyumlarni orttirib qaytishlari uchun. Sizning xonadoningizning buyukligi hamda sulolangizning oliyjanoblighi hammaga ma'lum va mashhurdir. Xuddi shuningdek, sizning podshohligingizning keng qamrovliligi va hokimiyatingizning qudrati ham dunyoning ko'plab mintaqalarida e'tirof etilgan. Siz men uchun aziz farzandim bo'lgani kabi, barcha musulmonlar ham bizga yaqin va qadrlil hisoblanadi.

Bizga yaqin bo'lgan chegara hududlari dushmanlardan tozalandi va butunlay bo'ysundirildi, natijada ikki tomonlama qo'shnichilik munosabatlari mustahkamlandi. Aql-idrok va mardlik shuni taqozo etadiki, har ikki tomon o'zaro hamkorlik yo'lidan borsin. Agar favqulodda holatlar yuzaga kelsa, bir-birimizga ko'mak va madad beraylik hamda savdo yo'llarini xavfsiz saqlaylik. Chunki aynan savdogarlarning erkin harakatlanishi va savdo-sotiq faoliyatining rivojlanishi tufayli dunyo farovonlikka erishadi.

Shu sababli, bugundan boshlab, o'zaro kelishuvimiz orqali har qanday xavotir va qo'rquv bartaraf etilsin, shuningdek, fitna va nizolarga sabab bo'luvchi shaxslar butunlay yo'q qilinsin”. [2]

Biroq, Nizomiy Nisaviy asarlarida bu elchilik tafsilotlari batafsil bayon etilgan. Uning yozishicha, elchilar Markaziy Osiyolik musulmon savdogarlar bo'lib, Xorazmshoh davlatining fuqarolari hisoblangan. Ularning tarkibiga Mahmud Xorazmiy, Ali Xo'ja Buxoriy va Yusuf O'troriy kirgan[3]. Elchilar Chingizxonning maktubi hamda qimmatbaho sovg'alarni Xorazmshoh Muhammadga yetkazgan. Maktubda Chingizxon shunday deydi:

“Menga sening buyuk ishlaring va erishgan qudrating ma'lum. Sening hududlaring kengayib, ko'plab yurtlarga yoyilganini yaxshi bilaman. Shu bois, sen bilan tinchlikni saqlashni o'z burchim deb bilaman. Sen men uchun eng qadrlı o'g'illarimdan birisan. Shuningdek, senga ma'lumki, men Xitoy va unga qo'shni turkiy o'lkalarni zabt etdim va ularning qabilalari menga bo'ysundi. Sen esa hammadan ko'ra yaxshi bilasan: mening yurtimdagi lashkarlar to'plami va kumush konlari bilan boy bo'lib, bizda shunchalik boylik borki, boshqa yerlarni izlashning hojati yo'q. Agar har ikki tarafning savdogarlari uchun erkin savdo yo'llarini ochish mumkin bo'lsa, bu barcha uchun manfaatli bo'lar edi”.[3]

Xorazmshoh ushbu maktub mazmunini tinglagach, kechasi faqat Xorazmlik Mahmudni alohida huzuriga chorlatdi. Unga shunday dedi:

“Sen Xorazmlikсан va shubhasiz, bizga sadoqat va do'stlik tuyg'usi bilan bog'liq bo'lishing kerak. Agar mening savollarimga rost javob bersang, senga mukofot beraman.”

So'zining isboti sifatida sulton o'z bilaguzugidan qimmatbaho toshni sug'urib olib, unga berdi. Shundan so'ng u Mahmud oldiga shart qo'ydi – Chingizxon huzurida josuslik qilish. Mahmud bu talabni yoki ixtiyori bilan, yoki qo'rqanidan qabul qildi.

Keyin sulton undan so'radi:

“Sen mening yurtlarim qanchalik keng va qo'shinim qanchalik ko'pligini yaxshi bilasan. Kim o'zi bu la'nati kishi – u menga o'g'lim deb murojaat qiladigan darajada kim bo'libdi?! Axir uning qo'shini nechta bo'lishi mumkin?!”

Xorazmlik Mahmud sultonning g'azab alomatlarini anglab samimiylikdan chekinib, o'z jonini saqlash uchun sultonga ma'qul keladigan gaplarni aytishga harakat qildi. U shunday dedi:

“Uning qo'shini bu xalqlar va behisob lashkar oldida xuddi yagona chavandozning butun otliq qo'shin oldidagi ahvoliga o'xshaydi yoki kechaning qop-qorong'u zulmati oldidagi kichik bir tutunga o'xshaydi”.[3]

Yalavach diplomatik mahorat bilan ushbu keskin vaziyatni yumshatishga erishadi. Yalavach Muhammadni tinchlantirishga muvaffaq bo'ldi va bu unga diplomatik missiyasini davom ettirishga imkon beradi. Shunda sulton Chingizxon so'ragan narsaga rozi bo'ldi.

Chingizxoning Xorazmshoh Muhammadga yuborgan ilk elchilik missiyasining diplomatik jihatidan e'tiborli tomoni shundaki, Chingizxon o'z maktubida Xorazmshohni "o'zining eng aziz farzandlaridan biri" deb atagan. O'sha davr xalqaro aloqalarida bunday murojaatlar bevosita vassallik munosabatlarini aks ettirgan. Shuning uchun, bu diplomatik tashrif faqat savdo va diplomatik aloqalarni mustahkamlash bilan cheklanmay, balki Chingizxoning Xorazmshoh ustidan siyosiy ustunlik da'vo qilishining ifodasi sifatida ham talqin qilinishi mumkin. Chingizxonning Xorazmshoh Muhammad ustidan siyosiy ustunlik da'vo qilishini, uning o'z vassali sifatida qarashga urinishini, tarixiy kontekstdan talqin qilish mumkin. Buning yaqqol misoli sifatida, Chingizxonning Uyg'ur hukmdori Idiqutni o'zining beshinchi o'g'li sifatida ko'rishni ta'kidlab, shu orqali tinch yo'l bilan uni o'z vassali qilib olishini keltirish mumkin.[2]

Chingizxonning elchisidan Xitoydan olib kelgan hashamatli sovg'alar, jumladan tuyaning o'rkachidek katta sof oltin bo'lagi yuborilishi ham muhim ahamiyatga ega. Bu sovg'alar qadimgi Mo'g'ul an'alariga ko'ra, yuboruvchi shaxsning nufuzini va obro'sini ta'kidlaydi. Chingizxon bu orqali o'zining otalik maqomida bo'lganligini isbotlashga intilgan.[4]

Yuqoridagi uchala manba – Juvayniy, Rashiddin va Nasafiyning nuqtai nazarlari asosida tahlil qilganimizda, Chingizxoning Xorazmshohga yuborgan dastlabki elchilik missiyasining murakkab tabiati yaqqol namoyon bo'ladi.

1. Iqtisodiy omillar – Juvayniy yondashuvi

Juvayniy ushbu elchilik aloqalarini asosan iqtisodiy manfaatlar bilan bog'laydi. Uning fikricha, Chingizxonning asosiy maqsadi Xorazmshoh tomonidan joriy etilgan savdo embargosini bekor qilish

bo'lgan. Ibn al-Asir ham Xorazmshohning Qora Xitoylar bilan olib borgan urushlari natijasida Markaziy Osiyo savdo yo'llarining izdan chiqqanini va bu holat Mo'g'ulistonda kiyim-kechak hamda boshqa tovarlar tanqisligiga olib kelganini qayd etadi.[5]

Bu esa mo'g'ullarning Xorazm bilan iqtisodiy aloqalarni tiklashga qaratilgan harakatlarining asosiy sabablaridan biri bo'lishi mumkin. Shuningdek, Akademik Bartold, Chingizxonning Xorazmshohga yuborgan diplomatik missiyasini asosan iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish maqsadida yuborilgan deb ta'kidlaydi. U, shuningdek, Chingizxonning Xorazmga yurishining asosiy sababini O'tror voqealari bilan bog'laydi.[6]

2. Iqtisodiy-siyosiy uyg'unlik – Rashiddin yondashuvi

Rashiddin ushbu elchilik missiyasini faqat iqtisodiy emas, balki siyosiy nuqtai nazardan ham baholaydi. Uning ma'lumotlariga ko'ra, Chingizxon Xorazmshohga yuborgan maktubida uni "o'g'lim" deb atagan. Bu ibora bir tomondan, shunchaki diplomatik hurmat ifodasi bo'lishi mumkin bo'lsa, boshqa tomondan, Chingizxonning Xorazmshohni o'zining vassali sifatida ko'rish istagini ham anglatishi mumkin. Rashiddin ushbu masalaga chuqur izoh bermagan bo'lsa-da, mo'g'ullarning savdo manfaatlarini bilan bir qatorda, mintaqadagi geosiyosiy ustunlikni qo'lga kiritish harakati ham muhim o'rin tutganini ko'rsatadi.

3. Siyosiy motivlar – Nasafiy yondashuvi

Nasafiy esa elchilik munosabatlariga siyosiy jihatdan yondashadi. Uning fikricha, Chingizxonning Xorazmshohga yuborgan elchilari faqat savdo munosabatlarini tiklash uchun emas, balki Xorazmshohni siyosiy qaramlikka olish uchun ham xizmat qilgan. Chingizxonga yuborilgan maktublarda Xorazmshohning unga bo'ysunishi yoki hech bo'lmaganda unga sodiqlik bildirishi kutilgan. Bu fikr Chingizxon tomonidan Xorazmshohga jo'natilgan diplomatik yozishmalarning ohangidan ham anglashiladi. Bu haqida P. Petrushevskiy ushbu voqealar tafsirini qayta ko'rib chiqib, urush bo'lishida Inalchuqning ayblanishiga shubha bilan yondashdi va mavjud manbalarni tahlil asosida yangicha talqin qildi. U mo'g'ullar elchilarni faqat diplomatik aloqalar uchun emas, balki razvedka maqsadida ham qo'llaganini, shuningdek, dushmanlar orasida dezinformatsiya tarqatish va vahima uyg'otish vositasi sifatida ishlatganini ta'kidlaydi. Petrushevskiyning xulosasiga ko'ra, ushbu harbiy mojaroning kelib chiqishi uchun asosiy mas'uliyat Chingizxon zimmasiga tushadi.[7]

Uchala tarixiy manba asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, Chingizxonning Xorazmshohga yuborgan elchilik missiyasi faqat iqtisodiy maqsadlarni ko'zlamagan. Chingizxonning Xitoy yurushidan so'ng Markaziy Osiyodagi keyingi harakatlari uning keng qamrovli ekspansion siyosati doirasida baholanadi. U Xorazm davlatini o'z imperiyasiga qo'shib olishni, avvalo, diplomatik yo'l bilan amalga oshirishni ko'zlagan, biroq zarurat tug'ilganda harbiy vositalarni ham ishga solishga tayyor edi. Buni Chingizxonning o'g'illariga qilgan quyidagi vasiyati ham tasdiqlaydi: "Agar osmon yo'l ochsa, siz dengiz ortiga yurishlar uyushtirasiz, tog' tizmalari ortiga yurishlarni davom ettirasiz"[8]

Mo'g'ullarning global hukmronlik mafkurasi qanday shakllangani noma'lum bo'lsa-da, bu borada Xitoy ta'sirini butunlay istisno qilib bo'lmaydi. Shunga qaramay, Chingizxon o'zining imperiya tushunchasini asosan VIII asr turklaridan, ya'ni o'zidan avvalgi ko'chmanchi davlatlardan olgan bo'lishi ehtimolga yaqin. Bunga dalil sifatida mo'g'ullarning diplomatik hujjatlari dastlab turk tilida yozilganligi keltiriladi.[9]

Shuningdek, Osmon tushunchasi Chingizxon va uning vorislari davrida yanada rivojlangan bo'lib, u endi nafaqat oliy osmon xudosi sifatida talqin qilingan, balki insoniyat ustidan mutlaq hokimiyatga ega bo'lgan qudratli ilohiy kuch sifatida ham qaralgan. Bu tushuncha mo'g'ul hukmdorlarining siyosiy hokimiyatini ilohiy asosda mustahkamlashga xizmat qilgan.[10] Qadimgi turkiy ko'chmanchilarning hukmronlik mafkurasi Osmoniy xudolar va ilohiy qonuniyat tushunchasiga asoslangan. Hukmdorlar ko'pincha Osmon tomonidan tanlangan deb e'lon qilingan.[11] Chingizxon va uning avlodlariga barcha mamlakatlar va xalqlar ustidan hukmronlik qilish missiyasi aynan Osmon tomonidan berilgan deb hisoblangan. Ushbu g'oya mo'g'ul diplomatik hujjatlarida ham aks etib, XIII va XIV asrlarda Mo'g'ul davlat kantselyariyalarida rasmiy hujjatlarning standart kirish iborasi sifatida "Mangu Osmon qudrati bilan" degan jumladan foydalanilgan.[12]

Xulosa. Chingizxonning Xorazmshohga yuborgan dastlabki elchilik missiyasining tahlili shuni ko'rsatadiki, Mahmud elchi Xorazmshohning mustaqil hududiy da'volarini va o'ziga xos siyosatini Chingizxonga yetkazganidan so'ng, Chingizxon Xorazmshohni tinch yo'l bilan bo'ysundirish imkonsizligini tushunib yetgan. Bu holat Chingizxonga urushni boshlash zaruriyatini anglatgan va uning keyingi siyosiy strategiyalarini urushga olib borishga yo'naltirgan. Shuningdek, Xorazmshoh ham Chingizxon bilan urushning yaqinlashayotganini tushunib, elchi bilan uchrashib, kelajakdagi raqibining imkoniyatlarini baholagan.

Bu vaqtda Muhammad Xorazmshoh ham o'zining mustaqil tashqi siyosatini shakllantirib, mintaqadagi yirik geosiyosiy kuchga aylangan edi. Manbalarga ko'ra, u 1205-yildayoq Xitoyga yurish qilish niyatini bildirgan, bu esa uning Chingizxon oldida vassal maqomini qabul qilmasligini anglatadi.[13] Taxminan yigirma yillik hukmronlik davomida u Qoraxitoylar vassaligidan xalos bo'lib, musulmon dunyosidagi nufuzli imperiyaga rahbarlik qila oldi. Shu sababli Muhammad Xorazmshoh siyosiy mustaqillik va suverenitetni Chingizxon bilan munosabatlarda asosiy tamoyil sifatida ilgari surgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Juvaini, A.-ad-D., *The History of the World-Conqueror*, trans. Boyle J. A. and Qazvini M. M., vol. I, Harvard University Press, 1958, 77–78.
2. Rashiduddin, F., *Jami'ut-Tawatikh: A History of the Mongols*, trans. Thackston W. M., Harvard University Press, 1998, 233–234, 166.
3. Шихаб Ад-Дин Мухаммад Ан-Насавй, Сйрат Ас-Султан Джалал Ад-Айн М4НН6УРНЫ, trans. З.М Бунятов (Москва, 1996), 72, 73.
4. Chris Peers, *Genghis Khan and the Mongol War Machine* (Great Britain: Pen and Sword Military, 2015), 115.
5. Ибн аль-Асир. *Аль-Камиль фи ат-Тарих*, пер. П.Г. Булгакова, ред. Ш.С. Камолиддин, Ташкент–Цюрих, 2005, с. 359.
6. Бартольд, В.В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Том 1, Часть 2*. Санкт-Петербург: Издание 1898 года, стр. 464-466.
7. Петрушевский, И.П. *Поход монголов в Среднюю Азию, в Татаро-монголы в Азии и Европе*, М., 1977, с. 110–114.
8. Urgunge Onon. *The Secret History of the Mongols: The Life and Times of Chinggis Khan*, published in 2021, p. 5.
9. A.M. Khazanov, "Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building," *Comparative Studies in Society and History*, 35 (1993), p. 465.
10. Earthy, E. D. "The Religion of Genghiz Khan (A.D. 1162-1227)." *Numen*, vol. 2, 1955, pp. 228-232.
11. Golden, Peter B. "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia." *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, vol. 11, 1982, p. 37.
13. Plano Carpini, J. de. *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in the 13th Century*, ed. and trans. by Christopher Dawson. London: Sheed and Ward, 1955, pp. 25, 38, 43.
14. Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan: His Conquests, His Empire, His Legacy*, trans. Thomas Nivison Haining (Oxford: Blackwell, 1991), p. 120.

UO'K 93/94

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND VILOYATIDA IJTIMOYIY HAYOT

J.U. Urinboyeva, magistrant, Oriental universiteti, Toshkent.

Annotatsiya. O'rta Osiyo mintaqasi XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida jiddiy siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Shular jumlasidan, mustamlaka Turkiston xalqlari va o'lkada ko'pmillatlikning shakllanish masalalarini tarixiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Turkistonda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida vujudga kelgan ko'pmillatlikning mohiyati, demografiya muammolarini o'rganish O'zbekistonning mustamlaka davr tarixiga yangi ma'lumotlar kiritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zi: O'rta Osiyo, Turkiston o'lkasi, Turkistonda bo'lgan rus va xorijlik sayyohlar, elchilar, harbiylar, ma'murlarga tegishli asarlar, O'rta Osiyo xalqlari, turmush tarzi, etnik va ijtimoiy tarkibi, sovet davri tarixchilari, manbalar.

Аннотация. Среднеазиатский регион пережил серьезные политические, социально – экономические изменения во второй половине XIX-начале XX века. Среди них важное значение

приобретает исторический анализ вопросов формирования народов колониального Туркестана и многонациональности в стране. Изучение сущности многонациональности, проблем демографии, сложившейся в Туркестане во второй половине XIX – начале XX века, послужит введению новых данных в историю колониального периода Узбекистана.

Ключевые слова: Средняя Азия, Туркестанский край, произведения, относящиеся к русским и иностранным туристам, побывавшим в Туркестане, послам, военным, администраторам, народам Средней Азии, образу жизни, этническому и социальному составу, историкам советского периода, источникам.

Abstract. The region of Central Asia experienced serious political, socio – economic changes in the second half of the XIX-early XX centuries. Among these, a historical analysis of the issues of formation of the peoples of colonial Turkestan and multinational in the territory is important. The essence of multinationalism, the study of the problems of demography, which arose in Turkestan in the second half of the XIX – early XX centuries, serves to introduce new data into the history of the colonial period of Uzbekistan.

Key words: Works belonging to Russian and foreign tourists, ambassadors, military, administrators who were in Central Asia, the Turkestan region, Turkestan, the peoples of Central Asia, lifestyle, ethnic and social composition, historians of the Soviet period, sources.

Kirish: XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Samarqand viloyatining o'troq va ko'chmanchi aholisi yashash sharoitlari mustamlaka boshqaruvi ta'sirida o'zgarishlarga uchradi. Turkiston o'lkasini boshqarish uchun ishlab chiqilgan "Nizom"larning yer egaligi munosabatlariga doir qismlari bir vaqtning o'zida ham o'troq aholi ham ko'chmanchi aholiga o'zining ta'sirini ko'rsatib bordi. Masalan, mustamlaka ma'muriyati o'troq aholining yer-suv masalalari hal etish jarayonida yer egaligining turlarida ham o'zgarishlar ro'y berdi.

Metodologiya: Imperiya hukumati talabi bilan ko'chmanchilar foydalanib kelayotgan yerlar davlat mulki deb e'lon qilindi. Bu Samarqand viloyatining ko'chmanchi aholi istiqomat qilib kelgan hududlarida chorvachilikning qisqarishi va o'troqlashuvning tezlashishiga olib keldi. O'troq hayotga intilish odamlarni ko'chmanchi turmush-tarzidagi qiyinchiliklardan qutqarishi nuqtai-nazaridan har bir ko'chmanchi o'z mehnati natijalaridan foydalanishini va ularni erkin tasarruf etish huquqini ta'minlash uchun harakat qildilar. Shu maqsadda har bir ko'chmanchiga yerga ishlov berish, bog' va to'qayzorlar barpo etish, turar joy va xo'jalik inshootlari qurish uchun imkon berilgan.

Rossiya imperiyasiga qaramlik davrida Samarqand viloyatining Jizzax uyezdi aholisini ko'chmanchilar, o'troq yerlilar va ruslar tashkil etgan. Jizzax va Xo'jand uездlaridagi qirg'izlarning bu hududlarda paydo bo'lishi XVI-XVII asrlarga to'g'ri keladi. Ular Mirzacho'l hududida 7524 ta xo'jalikni tashkil etgan. Shundan 6228 tasi ya'ni, xo'jaliklarning 82,8 foizi Jizzax uездiga, 930 ta xo'jalik, ya'ni 12,4 foizi Xo'jand uездiga, 366 ta xo'jalik, 4,8 foizi Toshkent uездiga to'g'ri kelgan. Toshkentlik qirg'izlar Xo'janddagi qirg'izlarga yaqin yashab kelgan va ular bilan birgalikda yerdan foydalanishgan. Jizzax uездiga qarashli Qizilqum va Otaqo'rg'on bo'lislarining ayrim qishloqlari yil bo'yi Qizilqumdan Chimkent uyezdi chegarasida, Jizzax uyezdi bilan chegaraga yaqin joyda joylashgan bo'lib, bu yerda ularning doimiy quduqlari mavjud bo'lgan. Shuningdek, mazkur hudud bo'yicha ko'chmanchilarning uy xo'jaliklari soni miqdori asosiy qismini tashkil etgan qirg'izlar 97,1 foiz (shu jumladan, qoraqalpoqlar - 5,7 foiz) ni, o'zbeklar faqat 2,9 foizini tashkil qilgan [1].

Tadqiqot natijalari: 1887-yilgi ma'lumotlar bo'yicha Samarqand viloyati Xo'jand uyezdi aholisi joylashgan geografik hududi va xo'jalik yuritish turlari bo'yicha to'rt guruhga ajratilgan. Xo'jand uyezdi ham aholining ijtimoiy yashash sharoitlari va xo'jalik turlariga ko'ra rang-barangligi bilan ajralib turgan. Samarqand viloyati bo'yicha xo'jaliklarning ko'chmanchi va ovul xo'jaligi bilan bog'liq asosiy qismi vakillari Xo'jand uездida yashab kelganlar.

Umumiy jihatdan olib qaraganda Samarqand uyezdi aholisining hududiy joylashuvi va ularning xo'jalik yuritish shakllari boshqa uездlarga nisbatan ajralib turgan. Xo'jand uyezdi aholisining asosiy qismini asosan o'troq dehqonchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi tojiklar tashkil etgan. Aholining asosiy qismi shahar va qishloq hududlarida yashab kelgan. Sirdaryo oqib o'tuvchi vodiy hududlarida yashovchi tojiklar asosan dehqonchilik bilan shug'ullanib, Sirdaryodan ariqlar chiqarib

sug'orish tarmoqlarini tashkil etishgan [2]. Shu tariqa mazkur xalq mintaqaning egalari aylanishib, yer haydash, bog'dorchilik va boshqa dala ekinlarida yaqqol ajralib chiqishgan edi.

X.Toshev XIX asrning ikkinchi yarmida Zarafshon vohasida yashagan aholini mashg'ulotlariga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin, deb hisoblaydi [3]. Vohaning o'troq aholisi dehqonchilik bilan chorvachilikni qo'shib olib borgan. Bunday xo'jaliklarda yer, suv yetakchi ahamiyatga ega bo'lgan. Ular paxta, g'alla, dukkakli ekinlar, poliz va sabzavot ekinlari, shuningdek beda ekishgan. Vohaning cho'l va dasht qismida yashagan aholi turmushida esa, aksincha, chorvachilik yetakchi o'rinda turgan. Viloyatning asosiy hududlaridan biri hisoblangan o'rta Zarafshon vohasida ham o'troq ham ko'chmanchi turmush-tarziga xos bo'lgan aholi vakillari yashab kelgan. Umuman, voha aholisi turmushida dehqonchilik chorvachilik bilan uyg'unlashib borgan, chunki yer haydashda, g'alla yanchishda, suv tortishda, hosilni tashishda hayvon kuchidan foydalanilgan. Chorva mollarining ko'plab boqilishi aholining oziq-ovqat (go'sht, sut mahsulotlari), kiyim-kechak (issiq kiyim-bosh va poyabzal) va yerni mahalliy o'g'it bilan boyitish imkonini bergan. XIX asrning ikkinchi yarmida o'troqlashuv jarayonlarining kuchayib borishidagi asosiy omillardan biri yaylovlarning qisqarib ketganligi bilan bog'liq edi. Natijada Zarafshon vohasining tog'li va dasht hududlarida yashovchi chorvador aholining katta qismi o'troq turmush tarziga o'tadi. Ammo ayrim o'zbek etnik guruhlari (nayman, xitoy, saroy) yarim o'troq turmush tarzini davom ettirib, ularning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lib qolavergan. Shuningdek, voha chekkalarida, dashtga yaqin bo'lgan hududlarda yashovchi o'troq aholi ham chorvachilik bilan shug'ullangan.

Tahlillar: O'troq aholining hududiy geografik joylashuviga ko'ra, ularni shahar va qishloqlarda yashab kelgan guruhlariga ajratgan holda tahlil etish mumkin. Viloyat aholisining yashash tarzidan kelib chiqib o'troq, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lislar tashkil etilgan. Xususan, Xo'jand uездidagi Savat uchastkasida 1 ta ko'chmanchi bo'lis – Erjar va 1 ta yarim ko'chmanchi bo'lis – Uralsk bo'lgan[4]. Uezddagi ko'chmanchi va o'troq aholini Sirdaryo daryosi ajratib turgan. Jizzax uездidagi ko'chmanchilar Qizilqum tekisliklari, Sirdaryo bo'yidagi to'qayzorlar va Mirzacho'lining g'arbiy qismlarida yashagan. Xo'jand uездidagi ko'chmanchilar Mirzacho'l, qisman Dalvarzin cho'li va Sirdaryo bo'yidagi to'qayzorlarda yashagan. Ko'chmanchilar soni Xo'jand uездida 8265 nafarni tashkil etgan. Mazkur uezdlarning ko'chmanchalari o'zlarining hududida ko'chib yurib, oz qismi o'zlarining va o'zgalarning podalari bilan yoz oylarida Yag'nob daryosining yuqori oqimiga yoki Sirdaryo viloyatidagi Chirchiq daryosi bo'ylariga ketganlar[5].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Samarqand viloyatida xo'jalik yuritish shakllaridagi evrilishlar asrlar davomida shakllanib kelgan an'anaviy xo'jalik tariblarida o'zgarishlar yasadi. Tadqiqotchilarning fikrlariga ko'ra, viloyatdagi ko'chmanchi chorvador aholi asosan Nurota, Hisor, Toshkent, Xo'jand, Panjikent va Qarshi oralig'idagi geografik hududlarda xo'jalik yuritgan. Ko'chmanchi aholining bir yaylovdan ikkinchi yaylovga ko'chib yurishlari uchun birinchidan yaylovlar yilning ma'lum vaqtlarida mavjudligi yoki yaylovlardagi maysalarning yetishmovchiligi, ikkinchidan insonlar va chorva uchun suv tanqisligi sabab bo'lgan[6].

Xulosalar: Viloyatning o'troq aholi vakillari singari bu yerda yashovchi o'zbeklar ham asosan shahar va qishloqlarda istiqomat qilishib, dehqonchilik, bog'dorchilik va savdo bilan shug'ullanishgan. Viloyatning yarim o'troq xo'jalik shaklida yashovchi aholisi qishloq xo'jaligi bilan shug'ullansalar-da, chorva mollarini ham boqib kelishgan. Bahor kelishi bilan bahorgi g'alla ekinlarini ekib bo'linganidan so'ng, o'zlariga tegishli chorvalarini kech kuzga qadar yaylovlarga olib chiqib ketishgan. Dehqonchilikning sug'orish pallalarida esa sug'orish uchun dehqonchilik dalalariga qaytishgan. Samarqand viloyati o'troq va ko'chmanchi aholisining rivojlanish xususiyatlarini o'rganish masalalari, bugungi kunga qadar o'zining dolzarb ahamiyatini yo'qotmagan holda ilmiy jamoatchilikda o'ziga xos maxsus ko'chmanchishunoslikning muhim ilmiy-nazariy muammolaridan biridir. Mazkur jihat eng avvalo, o'troq va ko'chmanchi aholi tarixiy taraqqiyotning mohiyati va darajasini baholash, ularning tadqiq qilinyotgan davr ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlariida tutgan o'rni va rolini baholash uchun xizmat qiladi. Shunga ko'ra, Samarqand viloyatining ko'chmanchi aholisi ham muayyan tabiiy, ekologik va tarixiy sharoitlarda shakllangan o'ziga xos turmush sharoitida yashaganlar.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Материалы по землепользованию туземного кочевого населения района Голодной степи и прилегающих местностей Ходжентского и Джизакского уездов Самаркандской области // Туркестанский Сборник. Том. 565. – Ташкент, 1914. – С. 18.
2. Кушакевич А.А. Сведения о Ходжентском уезде // Записки императорского Русского географического общества по общей географии. – СПб., 1871. – Т.4. – С. 15.
3. Тошев Х. XIX аср охири – XX аср бошларида Зарафшон ўзбекларининг ҳўжалиги ва ижтимоий турмуши. – Тошкент: Фан, 1987. – В. 4.
4. Ўз МА И-18-жамғарма, 1-рўйхат, 3263-иш, 232-варақ.
5. Ўз МА И-7-жамғарма, 1-рўйхат, 4132-иш, 23-24-варақлар.
6. Базарбаев А.М. XIX аср охири – XX аср бошларида Мирзачўлда аграр муносабатлардаги ўзгаришлар: Тарих фан. фалсафа докт (PhD) дисс автореф. – Тошкент. 2018. – В. 20

UO'K 93/94

BENAZIR BHUTTONING (1953-2007) SIYOSIY MAYDONGA KIRIB KELISHI VA DASTLABKI FAOLIYATI

S.R.Usarov, dots., PhD, Samarqand davlat universiteti, Samarqand
M.A.Tursunmurodova, talaba, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Pokiston tarixida va dunyo siyosatida muhim o'rin tutgan ayol siyosatchi – Benazir Bhuttoning siyosiy maydoniga kirib kelishiga ta'sir etgan omillar haqida mulohazalar yuritilgan. Benazir xonim allaqachonlar gender tenglik tamoyillariga amal qilishni boshlagan g'arbda emas, hali hamon ayollarga nisbatan muayyan cheklovlar va to'siqlar bo'lgan sharq jamiyatida tug'ildi, voyaga yetdi. U o'z faoliyati bilan hech bir jamiyatda ayollar erkaklardan kam emasligini ko'rsatdi. Murakkab va qiyin bo'lsada taqdir unga yuborgan barcha sinovlarni yengishga harakat qildi.*

Kalit so'zlar: siyosat, ayol, tarbiya, ona, bosh vazir

Аннотация. В этой статье рассматриваются факторы, повлиявшие на появление на политической арене Беназир Бхутто, женщины – политика, которая сыграла важную роль в истории Пакистана и мировой политике. Г-жа Беназир родилась и выросла не на Западе, где уже начали следовать принципам гендерного равенства, а в восточном обществе, где до сих пор существуют определенные ограничения и барьеры в отношении женщин. Своей деятельностью она показала, что ни в одном обществе женщины не уступают мужчинам. Он старался преодолеть все испытания, которые посылала ему судьба, хотя и сложные и трудные.

Ключевые слова: политика, женщина, воспитание, мать, премьер-министр

Abstract. This article examines the factors that influence the emergence of Benazir Bhutto, a female politician who played an important role in the history of Pakistan and world politics. Ms. Benazir was born and raised not in the West, where they have already begun to follow the principles of gender equality, but in an eastern society, where there are still certain restrictions and barriers against women. Through his work, she has shown that women are not inferior to men in any society. She tried to overcome all the trials that fate sent him, although difficult and difficult.

Keywords: politics, woman, upbringing, mother, prime minister

Kirish. Bugun dunyo aholisining deyarli yarmini ayollar tashkil etadi, lekin siyosatda faoliyat yuritayotgan ayollar juda kamchilikni tashkil qiladi. Dunyoda ayollarning siyosatdagi ishtiroki 22% ni tashkil etgan (2024-y.), Janubiy Osiyo davlatlarida 18% ni to'g'ri keladi. Bu ayollarning dunyo siyosatidagi roli XXI asr sharoitida, gender tenglik masalasi har qachongidan asosiy qadriyatga aylanish uchun harakatlar eng kuchaygan dunyo uchun mos raqam emasligi ko'rsatadi.

Dunyo tarixida o'z o'rniga ega ayollar yetalicha. Shulardan biri shubhasiz Benazir Bhuttodir (1953-2007). Zamonaviy Pokiston tarixida o'z o'rniga ega bo'lib ulgurgan bu davlat va jamoat arbobi birinchidan, Pokiston tarixidagi birinchi ayol bosh vazir edi. Davlat konstitutsiyaga muvofiq parlament respublikasi hisoblanishini e'tiborga olsak, shu jihardan u mamlakat yetakchisi hisoblanadi va ikki marta u bu mavqega erishgan Pokistondagi hozircha yagona ayol. Ikkinchidan, Benazir Bhutto

rasman islom davlat dini bo'lgan mamlakat yetakchisi edi. Shu jihatdan olib qaraganda, u musulmon davlatiga rahbarlik qilgan ilk ayol sanaladi. To'g'ri, tarixda musulmon mamlakatlar yetakchisi bo'lgan, yoki bo'lmasa bevosita davlat siyosatiga o'z ta'siri o'tkaza olgan ayollar ko'p bo'lgan, Lekin ulardan farqli ravishda Benazir Bhutto XX asr sharoitida, hamon diniy mutaassiblik holatlari to'la bartaraf bo'lmagan, ayollarga nisbatan hali ikkinchi darajali maqomda qaraluvchilar topiladigan dunyoda bu boradagi mavjud dunyoqarashlar zanjirini uza olgan ayolga aylandi. Shu bilan birga, zamonaviy dunyoda milliy o'zlik xususiyatlari, diniy va ahloqiy qadriyatlarining ajoyib tarzda asrovchisi sifatida namoyon bo'ldi. Hayot yo'li murakkab kechgan bu ayol nafaqat Pokiston tarixida, balki dunyo siyosati tarixida munosib o'ringa ega davlat arboblari qatorida ko'riladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Tarix uchun birlamchi manba bu shubhasiz voqea ob'ektining o'z qaydlari hisoblanadi. Bu borada aytish kerakki, Benazir Bhuttoning avtobiografik asari bo'lgan "Ta'qdir qizi" (Daughter of Destiny) katta tarixiy ahamiyatga ega. Kirish qismida muallif asarning tarix uchun muhimligini "Men har doim tarixiy qaydlarning muhimligiga ishonganman" degan fikrlari buni yana bir bora asoslaydi [1]. 2009-yilda mazkur asar rus tilida "Sharq qizi" nomi bilan nashr qilindi [2].

B.Bhuttoning "Istiqbolda tashqi siyosat" (Foreign Policy in Perspective) garchi hali siyosiy hayot maydoniga qadam qo'ymagan bir davrda yozilgan bo'lishiga qaramasdan (25 yoshda edi), ammo unda bo'lajak siyosatchining ilmiy hayotdan olgan dastlabki xulosalari, ko'nikmalari va qarashlari aks etgan edi. Sababi 1963-1966, 1971-1977-yillar davomida ikki muddat uning otasi Zulfiqor Ali Bhutto tashqi ishlar vaziri lavozimida faoliyat olib borgan. Ikkinchi muddat tashqi siyosatni idora etishi qizining keyingi siyosiy faoliyati o'z ta'sirini o'tkazgan [3].

B.Bhuttoning 1990-1993-yillar nutqlari jamlangan to'plam ham davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga chizgilar beradi. Asar u Pokiston bosh vaziri lavozimida faoliyat olib bormagan yillarga to'g'ri kelsada, lekin o'z partiyasining yetakchi vakilasi sifatida biror daqiqa siyosiy faoliyatdan to'xtamaganligini ko'rsatadi [4]. Shu bilan birga Rossiya tarixshunosligida mavzuga bevosita aloqador bo'lgan qator ishlar e'lon qilingan [5].

Natijalar va muhokama. B.Bhuttoning siyosiy maydonga kirib kelishi tasodifan bo'lmagan. Uning otasi Zulfiqor Ali Bhutto o'z davrida Pokistonning eng ko'zga ko'ringan va katta ta'sirga ega bo'lgan davlat arbobi edi. Tashqi ishlar, bosh vazir va mamlakat prezidenti bo'lib ishlagan egallagan Zulfiqor Ali istiqbolda Benazirning siyosiy maydonga kirib kelishida muhim ta'sir o'tkazdi. Buni Benazir Bhutto "Bizning oilamizda ta'limga doimo ustuvor ahamiyat berilgan. Otasi singari, bizning otamiz ham bizni ilg'or, bilimli pokistonliklarning yangi avlodi uchun namuna qilib tarbiyalashga harakat qildi [1, 29]" – deb eslaydi.

Z.Bhuttoning o'zi ham siyosat maydoniga oilaviy muhit natijasida kirib kelgan, ya'ni Pokistonning siyosiy maydoni unga begona bo'lmagan. Uning otasi (Benazirning bobosi) Shohnovoz Bhutto Pokiston Buyuk Britaniya mustamlakasi ostida bo'lgan davrda taniqli bo'lgan siyosiy arboblardan biri bo'lgan. Bu esa uning o'g'li Zulfiqorga Oksford va Kaliforniya universitetlarida o'qish imkoniyatini yaratib bergan. Shuning uchun bo'lsa kerak, Zulfiqor o'z davri uchun etalon bo'lgan zamonaviy ta'limni oldi va bu uning dunyoqarashiga va keyingi siyosiy tafakkuriga o'z ta'sirini ko'rsatdi. B.Bhutto o'z estaliklarida otasi "mamlakat va farzandlarini XX asrga olib kirishga harakat qilganligini" qayd qilib o'tadi [1, 31-32].

Agar otasi Benazirning siyosiy tafakkurini sayqallagan bo'lsa, onasi ayollar ham erkaklar qatorida teng huquqli inson sifatida jamiyat hayotida birdek ishtirok etishga haqli degan tamoyilning singdirilishida katta rol o'ynagan. Ta'bir joiz bo'lsa, jamiyatdagi ayollarga nisbatan mavjud qarashlarni oila va keyinroq davlat darajasida o'zgartirishga ta'sir ko'rsatdi, shuning natijasi sifatida Benazir bemalol katta siyosatga qadam qo'ya oldi. Ayni chog'da sharqqa, islom ma'naviyatiga xos bo'lgan milliy o'zlik qadriyatlariga ham sodiq qoldi. Mamlakat bosh vaziri bo'lganda ham qadriyatlarga sodiqlikni namoyon etishi uning o'ziga xos imidji bo'lib xizmat qildi.

Xo'sh B.Bhuttoning onasi – Nusrat Bhuttoning kelib chiqishi Eronga borib taqalgan. Nusrat Isfaxoniyning otasi (Benazirning ona tomondan bobosi) ishbilarmon tadbirkorlardan bo'lib, faoliyatini keyinroq Karachida davom ettirgan va shu yerda Zulfiqor Ali bilan tanishgan edi. O'z xotiralarida: "...Bhutto ayollari ...kamdan-kam hollarda to'rt devorini tashlab, hovli darvozasidan

nariga o'tmagan qora burqaga mahkam o'ralgan holda yashagan bo'lsa, onam va uning opa-singillari o'z mashinalarida Karachini yuzlari ochiq, shamolda sochlarini yoygan holatda harakat qilishgan. Eronlik tadbirkorning qizlari kollejda o'qishgan va Pokiston mustaqillikka erishgandan so'ng, bir muddat harbiylashtirilgan ayollar milliy gvardiyasida xizmat qilgan. Bhutto ayollari uchun bunday turmush tarzini umuman tasavvur qilib bo'lmas edi" – deb eslaydi.

To'g'ri, kelinlikning dastlabki paytlarida u ham Bhuttolar oilasida ayollarga o'rnatilgan tartib va taomilga rioya qilgan. Lekin bu tartib barcha oila a'zolarining joniga tekkan. Pokistondagi o'sha vaqtlardagi an'anaviy oilalardan farqli ravishda Bhuttolar oilasida ayollarga ajratishlarga uchramagan. Bu borada Benazirning o'zi "Bizning oilamizda hech qanday kamsitish yo'q edi [1, 29]" deb xotirlaydi.

Benazir Bhutto ana shunday bir tomondan g'arb dunyosi bilan yaqindan tanish, ikkinchi tomondan milliy qadriyatlarga sodiq bo'lgan oilada tavallud topdi. Oila a'zolarining siyosiy maydon vakillari ekanligi dunyo tarixida ko'p bora kuzatiladigan holatga, ya'ni o'zining ham siyosiy lider bo'lib yetishib chiqishida bosh omillardan biri bo'ldi. Huddi shunday holatni biz Pokistonga qo'shni bo'lgan Hindiston tarixidagi Indira Gandi (1917-1984) va Indoneziya tarixidagi Megavati Sukarnoputri faoliyati misolida ham ko'rib o'tishimiz mumkin bo'ladi. Ulardan biri mustaqil Hindistonning birinchi bosh vaziri Javaharlal Neruning (1889-1964), ikkinchisi Indoneziyaning birinchi prezidenti Sukarnoning (1901-1970) qizlari edi. Taqdirning ayanchli qismatini qarangki, ikki qo'shni bo'lgan Hindiston va Pokiston tepasiga kelgan birinchi ayol bosh vazirlar suiqasdnining qurboni bo'lishdi.

Shunday qilib, oila yetakchilarining ilg'or fikrliligi bir tomondan, ikkinchi tomondan farzandlarni to'g'ri tarbiyalashi va ta'limga yo'naltirishi Benazir Bhutto timsolida aytish mumkinki, o'z samarasini berdi. Oilasi, hususan, otasi farzandlarining ta'limiga har doim e'tiborda bo'lgan. Keyinchalik, otasi hatto siyosiy maydondan chetlashtirilib, qamoqqa olingan paytida (1968-1969-yillar) Benazir Bhutto AQShning Garvard universitetida o'qishni boshlaydi: "...Eng muhimi, qattiq o'qing. Pokistonda bunday imkoniyatga kamdan kam odam ega, shuning uchun uni qo'ldan boy bermang. Unutmangki, men sizning o'qishingiz uchun yuborayotgan pullar yerdan, shu zaminda mashaqqat bilan mehnat qilayotgan odamlarning mehnatidan keladi [1, 29]".

Otasi qamoqdan chiqqandan keyin oila hayoti yana bir maromga tushadi. Bu esa Benazir Bhuttoga o'qishni Oksfordda davom ettirish imkonini beradi. Agar Garvard kelgan paytida u hali hayotni to'la tushunib yetmagan 16 yoshli qiz bo'lgan bo'lsa, Oksfordda o'qishga kirganda endi u Amerika jamiyati va demokratiyasi bilan yaqindan tanishgan va uning ichida tafakkuri charxlangan bir mutaxassis edi. E'tiborli tomoni shundaki, Garvarddan keyin o'qishni yana AQShda davom ettirish istagi bo'ladi. Lekin shu vaqtgacha umrida birinchi marta otasi uning rayiga qarshi borib, Oksfordda davom ettirish talabini qo'yanligini xotirasida qayd etib o'tadi.

Garvard va Oksforddagi o'qish yillarini uning hayotining eng tinch va ayni vaqtda gullab-yashnagan bir davri bo'ldi. Sababi 1969-yilda otasi qamoqdan chiqqandan so'ng yana mamlakat siyosiy hayotiga qaytib, prezident va bosh vaziri lavozimlarida mehnat qildi. Shu boisdan Oksfordda uning siyosiy liderligiga poydevor qo'yilgan deb hisoblash mumkin. Dastlab B.Bhutto siyosatdan ketishni istamasdan, diplomatiya bilan shug'ullanishga qaror qilgan. Lekin otasi uni siyosatni tanlashga undaydi, qolaversa unda Garvarddaligi paytidayoq ajralib turuvchi munozara va notiqlik san'atiga moyilligi siyosat yo'lidan ketishiga turtki berdi. Bu ikki omil birlashish natijasida Benazir Bhutto Oksford munozara jamiyatiga a'zo bo'lib kiradi. O'sha paytlarda deb yozadi Benazir "Oksfordning sayqallangan devorlari ichida to'plangan tajriba Pokiston dalalarida millionlab odamlar bilan muloqot qilishda foydali bo'lishini tushunmagan edim[1, 61]".

Shunday qilib, Benazir Bhutto o'z davri uchun eng ilg'or maskanlarida davlat boshqaruvi, siyosatshunoslik, falsafa va iqtisodiyot bilimlarini o'rgandi. Pokistonga qaytishi bilan u otasining yonida siyosatda unga yordam bera boshladi.

Ta'kidlash kerakki, Benazir Bhuttoning siyosat maydoniga tom ma'noda kirib kelishi oila va uning oqibatida o'zining boshiga tushgan katta musibat bilan bog'lanadi. Rossiyalik olim Y.V.Popova ham "Benazir Bhuttoning siyosatchi sifatida shakllanishida mamlakat va Bhutto oilasidagi vaziyatni o'zgartirgan 1977-yilgi harbiy to'ntarish katta rol o'ynadi" deb haqli ravishda

ta'kidlaydi [6, 89]. Olima qamoqxonada otasi bilan uchrashuvlardagi munosabat uning siyosat bilan shug'ullanishini qat'iylashtirganini, uchrashuvlarda keyingi faoliyat bo'yicha otasidan aniq ko'rsatmalar olganligini qayd etadi [6, 89].

Agar Benazir Bhutoning avtobiografiyasini sinchiklab o'qisangiz ham, aynan 1977-yildan keyingi faoliyatini alohida ajralib boshlaganini kuzatish mumkin. Eng asosiysi, bu xotiralar yozilayotgan paytida u siyosat maydonida chiniqqan bir siyosatchi edi. U boshidan o'tgan voqealarga oddiy bir ayol sifatida emas, barcha o'rinlarda, mamlakat taqdiriga dahldor bo'lgan bir arbob sifatida yondashib yozilgan, oilada va faoliyatda ro'y bergan har bir voqelik shundayligicha emas, balki siyosiy nuqtai nazardan tilga olib o'tilgan.

Shunday qilib, boshiga tushgan musibatlar yosh Benazir Bhutoning siyosatga kirib, otasining yo'lini davom ettirish istagini qat'iylashtirdi. Bu borada onasi ham muayyan darajada ta'sir o'tkazdi. Sababi bir paytlar (1967-yil) otasi tomonidan tashkil etilgan "Pokiston xalq partiya"sining Buyuk Britaniyada turib yetakchisiga aylandi. Pokistonda partiyalar hokimiyatga kelishda asosiy tirgak vazifasini bajargan. Aynan partiya yetakchisi sifatida Zulfiqor Ali Bhutto 1970-yilgi o'tkazilgan parlament saylovlarida partiyasi g'alaba qozonib, 1971-yil dekabrda mamlakat prezidenti lavozimini egalladi.

Pokiston xalq partiyasiga Zulfiqor Ali Bhutoning hokimiyatdan chetlashtirishidan keyin erkin saylovlarda qatnashishiga yo'l qo'yilmasligi oqibatida muxolifatga o'tib ketadi. Harbiy to'ntarishning asosiy tashkilotchisi bo'lgan va to'ntarishdan keyin davlat boshqaruvini qo'lga olgan Ziyoulhaq o'limidan keyin Pokiston xalq partiyasining saylovlarda qatnashib, hokimiyatga qaytish imkoniyati paydo bo'ldi. Garchi quvg'inda faoliyat olib borgan bo'lishiga qaramasdan (1986-yilda qaytib keldi), B.Bhutto partiyani otasi davridagi mavqeda ushlab qolishga muvaffaq bo'ldi. O'sha paytda barcha siyosiy kuchlar ichida Pokiston xalq partiyasi eng uyushgan hamda harbiy tuzumdan norozi odamlar uchun jozibali partiya edi [7, 351]. Qolaversa, uning o'zi ham mavjud tuzumga nisbatan eng ta'sirli muxolifat sifatida asosiy kurash maydoniga kirib kelayotgan edi. Bir tomondan otasi sabab Pokistonning ichida unga xayrihoh bo'lganlar ko'pligi, ikkinchi tomondan, G'arbda yuqori doira vakillarining uni yaqindan tanishi va katta obro'ga egalagi o'z-o'zidan uni davlatning navbatdagi siyosiy liderlari ro'yxatida yetakchi bo'lishiga olib keldi va amalda ham shunday bo'ldi.

1988-yildagi saylovda uning partiyasi katta farq bilan bo'lmasada, aksariyat hududlarda g'alaba qozondi. Bu esa uning birinchi muddat bosh vazir kursini egallashini ta'minladi. U musulmon aholisi mutloq ko'pchilikni tashkil etuvchi mamlakatlari ichida hukumatga rahbarlik qilgan birinchi ayolga aylandi [7, 352].

Bu bilan u ayol bo'lishiga qaramasdan, barcha qiyinchiliklarni yengib o'tishga qodir, mustahkam iroda sohibasi bo'lgan inson timsolini namoyon etdi. U bir oila va bir ayol duchor bo'lishi mumkin bo'lgan eng katta taqdir zarbalari uchradi (otasini qatl qildirdilar, o'zini qamoqda saqladilar, tirikligi vaqtidayoq ikki ukasi o'ldirildi). U kurashdan, Pokiston uchun harakat qilishdan to'xtamadi.

Xulosa. Benazir Bhutto tom ma'noda o'zi aytganidek "Taqdir farzandi". U o'zi misolida har qanday mavqega va darajaga harakat bilan erishish mumkinligini, buning asosida oilaviy tarbiya va eng muhim sabot bilan olingan ta'lim yotishligini isbotlab berdi. Chunki u Pokiston yetakchiligiga kelgan vaqtida bosh suyanchig'i bo'lgan otasi yo'q edi. Shu bilan birga G'arbda olingan ta'lim u sharq hayotidan, milliy qadriyatlardan to'la uzib qo'ymadi, uning uchun vatan, oila sha'ni muqaddas bo'lib qolaverdi. Hayotining eng murakkab davrlaridan biri bo'lgan birinchi marta Pokiston Bosh vaziri lavozimi uchun saylovlarda va lavozimda o'zining ikki farzandini dunyoga keltirdi. U haqida pokistonlik eng yosh nobel mukofoti sohibasi Malala Yusufzay: "Benazir Bhutto ikki marta pokistonda bosh vazir bo'lgan ayol sifatida mening ko'z oldimda ayollar ham yetakchi bo'la olishini ko'rsatdi...Men plakatlar ishqibozi emasaman, lekin xonamda Benazir Bhuttoga oid surat bor. U meni ilhomlantiradi" deb yozgan edi [8, 146].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Benazir Bhutto. Daughter of-Destiny. Autobiography by Benazir Bhutto. Harper Collins e-books. 2009.
2. Бхутто Б. Дочь Востока. Автобиография: пер. с англ. Ю.Балаяна. – СПб.: Амфора, 2009.
3. Benazir Bhutto. Foreign Policy in Perspective. – Lahore. 1978.
4. Issues in Pakistan. Selection of Speeches in National Assembly (1990-1993). By Benazir Bhutto. Reproduced by: Sani H. Panhwar Member Sindh Council PPP.

5. Густерин П. Тайны семейства Бхутто // Азия и Африка сегодня. № 5, 2008. С.73-74.
6. Попова Е.В. Путь к власти Беназир Бхутто // Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина. № 1, 2017.
7. История Пакистана. XX век / В.Я.Белокреницкий, В.Н.Москаленко. – М.: ИВ РАН: Крафт+, 2008.
8. Мен Малаламан. Малала Юзуфзои ва Кристана Ламб. А.Шарилов тарж. – Тошкент: Yangi asr avlodi, 2022.

UO'K 94(5)

ABU ISO AT- TERMIZIY ILMIY MEROSI VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

N.I. Xasanova, dotsenti, PhD, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

M.R. Ro'ziyeva, talaba, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'rta asrlarda yashab ijod qilgan, butun musulmon dunyosida to'plagan hadislarini to'g'ri, ishonchli deb tan olingan olti nafar hadisshunos olimlardan biri, o'zidan boy ilmiy meros qoldirgan buyuk muhaddis olim Abu Iso at-Termiziyning hayoti, faoliyati, u qoldirgan boy ilmiy merosi va bugungi kundagi ahamiyati haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan*

Kalit so'zlar: *Az-Zayir, sunan, Xatm ul-avliyo, al-Hakim, Adab un-nafs, Bayrut, so'zi hujjat, Termiz, Al-Jome as-Sahih, valoyat.*

Аннотация. *В статье представлена ценная информация о жизни и деятельности Абу Исы ат-Тирмизи, великого ученого-хадисоведа, жившего и творившего в Средние века, чьи хадисы были признаны точными и достоверными во всем мусульманском мире и который оставил после себя богатое научное наследие.*

Ключевые слова: *Аз-Зайир, Сунан, Хатм уль-Авлия, аль-Хаким, Адаб ун-нафс, Бейрут, слово доказательства, Термез, Аль-Джами ас-Сахих, валаят.*

Abstract. *This article presents valuable information about the life and work of Abu Isa al-Tirmidhi, one of the six hadith scholars who lived and worked in the Middle Ages and whose hadiths were recognized as accurate and reliable throughout the Muslim world, the great hadith scholar who left behind a rich scientific legacy, the rich scientific legacy he left behind, and his importance today.*

Key words: *Az-Zayyir, sunan, Khatm ul-awliya, al-Hakim, Adab un-nafs, Beirut, word of evidence, Termiz, Al-Jame as-Sahih, walayat.*

Kirish. Hadis ilmining yirik namoyondasi Abu Iso at-Termiziydir. Uning to'liq ismi Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn az-Zahhoq Abu Iso as-Sullamiy az-Zariyr al-Bug'iy at-Termiziy bo'lib, 209|824 yili Termiz yaqinidagi Bug' (hozirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani hududida joylashgan) qishlog'ida o'rta hol bir oilada tavallud topgan. Markaziy Osiyolik mashhur tarixchi Abu Saad Abdulkarim as-Somoniyy (1113-1167) at-Termiziy Bug' qishlog'ida vafot etganligi uchun al-Bug'iy taxallusi bilan ham atagani, olimning ko'p yig'laganidan umrining oxirlarida ko'zi ojiz bo'lib qolganligidan az-Zayyir (ko'zi ojiz) taxallusi olganligini ham qayd qiladi. At-Termiziyning oilasi va ota-onasi haqida manbalarda aniq ma'lumotlar keltirilmagan, faqat tarixchilarning „Bobom asli marvlik edi, u kishi Lays ibn Siyyor zamonida yashagan, keyin u yerdan Termizga ko'chib kelganlar“, degan fikrini keltirish bilan chegaralanadilar. Shuningdek, ko'zi ojizligi to'g'risida ham yozma manbalarda turli-tuman ma'lumotlar keltirilgan. Ba'zi mualliflar uni tug'ma ko'zi ojiz bo'lgan desa, ko'pchilik mualliflar olimning keyinchalik umrining oxirlarida ko'zi ojiz bo'lib qolganligini yozadilar. Uning yoshlik chog'laridan ilmga o'ta qiziqish va ishtiyoqli o'sha davrning ko'pgina ilmlarini, ayniqsa, hadis ilmini chuqur egallashida baralla namoyon bo'ldi. [1]

Asosiy qism. Islom dunyosida Barqoq Termiziyning jiyani Imom Iso at-Termiziyini bilmagan kishi yo'q, uning hadisshilikdagi faoliyatini har bir mo'min – musulmon yaxshi biladi. Imom Iso at – Termiziy – ulug' muhaddis, yetuk olim va davrning barcha shon – shuhratlariga sazovor etilgan buyuk ulamoi zamondir. Imom Iso at – Termiziyning „Sunani Termiziy“ (al-Jomi as-Sahih“, qisqacha „al-Jomi“ va „as-Sahih“ ham deyiladi, boshqa nomlarda ham ataladi) asarida hadislar ilk bor turkumlarga ajratilib, ularning darajasi belgilab berildi. Imom Iso at-Termiziy tasnifiga ko'ra hadislarining „xasan“- sahih -g'arib“ singari darajalarga taqsimlanish yo'nalishi, uslubi, usuli o'sha

davr musulmon ulamonlarining aksariyati tomonidan maqul topilgan edi.[2]. Hadis imomlaridan biri Abdurahmon ibn Muhammad Idrisiy: „Termiziy hadis ilmida ishonchli, soʻzi hujjat boʻlgan imomlardan biridir. Abu Iso Termiziy birinchi boʻlib hadislarini sahih, hasan, zaif kabi toifalarga ajratgan“, deb taʼkidlagan. Shuni alohida qayd etish joizki, Imom Termiziy birinchi boʻlib „Sunan“ asari orqali hadis ilmiga „hasan“ kategoriyasini kiritgan. Ushbu asar olti ishonchi hadis toʻplami orasida chiroyli tartibda yozilgani, oʻrganilishi yengilligi va takrorlari kamligi bilan ajralib turadi. Imom Termiziy „Sunan“ kitobida keng musulmon ommasini turli chalgʻishlardan xalos etish maqsadida illatli (nuqsonli) hadislarni ham keltirgan. Shuningdek, sahobalar, tobeinlar va roviylar darajalarini batafsil izohlab oʻtgan. Alloma mashhur muhaddis va faqihlar orasida „Soʻzi hujjat“, „Xotirasi kuchli ishonchli olim“ deb eʼtirof etilgan. Qomusiy olim Muhammad Zakariyo aytadi: „Mening fikrimcha, olti sahih kitobini oʻrganishda Termiziyni „Sunan“idan boshlash eng toʻgʻri yoʻldir“.[3] Iso at – Termiziy bolaligida ilm oʻrganishga qiziqqan, ayniqsa, hadis ilmini chuqur egallagan. Hijoz shahrida boʻlib, Makka va Madina shaharlarini ziyorat qiladi. Iroq hamda Xurosonda hadis, fiqh, qiroat, bayon, tarix va boshqa ilmlarni oʻrganadi. Mazkur safarda Iso at-Termiziy ustozlari Imom al-Buxoriy bilan uchrashadi. U ustozlari yordamida hadis ilmidan toʻlaqonli ravishda xabardor boʻladi. Iso at-Termiziy zehni oʻtkirligi va yod olish qobiliyatining kuchliligi tufayli imom al-Buxoriy uni faqatgina shogirdi sifatida emas, balki hamkor, hamfikir va doʻst sifatida ham hurmat qilgan. At-Termiziy 20 yil oʻzga yurtlarda yurib, hadis oʻrganadi va 864 yili oʻz vatani Termizga qaytib keladi. Uni mashhur qilgan asari, „Al-Jomiʼ as-sahih“ („Ishonarli toʻplam“, yaʼni Sunani Termiziy). Asarlari: „Ash-shamoil an-navabiya“ („Paygʻambarimizning alohida fazilatlarini“), „Al-ilal fi-l-hadiys, („Hadislarning ogʻishlari“), „Risola fi-l-xilof val jadal“ („Hadislardagi ixtilof va bahslar haqida risola“), „At-tarix“ („Tarix“), „Kitob az-zuhd“ („Taqvo haqida kitob“), „Al-asmo va-l-kuna“ („Ismlar va kunyalar“).[4]. Al-Hakim at-Termiziy qalamiga mansub asarlar haqida yozgan mualliflar uning asarlarining soni haqida turli raqamlarni keltirganlar. Baʼzilarning fikriga koʻra uning asarlarining soni toʻrt yuztaga yaqin boʻlsa, yana boshqalar al-Hakim at-Termiziy saksonta yoki qirqta asar yozganligi haqida yozganlar. Jumladan, misrlik olim shayx Abdulfattoh Abdulloh Barakaning yozishicha, al-Hakim at-Termiziy toʻrt yuzdan ortiq asarlar yaratgan boʻlib, ulardan oltmishga yaqini bizgacha yetib kelgan. Eng muhimi, al-Hakim at-Termiziyni bizgacha yetib kelgan asarlari uning ilmiy merosining muhim qismini tashkil qiladi. Mana shu asarlardan eng avvala paygʻambar alayhissalomning hadislariga bagʻishlangan „Navodir al-usul fi maʼrifat axbor Rasuli“ („Rasuloh xabarlarini bilishda nodir usullar“) nomli asarini aytish kerak. Bu asar shuningdek „Salvat al-orifiyn va boʻston al-muvahhadiyn“ („Oriflar ovunchogʻi va Ollohning yagonaligiga ishonuvchilar boʻstoni“) nomi bilan ham ataladi. Bu asar hijriy 1294 (milodiy 1876) yilda Qustantiynida chop etilib, oʻzi tanlab olgan 291 hadisdan iborat ushbu kitobda al-Hakim at-Termiziy oʻz mashabiy qarashlarini mufassal holda sharhlagan. Mazkur asarning bir qoʻlyozma nusxasi Oʻzbekiston musulmonlar idorasining kutubxonasida saqlanadi. Yana bir qoʻlyozmasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Allomaning keying yillarda nashr etilgan asarlaridan tasavvufga oid ikkita asarini koʻrsatish mumkin. Ulardan biri „Kitob haqiqat al-odamiya“ („Insoniyat haqiqati toʻgʻrisida kitob“) va ikkinchisi „Adab un-nafs“ („Nafs odobi“) nomli asardir. Al-Hakim at-Termiziy asarlarining aksar qismi qoʻlyozma holda jahonning yirik shaharlaridagi qoʻlyozmalar xazinalarida saqlanadi.[5]. Hakim at-Termiziyni fikricha, aql-zakovat oʻzlashtira oladigan eng oliy bilim-maʼrifat yoki hikmatdir, bu – inson qalbini yorituvchi „ilohiy nur“dir. Hakim Termiziy ona shahri Termizdan chiqib ketgan, bir qancha muddat Balxda yashagan. Termiziy Balx shahrida yashagan vaqtida u, hadis ilmi, fiqh va tasavvuf bilan shugʻullangan. Termiziy Imom Buxoriy va boshqa hadisshunos olimlardan farqli ravishda oʻz kitobida sahih hadislarni tasniflabgina qolmay, balki amal qilingan hasan va zaif hadislariga ham bir qatorda sahih hadislarini kiritib oʻtgan. Uzoq yillar davomida allomaning yoʻqolib ketgan asarlari sirasiga xato ravishda kiritilgan bu asarni Parij ilmiy tadqiqotlar markazi islomiy madaniyat boʻlimining aʼzosi Usmon Ismoil Yahyo 1965-yil Bayrutda nashr etdi. Asar muqaddima va 29 fasldan iborat boʻlib, unda koʻtarilgan masalalar murid va shayx oʻrtasidagi savol-javob tarzida bayon qilinadi. Hakim Termiziyni zamondoshlari „Al-Hakim“ deb ulugʻlashgan.[6] At-Termiziy asarlari hozirgi kunda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgani emas. Uning yaratgan „al-Jomiʼ as-sahih“, „Ash-shamoil an-navabiya“ asarlarida keltirilgan,

hadislari va o'gitlari xalqimizni, jamiyatimizni, ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashda beqiyos ahamiyat kasb etishini ta'kidlash lozimdir. Imom at-Termiziy ijodini o'rganish alohida mavzu bu borada Saidazim Mamadaliyevning „Imom Termiziy“ risolasi ham e'tiborga molik. Imom at-Termiziy ijodini yurtimizda tadqiq etilishi va umumiy, o'rganilishi masalasi o'z qamrovi jihatidan qanoatlanarli ekani quvonchli hodisadir. Ammo uni yanada rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar mavjudligini ham zinhor unutmasdan, bu sohada jadal odimlar tashlayverish kerak.[7]

Xulosa: Ushbu maqolamizda xulosa o'rnida shuni ta'kidlashimiz lozimki, Imom Termiziy ustozlari Imom Buxoriy bilan birgalikda, ko'plab hadislarni sinchiklab o'rganishgan hamda aniq ma'lumotga ega bo'lganlaridan so'nggina yagona kitob holiga keltirishgan. At-Termiziy asarlarining yana bir xususiyati shundaki, asarlaridagi ma'lumotlar xilma-xilligi va boyligi, muallifni madaniy-ma'rifiy salohiyati keng ko'lamlidir. Termiziy xotirasini abadiylashtirish borasida yurtimizda keng ko'lamni islohotlar amalga oshirilmoqda, uning yaratgan hadislari boshqa tillarga tarjima qilinib, barchaga ilm ulashishda davom etib kelayapti. Termiziyga xos bo'lgan bu ajoyib xususiyatlari unga zamondosh bo'lgan birorta ham olimlarda bo'lmagan. Buyuk hadisshunos olim Abu Iso at-Termiziyning o'zidan keyin qoldirgan ilmiy merosini o'rganish biz uchun hamisha yuksak faxr va iftixordir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jumayeva Nilufar Ahmatova. Sharq allomalarining ilmiy merosi. Durdona nashriyoti, Buxoro-2022-57 bet
2. S.Tursunov va B.Murtazoyev. Termiziylarning ilmiy tafakkuri. Toshkent-O'zbekiston-2016
3. Anvar Boboyev. Imom Termiziy(824-894). IBXITM-2022-7-8 bet
4. G.Niyozov, Q.Ahmedov va Q.Tojiboyev. Sharq allomalari va ma'rifatparvar adiblarning barkamol avlod tarbiyasiga oid ma'naviy-axloqiy qarashlari. Toshkent-O'zbekiston-2010-14-bet
5. Bobur Navozov. Sharq allomalarining ilmiy-ma'naviy merosi. Buxoro-2022-87-88-bet
6. Buyuk ajdodlarimiz - „O'zbekiston milliy ensklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti-Toshkent-2010yil 15-16-bet
7. S.N.Tursunov, B.X.Murtazoyev, J.O.Cho'tmatov, Imom Abu Iso at-Termiziy va Termiziy allomalar. Toshkent „Tafakkur“ 2021- 98-99-betlar.

УДК 93/94

ЖЕНЩИНЫ В ЭКОНОМИКЕ КАРАКАЛПАКСТАНА: ОТ ТРАДИЦИЙ К СОВРЕМЕННОСТИ

С.Ж.Алламуратова, преподаватель, Каракалпакский Государственный Университет, Нукус

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'istonda xotin-qizlarning iqtisodiy faolligini oshirish, tadbirkorlik faoliyati samaradorligini ta'minlash va ayollarning ijtimoiy rolidagi o'zgarishlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: iqtisodiyot, xotin-qizlar, xotin-qizlar tadbirkorligi, biznes, savdo

Аннотация. В данной статье рассматривается женская экономическая активность, предпринимательство, а также изменения социальной роли женщин в Каракалпакстане.

Ключевые слова: экономика, женщины, женское предпринимательство, бизнес, торговля.

Abstract. This article examines women's economic activity, entrepreneurship and changes in the social role of women in Karakalpakstan.

Key words: economics, women, female entrepreneurship, business, trade.

Общеизвестна роль мужчин в трудовых отношениях на протяжении веков. А вот, что касается роли женщин, то она претерпела значительные изменения даже за последние сто лет. Благодаря революции, индустриализации, появлению, например, фабрик-кухонь, женщины получили больше возможностей для работы. Всерьез обсуждая вопрос о том, заменит человека искусственный интеллект или нет, мы снова вступаем в новую историческую эпоху с качественно новой экономической моделью. А это означает и новую роль женщин.

Необходимо подчеркнуть, что веками женщины оказывали значительное влияние на экономическое развитие и играли ключевую роль в создании процветающих предприятий и инновационных идей. Примером может служить история женского предпринимательства,

которая свидетельствует о необыкновенном вкладе женщин в экономику, их решительности и способности преодолевать преграды. Например, Мадам Уокер, американская предпринимательница и социальный активист, стала одной из самых успешных женщин в истории. Она основала собственную компанию по производству косметики и ухода за волосами, предлагая инновационные продукты для афроамериканского сообщества. Ее успешный бизнес и борьба за права женщин стали вдохновением для многих. Или Коко Шанель, легендарная французская модельер, создавшая свою собственную модную империю. Ее смелые идеи, классический стиль и стремление к равноправию женщин в модной индустрии оказали огромное влияние на мир моды и бизнеса. Можно привести много примеров из мировой истории женского предпринимательства.

Например, женщины-предприниматели Республики Каракалпакстан: Джиенбекова Дильфуза Дарибаевна – директор гостиницы «Массажет» в городе Нукусе, Хожаметова Замира Жумабаевна – управляющий ООО «Кунград Агро Солодко Систем», Айымгуль Шамуратова – директор гостиницы «Жипек жол (Шелковый путь)», Ембергенова Гульнара – руководитель ННО «Золотое наследие Арала» и многие другие. Эти женщины продолжают вносить огромный вклад в экономику нашей республики, преодолевая стереотипы и барьеры. Их предпринимательский дух, талант и решимость открывают новые возможности и способствуют развитию общества в целом. Важно признавать и поддерживать их достижения, а также продолжать бороться за равноправие и равные возможности для всех.

Например, художник и дизайнер Гульнара Ембергенова стала пионером в деле возрождения ремесел в Каракалпакстане. В центре экологического бедствия - Муйнаке - она организовала предприятие по восстановлению художественной вышивки «Золотое наследие Арала», проявив себя не только поклонницей народной культуры, но и прекрасным менеджером и предпринимателем. Производство, которое действует и по сей день, помогло трудоустроиться многим жительницам региона.

В условиях глобализации и стремительных изменений в экономической среде, понимание экономического вклада женщин и выявление существующих проблем становятся важными аспектами для достижения устойчивого развития общества. И поэтому влияние женщин на экономику не может быть недооценено. Несмотря на значительные преграды, с которыми они сталкиваются, женщины продолжают проявлять силу и решимость, чтобы добиться равноправия и участия в экономической сфере.

Одной из ключевых областей борьбы за равные возможности является равная оплата труда. Женщины долгое время сталкивались с неравноценной оплатой за ту же работу, что и мужчины. Однако благодаря активизации женских движений и вниманию к этому вопросу со стороны правительств и организаций, ситуация начинает меняться. Женщины проявляют инициативу, требуя справедливости и равного вознаграждения за свой вклад в экономику. Но, несмотря на достижения в области занятости, разрыв в оплате труда между мужчинами и женщинами остается актуальной проблемой. Женщины часто получают меньшую заработную плату за аналогичную работу, что вызывает вопросы о справедливости и равенстве в трудовой сфере.

Женщины также оказывают значительное влияние на экономику через свое предпринимательство. Они создают собственные бизнесы, развивают инновационные идеи и вносят свой вклад в экономический рост. Многие успешные предпринимательницы становятся ролевыми моделями и вдохновляют других женщин преодолевать стереотипы и осуществлять свои предпринимательские мечты.

Разностороннее изучение предпринимательства как социально экономического феномена началось в первой половине XVII века. Это было связано с формированием социальных институтов капиталистического общества, рыночной экономики. Сами термины «предпринимательство» и «предприниматель» были впервые введены в научный оборот английским экономистом Ричардом Кантильоном. По его мнению, предпринимательством являлось отношение субъектов к купле-продаже, связанное с риском, поскольку покупка осуществлялась по известной цене, а продажа - по неизвестной [1].

На сегодняшний день в таких науках, как история, экономика, этнография, социология не дано четкого определения понятия «предприниматели-женщины» как социально-профессиональной группы.

Особенностью предпринимателей-женщин является наличие организационно-правовой формы деятельности, например, индивидуальный предприниматель, общество с ограниченной ответственностью, закрытое акционерное общество и так далее.

В своем исследовании социолог З.М. Мусина дает следующее определение предпринимателей-женщин: «Это относительно новая социально-профессиональная группа в социальной структуре социума, определяемая как объективными (заняты общей профессиональной деятельностью - предпринимательством (в форме ИП, МСБ, КФХ) в структуре общественного разделения труда), так и субъективными (идентифицирующие себя членами данной группы, имеющие общность профессиональных интересов, мотивов занятости и т.д.) критериями [2].

Женское предпринимательство - сравнительно новое явление для постсоветского пространства, и его возникновение было обусловлено не только значительными экономическими преобразованиями, связанными с переходом к рыночной экономике, но и постепенным ухудшением социально-экономического положения женщин. Во многом мотивами к занятиям предпринимательской деятельностью женщин выступают проблемы трудоустройства и факторы дискриминации, существующие на рынке труда (дискриминация женщин в оплате труда, при продвижении по карьерной лестнице и при приеме на работу). Женщины зачастую вытесняются в сферу менее квалифицированного и престижного труда, они преобладают в бюджетной сфере, где уровень оплаты труда более низкий [3].

Например, в России к группе отраслей, наиболее активно осваиваемых женщинами, принадлежат розничная торговля, общепит, наука, культура, здравоохранение, где доля женщин-предпринимателей составляет от 39% (в розничной торговле) до 56% (в науке) [4]. Примерно такое же положение можно заметить и в Узбекистане: доля женщин-предпринимателей составляет 37 процентов [5]. По данным информационного агентства, в целях обеспечения занятости женщин и их предпринимательской деятельности была разработана программа «Каждая семья – предприниматель». За последние 2,5 года за счет средств коммерческих банков и Государственного целевого фонда по поддержке женщин 496 тысяч женщин получили кредиты в размере 9,7 триллиона сумов. Более 108 тысячам женщин предоставлены субсидии на оборудование. В частности, в 2022 году на эти цели более 39,9 тысячи женщин получили субсидии в размере около 164 миллиардов сумов, за 5 месяцев 2023 года 16165 женщинам выделены субсидии в размере 66,1 миллиарда сумов. В результате таких мер в Узбекистане доля женщин-предпринимателей доведена до 37 процентов [6].

Многие каракалпакские женщины с высшим образованием на рынке труда в основном работают учителями, медсестрами, сельскохозяйственными рабочими или остаются дома, чтобы заботиться о родителях и детях. Хотя все больше женщин переходят с традиционных профессий на другие профессии и используют новые рыночные возможности, такие как предпринимательство. В настоящее время в Узбекистане женская предпринимательская деятельность динамична и растет. Большая доля женщин работает в качестве предпринимателей, чем предыдущие поколения, и работает полный рабочий день и гораздо дольше. Похоже, что женщины находят возможности предпринимательской работы все более значимыми, и это отражает важность предпринимательской карьеры для женской идентичности. Выбор предпринимательской деятельности может обеспечить безопасность и гибкость в выполнении семейных обязанностей, если это необходимо женщине. Тем не менее, очевидно, что некоторые наши женщины вынуждены работать предпринимателями, когда теряют работу. Правда, не у каждой женщины есть желание стать предпринимателем, потому что предприниматели сталкиваются с существенным риском неудачи, банкротства.

По мнению социологов, к основным причинам приоритетности сферы обслуживания и торговли в развитии женского предпринимательства можно отнести следующие:

- предыдущий опыт женщин, в том числе домашний труд, формирует навыки и знания,

адекватные работе в этих отраслях;

- женщины реже имеют техническое образование, что препятствует созданию ими предприятий в области строительства, транспорта и промышленного производства;

- женщинам труднее найти заемный капитал, а именно: «нетрадиционные» для женщин отрасли требуют большего объема первоначального капитала; предпочтения по складу характера, имитация «домашности» в отношениях с коллегами [7].

Профессиональная занятость женщин в оптовой, розничной, сетевой торговле, общественном питании, гостиничном бизнесе, дошкольном воспитании, образовании и др. является типичной для современного общества. Именно в этих сферах предпринимательницы чаще всего открывают бизнес, поскольку они не требуют значительных вложений стартового капитала, ориентированы на получение дохода, достаточного для содержания семьи и не предполагают увеличения масштабов бизнеса. На национальном уровне 80% индивидуальных женских предприятий сосредоточены в трех секторах:

- 1) розничная торговля продовольственными и непродовольственными товарами;
- 2) хлебобулочная и кулинарная промышленность;
- 3) шитье и пошив одежды.

Считаем, что женщины предпочитают открывать бизнес в этих трех секторах, потому что государственная бюрократия наименее вовлечена и не требует большого физического и человеческого капитала для запуска. Салоны красоты, аксессуаров для одежды и Paynet, копи-и фотоцентры также остаются популярным предпринимательским выбором для женщин.

В целом женское предпринимательство в постсоветском пространстве рассматривается как позитивное явление, обеспечивающее открытие новых рабочих мест, а также привносящее в сферу бизнеса так называемый женский подход (повышенная ответственность, осторожность, способность находить нестандартные решения, повышенное стремление к законопослушности, взвешенный риск, социальная ориентированность и т.п.), выполняющий стабилизирующую роль. Нельзя обойти вниманием пропаганду народных традиций по пошиву одежды. Не один год занимается пропагандой народных традиций талантливый менеджер и организатор предприятия по пошиву одежды, признанный эксперт по народному ремеслу Айзада Нурумбетова. В поисках старых образцов сутки напролет изучала архивные материалы, экспонаты. Многие сделала, чтобы вывести каракалпакский костюм на большой подиум, показать миру уникальную национальную вышивку.

Подобным инициативам оказывает поддержку Каракалпакское отделение Академии художеств Узбекистана. В его здании расположены выставочный зал, библиотека, фонд произведений художников и Центр развития ремесел, созданный при поддержке ЮНЕСКО. Последний направлен на возрождение, сохранение, популяризацию и развитие традиционных ремесел. Стал весомым вкладом в возрождение духовных ценностей, подарил возможность организации рабочих мест и предприятий, дальнейшего продвижения высококачественных изделий на рынке. Здесь работают молодые мастерицы по разным направлениям: ковроткачеству, вышивке, убранству юрты. А также ведущими ремесленниками создаются учебные программы [8].

Агентство США по международному развитию (USAID) 26 сентября 2022 года запустило программу развития бизнеса для сельских женщин-предпринимателей и ремесленников в сфере производства декоративного войлока в Каракалпакстане. В настоящий момент по данной программе были обучены женщины в Нукусском, Шуманайском, Муйнакском, Чимбайском, Тахиаташском и Бозатауском районах Каракалпакстана. Производство декоративного войлока является важным элементом уникального культурного наследия Каракалпакстана и на протяжении веков являлось основой местной экономики. Однако изменение климата, связанное с кризисом Аральского моря, в последние годы привело к снижению разнообразия и доступности сырья. В результате малый объем и низкое качество готовой продукции практически сделали незаметной эту некогда процветающую отрасль. Высыхание Аральского моря отрицательно повлияло на многие традиционные отрасли промышленности в Каракалпакстане, при этом потеря рабочих мест и воздействие на здоровье

в большей степени повлияли на женщин.

Предприятие Улболсын Аннабаевой «Рано-Шебер» Тахтакупырского района Каракалпакии в 2018 году получило финансовую поддержку от Совместной программы ООН для приобретения инновационного стегального оборудования для обработки верблюжьей шерсти, что позволило наладить производство постельных принадлежностей, лечебных поясов, жилеток и шапок. Сегодня они производят экологически чистую продукцию. Более того, верблюжья шерсть позволяет облегчить боль в спине, согревает в холодную погоду. В целях обмена опытом по развитию женского предпринимательства в сфере туризма и ремесленничества в сельской местности Каракалпакстана, а также для поиска решений проблем в социальном предпринимательстве в центрально-азиатском регионе в Улболсын Аннабаева представляла Узбекистан на Региональном женском бизнес форуме и Экспо-2019, который проходил в период с 1 по 2 ноября 2019 года в Таджикистане в городе Душанбе под названием «Социальное предпринимательство через поддержку женского бизнеса в Центральной Азии» [9].

Таким образом, поддерживая усилия правительства Узбекистана по диверсификации экономики, увеличению торговли и созданию значимой занятости для населения Узбекистана, включая женщин и молодежь, USAID стремится расширить доступ женщин и девушек к возможностям трудоустройства в качестве квалифицированных работников и предпринимателей, также способствует возрождению древних каракалпакских ремесел под руководством женщин. Ведь женщина в бизнесе отличается от мужчины прежде всего старательностью, меньшей амбициозностью, большей ответственностью, предсказуемостью, более четким представлением о своей фирме и ее целях. Женщины меньше поддаются панике, чаще прибегают к советам и опыту других, склонны к коллективным решениям, лучше владеют мягкими конфликтными технологиями. В них больше эмоциональности, способности сострадать [10].

Также необходимо заметить, что женщины играют важную роль в социально ответственном бизнесе. Они часто ориентированы на устойчивое развитие, этические практики и удовлетворение потребностей сообщества. Это способствует созданию более справедливой и устойчивой экономики.

Таким образом, участие женщин в экономике приносит значительные выгоды для общества в целом. Их мнение и идеи вносят разнообразие и новые перспективы, стимулируют инновации и способствуют устойчивому экономическому развитию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Cantillon, R. Essai sur la nature du commerce en general. Paris, 1952. P. 28-33.
2. Мусина З.М. Формирование социально-профессиональной группы предпринимателей-женщин в Западно-Казахстанской области Республики Казахстан: Автореферат ... к.соц.н. Саранск, 2015.
3. Высоцкая М.И., Чалова А.И. Специфика развития женского предпринимательства в современной России // РАЖ. 2013. №3 (25) [электронный ресурс] -Режим доступа: URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-razvitiya-zhenskogo-predprinimatelstva-v-sovremennoy-rossii-1>, свободный. -(Дата обращения 16.10.2024).
4. Барсукова С.Ю. Женское предпринимательство: специфика и перспективы // Социологические исследования. — 1999. — № 9. — С.75 -84.
5. В Узбекистане доля женщин-предпринимателей составляет 37 процентов // Каракалпакское Информационное агентство // <https://kknews.uz/156160.html>
6. В Узбекистане доля женщин-предпринимателей составляет 37 процентов // Каракалпакское Информационное агентство // <https://kknews.uz/156160.html>
7. Барсукова С.Ю. Женское предпринимательство: специфика и перспективы // Социологические исследования. -1999. -№9. -С.75-84.
8. Богословская И. Золотое наследие Арала. Т., 2023.
9. Продвижение женского предпринимательства в сельских районах центральноазиатского региона // <https://www.undp.org/>
10. Зуйкова Е.М., Ерусланова Р.И. Феминология: Учебное пособие. -М.: Издательско-книготорговый центр "Маркетинг", 2001. -248 с. -С.60.

АЛ-КИНДИЙНИНГ МАНТИҚ ТАЪЛИМОТИДА ҚИЁСИЙ ГЕРМЕНЕВТИКА МАСАЛАЛАРИ

*М.М.Баратова, ф.ф.н., доц., Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети,
Тошкент*

Аннотация. Мазкур мақолада Ал-Киндий таълимоти талқинида мантикий таълимотнинг герменевтик хусусияти кўриб чиқилади. Муаллиф Ал-Киндийнинг фалсафий билим шаклланишидаги ва мантиқ фан сифатидаги ривожланишидаги ҳиссасини, ақлнинг Ҳақиқатни англаидаги имкониятларини таҳлил қилади. Мантиқ фан сифатида тафаккур қандай шаклларда намоён бўлишини ўрганади ва у қандай қонунларга бўйсунушини тадқиқ қилади. Ал-Киндий асарларини ўрганишида тарихий-фалсафий ва мантикий-герменевтик омилларнинг синтези IX—XII асрларда Аристотель фалсафасига таянадиган мусулмон шарқий аристотелизм фалсафасининг шаклланиш динамикасини намоён қилади. Энциклопедист олим Ал-Киндий "файласуф ал-араб" (араблар файласуфи) ва "абул хукано" (мутафаккирлар отаси) сифатида бутун дунёда Аристотель рисоаларининг илк арабча таржимони ва тафсирчиси сифатида тан олинган. "Фалсафа", "ҳикмат" ва "фалсафа" каби тушунчаларга берилган таърифлар Ал-Киндийнинг билиш назариясидаги уч босқичли герменевтик тизимини асослаб беради: "Мантиқ ва математика", "Табиатиунослик" ва "Метафизика (Фалсафа)" — бу Илоҳий ваҳий ҳамда инсон ақли салоҳияти асосида Ҳақиқатни англаш йўлидир.

Калит сўзлар: мантиқ, фалсафа, билиш, тил, тафаккур, қиёсий герменевтика, диний онг, ақл, ҳақиқат, ҳикмат, шарқ перипатетизми, фалсафа, ақл (аъқл), нақл.

Аннотация. В данной статье рассматриваются герменевтические особенности логического учения в интерпретации Аль-Кинди. Автор анализирует вклад Аль-Кинди в формирование философского знания и развитие логики как науки, а также исследует возможности разума в постижении Истины. Изучается, в каких формах проявляется мышление как логическая дисциплина и каким законам оно подчиняется. Синтез историко-философских и логико-герменевтических факторов в изучении трудов Аль-Кинди раскрывает динамику формирования мусульманской восточной аристотелевской философии IX–XII веков, опирается на наследие Аристотеля. Энциклопедист-ученый Аль-Кинди признан во всём мире как «файласуф аль-араб» (философ арабов) и «абу аль-хукاما» (отец мыслителей), являясь первым арабским переводчиком и комментатором трудов Аристотеля. Его трактовка понятий «фалсафа», «хикма» и «философия» обосновывает трехступенчатую герменевтическую систему познания, включающую: «Логiku и математику», «Естествознание» и «Метафизику (Философию)» — как путь к постижению Истины на основе Божественного откровения и возможностей человеческого разума.

Ключевые слова: логика, философия, познание, язык, мышление, сравнительная герменевтика, религиозное сознание, разум, истина, мудрость, восточный перипатетизм, философия, разум ('ақл), предание (нақл).

Abstract. This article explores the hermeneutic characteristics of logical doctrine as interpreted by Al-Kindi. The author analyzes Al-Kindi's contribution to the development of philosophical knowledge and the evolution of logic as a scientific discipline, while examining the potential of the human intellect in comprehending Truth. The study investigates the various forms in which thought manifests itself within logic and the laws to which it adheres. The synthesis of historical-philosophical and logical-hermeneutic factors in the study of Al-Kindi's works illustrates the dynamics of the formation of Muslim Eastern Aristotelianism in the 9th–12th centuries, grounded in the philosophy of Aristotle. The encyclopedic scholar Al-Kindi is internationally recognized as "Faylasuf al-Arab" (the Philosopher of the Arabs) and "Abu al-Hukama" (the Father of Thinkers), and is acknowledged as the first translator and commentator of Aristotle's treatises into Arabic. His definitions of the concepts of "philosophy" (falsafa), "wisdom" (hikmah), and "philosophical inquiry" form the basis of a three-stage hermeneutic model of cognition: "Logic and Mathematics," "Natural

Sciences," and "Metaphysics (Philosophy)"—representing a path to Truth grounded in Divine Revelation and the capabilities of human reason.

Key words: *logic, philosophy, cognition, language, thinking, comparative hermeneutics, religious consciousness, intellect, truth, wisdom, Eastern Peripateticism, philosophy, reason ('aql), transmission (naql).*

Кириш. Араб-мусулмон Шарқи уламоларининг фалсафий меросини ўрганишнинг долзарблиги «Янги Ўзбекистон — Учинчи Ренессанс», «Янги Ўзбекистон — маърифатли жамият» ғоялари мазмуни билан белгиланади. Бу ғоялар 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясида ўз ифодасини топган [1]. Ўрта аср араб-мусулмон фалсафасига мурожаат этиш шунингдек, бугунги дунёдаги воқеалар билан боғлиқ бўлган мураккаб ижтимоий-сиёсий муносабатларни англаш зарурати билан ҳам боғлиқдир. Шу сабабли, мусулмон муҳитидаги ўрта асрлар даврининг маънавий-мафкуравий қадриятларини ўрганиш фалсафий билимнинг жуда муҳим ва долзарб илмий муаммосидир. Илмий меросни ўрганиш зарурати шунингдек, талаба ёшларининг маънавий-ахлоқий онгини ривожлантиришга қаратилган Концепцияни амалга ошириш билан ҳам боғлиқ бўлиб, у ёшларнинг интеллектуал салоҳияти, тафаккури ва дунёқарашини ривожлантириш, халқ манфаатларига хизмат қилиш ва ватанпарварлик туйғуси билан яшайдиган мукамал ривожланган авлод сифатида уларнинг идеологик иммунизмини мустаҳкамлашга йўналтирилгандир [2]. Бу жараён Ўзбекистон Республикасида олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида ўз аксини топган. «Фалсафа» фанининг модул шаклидаги ўқув предмети сифатида мавзулар тартибининг ўзаро боғлиқлиги тарихий-фалсафий таҳлил асосида тафаккур, унинг ўзини намоён қилиш шакллари ва бўйсунадиган қонунларини ўрганадиган фан сифатида мантиқнинг шаклланиши ва ривожланиши муаммоларини тадқиқ қилиш методологик жиҳатларини кўриб чиқиш имконини беради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мазкур илмий мақолада тадқиқотнинг марказий тушунчаси сифатида фалсафий атама — «мантиқ» танланган бўлиб, у ўз ичига «қийосий герменевтика» каби фалсафий билим соҳасининг тузилмавий элементларини қамраб олади. Шу боис, Ал-Киндий талқинида мантиқнинг намоён бўлиш даражалари ва шакллари аниқлаш, унинг фалсафасини глобаллашув шароитида ҳамда кибермаконда виртуал муҳит омиллари таъсирида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Шу омилни ҳисобга олган ҳолда, мақолада маълумот манбалари сифатида фалсафий фикр ривожланиши тарихи, билиш назарияси, гносеология, формал мантиқ ва диншунослик соҳалари билан боғлиқ ахборот ресурслари асосидаги манбалардан фойдаланилади.

Ал-Киндий талқинида мантиқни ўрганиш тилни фалсафий таҳлил объекти сифатида кўриб чиқиш, шунингдек, фалсафий-лингвистик ёндашувнинг аломат ва рамзлар тизими орқали фалсафа ва лингвистика, тил фалсафаси ва семиотика ўртасидаги ўзаро боғлиқлигини очиб беришда назарий асос бўлиб хизмат қилади. Шарқ перипатетизми тарихи ва Ал-Киндий таълимотига бағишланган фалсафий тадқиқот адабиётлари анча кўп. Ушбу масалаларга Ўзбекистон фалсафа олимлари: академиклар — И.Муминов, Э.Юсупов, С.Шермўхамедов, М.Хайруллаев, М.Баратов, А.Валиев, профессорлар — Н.Шермўхамедова, Ш.Мадаева, Р.Каримова, dotsentлар — О.Степанова, Д.Файзихўжаева ва бошқа маҳаллий фалсафачиларнинг ишлари бағишланган. Аммо мақоладаги мавзуни белгилаш ва Ал-Киндий талқинида мантиқ муаммоларини тадқиқ этиш масалалари алоҳида илмий тадқиқот объекти сифатида кўриб чиқилмаган. Миллий фалсафий адабиётда ушбу муаммога бағишланган махсус монография мавжуд эмас.

Тадқиқот методологияси. «Мантиқ» ва «герменевтика», «дунёвий таълим» ва «диний дунёқараш» тушунчаларининг ўзаро алоқадорлигини тадқиқ этиш усули сифатида умумфалсафий детерминизм тамойили асос қилиб олинади. Бу тамойил ҳодисалар ўртасидаги сабаб-оқибат боғланишини назарда тутди. Шунингдек, авлоддан-авлодга ўтадиган тажрибаларни сақлаш ва узатиш механизмларини акс эттирадиган меросдорлик (преемственность) тамойили ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Фалсафий, диншунослик ва лингвистик фалсафий билимларнинг муайян детерминация жиҳатлари бўйича эса ишонч ва ақл, диний онгнинг когнитив ҳодиса сифатидаги хусусиятлари, фан методологияси, матнларни талқин қилиш назарияси сифатида герменевтикага оид тегишли фалсафий-методологик, ҳуқуқий, психологик, тилшунослик ва бошқа илмий ёндашувлар мавжуд.

Тадқиқот натижалари. Фалсафа оламида энциклопедист олим сифатида танилган Абу Юсуф Яъқуб ал-Киндий (801–873) биринчи перипатетик (перипатетиклар — Аристотель таълимоти издошлари) сифатида машҳур бўлган. У Аристотель асарларининг таржимони ва шарҳловчиси сифатида танилиб, шарқ перипатетизми ёки машшойун мактабининг илк вакили бўлган [3]. Ушбу мактаб орқали қадимги юнон фикри исломий Шарққа кириб келди ва ислом фалсафасининг шаклланишига туртки берди.

«Шарқ перипатетизми» атамаси Аристотель таълимотини қабул қилган араб тилида сўзловчи мутафаккирларни англатади. Аксарият олимлар томонидан тан олинган факт шундан иборатки, Ал-Киндий Аристотель ва бошқа юнон файласуфларининг асарларини шарҳлар экан, юнон фалсафасини исломий фикр тарзига олиб кирди ва мусулмон мутафаккирлари уни ўрганишга киришди. Шу боис, Ал-Киндий илк араб олими сифатида Шарқ аристотелизм фалсафий анъанасини бошлаб берган ва бу орқали Ғарб ва Шарқ фалсафасидаги илмий ғоялар ривожининг прогрессив йўналишига асос солган деб ҳисобланади.

Фалсафа VIII асрда бошланган «таржима ҳаракати» натижаси бўлиб, бу жараён кейинги асрда халифа ал-Маъмун томонидан Бағдодда ташкил этилган «Ҳикмат уйи» – «Байт ал-Ҳикма» туфайли янада фаоллашган. Бу муассаса бир вақтнинг ўзида кутубхона, академия ва таржима маркази вазифаларини бажарган. X асрнинг ўрталарига келиб, Аристотелнинг барча асосий асарлари араб тилига таржима қилинган эди.

Айнан шу таржима фаолияти мантикий-қийосий герменевтика тизимини шакллантиришга асос бўлган. Бу тизим фалсафий атамалар — ақл, ирода, иймон, билим, билиш, эътиқод, ҳақиқат, донолик ва ҳикмат каби тушунчаларни талқин қилиш, изоҳлаш ва англаш жараёнларини қамраб олади.

Фалсафий қиёсий тадқиқот — бу фалсафий анъаналар, мактаблар, таълимотлар, тизимлар, категориялар ва алоҳида тушунчаларни солиштира таҳлил қилиш усулидир. Герменевтика — бу юнонча ἐρμηνευτική (санъати) сўздан олинган бўлиб, «талқин санъати», яъни матнларни изоҳлаш ва тушуниш назариясидир. Бу йўналиш XX аср фалсафасида тизимли таълимот сифатида шаклланган. Мантиқ эса бир хил ҳулосаларни бошқа фикрлар асосида чиқариш жараёнларини ўрганадиган воситавий фан ҳисобланади [4].

Араб-мусулмон фалсафаси ўз ривожига учта асосий жиҳат билан тавсифланади: биринчиси — калом фалсафаси (мутакаллимлар), иккинчиси — шарқ перипатетизми (мутафаккирлар), учинчиси — тасаввуф, яъни Исломнинг мистик-диний таълимоти (зоҳидлар).

Фалсафанинг асосий намояндалари перипатетиклар — машшойлар (ёки машшойун — «юрувчилар», бу юнонча атаманинг анъанавий этимологиясига мос келади) бўлдилар. Бироқ, масала Аллоҳнинг мавжудлигига келганда, улар перипатетиклар фалсафасига Худонинг зоти ҳақидаги саволни киритишга ҳаракат қилдилар ва уни шундай тарзда изоҳладиларки, бу шубҳага ўрин қолдирмаслиги керак эди. Мусулмон файласуфлари Аллоҳга бўлган иймонни тарғиб қилдилар. Аллоҳ барча мавжудотнинг ягона ҳақиқий сабабчисидир, У шерикдан, тенгдан, ўхшашдан ва зиддиятдан холи. Аллоҳ Таоло — Ваҳид (Ягона), Қодир (Қудратли), Холиқ (Яратувчи), Ҳайй (Тирик), Ҳаким (Доно), Самиъ (Эшитувчи), Басир (Кўрувчи) зотдир [5].

Исломий таълимотнинг маъно-мазмуни ва Аристотель таълимотига оид фалсафий атамаларни талқин қилиш ва изоҳлаш манбаларини тизимлаштириш мантиқ фанининг мустақил билим соҳаси сифатидаги воситаси орқали амалга оширилади.

Ал-Киндий талқинидаги мантиқ қиёсий-герменевтик хусусиятга эга бўлиб, у қадимги юнон тафаккурининг мусулмон Шарқига кириб келиши жараёнини акс эттиради. Бу ерда марказий ўринни «муқаддас матнлар»ни рационал-аллегорик талқин қилиш, Худони Биринчи

Сабаб сифатида тан олиш ва мантикий тафаккурнинг асоси сифатида математикани эътироф этиш масалалари эгаллайди.

Унинг асосий ғояларидан бири — тўрт турдаги ақл ҳақидаги таълимотдир:

1. доимо актуал ҳолатда бўладиган фаол ақл;
2. маълум бир "маҳрумлик" ҳолатида бўлган потенциал ақл;
3. ақлга эга бўлиш орқали актуал ҳолатга ўтган ақл;
4. намоён бўладиган, яъни фаолият кўрсатаётган ақл.

Ал-Киндий мантикий таълимотида мўътазиллар калом фалсафаси ва мусулмон аристотелизмнинг уйғунлашуви исломий таълимот матнлари ва антиқа дунё мероси матнларини талқин қилишда герменевтика учун асосий бўлган қуйидаги масалаларни шакллантиришга имкон берди:

- «муқаддас матнлар»ни рационал-аллегорик талқин қилиш;
- Худони Биринчи Сабаб сифатида кўриш;
- яратилишни нарсаларга мавжудлик бахш этиш сифатида изоҳлаш ва уни сабаб-оқибат муносабатларининг бир кўриниши, эманация (зарурий оқибатлар кетма-кетлиги) жараёни сифатида тушуниш;
- индивидуал руҳнинг абадийлиги муаммосини фалсафий изоҳлаш.

Шунинг учун Ал-Киндий асарларида икки жиҳат ажралиб туради:

1. Қуръоннинг ички маъносини аллегорик талқин орқали излаш ва мусулмон жамиятида фалсафани қонунийлаштиришга уриниш;
2. Аристотель ғояларига асосланган, мустақил фалсафий таълимоти.

Ал-Киндий араб тилида сўзловчи файласуфлар орасида биринчи бўлиб Аристотельнинг мантикка оид меросини системали равишда таржима қилиш ва шарҳлаш билан шуғулланган. Шарқ перипатетиклари (Аристотель фалсафасининг издовчилари) фикрига кўра, мантик инсон ҳаётида жуда муҳим аҳамиятга эга: у фикрларни изчил, тартибли баён этишга ёрдам беради, ўрганилаётган мавзуда асосий нуқтани ажратиб кўрсатишга, тўпланган билимларни тизимлаштиришга хизмат қилади. Мантикий тафаккур умумлаштириш, тўғри хулоса чиқариш ва турли вазиятларни башорат қилиш имконини беради [6].

Мантик фикрлашни рационал идрок этиш воситаси сифатида шакллантиради ва шу орқали табиий ва ижтимоий-гуманитар фанларни чуқур ҳамда ҳар томонлама ўрганиш имконини беради. Шунинг учун Шарқнинг буюк олими Абу Наср ал-Фаробий мантиқни «барча фанлар боши» деб атаган, Абу Али Ибн Сино эса «барча фанларнинг калити» деб таърифлаган. Мантик фанини ривожлантиришга қўшган катта ҳиссаси учун Абу Наср ал-Фаробийга «мантикий» (яъни мантик соҳасида етук мутахассис) унвони берилган ва у ушбу даврнинг энг йирик мантиқшуноси сифатида тан олинган. Аристотельнинг мантикий таълимоти Ал-Фаробий томонидан янги, юқори даражага олиб чиқилган. У замонавий формал мантикнинг барча бўлимларини — тушунчалар ҳақидаги таълимотни, ҳукмлар ва уларнинг турлари, айниқса, хулосалар ҳақидаги таълимотни (исботланган билим асоси сифатида) мукамал тарзда ишлаб чиққан [7].

Абу Юсуф ибн Исҳақ ал-Киндий илоҳиётнинг ҳақиқийлигини тан олган ҳолда, барибир «имонни тижоратга айлантириб, аслида унинг душманига айланган», ишончни ортиқча ғурур билан ҳимоя қилувчи «чекланган кишилар»ни танқид қилади. Қуръон ваҳийларигагина суянган, илм орқали борлиқни англаш имкониятини рад этган ислом уламоларидан фарқли равишда, «араблар файласуфи» инсон ақлини ҳақиқатни англашда ягона манба ва мезон деб билади.

У билимни икки турга — ҳиссий ва ақлий билимга бўлади. Ақлий билим фақат инсонга хос бўлиб, далил ва исботларга асосланади. Унинг учун, Аристотель сингари, фалсафа энциклопедик илмий билимларнинг асоси ва яқунловчи босқичидир. Фалсафа нарсаларнинг ҳақиқий моҳияти ҳақида билим беради. Ал-Киндийнинг энг машҳур фалсафий асарлари қуйидагилар: **«Биринчи фалсафа ҳақида»**, **«Аристотельнинг китоблари сони ҳақида ва фалсафани ўзлаштириш учун нима зарурлиги ҳақида рисола»**, **«Бешта моҳият ҳақида китоб»**. Бу асарларда у Аристотельнинг издоши, ақлни имондан устун қўювчи рационалист,

энциклопедик билимга эга олим сифатида намоён бўлади. У табиий фанлар билимларидан ва математика фанлари — арифметика, геометрия, астрология ва гармония соҳаларидаги тадқиқот усулларида фанолад фойдаланади.

Ал-Киндийнинг фикрига кўра, «гармония ҳар нарсада мавжуд бўлиб, у энг равшан тарзда овозларда, кинот тузилишида ва инсон руҳларида намоён бўлади» [8].

Ал-Киндийга кўра, борлиқ оламининг сабабларини англолчи фан — «биринчи фалсафа» деб аталади. У фалсафий билимнинг энг юксак босқичи ҳисобланади, чунки у «барча ҳақиқатларнинг сабабчиси бўлган биринчи (яъни Аллоҳ) ҳақиқатнинг асоси»дир. Фалсафани ҳимоя қилар экан, ал-Киндий уни дин билан зид эмаслигини, аксинча, Қуръонни рамзий ва аллегорик талқин қилиш имконини бериши орқали ислом этиқодини мустаҳкамлашини исботлаган. Қуръони Карим ва Ҳадислар деб аталулчи Мукаддас ривоятлар нурида, уларда **ҳикмат (ҳикма)** атамаси қўлланилган ҳолда [9], юз йиллар давомида турли фикр мактабларига мансуб энг яхши мусулмон ақл соҳиблари хикма ва шунингдек, **фалсафа** — II/VIII ва III/IX асрларда юнончадан араб тилига таржима орқали кириб келган ушбу атаманинг мазмунини аниқлашга уринганлар. Ал-Киндий Ваҳий тилини англашда ақл имкониятларини тан олган ҳолда, Қуръонда ақл нурига мурожаат этишга ундайдиган ифода ва оятларни топади. Ақл ҳеч қандай чегарада тўхтамайди, балки уларни забт этиб, **барча ҳақиқатларни билишни талаб қилади** [10].

Айнан Ал-Киндий туфайли қадимги юнон фалсафаси ва маданияти ислом цивилизациясининг ажралмас қисмига айланган. Унинг илмий-маърифий мероси араб-мусулмон фалсафасига ва кейинчалик Европа фалсафасининг ривожига катта таъсир кўрсатган.

Хулоса ва тавсиялар. Илмий фикр ривож тарихидаги тенденциялар шунини кўрсатадики, ўрта асрлар даврида шаклланган фалсафий илмий қарашлар ҳозирги кунда долзарб бўлиб турган муаммолар — билиш назарияси, қиёсий герменевтика, тилшунослик, тил ва тафаккурнинг лингвистик ва аналитик фалсафаси йўналишлари учун замин бўлиб хизмат қилган. Бу йўналишлар тил – тафаккур – билиш – билим – иймон – ҳақиқат муносабатларининг ўзаро боғлиқлиги ва мантикий-фалсафий алоқадорлигини ўрганади. Бу эса тилни ўрганишда лингвофалсафий ёндашувнинг муҳим жиҳатларини — Ал-Киндийнинг семантикага этибор қаратиши, тилшунослик фанини структуралаштириши, тилшуносликда турли йўналишларнинг пайдо бўлиши каби масалаларни яққол намоён этади. Олий таълим муассасаларида тил ва педагогика йўналишларида таҳсил олулчи талабалар томонидан Ал-Киндий меросини «Фалсафа» фанининг модулли тизими доирасида, хусусан, «Билиш», «Формал мантик», «Диншунослик» каби мавзуларни ўрганиш жараёнида таҳлил қилиш, мутакаллимлар, мутафаккирлар, шарқ перипатетизми, тасаввуф ва калом фалсафасининг муътазиллик, ашъарийлик ва мотуридийлик мазмунларидаги фаолияти ўзаро қандай боғлиқ эканини тушунишга ёрдам беради. Ушбу саволларга жавоб излаш талабаларда тил фалсафаси, аналитик фалсафа, герменевтика каби соҳалардаги муаммоларни мустақил тадқиқ этишда методологик ёндашувни шакллантиради, шунингдек, қадимги фалсафа билан араб-мусулмон жаҳонинг илғор интеллектуал фикри ўртасидаги меросдорликни аниқлаш имконини беради. Кредит-модулли таълим форматида талабаларнинг аудиториядаги ва мустақил ишлари тизимида лингвофалсафий ва герменевтик ёндашувларнинг мавжуд бўлиши талабаларда диншунослик компетенциясини шакллантиришга хизмат қилади. Бу эса Ўзбекистоннинг давлат-дунёвий таълим тизимидаги яхлит билим тизимида дин ва фалсафа ҳақидаги билимларни олий таълим муассасалари ўқув дастурларига киритиш заруратини белгилайдиган асосий сабабларни кўрсатади. Шу билан бирга, турли диний қарашлар ва этиқодларнинг тил ривожига таъсири хусусиятларига тавсиф беради. Масалан, араб тили – ислом динида ибодат тили ҳисобланади, ёки насронийликда черков тилининг замонавий рус тилининг шаклланишига таъсирини ўрганиш мумкин [11]. Ёки матншунослик, герменевтика каби соҳалардаги муаммолар — мукаддас матнларни (Таврот, Забур, Инжил ва Қуръони Карим) талқин қилиш назарияси сифатида — бутун авраамий динлар тизимининг гоъвий

манбаи сифатида қаралади. Бу эса ақл ва эътиқоднинг уйғунлиги — аллегоризм, анъанавийликка (нақл) нисбатан ақлнинг (ақл) устунлиги тамойилларини ҳам ўз ичига олади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони <https://lex.uz/ru/docs/5841077>
2. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони – <https://lex.uz/ru/docs/4545887>
3. Нигматзянова Г.Х. Талабанинг умуммаданий компетенциялар тузилиши ва мазмуни – <http://human.snauka.ru/2014/02/5851>
4. Ибрагим Т.К., Ефремова Н.В. «Мусулмонлар диний фалсафаси – фалсафа» – Қозон, 2014, б. 6 – <https://kpfu.ru/portal/docs/F1812850678/1.pdf>
5. Холмуинов Д.М. Ал-Фаробий ва Ибн Синонинг фалсафа ва тасаввуф ўртасидаги муроасага муносабатлари (қиёсий герменевтика) – 13238 (yandex.ru)
6. Агапов Е.П. Мантик. Бакалаврлар учун ўқув қўлланма. 3-нашр. М.: Дашков ва К, 2021. 160 бет.
7. Степанова О.И. Шарқ перипатетиклари мактаби олимларининг асарларида мантикнинг ривожланиши // Илм-фан ва таълим хабарлари № 24(102). 3-қисм. 2020
8. Хасанов М.Ш., Петрова В.Ф. Илм ва фалсафа тарихи – 2013, б. 41 – КМ_227-20180905091742 (kaznu.kz)
9. Гиззатуллин Р.А. «Байт ал-хикма» ва унинг ислом маърифатпарварлиги ривожидagi ўрни // Minbar. Islamic Studies. 2013;6(1): 4–9 – <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2013-6-1-4-9>
10. Шангараев Р.Р. Мусулмонлар диний фалсафаси – https://bolgar.academy/uploads/files/2020/11/18/rshangaraev-musulmanskaya-religioznaya-filosofiya-1_1605703921.pdf
11. Im S. B. Рус тилида номинатив сўз ясалишида морфофонологик элементларнинг аҳамияти ва черков тили таъсирининг ифодаси – <http://jcreview.com/fulltext/197-1586180887.pdf?1586342171>

УЎК 908

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ЭТНОГРАФИЯСИНИНГ ЗУККО ТАДҚИҚОТЧИСИ

О.Бўриев, проф., Қариши давлат университети, Қариши

М.Усмонов, доц., Қариши давлат университети, Қариши

Аннотация. Ушбу мақолада Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек ва тожик халқлари этнографиясига ва музейшунослик фанига муносиб ҳисса қўшган рус элшуноси ва шарқшунос олимаси О.А.Сухареванинг ҳаёт йўли, илмий фаолияти ҳамда яратган йирик асарларига тавсиф берилган.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, этнография, музейшунослик, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Қариши, Шаҳрисабз, Китоб, тожик тили, халқ безак санъати, кийим-кечаклар, безаклар, каишталар, сузаналар.

Аннотация. В статье описывается жизнь, научная деятельность и основные труды О.А. Сухарева — русский этнограф и востоковед, внесшая значительный вклад в этнографию народов Средней Азии, в том числе узбекского и таджикского народов, и в науку музеологии.

Ключевые слова: Средняя Азия, этнография, музеология, Бухара, Самарканд, Ургенч, Қариши, Шаҳрисабз, Китаб, таджикский язык, народное искусство, одежда, украшения, вишивка, сюзани.

Abstract. This article describes the life, scientific activities, and major works of O.A. Sukhareva, a Russian ethnographer and orientalist who made a significant contribution to the ethnography of the peoples of Central Asia, including the Uzbek and Tajik peoples, and to the science of museology.

Key words: Central Asia, ethnography, museology, Bukhara, Samarkand, Urganch, Karshi, Shahrisabz, Kitab, Tajik language, folk art, clothes, decorations, embroidery, suzana.

Маълумки, Ўрта Осиё, қолаверса ўзбек халқи этнографиясини ўрганишга сезиларли ҳисса қўшган олим — элшунослар самарали илмий — маънавий фаолият кўрсатишган. Ана шундай таниқли сиймолардан бири таниқли рус элшунос олимаси Олга Александровна Сухарева (1903-1983) ҳисобланади. Қуйида шу етук олима илмий фаолиятига ва илмий асарлар таҳлилига қисқача тўхталамиз.

Ўрта Осиё тарихи ва этнографияси бўйича йирик мутахассис, таниқли рус этнографи ва шарқшуноси, ўзбек ва тожиклар этнографияси асосчиси О. А. Сухарева Ўрта Осиё халқлари этнографиясининг етакчи мутахассисларидан саналган. У 1903 йил 15-февралда Самарқанд шаҳрида туғилган. 1921 йилда у Туркистон Шарқшунослик институти; 1924 йилда Ўрта Осиё Давлат университети (САГУ, ҳозирги ЎзМУ) Шарқ факультетига ўқишга кириб, 1925 йилда тугатган.

1924-1926 йилларда Тошкентдаги Тожик маориф институтида ўқитувчилик қилиб, тожик тилида икки қисмли қўлланма яратган. Унинг устозлари А. А. Семенов, М.С. Андреев каби машҳур тарихчи ва этнографлар бўлиб, уларнинг раҳбарлиги остида этнографик илмий тадқиқотларини бошлаган (1930-1931).

1926 йилда Самарқандда хотин қизлар техникумида, 1927 йилда Тошкентдаги Тожик Маориф институтида ўқитувчилик қилган. У 1930 йилда Самарқанд шаҳрида яшаб, Тожик педагогика курсларида ўқитувчи (1930-1933), Тожик давлат нашриётида таржимон (1943-1944), ЎзДУ да ўқитувчи сифатида фаолият кўрсатган.

А. Сухарева 1934-1946 йилларда Самарқандда Ўзбекистон ССР Давлат маданият ва санат тарихи музейи Этнография бўлимида катта илмий ходим, бўлим бошлиғи бўлиб ишлаган. У, асосан этнографик тадқиқотлар билан шуғулланиб, олийгоҳларда ўқитувчилик фаолиятини ҳам давом эттирган.

Ушбу музейда ишлаган барча йиллар давомида О. А. Сухарева улкан этнографик маълумотларни йиғиш ишларини олиб борган ва ўз фондига қўплаб қимматбаҳо коллекцияларни, асосан кийим-кечак ва каштачиликни қўшган. Унинг тўпламлари туфайли Самарқанд музейида ўзбек ва тожик кашталарининг мамлакатдаги энг яхши коллекцияси мавжуд, санаси аниқ ва илмий таснифланган.

Олима каштачилик тарихини, унинг техникасининг барча жараёнларини ўрганиш билан бирга, маҳаллий каштачи аёлларни ўз тадқиқотига кенг жалб этган ҳолда, энг бой кашта нақшлари, унинг семантикаси, эътиқодлари, ғоялари, халқ безак санъатининг ушбу тури билан боғлиқ урф-одатларни ўрганган.

О.А. Сухарева 1946-1967 йилларда Тошкентда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тарих ва археология институти Этнография бўлимида катта илмий ходим, сўнгра мудир лавозимларида ишлаган. Унинг этнографик тадқиқотлари янги йўналиши Ўрта Осиёнинг феодал шаҳри ва ҳунармандчилигига бағишланган.

Олга Александровна М.С.Андреев бошчилигидаги САГУ экспедицияси Иккинчи жаҳон уруш даврида тўхтатилган Бухоро шаҳрини тарихий ва этнографик ўрганишни яна давом эттирган. Қадимий шаҳарда кўп йиллик меҳнат, унинг турли маҳаллалардаги аҳолисини ўрганиш, қариялар, ҳунармандлар ва бошқа табақа вакиллари билан суҳбатлар, этнографик маълумотларни шаҳар топографияси, тарихий асарлар (шу жумладан, Шарқ муаллифлари) билан таққослаш, шунингдек, ҳонликнинг бошқа шаҳарларига, саёҳатларда тўпланган маълумотларга имкон берган. Тўпланган бой этнографик фонд тарихий аҳамиятига кўра ноёб ва оригинал маълумотлар ҳисобланади. Кейинчалик улар олимага Ўрта Осиё шаҳарлари тўғрисида бир қатор салмоқли тарихий-этнографик монографиялар ёзишида асос бўлиб хизмат қилган, албатта.

Олиманинг “Пережитки анимизма у равнинных таджиков” мавзусидаги номзодлик (1940), сўнгра Москвада СССР Фанлар академиясининг Этнография институтида химоя қилган “Бухара XIX - начала XX вв. Позднефеодальный город и его население» мавзусида докторлик диссертацияси 1963 йилда, ҳам худди шу мавзуларга бағишланган эди. О. А. Сухарева Бухоро, Самарқанд, Урганч, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб каби шаҳарлар ҳудудларига этнографик экспедициялар уюштирган. 1950 йилда Ўзбек этнографик экспедициясига раҳбарлик қилган. “Ўрта Осиё ва Қозғистон халқлари”, “Ўзбекистон ССР тарихи” ни яратишда қатнашган, 10 нафардан ортиқ шогирд тайёрлаган. Халқаро антрополог ва этнографлар ВИИ конгрессида “В.В. Бартолд ўқишлари”да илмий маъруза қилган. Олима 8 та салмоқли монография ва 100 зиёд илмий мақолалар ёзган. Олиманинг “К истории городов Бухарского ханства (Т., 1958) монографиясида Бухоро шаҳри билан бирга Қарши,

Шахрисабз, Китоб шаҳарлари аҳолисига тўлақонли илмий тарихий -этнографик тавсиф берилган.

Олга Александровна Сухарева 1967 йилда нафақага чиқиб, Москвада яшаган. СССР ФА Этнография институтида 1968 йил октябрдан жамоатчилик асосида катта илмий ходим, 1969 йилдан эса катта илмий ходим - маслаҳатчи сифатида ишлаган. 1983 йил 22 январда Москва шаҳрида вафот этган.

Олиманинг энг асосий илмий асарлари қуйидагилардан иборат:

1. Пережитки анимизма у равнинных таджиков. – Т., 1940.
2. Прошлое и настоящее селения Айкыран (соавтор М.А.Бикжановой) – Т., 1955. – 238 с.
3. К истории городов Бухарского ханства (историко – этнографическое очерки). – Т., 1958. –145 с.
4. Ислам в Узбекистане. – Т., 1960. – 86 с.
5. Позднефеодальный город Бухара конца XIX - начала XX в. Ремесленная промышленность. – Т., 1962. – 194 с.
6. О.Терменология, с исторические топографий города Среднее Азии. (Ку махалла, гузар) – Народии Азии и Африки, – 1965. №6. – С.103-104.
7. Бухара XIX — начала XX в. Позднефеодальный город и его население – М., 1966. – 326 с.
8. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). – М.: Наука, 1976. – 365 с.
9. История среднеазиатского костюма. Самарканд (вторая половина XIX -начало XX в.). – М.: Наука, 1982. – 142с.
10. Сузаны Среднеазиатское декорация вышивка. – ИЭА. – М., 2006.

О.А. Сухарева Марказий Осиё халқлари этнографиясини чуқур ўрганиб, бу ҳудуднинг мадания, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига оид кўплаб муҳим илмий маълумотларни илм-фан хазинасига қўшган йирик олималардан биридир. Унинг тадқиқотлари орқали ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар ва бошқа маҳаллий халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, хунармандчилиги ва шаҳар маданияти каби кўплаб жиҳатлар чуқур ёритилган. Сухареванинг илмий ишлари этнография фанида янгича ёндашувлар ва таҳлилий методларнинг ривожланишига туртки берган. Айниқса, унинг тарихий-этнографик таҳлиллари замонавий этнология ва маданиятшунослик соҳаларида муҳим методологик асос бўлиб хизмат қилади. Шу боисдан, О.А. Сухарева Марказий Осиё халқлари этнографиясининг зукко ва фидокор тадқиқотчиси сифатида муносиб эътирофга лойиқдир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Библиографические очерки о деятелях общественных науки в Узбекистана. Сост. Б. В. Лунин, т.2. – Т.: Фан, 1977. – с.157-160.
2. Жданко Т.А., Кармышева Б.Х. Ольга Александровна Сухарева. Некролог. – СЭ. 1983, №6. С.158-161.
3. Наумова О.Б., О.А.Сухарева (К 100 летию со дня рождения). – СЭ., 2003. №6. С. 94-97.
4. Наумова О.Б. Жизнь, отданная науке: страницы О.А.Сухаревой. – Выдающихся отечественные этнологи и археологи. XX веке. – М.: Наука, 2004., с. 517-543. – 715с.
5. Сайнаков С.П., Ходжаева Н.Дж., Мирзоев М.Н. О.А.Сухаревой – пионер таджикской этнографии. – Муаррих, историк. istorian.c. 108-118.
6. Костюм народов Седней Азии. Историко-этнографическые очерки . Отв. ред. О.А. Сухарова. -М.: Наука, 1979. -240 с.
7. Кармышева Б.Х. К истории этнографического тзучения Средней Азии в 1930-1960-егоды. Выпускники Туркестанского восточного института / Б.Х. Кармышева / Этнографическое обозрение. -2001. -№4. – С.103-110.
8. Муродов О. Пережитки ранних верований таджиков долины Зеравшана: автореф. дис. канд. ист.наук: 07.00.07-М.1975.- 24 с.

ХОРАЗМ ВОҲАСИ АҲОЛИСИ НЕОЛИТ ДАВРИ ОТАШГОҲЛАРИ ТАРИХИ САҲИФАСИДАН

Н.А.Дўсчанова, тьютор, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Мақолада Амударё ўнг ва сўл соҳили ҳудудларида аҳолининг оташгоҳлар тарихи таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Виноградова Е.А, Толстов С.П, Виноградов А.В, Итина М.А, Ўрта Осиё, Ўзбекистон, Хоразм, Бурли-3, Жонбос-4, 5, 71, Султон Санжар, Қушбулоқ, Қариқизил.

Аннотация. В статье анализирован истории огнепоклонников на территории правобережья и левобережья Амударьи.

Ключевые слова: Виноградова Е.А, Толстов С.П, Виноградов А.В, Итина М.А, Средняя Азия, Узбекистан, Хорезм, Бурли-3, Жанбас-4, 5, 71, Султан Санжар, Кушбулоқ, Карыкызил.

Abstract. This article analyzes the history of fire-worship sites in the territories located on the right and left banks of the Amu Darya.

Keywords: Vinogradova E.A., Tolstov S.P., Vinogradov A.V., Itina M.A., Central Asia, Uzbekistan, Khorezm, Burli-3, Dzhanbas-4, 5, 71, Sultan Sanjar, Kushbulak, Karikyzyl

Кириш. Ер геологияси тарихи тараққиётида Ўрта Осиё минтақа сифатида таркиб топган Осиё материгининг таркибий қисми бўлиб, Шарқ ва Ғарбни геологик жиҳатидан яхлит, аммо географик манзараси жиҳатидан ранг-баранглигини акс эттирган бирнеча табиий-иктисодий ҳудудлардан бири сифатидан стратегик аҳамиятга эга бўлган. Ўрта Осиё минтақаси ҳар бир табиий-иктисодий ҳудудлари жойлашиши, тоғлар, сув ҳавзалари, дарёларнинг йўналишлари, табиий ресурслар захираси. Одамзоднинг жойлашиши, улар томондан яратилган моддий ва маънавий маданиятида географик хусусиятлар ўз маъносини топган. Шундай муқаддас замин Ўзбекистон ҳудуди геоморфологик хусусиятларига эга бўлган табиий-иктисодий регионлар таркиб топиши ер ости тебранишлари натижаларига боғлиқ бўлиб, ҳар бирининг табиий-иктисодий ва этник-маданий муносабатлар ривожланишида ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиб, уларда ўрнашган аجدодларимиз кундалик фаолиятларини олиб бориши, уни ривожлантириш борасида босиб ўтган тарихий йўлини ўрганиш ҳозирги замон руҳига мос келади. Шу-маънода мақолада республикамиз шимоли-ғарбида, Қизилқум ва Қорақум ўртасида жойлашган, бу замин кўчма қумлар кўчиши, табиат барханлари, Амударё инжиқларига бардош бериб, тарихий давр, унинг турли босқичларида кундалик фаолиятлари жараёнида этник жараёнлар баробарида оловга бўлган эътиқодлари тарихини ёритиш назарга олинган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Хоразм экспедицияси ходимлари нашрларида қайд қилинишича аجدодларимизнинг табиат ҳодисалар, қуёш ва оловга бўлган диний эътиқодларига бўлган манба Қуйи Амударё ҳавзаси шимолий ҳудудда жойлашган. Султон Увайс тоғи этагига улашиб кетган ҳудудда Бурли-3 манзилгоҳи археологик текшириш ишларини натижасида воҳа ҳудудида илк кундалик фаолиятни олиб борган ибтидоий одамларнинг диний эътиқодлари тарихига оид моддий ашёлар олинган [1]. Албатта Бурли-3 манзилгоҳи уруғ жамоалари қадимги тош даври сўнгги босқичида табиат ҳодисалари диний қарашларни олиб борган, албатта улар биринчи навбатда тўрт томони очик географик муҳитда мазмун ва моҳиятини бўлмаслиги боис, ҳамда музлик даврида оловга эътиқод устунлик қилган. XX аср 30 йиллар охирида Хоразм экспедицияси ходимлари Амударё ўнг соҳили Тўрткўл тумани ҳудудида жойлашган Ёнбошқала баландлиги ён қисмига ёғоч устунли Жанбос-4 манзилгоҳи ички қисмида жойлашган оташгоҳ қолдиғини ўрганишга муваффақ бўлган. Оташгоҳ ўртасида айлана шаклда [2] (1,20 м).

XX аср 40 йиллари ўрталаридан Жанубий Оролбўйи ҳудудида Хоразм археология-этнография экспедицияси ходимлари Неолит даврига оид манзилгоҳларда археологик текшириш ишлари натижасида оташгоҳларга мансуб моддий ашёлар олинган. А.В.Виноградов неолит даврига оид манзилгоҳларда кенг қамровли равишда олиб борган

археологик изланиш натижалари олов-оташгоҳлар қолдиқлари ўрганилган: Жумладан, Хоразм воҳаси неолит даври уруғ жамоаларининг манзилгоҳларида археологик текширишлар кенг қамровли равишда олиб борилган А.В.Виноградов, М.А.Итина асарларида тарихий маълумотлар муҳим аҳамият касб этади [5, 6,7].

А.В.Виноградовнинг ўнг соҳил ҳудудларида олиб борган манзилгоҳларида олиб борган (Жонбос-11,12, Қўрғошин, Қават-3,4,5,7, ДЖингельди, Каунди-3), М.А.Итинанинг сўл соҳили Туямуюн ҳудуди манзилгоҳларда (Султон Санжар, Кушбулок, Қарриқизил) текшириш ишлари олиб борилган.

Хоразм воҳасида неолит даври уруғ жамоалари оташгоҳларга эътиқоди ягона эмас. Тадқиқотчилар асарларида қайд қилинишича, Устюрт ҳудудида тош даври овчилар ва термачиларни ворислари Оқтойлик, Исатой ва Каскажал манзилгоҳларида ўрнашиб, оташгоҳлардан фойдаланиб, этник жараёнларни олиб борганлар [10]. Амалга оширилган археологик изланишлар натижаларига кўра, Қуйи Зарафшон водийси географик манзарасини ўзгартирган Катта ва Кичик тузконлар атрофида Дарбазақир 1,2 манзилгоҳи овчилари ва термачилари кундалик турмуш тарзида “Оташгоҳ” атрофида диний эътиқодини бажарганлар [11].

Тадқиқот методологияси: Илмий-ҳолислик, тарихий-хронологик таҳлил, назарий-қиёсий новациялар, мунозара, умумлаштириш, якуний хулоса, археология, география, этнография фанлари натижалардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар: Хоразм археология ва этнография экспедицияси ходимлари тадқиқотларида қайд қилинган тарихий маълумотларни назарий-қиёсий таҳлил асосида аجدодларимизнинг тош даври сўнгги босқичидан антик давргача табиат ходимларнинг бири оловга эътиқодлари таҳлил қилинди.

Натижалар сифатида қуйидагилар қайд қилинди: Сўнгги тош даврида ибтидоий овчиларнинг воҳа шимолида Султон Увайс тоғи этагига уланиб кетган ҳудудни ўзлаштириш, тўрт томони очиқ географик муҳитда бўлган диний эътиқодида оловнинг тарихий аҳамиятига оид натижаларга эришилди, жумладан одамзод дастлаб қуёшга бўлган илк эътиқод эканлиги натижалари қайд қилинди. Инсоният оловни ихтиро қилиб, уни доимий ҳарорат беришигача бўлган тарихий кундалик ҳаётида табиат ҳодисалари сир-синоатларни ўрганиб оловни ихтиро қилиши, кундалик ҳаётида муҳим аҳамият касб этди. Олов инсон эволюциясида муҳим аҳамият касб этишда овланган ҳайвонларни гўштлирини пиширган ҳолда истеъмол қилиши инсон камолотида муҳим ўрин эгаллаган.

Хулоса ва таклифлар қуйидагича изоҳланди: Геологик даври тўртламчи давр бошларида табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар уйғунлигини таъсирида одамзод кундалик фаолиятларини олиб боришини бошлаган.

Ибтидоий жамоа тузуми даврида кечган ижтимоий-иқтисодий омиллар одамзоднинг кундалик фаолияти ва дунёқарашига таъсир кўрсатган. Ҳаётий амалий билимлари ҳамда табиат ҳодисалари сир-синоатлари устунлиги даврида турли ҳаётий ва мифологик қарашларнинг шаклланишига олиб келган. Тотемизм, сеҳргарлик, арвоҳ, олов, дарахт ва табиий ҳодисаларга сиғиниш ибтидоий одамлар маънавиятида акс этган. Одамзод бу ёруғ оламда олиб борган фаолияти ҳамда кундалик турмуш тарзини олиб боришига бўлган эҳтиёж бир-бири билан узвий боғланган мезон. Воҳа ҳудудида сўнгги тош даврдан антик давргача аجدодларимизнинг табиий муҳит тўғрисидаги илк тасаввурлари асосида вужудга келган эътиқодларни ўрганишда манзилгоҳларда олиб борган қазилма ишлари натижасида олинган ашёлар муҳим аҳамият касб этади.

Шу маънода сўнгги тош даврига мансуб Бурли-3 манзилгоҳи овчилари ва термачиларнинг табиат ҳодисалари тўғрисида тасаввурлари, унинг кейинги тарихий даврларда ривожланиши тарихини ўрганишда олинган моддий ашёлар илк темир давригача бўлган эътиқодлар тўғрисида хулосалар қилинди.

Мавзуда қайд қилинган маълумотлар асосида қуйидаги таклифлар илгари сурилди:

-Жанубий Оролбўйи аҳолиси маънавий маданияти илдизи тарихини ўрганиш;

-Сўнгги тош давридан илк темир давригача маънавий маданият анъаналари, уларнинг уйғунлиги масалаларини таҳлил қилиш;

-Оддий олов-оташгоҳлардан мукамал ривожланиш ибодатхоналар жараёнларини ўрганиш долзарб масала эканлиги каби таклифлар илгари сурилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.Виноградова Е.А. Первые палеолитические находки в Султануиздаге //Приаралье в древности и средневековье-М.:ИВЛ РАН, Наука, 1998.
- 2.Толстов С.П. Древний Хорезм-М.МГУ, 1948.
- 3.Толстов С.П.По следам древнехорезмийской цивилизации-М-Л, Наука, 1948.
- 4.Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта-М.:ИВЛРАН, 1962.
- 5.Виноградов А.В.Неолитические памятники –М:Наука, 1968. Вып-8.
- 6.Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья //ТрХАЭЭ-М:Наука, 1981. Т. XIII.
- 7.Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг сўғорилиш тарихи.-Ташкент:Фан, 1959.
- 8.Итина М.А. Памятники эпохи неолита и бронзы //Древности Южного Хорезма //Тр.ХАЭЭ-М.:Наука, 1991. Т. XVI.
- 9.Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми ва илк давлатчилик тарихи-Ташкент: 2009-Б 129.

УЎК 903.7

ҚУЙИ АМУДАРЁ ВА СУРХОН ВОҲАСИ ГЕОГРАФИК ЖОЙЛАШИШИ, ХУДУДИЙ ЧЕГАРАЛАРИ ХУСУСИЯТЛАРИГА ДОИР БАЎЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

З.А. Дўсчанова, тьютор, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Мақолада Жанубий Оролбўйи ва Сурхон воҳаси географик жойлашиши, ҳудудий чегаралари хусусиятлари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Сабиров Қ, Баратов П, Ўзбекистон, Қуйи Амударё, Султон Увайс, Юмуртоғ, Кубатоғ, Сурхон Шеробод, Термиз, Бойсун, Хисор, Боботоғ.

Аннотация. В статье анализирован особенности границ территории географических расположение Южного Приаралья и Сурханского оазиса.

Ключевые слова: Сабиров К, Баратов П, Узбекистон, Низовья Амударьи, Султан Увайс, Юмуртог, Кубатог, Сурхан, Шеробод, Термиз, Бойсун, Хисор, Боботог.

Abstract. The geographical structure of Uzbekistan, while unified in spatial location, is diverse in surface formation. This diversity is explained by tectonic activities and underground tremors. According to geographical literature, Uzbekistan is composed of both mountainous and plain areas.

Keywords: Sabirov Q., Baratov P., Uzbekistan, Lower Amu Darya, Sultan Uvays, Yumurtog, Kubatog, Surkhan, Sherobod, Termez, Boysun, Hissar, , Bobotog

Кириш. Мазкур тарихий-географик ҳудудлар географик ҳолати, табиий ресурсларга сероблиги, табиати, иқлим шароити, аҳоли жойлашиши жиҳатларидан фарқланиш хусусиятларига эга. Мазкур табиий-иқтисодий ҳудудлардан Жанубий Оролбўйи географик ҳолати ҳамда Сурхондарё ҳудудлари, табиати жиҳатлари билан бир-биридан фарқланиб туради. Мазкур мақолада ватанимиз ҳудуди шимоли-ғарбий, Қизилқум ва Қорақум оралиғида жойлашган.

Хоразм воҳаси ҳамда Жанубий ҳудудда жойлашган иссиқ минтақа тизимиға киради, осмонўпар тоғлари, кенг даштлари билан бир-бирини такрор қилмаган хусусиятларни ўрганиш мақсад қилинган. Ўзбекистон ҳудудининг табиий-географик ҳудудларининг географик ўрни асоси яхлит бўлган, аммо уларнинг юзаси тузилиши ранг-барангдир, бу ҳолат ер ости тебранишлари натижалари билан изоҳланади. Географик адабиётларда қайд қилинишича Ўзбекистон ҳудуди тоғли ва текисликдан иборат бўлган. География адабиётларда қайд қилинишича, Ўзбекистон ҳудуди табиий-географик регионларға ажратилган:

1.Замин табиий-иқтисодий текислиги:

Устюрт Чинки,

Қуйи Амударё

Қуйи Зарафшон

Қизилқум

2. Ўзбекистоннинг тоғ олди ва тоғ текисликлари:

Тошкент-Мирзачўл худуди.

Фарғона

Ўрта Зарафшон.

Қашқадарё.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўрта Осиё марказида жойлашган Ўзбекистон худуди тузилиши тоғли ва текисликдан иборат бўлиши, ер ости тебранишларини бирнеча маротаба такрорланиши натижасида бирнеча, табиий-иктисодий регионлардан иборат.

Ер геологияси тараққиёти натижаларига кўра, Қуйи Амударё ватанимиз шимоли-ғарбида жойлашган. Шарқида Қизилқум, ғарби-жанубида Қорақум, шимолида Орол денгизи оралиғида жойлашган. Сурхон воҳаси геоморфологик жиҳатидан тоғлик ва текислик худуди бўлиб, ватанимиз жанубида жойлашган.

Амударё фаолияти натижасида Хоразм текислиги ўнг ва сўл соҳилга бўлинган, Оқчадарё, Сарикамишбўйи ва Оролбўйи ҳавзалар географик манзарасини ҳосил қилган. [3.-С 73].

Икки худуднинг географик муҳити, аҳолининг жойлашиш худудий чегаралари бир-биридан кескин фарқланади.

Географик хусусияти жиҳатидан шимолда Қашқадарё вилоятидан Бойсун тоғлари билан ажралиб туради. Унинг географик чегараси ғарбда Келиф, Шеробод-Сарикамиш ва Сурхон тоғлари, шимолӣ-шарқида Ҳисор тизмаси жанубий, шарқда Боботоғ ғарбий қуйи қисми, жанубда Амударё билан чегараланади. Сурхон воҳаси худуди чўзилиш ҳолатига эга, бу жараён шимоли-шарқида-жануб-ғарб томон 170 км, кенглиги 110-115 км, шимоли-шарқида узунлиги эса 15-20 кмдан иборат. Геоморфологик тузилиши, табиий-иктисодий жиҳатидан икки табиий-географик худудларга ажралган, яъни Термиз-Денов ҳамда Шеробод табиий-географик сарҳадлар, улар ўз навбатида табиий ресурслари, аҳолининг жойлашиши жиҳатидан фарқланиш хусусиятларига эга [1-Б 157-162, Б 209-214].

Назаримизча, Сурхон воҳаси геоморфологик жиҳатида бирқатор тарихий-географик регионларга ажратилган. Географик манзараси жиҳатидан икки худудга ажратилган. Табиий-иктисодий худудлар ўртаси географик кенгликни инобатга олиш жоиз:

1. Табиий-иктисодий худуд ўз аҳамиятини сақлаб қолинади:

2. Жарқурғон-Шўрчи худудлари Сариосиё-Денов табиий-иктисодий регионларга ажратиш мақсадга мувофиқ.

Хоразм воҳаси-Амударё узунлиги 2540 км.

Сурхондарё-196 км, Шерободдарё-171 км /2-Б. III.

Хоразм воҳаси Турон замини шимоли-ғарбида, Қорақум ва Қизилқум оралиғи, Амударё минг-минглаб йиллар мобайнида сув таркибидаги лойқа қатламларини ётқизиши натижасида сернам ва серунум текислик бўлган. [4-С. 7. II, 5-С. 14-18]. Хоразм воҳаси тўрт томони очиқ, шимолида Орол денгизи жойлашган. Тоғлари Султон Увайс тоғи, Қоратоғ, Юмуртоғ ва Кубатоғлардан иборат, улар осмонўпар тоғлар мақомига эга эмас. Доимий музлик йўқ, Султон Увайс тоғи баландлиги 471 м. Қиш ойлари юқори қисмида қорлар жойлашган, ҳаво ҳарорати кўтарилгани боис, инсоният бу табиат инъомидан доимий фойдалана олиш имконияти чекланган. Сурхондарё вилояти жойлашиши ўзига хос хусусиятига эга, тўрт томони тоғлар билан ўралган, фақат жанубида Амударё ҳаракатланиб туради. Дарёлари Сурхондарё, Тўпалангдарё ва Шерободдарёлар. Вилонани сув манбаси сероб, дарёлар асосий сувини тоғлардан олган. Хоразм воҳаси ва Сурхондарё Амударё сув йўли орқали боғланган [6-С. 7-8. 7. С. 4-5,].

Тадқиқот методологияси. Обьективлик, тарихий-хронологик изчиллик, назарий-қиёсий таҳлил, баҳс, мунозара, умумлаштириш, мантикий хулоса, археология, этнография, география фанлари маълумотларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар қуйидагича изоҳланди. Мавзуга оид адабиётларда Қуйи Амударё ҳавзаси ва Сурхон воҳасининг географик жойлашиш координатлари оралиғида 1036 км-ни ташкил қилади ва мазкур кенглик геоморфологик жиҳатлари, сув манбаси, иқлим

шароити, табиий ресурслари, аҳолининг жойлашиши жиҳатлари билан бир-биридан фаркланиш хусусиятлари таҳлил қилинди.

Икки ҳудуднинг таркиб топиши ер геологияси тараққиёти натижасида яхлит бўлса ҳам, уларда кечган жараёнлар, аҳолининг жойлашиши, бир тарихий даврда кечмаганлиги, ўзига хос географик ўрни, жиҳатидан Ўзбекистоннинг стратегик аҳамиятга эга эканлиги изоҳланди. **Натижалар сифатида қуйидагилар қайд қилинди:** Хоразм воҳаси ва Сурхондарё ҳудуди географик ҳолати табиий ресурслари геологик ва географик адабиётларда қайд қилинган маълумотлар асосида натижалар қайд қилинди.

Хулоса ва таклифлар қуйидагича изоҳланди:

Мақолада қайд қилинган тарихий маълумотлар асосида қуйидаги хулосага келинди:

-Қуйи Амударё ҳудуди ватанимиз шимоли-ғарбида жойлашиши, уни шарқий томондан Қизилқум ва ғарбий-жанубий томондан Қорақум Тўлқинсимон кўчма қум уюмлари ва барханлари, баландлик, текислик ва Султон Увайс тоғи (471 м), Юмуртоғ ва Кубатоғлар (250-300 м) географик ҳолатини тасвир қилган. Сурхондарё воҳаси географик жойлашиши жиҳатидан Шарқ дунёсининг иссиқ минтақаси таркибига кирган. Баланд тоғлар, дашт, тоғ олди текисликлари каби хусусиятлари хулоса қилинди.

Қуйидаги таклифлар илгари сурилди:

1.Хоразм ва Сурхондарё вилоятларининг географик жойлашиш хусусиятларини геологик, географик ва археологик тадқиқотлар натижалари асосида ўрганиш;

2. Қуйи Амударё ва Сурхон воҳасининг географик ўрни геологик асоси яхлит, аммо улар ўртасида географик кенгликнинг ўзига хос хусусиятини таҳлил қилиш.

3.Икки ҳудуд юзаси тасвирланишида дарёларнинг (Амударё, Сирдарё, Сурхондарё воҳасида Шеробод. Сурхондарё, Тўпаланг) тарихий аҳамияти, шу билан бирга тоғлар инсоният учун аҳамият томонларини изоҳлаш каби таклифлар қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.Баратов П. Ўзбекистоннинг табиий географияси -Тошкент,: "Ўқитувчи", 1996.
- 2.Баратов П. Маматкулов М, Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси-Ташкент, Ўқитувчи, 2002.
- 3.Кесь А.С. Антропогенное воздействие на формирование рельефа аллювиально-дельтовых равнин Амударьи //Культура и искусство Древнего Хорезма-М.:Наука, 1981.
- 4.Виноградов А.В.Неолитические памятники Хорезма-М.:Наука, 1968. Вып-8.
- 5.Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья //ТрХАЭЭ-М.:Наука, 1981. Т. XIII.
- 6.Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана-Ташкент, Фан, 1977.
- 7.Аскарлов А, Абдуллаев Б. ДЖаркутан.-Ташкент, :Фан, 1983.

УЎК 39

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОННИНГ ЧАП СОҲИЛДАГИ АҲОЛИСИНING ЭТНИК ТАРИХИ

3. Жумабекова, ўқитувчи, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Мақолада қорақалпоқ халқининг этногенези ва этник тарихи ҳақида сўз юритилиб, бунда, Амударёнинг чап соҳилида яшовчи аҳолининг этногенези ҳақида маълумотлар ўрин олган. Қорақалпоғистоннинг чап қирғоғидаги аҳолининг касби ва ижтимоий тафаккури ҳақида сўз юритилиб, бунда биринчидан, деҳқончилик ва чорвачилик касби, деҳқончилик жойлари ва деҳқончилик турлари ҳақида маълумотлар берилади. Шунингдек, Қорақалпоғистоннинг чап қирғоғида яшовчи аҳолининг моддий ва маънавий маданияти ҳақида тарихий манбалар асосида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Чап соҳил, этник, салгут, Таллиқ, Айбуйир.

Аннотация. В статье рассматривается этногенез и этническая история каракалпаков, с акцентом на население, проживающее на левом берегу Амударьи. Анализируются профессии и социальные перспективы этого сообщества, особенно в отношении сельского хозяйства и животноводства, а также географические районы и типы практикуемого земледелия. Кроме того, в статье исследуется материальная и духовная культура населения левого берега Каракалпакстана, опираясь на исторические источники.

Ключевые слова: Левый берег, этническая принадлежность, Салгут, Таллиқ, Айбуйир.

Abstract. *This article examines the ethnogenesis and ethnic history of the Karakalpak people, with a focus on the population residing on the left bank of the Amu Darya. It analyzes the professions and social perspectives of this community, particularly in relation to agriculture and animal husbandry, as well as the geographic areas and types of farming practiced. Additionally, it explores the material and spiritual culture of the left bank population of Karakalpakstan, drawing upon historical sources.*

Key words: *Left Bank, ethnicity, Salgut, Talliq, Aibuyir.*

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2020 йил 29 декабрь куни Олий Мажлисга навбатдаги Мурожаатномасида “Мамлакат тараққиётининг асоси, ҳеч шубҳасиз, илм-фан ва инновациялардир” - деб кўрсатганидек, ўтмишдаги аجدодларимиз тарихини ўрганиш халқимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшган маънавий меросини ўрганишга хизмат қилади.

Ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихини тадқиқ этишда археология, этнология, антропология, тилшунослик, топонимика ва бошқа фанлар бўйича мутахассис олимлар билан биргаликда махсус ишлашни талаб этади.

Тадқиқот даражаси. IX асрдаги араб тарихчиси А.Н.Нуверий: Ўша даврдаги Хоразм подшоси Олтин тошнинг сахро қабилаларидан танлаб олинган отлиқ гвардиясининг номи “Қалпоқлар”-деб атайдиган эди, деб ёзади. Қорақалпоқларнинг туркий қавмлардан иборат эканлиги ёзма манбаларда тасдиқланган. Шу асосда қорақалпоқ халқининг келиб чиқиши ҳақидаги масала, олимларни XIX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб-оқ қизиқтира бошлаган. 1818 йили Қора клубокларнинг номи қорақалпоқ номи билан боғлиқ деган фикрни рус тарихчиси Н.М.Карамзин айтган. Бундай фикр Н.И.Березин, В.Тизенгаузеннинг асарларида ҳам бор. Академик В.В.Бартолд ва тюрколог И.А.Фалеев, М.А.Чапличка қора дўппилилар номини қорақалпоқ номи билан боғлашга ҳали айтарли материал йўқ деган хулосага келган эди. Кўпчилик олимлар халқнинг, шу жумладан қорақалпоқларнинг келиб чиқишини этнонимларнинг ўхшашлигига асосланиб ечишга ҳаракат қилган. Ховорос ва П.Ричковлар қорақалпоқларни нўғайлар деб, Т.Миллер манғитлар, Н.А.Аристов печенёглар, академик И.Григорий қорақалпоқларни қора қипчоқлар деган. Тарихчи П.П. Ивановнинг фикрича қорақалпоқлар Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзасида, Орол атрофида қадимдан яшаб келаётган маҳаллий қавмларнинг асосида пайдо бўлган [3].

Қорақалпоқ этногенезини ўрганишда С.П.Толстовнинг раҳбарлигидаги Хоразм археологик-этнографик экспедицияси, айниқса, ушбу экспедиция таркибидаги Т.А.Жданко бошчилигидаги қорақалпоқ этнографик жамоаси катта ҳисса қўшди. Булардан ташқари, тарихчи академик С.К.Камалов, археологлар В.Н.Ягодин, М.Мамбетуллаев, антропологлар Ярхо, Т.К.Хўжаев, Н.Рисназаров, этнографлар Л.С.Толстова, Х.Э.Эсбергенов, А.С.Морозова, тилшунос адабиётшунослардан Н.А.Баскаков, Д.С.Насиров, Х.Хамидов, К.Мамбетовларнинг ёзган асарлари, Бердақ шоирнинг “Шажара”си катта аҳамиятга эга.

Кейинги вақтда халқнинг келиб чиқиши тарихини ўрганишда унинг номи билан эмас, балки маданияти орқали ўрганишга аҳамият берилмоқда. Шу нуқтайи назардан юқоридаги изланишларга доир тадқиқотчиларнинг илмий тадқиқотлари хулосалари матбуотда эълон қилинган.. Улардан академик С.К.Камаловнинг, этнограф Х.Есбергеновнинг, адабиётшунос К.Мамбетовнинг, археологлар М.Мамбетуллаев, М.Туребековларнинг изланишларини таъкидлаш жоиз.

Чор Россияси билан Хива хонлиги ўртасида тузилган битим шарти бўйича хонликнинг давлат чегаралари ўзгартирилди. Амударёнинг қуйи ўнг қирғоғидаги азалдан қорақалпоқлар ясайдиган ерлар Россияга ўтди. Битим шартининг иккинчи банди бўйича қарам Хива хонлигининг чегараси Куқиртлдан бошлаб, Амударёнинг қуйи оқими бўйлаб унинг ғарбий тармоғи – Таллиқдан, унинг Орол денгизига қуйишигача, ундан кейин денгиз ёқалаб Ургегача, сўнгра Устюртнинг жанубидан Сарикамишгача ҳамда Узбой бўйларигача белгиланди.

Натижалар. Хонликнинг аввалги 130590 кв. чақирим (148611,4 кв. км) ҳудуди 54680 кв. чақиримга (62225,8 кв. км) қисқарди. 1873-йилдан кейин маъмурий бошқарув жиҳатидан Хива хонлиги 20 та бекликка ва икки ноибликка бўлинди.

Туркманлар хонлик аҳолисининг учдан бирдан камроғини (26,7%) ташкил этади. Улар хонликнинг чеккасидаги чўл ва экин майдани чегараларида яшаб, аҳолини сув билан таъминловчи асосий каналларнинг қуйи қисмларини эгаллаган. Шамурат, Лавзан ва Ўн қулоч каби каналлар тўлиқ туркманларнинг ихтиёрида бўлган.

Туркманлар ярим ўтроқ турмуш кечирди. Уларнинг бир қисми деҳқончилик билан, иккинчи қисми чорвачилик билан шуғулланди. Туркманларнинг анча қисми қадимдан Хива хонларининг ҳарбий бўлинмаларида отлик навкар бўлиб хизмат қиларди. 1873 йили хон армиясининг тарқатиб юборилишига боғлиқ равишда деҳқончилик билан шуғулланадиган туркманларнинг сони кўпайди.

Қозоқлар Хўжайли, Урганч ва Қўнғирот бекликларининг чегарадош ерларини эгаллаган. XIX асрнинг 70 йилларидаги маълумотларга кўра, қозоқларнинг 2 мингга яқин хўжалиги қорақалпоқлар орасида яшаган. Уларнинг 50 мингга яқин хўжалиги эса Таллиқ билан Айбўйир кўли орасида қўчманчи ҳаёт кечирган. Бу ерда қозоқларнинг табин, алим, баюлувли ва бошқа уруғлари бўлиб, уларнинг ичида энг кўп сонлиси табин уриғидир. Қозоқлар ҳам туркманлар каби асосан чорвачилик билан (қўй етиштириш) ва қисман деҳқончилик билан шуғилланган. XIX асрнинг бошида Хоразм қозоқларида деҳқончиликнинг ривожланиши далили сифатида Гиршфельд ва Галкин дарё бўйидаги қозоқлар “қўчманчиликни ташлаб, йил бўйи яйловларга яқин экин майдонларига ёндош яшайди”, -деб кўрсатади.

XIX асрнинг охирида Хива хонлигидаги қорақалпоқларнинг сони 19.995, Амударёнинг ўнг қирғоғидаги руслар бўйсинувидаги қорақалпоқларнинг сони эса 94464 кишидан иборат бўлди. Чап қирғоқдаги қорақалпоқларнинг 5 минги ўн тўрт уруғ арасидан, 15 мингига яқини Қўнғирот арасидан иборат бўлган. Амударё бўлимида руслар бўйсинувида яшовчи қорақалпоқларнинг 27 минги Қўнғирот арасига, 67 мингига яқини ўн тўрт уруғга қарашли бўлди [3].

Қорақалпоқлар кўпинча Қўнғирот деҳқончилик воҳасидаги Шуманай, Қиётжарғон бўйларида ва Кўҳна Урганч туманида яшади. Хонликнинг бошқа ерларида яшовчи қорақалпоқлар жуда оз сонли майда гуруҳлардан иборат бўлди. Таллиқ бўйларида қиёт ва ашамайли уруғлари яшади. Улар Қиётжарғон ва Сўркўл бўйлари, Мулла Пирим кўрғонининг атрофини эгаллади.

Таллиқнинг бўйида қиёт ва ашамайлилар билан қўшни балғалилар яшади. Уларнинг бир қисми дарёнинг ўнг томонида Амударё бўлимида руслар бўйсинувида яшади. Шуманай воҳасида (Шуманай беклигида) кўпинча, қорақалпоқнинг Қўнғирот уруғи жовинғир бўлимининг уруғлари: қозоёқли, терис тамғали, уйғур, тизкли ва ирғоқлилар яшаган. (Баймоқли ва ирғоқлиларнинг айрим қисмлари 1912-1913 йиллардаги ҳисоб вақтида Амударё бўлимининг ҳудудида ҳам рўйхатга олинган.)

Жовунғирлардан найман, баймоқли уйғур ва б. уруғлар Кўҳна Урганч беклигида ҳам яшаган.

Ўзларининг турмуш кечириш урф-одати ва хўжалигининг тури, маданияти бўйича Хива қорақалпоқлари Амударёнинг ўнг томонидаги яшовчи қорақалпоқлардан ҳеч бир фарқи бўлмади. Бу куч билан парчаланган бир бутун халқ эди.

Хива хонлигининг ижтимоий-сиёсий тузилиши 1873 йилдан кейин жуда ўзгарди. Хива ҳукмдорлари давлат бошқаруви ва жамият ҳаётининг эски тартибларини аввалгидек сақлаб қолишга кизикишарди. Бу ҳақда Амударё бўлими бошлиғининг Туркистон генерал-губернаторлигига Хива хонлигининг аҳоли тўғрисида ёзган махфий хати жуда аҳамиятлидир. Унда “Марҳум Муҳаммад Баҳодир Раҳимхон Хивани руслар эгаллаганидан кейин хонликни эскича бошқаришни давом эттирди. Ҳар қандай, ҳатто кичкина бўлса ҳам жорий этилган янгилик уни қаттиқ қўрқитди. У иложи борича янгилик киритмаслик учун бор кучини аямай сарфлади. У қийинчилик билан Урганчга телеграф ўтказишга рози бўлса-да, ўзининг тирикчилигида Хиванинг аввалгидек ўзгаришсиз қолишини алоҳида илтимос қилиб сўради. Хон

хамма нарсага аралашди, ҳаммасини ўзи бошқарди. Хоннинг ўзининг рухсатисиз муҳим масалаларнинг ечилиши у ёқда турсин, хатто, жуда майда масалани ҳам ечишда ҳеч ким ҳеч нарса қила олмади,” деб кўрсатади.

Хива ҳукмдорлари хонликда эски тартибларни ўзгартиришга ҳаракат қилмагани у ёқда турсин, аксинча, эски тузумни, эски урф-одатларни сақлаб қолиш учун турли йўллар билан курашдилар. Мамлакатнинг ички бошқарув ишида хон чексиз ҳуқуққа эга бўлиб қолди. Хоннинг эрки унинг фуқаролари учун қонун бўлди. Олий қонун чиқариш, маъмурий бошқарув ва суд ҳокимияти хоннинг қўлида бўлди.

Хива хонлигида ҳеч бир амалдорларнинг ўзига тегишли лавозими бўйича ҳуқуқлари, вазифалари аниқ белгиланмаган эди.

1910 йили Муҳаммад Раҳимхон вафот этди. Тахт унинг ўғли Асфандиёрхонга ўтди. Хонлик тахтига Асфандиёрхоннинг келиши билан маҳаллий аҳоли орасида норозилик ҳаракатлари кучайди.

Хўжайли, Қўнғирот, Коҳна Урганч, Жанга қалъа (Шуманай беклигида) Хива таркибидаги қорақалпоқларнинг савдо марказлари бўлган. Бозорлар қорақалпоқларнинг ижтимоий ҳаётида катта ўрин тутган. Қорақалпоқ кишлоқларининг кундалик ҳаётидаги янгиликлар, кундалик ҳаётда зарур бўлган барча масалалар шу ерда муҳокама қилинган. Шу билан бирга бозор қорақалпоқлар билан хонликда яшовчи бошқа халқларнинг иқтисодий алоқасини кучайтирувчи ягона марказ бўлган. Хива хонлигида ер-сув муносабатларининг яна ҳам кескинлашуви, солиқларнинг кучайиши, Хўжайли беклигида қўзғолоннинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Қўзғолончиларнинг мақсади Хива хони Асфандиёрни тахтдан тушириб, унинг ўрнига аҳоли оғир солиқлардан, тегишли ерлар ажратиш, халқнинг орномусини ҳимоя қиладиган хон сайлаш эди. Лекин бу мақсадга эришиш учун уларнинг аниқ иш режаси, халқ ҳаракатини марказлаштирувчи сиёсий ташкилоти, раҳбари бўлмади. Қўзғолончилар амалдорларнинг Хива хони, унинг мулозимлари, ёвмут босмачиларининг фуқаролар шаънига тегиш ҳаракатларини чеклашни талаб қилди. Хўжайли шаҳри ва унинг атрофидаги қорақалпоқ, ўзбек, қozoқ, туркман халқларининг деярли барча қатламлари бу қўзғолонда қатнашган. Улар орасида деҳқонлар, саноатда ишловчилар, хунармандлар, айрим бойлар ва эшонлар бўлган. 1916 йил 14 январда 500-600 кишилик қўзғолончилар гуруҳи Авазжон хўжа бошчилигида Хивага қараб йўл олди. Йўл-йўлакай қўзғолончиларга деҳқонлар ва хунармандлар қўшилиб, бўлинманинг сони 2000-3000 кишига етди [6].

Қўзғолонга машҳур татар эшони Исаматдин ҳам бошчилик қилган эди. 1916 йили январда подшо ҳукумати Хива хонлигини тугатиб, уни Россия таркибига бирлаштириш масаласини янгидан кўтарган эди. Бу мусулмон давлатини тузишга интилган Исаматдин эшон ва Жунайидхонга ёқмади. Исаматдин эшон шунга боғлиқ ҳолда, Хива хонлигини тугатиб, уни Россия империясига бирлаштиришга қарши ўзига яқин кишилар билан бирга, халқ орасида тарғибот ишларини олиб бора бошлади. 17 январда қўзғолончилар Хивага яқинлашди. 18 январь кuni тонгда қўзғолончилар ўзларининг шикоят аризаларини билдириш учун хоннинг саройига қараб йўл олдилар. Бироқ бу ҳаракатни Хивадаги рус аскарларининг кучи билан тўхтатишга эришилди. Қўзғолон иштирокчиларининг ижтимоий таркиби бир хил эмаслиги, уларнинг фаол тарзда ҳаракат қилишига тўсқинлик қилди.

Хулоса. Шундай қилиб, 1916 йилги Хивадаги қўзғолоннинг келиб чиқишига аграр муносабатларнинг кескинлашуви, солиқларнинг оғирлиги ва сиёсий зулмнинг кучайиши асосий сабаблар бўлди. Қўзғолон ҳукуматга ва феодал тартибга қарши йўналтирилди. Унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари деҳқонлар ва қалъа аҳолиси бўлди.

Деҳқончилик билан шуғулланувчи ўзбеклар майда маъмурий бирликлар – “маҳалалар”га бўлинган. Ҳар бир маҳала, айрим ҳолларда бир нечаси бирлашиб, ўзларига оқсоқол сайлаган. Оқсоқолларни ҳам ўз хизматига хон тасдиқлаган. Оқсоқол ҳам, ҳоким ҳам бажарган иши учун давлат ҳисобидан ойлик олмаган, улар ўзларига қарашли элдан ўлпон олиб, шунинг ҳисобидан яшаган.

Бундан ташқари хонликнинг барча кўчманчи ва ярим кўчманчи халқи (туркманлар, қозоқлар, қорақалпоқлар) ўзларининг алоҳида уруғ бошлиқлари орқали бошқарилган. Бу бошлиқлар туркманларда бек, вакил, оқсоқол, қозоқларда эса бий деб аталган.

Қорақалпоқда уруғ бошлиқлари оталиқ, бий деб аталган. Бий майда уруғларни бошқариб, оталиққа бўйсунган. Аммо, оталиқ анча йирик уруғларни бошқарган. Оталиқ, ўз навбатида қорақалпоқлар ичидан хон томонидан алоҳида қўйилган амалдор беклар-бегига бўйсунган. Беглар-беги қорақалпоқнинг асосий уруғ бирлашмаларининг бошида турган [4].

Туркманларда ҳам, қозоқларда ҳам, қорақалпоқларда ҳам уруғ бошлиқларининг хизмат ўрни мерос бўлиб отадан болага ўтиб келган. Аммо отасининг ўрнига боласи хизматга ўтиши учун хоннинг тасдиғи керак бўлган.

Қорақалпоқлар хонликнинг уч беклигида - Кўҳна Урганч, Шуманай ва Қўнғирот беклигида яшади. Улар тўғридан-тўғри хоннинг амалдори девонбеги-Матмуродга бўйсунди. Матмурод ўлгач, хонликдаги барча амал хон ва унинг яқинлари ўртасида қайта тақсимланган вақтда қорақалпоқларни бошқариш иши Юнус Ясовулбошининг қўлига ўтди.

Хонлик бошқарувида бундан кейинги амал ҳоким бўлиб, у чекланмаган ҳуқуққа эга бўлди. Ҳокимдан кейинги лавозим маъмурий бошқарув амалларини қорақалпоқлар эгаллаган. XIX асрнинг биринчи ярмидаги қорақалпоқларни йирик уруғ бошқарувчилари-Айдос, Эрназар бий унвони билан бошқарган. У ҳақида қорақалпоқ фольклорининг кўплаб асарлари ва бошқа манбаларда таъкидлаб кўрсатилади.

Беклар-беги ва оталиқ амалларига хон ўзига ишончли одамлардан ўзи танлаб қўйди. Жданконинг фикрича, “бу қўшимча бўғинлар уруғ бошлиқларининг – бийларнинг таъсирини заифлаштирди, иккинчи томондан хон томонидан қўйилган амалдорлар хон сиёсатини юргизиб, қорақалпоқ халқи устидан Хива ҳукмронлигининг кучайишини таъминлади.” [7]

XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошида Хива қорақалпоқлари тўрт бўлимга бўлинган ва ҳар бир бўлимининг бошида беклар-беги элни бошқарган.

Беклар-бегининг бундай тартибда хизматга қўйилиши қорақалпоқларнинг уруғчилик структурасига эмас, балки ҳудудий жиҳатдан жойлашишига қараб қўйилган.

Барча маъмурий бошқарув амаллари бир-бирига тобе бўлган. Хон ҳузурида қорақалпоқларни бошқарадиган ҳоким бўлган. Ҳокимга беклар-беги бўйсунган. Беглар-бегига оталиқ, оталиққа бий бўйсунган. Маъмурий бошқарув мана шундай кўп босқичли бўлиб, бийдан энг сўнгги қуйи амал Хива қорақалпоқларида оқсоқол бўлган. Лекин оқсоқолда муҳр бўлмаган. Оқсоқол амали Хива ярим хонликка айлангандан кейин аввалги элликлик амалининг ўрнига келиб чиққан.

Ҳар бир беклар бегининг қарамоғида икки оталиқ бўлган. Ҳар бир оталиқнинг қарамоғида икки бий бўлган.

Элни бошқаришда халқнинг уруғларга бўлиниши ҳисобга олинмаган. Маъмурий бошқарувда ҳудудий белги асос қилиб олинган.

Ҳокимнинг қарамоғида айрим ҳолларда беклар-беги, оталиқнинг қарамоғида “юз боши” бўлган. 1873 йилгача “юз боши” жуда ҳурматли амал бўлган. “Юзбоши”нинг қарамоғида юз кишидан иборат қуролли отряди бўлган. Юзбоши деган унвоннинг ўзи ҳам шундан келиб чиққан 1873 йилдан кейин урушларнинг тўхташига ва Хива армияси тарқатиб юборилишига боғлиқ, бу амалнинг зарурати бўлмаган. Юзбоши 10-15 кишидан иборат кичик бўлинмани бошқариб, фақат ҳокимнинг қарамоғида қолган ва миршаблик вазифасини бажарган.

Қуйи маъмурий бошқарув амаллари ичида муҳим ўринни мироб эгаллаган. Каналларнинг қазилиши ва сув билан таъминланишини мироблар ташкил этган.

Хон ҳузуридаги қорақалпоқларни бошқарадиган амаллардан бошлаб юзбошигача амалдорлар хон томонидан танлаб қўйилган ва хон томонидан тасдиқланган. Мироб қишлоқ бийи томонидан тайинланган ва тасдиқланган. Беклар-беги, оталиқ, бий амаллари отадан болага мерос бўлиб ўтган. Эл бошқарган амалдорларнинг болалари Хивада ўқиган ва тарбия олган. Шунинг учун ҳам улар ўз оталарининг ўрнига қулай ва ишончли одамлар ҳисобланган. Хива хонлиги ҳақиқий феодал давлат эди. Ҳокимият тепасида йирик ер эгалари-феодаллар турарди. Хонликнинг барча ерини деярли ўзининг мулкига айлантирган хон, йирик ер эгалари

– феодаллар бўлди. Феодалга тобе деҳқонлар ердан фойдалангани учун пул ва дон бериш йўли билан феодалга ижара пул тўлаган. Деҳқонларнинг бир қисми умумий давлат ёки подшоҳлик ерида жойлашган. У ерларни умрбод ижарага олиш йўли билан фойдаланган. Айрим деҳқонлар йирик феодалларнинг мулк ерларида ишлаган. Хоннинг ўзига қарашли ерлар ҳам шундай мулк ерлари ҳисобига кирган. Деҳқонларнинг учинчи бир гуруҳи вақф ерлардан фойдаланган. Вақф ерлар юридик жиҳатдан масжид, мадраса ва ҳ.к. диний муассасаларнинг ери ҳисобланиб, ҳақиқатан ҳам ўша диний муассасаларни бошқариб турган руҳонийларнинг мулки бўлган.

Ердан фойдаланиш шаклига қараб Хива хонлигининг аҳолиси ер солиғини ҳар хил шаклда тўлаган. Подшо ерларини ишлаган деҳқон, давлат ерини ижарага олган киши каби бўлди. Подшоҳлик ер ижарачиларга 5 ботмон ҳосилдан 2 ботмон ҳақ олиш шарти билан берилди, деб кўрсатади. Айримлари 4 ботмондан 2 ботмон тўлаган. Бундай ҳолатларда тўлов, сувни олиб бориш ҳолатларига қараб тўланган. Гиршфельд ва Галкиннинг маълумотида кўра подшолик еридан ашёвий тўлов - (даромаднинг ўндан бир қисми) - ушр олинган. Солиқ-ушр, чиғир билан суғорилган ернинг ҳосилидан 1/10 марта, оёқдан сув ичган ернинг ҳосилидан 1/5 марта олинган.

Қорақалпоқлар Шуманайнинг қуёи оқими бўйлаб Айбуйир қўлларигача, Кетенлар шаҳрининг атрофи ва Кўҳна Урганчгача бўлган ораликдаги подшолик еридан фойдаланган. Бу ерларни қорақалпоқлар билан бир қаторда туркманлар ҳам фойдаланган.

Барча мулк ерлар, солиқ масаласида уч турга бўлинган: "ёрлиқли мулк," "мулк" ва "отайи мулк." "Ярлиқли мулк" ва "мулк" ерлари хусусий ерлар ҳисобланади. "Ярлиқли мулк"-деб хон олдида қандайдир бир "яхши" хизмати учун подшо ерининг ҳисобидан умр бўйи фойдаланишга хоннинг ёрлиғи билан ўзига ином қилиб берилган ерларга айтилган. Бундай ҳужжатлар хоннинг ва қозикалоннинг муҳри билан тасдиқланган. Бундай ҳужжатнинг эгалари ёрлиқли мулкдорлар деб аталган. Бироқ хон ва қозидан шаҳарнинг муҳри босилган бундай ҳужжат-ёрлиқни олган одам маълум миқдорда пул тўлаши керак бўлган. Подшоҳлик ернинг ҳисобидан кўрсатган хизмати учун ер олса ҳам кўп одамлар ёрлиқ олишга пул топа олмаган. Бундай одамлар фақат хоннинг ҳисоб дафтарига ёзилиб қўйилаверган. Бундай ер эгалари мулкдорлар деб аталган.

Хива ҳукумати ерни халқ мулкига айлантириш билан бирга, улардан пуллик ер солиғи олган. Мулкдор ва ёрлиқли мулкдорларнинг орасида яшаган ерсизлар ҳам ер эгалари билан бир хил солиқ тўлаган.

Гиршфельд ва Галкин мулк ернинг ичига туркманларнинг отлиқ ерини ҳам киритади. О.А.Шкапский эса туркманларнинг отлиқ ерини подшолик ерининг ҳисобига киритади. Бу фикрларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Масалан, туркманларнинг ҳар бир хўжалигига 30 танобдан (900 кв метр) ер берилган. Бунинг учун туркманлар хон керак деб топган вақтда хон армиясига ҳар бири 30 танобдан ер эгаллагани учун бир отлиқ аскар бериши керак бўлган. У одам ўзининг оти, қурол-яроғи билан келган. "Отлиқ ер" шундан келиб чиққан. У вақтда бу ерлар подшоҳлик ери деб аталган. 1873 йилгача отлиқ ерлар ва бошқа хонга яқин одамнинг ерлари пуллик ер солиғидан ва мажбуриятдан (қазош ва ҳ.к.) озод бўлган. 1873 йилдан сўнг, хон армияси тарқатиб юборилгандан кейин туркманлардан отлиқ олишнинг кераги бўлмаган. Шунга боғлиқ туркманлар эгаллаган отлиқ ерлардан солиқ олинадиган бўлган. Туркманлар ҳар отлиқ ерга 10 тилладан пуллик ер солиғи – "солғит" шунингдек ҳар отлиқ ер учун 2 тилладан қўшимча солиқ тўлашган. Шундай қилиб аввалги подшолик деб аталган "отлиқ" ерлар туркманларнинг мулкига ўтиб, мулк ерга айланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мўражати. Халқ сўзи. 2020,30-декабрь №276(7778)
2. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
3. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. Н.2001.
4. Жалилов О. XIX- XX аср бошларидаги қарақалпоқ тарихига оид муҳим ҳужжатлар. Т. Фан. 1986.
5. Төреев А. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында қарақалпақ үлкесинде дийханлар ҳәрекеті. Н. 1991.

6. Төреев А. Қарақалпақстанда 1916-жылғы халық көтерілиси, Нөкис; «Қарақалпақстан» баспасы 1967-жыл.

7. Мамбетуллаев М., Төребеков М., Юсупов О. Қарақалпақстан тарихы Н. 2010.

8. Қосбергенов. Р.Қ. XIX ғасырдың ақыры XX ғасырдың басында Хийўа ханлығындағы Қарақалпақтардың ағхалы, (1873-1917). Нөкис, «Қарақалпақстан»1969-ж.

УЎК 93/94

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ СОҲАСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Ш. Ч.Жумаева, ўқитувчи, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Мақолада Сурхондарё вилоятида чорвачилик соҳасини ривожлантириш борасида амалга оширилган ишлар, фермер хўжаликларининг чорвачилик соҳасидаги фаолиятлари, наслчилиكنи йўлга қўйиш, озуқа базасини мустаҳкамлаш, чорва моллари боиш сони ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтириш, техника сотиш олиш, сунъий қочирини ривожлантириш, чорвадорлар учун узоқ муддатга имтиёзли кредит ажратиш тўғрисида маълумот берилади.

Калим сўзлар: чорва, озуқа, сўшт-сут маҳсулотлари, қорамол, зооветеринария, наслчилик.

Аннотация. В статье представлена информация о проводимой работе по развитию животноводства в Сурхандарьинской области, деятельности фермерских хозяйств в сфере животноводства, создании племенного дела, укреплении кормовой базы, увеличении поголовья скота и объемов производства продукции, приобретении оборудования, развитии искусственного осеменения, предоставлении долгосрочных льготных кредитов животноводам.

Ключевые слова: животноводство, корма, мясомолочная продукция, крупный рогатый скот, ветеринария, племенное дело.

Abstract. The article provides information on the work carried out to develop the livestock sector in Surkhandarya region, the activities of farms in the livestock sector, the establishment of breeding, strengthening the feed base, increasing the number of livestock and product production volumes, purchasing equipment, developing artificial insemination, and providing long-term preferential loans for livestock farmers.

Keywords: livestock, feed, meat and dairy products, cattle, veterinary medicine, breeding.

Кириш. Мамлакимизда қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғларидан бири бўлган чорвачилик соҳасида иқтисодий ислохотлар олиб борилиб, бу борада қаторда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Натижада, вилоятда чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорва моллари сони ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтириш наслчилик ишларини яхшилаш, озуқа базасини мустаҳкамлаш, озиқ-овқат ҳафсизлигини таъминлаш борасида ижобий натижаларга эришилди.

Тадқиқот методологияси. Мақолада тарихнавислик илмида қабул қилинган усуллар, яъни тарихий таҳлил, қиёсий таққослаш, хронологик кетма-кетлик тамойилларига таяниб, Сурхондарё вилоятида чорвачилик соҳасида амалга оширилган ислохотларнинг натижалари юзасидан таҳлилий маълумотлар берилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мақола учун бирламчи маълумотларни Сурхондарё вилоят архивида сақланаётган 1096-фонд 1991, 1997, 2844, 2846. 2847, 2850, 2292-ишларида аҳолининг чорвачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжлари, фермер хўжаликлар фаолиятлари билан боғлиқ муносабатлар таҳлили келтирилади.

Таҳлил ва натижалар. Мустақиллик йилларида Сурхондарё вилоятида олиб борилган иқтисодий ислохотлар натижасида аграр соҳа тармоқларида ижобий натижаларга эришилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 23 мартдаги “Қишлоқ хўжалигида ислохотларнинг чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги ПФ-3326 сонли фармониға мувофиқ, қишлоқ хўжалигида мулкчилик шаклларини ўзгартириш ва

ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш энг муҳим вазифалардан бири этиб белгиланди. Шунингдек, истиқболда қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарувчи асосий субъект бўлиб қоладиган фермер хўжаликларини устувор ривожлантириш асосида қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни жадаллаштириш мақсадида қабул қилинган Ўзбекистон Президентининг «2004-2006 йилларда, фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси» тўғрисидаги фармонида қуйдагилар белгиланди:

-фермер хўжаликларининг тўлиқ иқтисодий ва молиявий мустақиллигини таъминлайдиган, фермер хўжаликларига узоқ муддатли ижарага берилган қишлоқ хўжалиги ер ресурсларидан мақсадли, оқилона, самарали фойдаланишни рағбатлантирадиган ҳуқуқий шарт-шароитлар ва кафолатларни яратиш;

-қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришни молиялашнинг бозор тамойилларига жавоб берадиган ҳамда молиялашнинг услуб ва шакллари танлашда, молиявий маблағлардан фойдаланишда фермер хўжаликларининг мустақиллигини, барча харажатларни қишлоқ хўжалиги маҳсулотини сотишдан тушадиган ўз даромадлари ҳисобига қоплашни таъминлайдиган ишончли тизимини шакллантириш;

-бозор шароитида бизнесни бошқариш кўникмаларига эга бўлган фермер хўжаликлари раҳбарлари ва мутахассисларини тайёрлаш тизимини яратиш;

-қишлоқда фермер хўжаликларининг эҳтиёжларга қараб барча зарур хизматларни кўрсата оладиган замонавий ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш белгиланади[1].

Дарҳақиқат, бундай ўзгаришлар чорвачилик соҳасида фаолият олиб борилаётган барча хўжалик юритиш субъектлари учун иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитларни яратиб берди. Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 декабрдаги 607-сонли қарорига асосан Сурхондарё вилоятида 30 та ширкат хўжаликларида 844 бош қора мол шу жумладан, 467 бош сизир, 10 минг 607 бош қўй ва эчки 93 бош йилқи ҳамда 30 та ферма бино иншоатларини тугатиш комиссияси томонидан бирма-бир хатловдан ўтказилиб, чорвачилик соҳасида фермер хўжаликлари ташкил этилди. Қорамолчиликда 12 та, қўйчиликда 37 та жами 49 та фермер хўжаликлари ташкил этилди ва 12 та фермерга 244 га ер майдони ажратилди[2].

Шунингдек, вилоятда озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш, чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, наслчилик ишларини яхшилаш, озуқа базасини мустаҳкамлаш, чорва моллари бош сони ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтириш бўйича самарали ишлар олиб борилди. Шу даврда, фермер хўжаликларига хизмат кўрсатиш учун 12 та мини банк, 12 та ёқилғи мойлаш материаллари, 8 та менерал ўғит сотиш шаҳобчалари, 24 та муқобил МТП, 29 та сувдан фойдаланувчилар уюшмалари, 6 та қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш шаҳобчалари ташкил этилиб, фермер хўжаликларига шартнома асосида хизмат кўрсатилди[3]. 2005 йилда Сурхондарё вилояти фермер хўжаликлар сони 12926 тага етди, шундан 903 та фермер хўжалиги чорвачиликка ихтисослашган эди[4]

Ўрганилаётган даврда вилоятда аграр соҳа шу жумладан чорвачилик тизимида ҳам муҳим ишлар амалга оширилди. Хусусан, вилоят Қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси томонидан

-қорамолчилик фермер хўжаликларида озуқа экинлари учун 0,45 га ер майдон ажратиш, шу озуқа экинларини 80 фоизини беда озуқасини ташкил қилиш;

-вилоятдаги фермер хўжаликларининг чорвачилигини ривожлантириш, наслчиликни йўлга қуйиш, техника сотиб олиш, сунъий қочиришни ривожлантириш учун узоқ муддатга имтиёзли кредит ажратиш;

-ҳар бир фермер хўжаликларига паррандачиликни ташкил қилиш мақсадида 5-10 фоиз майдонга озуқа учун арпа ва макка дони учун ер ажратилишини режалаштириш;

-вилоятдаги аҳоли ва фермер хўжаликларининг моллари учун қочириш, даволаш, насли молларни кўпайтириш корхоналарни ташкил қилиш ва шу корхоналарга 5-10 йилга мўлжалланган имтиёзли кредит бериш;

-тугатилаётган наслчилик ширкат хўжаликларидаги зотдор чорва молларини сақлаб қолиш мақсадида маъсулияти чекланган жамиятга айлантириш[5] борасида каби чора-тадбир ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 мартдаги “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш тўғрисида”ги ПҚ-308 сонли қарори асосида вилоятда чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларида чорва моллари бош сонини камайтирмаслик ҳамда озуқа экинларидан самарали фойдаланиш, зооветеринария пунктлари ва чорва молларини сунъий урчитиш пунктлари тармоғини кенгайтириш бўйича бир қанча чора-тадбирлар амалга оширилди. 2004 йилда вилоят бўйича умумий секторга 47347 бош қора мол, шу жумладан, 18570 бош сизир, 276699 бош майда мол, 2781 бош йилқи, 342 минг бош парранда, 525 бош чўчка парвариш қилинди ҳамда чорва моллари бош сонлари маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида хўжаликларга қора мол, қўй ва парранда ташкил этиш бўйича амалий ишлар ҳам олиб борилди. Жумладан, 490 бош қора мол, 1856 бош майда мол ҳамда 142411 бош парранда ташкил этилиб, мавжуд 129138 та она қўй ва эчкидан 26965 бош қўзи ва улоқ олиниб, уларнинг барчасини устиришга қолдирилди[6]. Бундан мақсад чорва молларнинг кўпайтиришда сон жиҳатига эмас, балки уларнинг зотдорлиги ва маҳсулдорлигига эътибор қаратиш ҳамда маҳсулдор урғочи моллар сонини кўпайтириш, чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни камайтиришни олдини олиш, чорвачилик соҳасида иқтисодий самарадорликка эришиш асосий омил эди. Бу борада вилоятда чорва моллари бош сонларини камайтирмаслик, чорва молларини парваришlash, соҳада иқтисодий ислохотларни амалга ошириш борасида бажарилган ишлар натижасида 2005 йил умумий секторда 1218 тонна гўшт, 2036 тонна сут, 8406 минг дона тухум етиштирилди. Бу эса 2004 йилга нисбатан гўшт 140 тонна, сут 73 тоннага кўпайган. Лекин шу билан бирга айрим ширкат хўжаликлари томонидан чорвачиликка етарли эътибор берилмаганлиги, озуқа базасини мустаҳкамлаш, наслчилик ишларининг олиб борилиши талаб даражасида эмаслиги натижасида чорва моллари бош сонлари камайган. Жумладан, вилоят бўйича 2005 йилда қорамол бош сони 13013 бошга кўпайган бўлсада, Бандихон туманида 264 бошга, Олтинсой туманида 733 бошга ва Шўрчи туманида 1890 бошга чорва моллари камайган[7]. Шунга қарамадан аҳолининг чорвачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи доимо ортиб борган. Шундай экан чорвачилик соҳасида иқтисодий самарадорликка эришишнинг асосий йўлларида бири чорва молларининг маҳсулдорлиги ва маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришни йўлга қўйиш, чорвачиликда наслчилик ва иқлимга мос зотдор чорва молларини кўпайтириш, ҳамда озуқа рационини ишлаб чиқиш ва озуқа базасини ташкил этишдир.

Вилоят Қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси томонидан 2007 йил мол бош сонлари ва маҳсулот ишлаб чиқаришни олдинги йиллардаги кўрсаткичлардан камайтирмаслик, она совлиқларнинг чиқимини камайтириш, қишлоғни беталофат ўтказиш бўйича чора тадбирлар белгиланди. Чорва қишлоғини талофатсиз ўтказиш мақсадида чорвачилик хўжаликларида кучли озуқалар олиш бўйича вилоят “Молхонаш” биржасида “Ким ошди” савдолари ташкил этилиб, аҳоли, деҳқон ва фермер хўжаликларининг насли молларга бўлган талабларини қондириш мақсадида ҳар йили насли моллар кўргазмалари ташкил этилди, ҳамда наслчилик хўжаликларида етиштирилган 202 бошдан зиёд насли моллар “Ким ошди” савдолари орқали сотилди[8]. Натижада, ушбу йилда чорвачилик билан шуғулланадиган фермер хўжаликлари сони 952 тага етказилиб, уларда 41 минг 558 бош қорамол, 100 минг 848 бош майда мол, 1 минг 849 бош йилқи парваришланди[9].

Бундан ташқари вилоятда 22 та паррандачилик фермер хўжаликлари ташкил этилиб, уларда 36,1 минг бош парранда боқилди ва уларга 103 гектар ер майдони ажратилди[10]. Вилоятда 218 та қорамолчилик, 346 та майда туёқли молларга қўра-қўтанлар, 38 та паррандачилик бинолари, 23 та озуқа цехлари тўлиқ қишлоғга таъмирланиб, қишлоғ учун барча тоифа хўжаликларида 1374 минг тонна хашак, шундан 442 минг тонна сомон, 20,6 минг тонна беда пичани, 841 минг тонна янтоқ ва бошқа дағал хашак жамғарилди. Ўрганилаётган даврда, аҳоли хонадонларидаги чорва молларига зооветеринария хизмати кўрсатишни

кенгайтириш борасида ҳам анча ишлар бажарилган. Хусусан, 241 та зооветеринария пунктлари томонидан аҳоли ва фермер хўжаликлар қаромиғидаги чорва молларига 73,7 млн сўмлик зооветеринария хизмати кўрсатилди. Кўрсатилган хизматга кўра бир шартли молга хизмат кўрсатиш ўртача 350 сўмдан тўғри келди[11]. Вилоятда 255 та зооветеринария пунктларининг 230 тасига дюар идишлари етказиб берилиб, улар малакали мутахасис ва зарур асбоб-ускуналар билан таъминланди ҳамда ушбу йилда қўшимча 19 та зооветеринария пунктлари ташкил этилди[12]. Шу билан биргаликда, аҳоли, шахсий ва фермер хўжаликларнинг чорва молларини кўпайтириш мақсадида, қишлоқ жойлардаги кам таъминланган ва кўп болали оилаларга 2250 бош сигир бериш режалаштирилиб, амалда 2256 бош қора мол тарқатилди. Тарқатилган сигирлар тўлиқ ветеринария кўригидан ўтказилиб, уларни бепул эмлаш тадбирлари амалга оширилиб, 2,5 млн сўмлик бепул ветеринария хизмати кўрсатилди. Бундан ташқари Самарқанд шаҳридаги “Санжар-ГОЛД” хусусий ветеринария фирмасидан 14 та дюари идиши, 22 та термосумка ва 6 та акушерлик тўпламлари олиб келиниб, Сариосиё тумани чорва фермер хўжаликлари тарқатилди[13].

Вилоятда қорамолчилик билан шуғулланаётган фуқароларга чорва моллари боқиш учун 2007 йил давомида 1855 млн сўм кредит ажратилди. Шундан тижорат банклари томонидан 1458 млн сўм ва 436,9 млн сўм иш билан кўмаклашиш жамғармаси маблағлари ҳисобидан берилди[14]. Қорамол боқиш билан банд бўлган фуқароларни ижтимоий муҳофоза қилиш мақсадида 10,6 минг нафар фуқароларга тегишли тартибда меҳнат дафтарчалари расмийлаштирилди.

Хулоса. Мустақиллик йилларида Сурхондарё вилоятида қишлоқ хўжалиги соҳасидаги олиб борилган ислохотлар шундан далолат берадики, ушбу даврда қишлоқ хўжалигининг сезиларли даражада ривожланганлигини кўришимиз мумкин. Олиб борилган ислохотлар натижасида чорвачилик соҳасида ҳам илғор технологиялар жорий этилди. Хориждан насли чорва моллари олиб келиш йўлга қўйилди. Чорва молларининг наслдорлигини яхшилаш ва зооветеринария хизматини кўрсатиш юзасидан амалий тадбирлар амалга оширилди. Чорвачилик соҳасида ҳам фермер хўжаликлари ташкил этилди. Чорва моллари сони бир қадар кўпайди. Аҳолига гўшт ва сут маҳсулотлари етказиб беришнинг сифати ва миқдори ошди. Бу эса аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашни яхшиланишига сабаб бўлди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Президентининг «2004-2006 йилларида фермер хўжаликлари ривожлантириш концепцияси» тўғрисидаги ПФ-3342-сонли Фармони. 2003 йил 27 октябрь//www.Lex.uz.
2. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви. 1091- фонд, 1-руйхат, иш-2292, 120-варақ.
3. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви. 1091- фонд, 1-руйхат, иш-2298, 24-варақ.
4. Қаршиев Ш. Фермер хўжаликларида иқтисодий тмуносабатларни такомиллаштириш, (Қашқадарё вилояти мисолида). Иқт. фан. номз. ... дисс. - Тошкент, 1998. - Б. 142.
5. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви. 1091- фонд, -руйхат, иш-2298, 134-варақ.
6. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви 1091- фонд, 1-руйхат, иш-1991, 44-варақ.
7. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви 1091- фонд, 1-руйхат, иш-2292, 120-варақ.
8. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви. 1091- фонд, 1-руйхат, иш-1997, 28-варақ.
9. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви. 1091- фонд, 1-руйхат, иш-2846, 128-варақ.
10. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви. 1091- фонд, 1-руйхат, иш-2850, 180-варақ.
11. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви. 1091- фонд, 1-руйхат, иш-2844, 180-варақ.
12. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви. 1091- фонд, 1-руйхат, иш-2850, 256-варақ.
13. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви 1091- фонд, 1 -руйхат, иш-2847, 158-варақ.
14. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви 1091- фонд, 1-руйхат, иш-2844, 179-варақ.

УЎК 93/94

ШАМСУЛ АИММА КЕРДЕРИЙГА ОИД «РАД АЛ МАНХУЛ» АСАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ

*А.Р.Идрисов, докторант, Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти,
Нукус*

Аннотация. Ушбу мақолада Шамсул аймма Кердерийнинг кимлиги, унинг тузилган йили ва жойи, асарларининг номлари, унга тегишли «Рад ал Манхул» китобининг турлича

номланиши, қўлёзмаларнинг дунё архивларидан қайсиларида мавжудлиги, архивларда қайси номлар билан сақланаётгани ҳақида маълумотлар тўпланган.

Калит сўзлар: Шамсул а'имма Кердерий, Рад ал Манхул, Ал Ҳаққул мубийн, Ас сайфул маслул, Ар рад вал интисар, архив, қўлёзма.

Аннотация. В данной статье собрана информация о личности Шамсуль аимма Кердери, годе и месте его рождения, названиях его произведений, различных наименованиях его книги "Рад аль-Манхул," о том, в каких мировых архивах хранятся его рукописи и под какими названиями они там числятся.

Ключевые слова: Шамсуль а'имма Кердери, Рад аль-Манхул, Аль-Хаққуль мубин, Ас-сайфуль маслуль, Ар-рад валь-интисар, архив, рукопись.

Abstract. This article compiles information about Shamsul aymma Kerderi, including his identity, year and place of birth, titles of his works, various names given to his book "Rad al Manhul," the world archives where manuscripts are available, and under which names they are preserved in these archives.

Keywords: Shamsul a'imma Kerderi, Rad al Manhul, Al Haqqul mubiyn, As sayful maslul, Ar rad val intisar, archive, manuscript.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида тарихда бўлган Кердер аймағидан кўплаб олимлар етишиб чиққан ва улар Кердерий нисбасини олган. Шулардан бир нечтаси ислом оламида муҳим ўрин тутди.

Булар Абул Мафохир Кердерий, Шамсул аимма Кердерий, Бадруддин Хохарзода Кердерий, Махмуд ибн Али Кердерий, Носируддин Кердерий, Ҳофизуддин Кердерий, Рушдуддин Кердерийлардир.

«Муҳаммад ибн Абдуссаттор ибн Муҳаммад ал-Имадий ал-Кердерий ал-Баратакийний» [1.122]. Насабидаги бобосига нисбат берилиб Имодий, дейилган. «Тажул арус» китобида Абу Абдуллоҳ [3.35], деган куняси айtilган. «Ҳилиятул башар» китобида Абу Абдуссаттор [4.342] деган куняси айtilган.

Туғилган жойи Баротқин. У Кердер вилоятининг Баратқин ҳудуди. «Шу нисбат билан нисбатланган бобоси туфайли Муҳаммадга ҳам шу нисбат берилган»[5.228]. «559-ҳижрий (1163 м.) йили Зулқаъда ойининг 12-санасида туғилган»[6.267-268]. Абдуллоҳ ибн Махмуд ал Бухорийнинг «Тарихи Муллозода» китобида айтилишича 560 йили туғилган»[7.50].

Бу киши жуда илмли одам бўлганлиги учун «Шамсул аимма» деб таърифланган, яъни «Имомларнинг куёши», дегани. Куняси Абул Важд, яъни, Важднинг отаси, дегани. Баъзи китобларда Абул Ваҳда, деб ҳам келтирилган. «Яна «Ал ажала фий аҳадий ал мусалсала» китобида «Абу Мужадда», деб келтирилган»[8.38]. Мужаддада бу кишининг боласи бўлиши мумкин ёки ботир, деган маънода.

Абул Ало Фаразий у киши ҳақида бундай деган: «Муҳаммад ибн Абдуссаттор имомларнинг мутлақ устози, унинг олдида илм олиш учун ҳамма жойдан талабалар келади».

«Кашфул асрор шарҳи усулул Баздавий» китобида у киши ҳақида: «Дунё имомларининг устози, Аллоҳнинг каломини зоҳир қилувчи»[9.], деб таърифланган.

Шамсул аимма Кердерийдан кўплаб китоблар қолган.

1. «Тасийсул-қовоид». Бу китоб калом илмига оид бўлиб, Ҳожи Халифа ўзининг «Кашфуз Зунун» китобида айтилишича, Пайғамбарларнинг маъсум, яъни гуноҳлардан пок экани ҳақидаги китобдир[10.333].

2. «Раддул Манхул». Ушбу китоб ҳақида қуйида батафсил тўхталамиз.

3. «Китобу фий ҳолли мушкилатил қудурий»[1.122]. Китоб ал Қудурий бу - ислом ҳуқуқшунослигига оид китоб. Имом Шамсул аимма Кердерийнинг бу китоби Қудурий китобидаги қийин масалаларнинг ечимига бағишланган.

4. «Шарҳу мунтақобил ҳассамий». Усули фикҳга оид китоб. Бу китоб Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Умар Ҳисомуддин ал Аҳсикентийнинг китобидир. Бу китоб «Мухтасару Ҳисомуддин» деб ҳам аталади[11.30].

Булрдан ташқари яна бир нечта китоблар ёзган.

«Раддул Манхул» китоби манбаларда бир неча ном билан ёзилган:

1. الرد والانتصار لابي حنيفة امام الفقهاء الامصار «Ар родду вал интисору ли абий Ханифата имам ал фуқаҳо ал амсор» [2.122] (Дунё фақиҳларининг имоми Абу Ханифанинг устунлиги ва инкор этувчиларга раддия), деб айтилган.

2. الرد والانتصار في الذب عن الإمام أبي حنيفة وذكر مناقبه «Ар радду вал интисару физ забби анил имам абий Ханифата ўэ зикру манақибиҳи» [12] (Абу Ханифани ҳимоя қилишда устунлик ва раддия ҳамда унинг маноқиби)

3. الرد والانتصار على مذهب الامام الائمة و سراج الامة «Ар радду вал интисору ала мазҳабил имам ал аимма ва сирожул умма» [13] (Имомлар имоми ва уммат қуёшининг мазҳабига устунлиги ва душманларга раддия)

4. الرد على الغزالي في طعنه على ابي حنيفة «Ар радду алал ғаззолий фий таъниҳи ала абий Ханифа» [15] (Ғаззолийнинг Абу Ханифани айблашига раддия)

5. الانتصار لابي حنيفة في اخباره و اقواله «Ал интисору ли абий ханийфа фий ахбариҳи ва ақволиҳи» [1.587] (Сўзларида ва хабарларида Абу Ханифанинг устунлиги).

6. رسالة في الرد على الامام الغزالي «Рисола фий радди алал имом ал-ғаззолий» [16] (Имом Ғаззолийга раддия ҳақидаги рисола)

7. رسالة في الرد على أبو حامد الغزالي «Рисала фи радди ала абий Ҳомид ал ғаззалий» [17] (Абу Ҳомид ал-Ғаззолийга раддия бўйича рисола)

8. الرد على الكتاب المنسوب للغزالي في التكلم على مذهب أبي حنيفة «Ар радду ала ал китаб ал мансуб лил ғаззалий фи ал такаллуми ала мазҳаби абий Ханифа» [18] (Абу Ханифага қарши айтилган Ғаззолийга тегишли бўлган китобга раддия)

9. كتاب في الرد على من يعاند ابي حنيفة و اصحابه «Китаб фи радди ала ман юъаниду аби Ханифа ва асҳабиҳи» [19] (Абу Ханифа ва унинг шогирдларига қарши чиққанларга раддия ҳақида китоб)

10. الدرّة المنيفة في الانتصار الامام الاعظم ابي حنيفة «Ад дурратул мунифату фий интисарил имом ал азам Аби Ханифа» (Имом Аъзам Абу Ханифанинг устунлиги ҳақида олий марварид)

11. الحق المبين في دفع شبهات المبطلين «Ал Ҳаққ ал мубин фи дафъи шубҳот ал мубталлин» [20] (Инкор этувчиларнинг шубҳаларини йўқ қилишда очик-ойдин ҳақиқат)

12. الحق المبين في دحض حجج المبطلين «Алҳаққул мубийн фий даҳди хужажил мубталийн» [21] (Ноҳақларнинг ҳужжатининг хатолигини исботлашда аниқ ҳақиқат)

13. السيف المسلول في رد على صاحب المنحول «Ал сайф ал маслул фи радди ала соҳиби ал манхул» [2.] (Тўқима гапларнинг эгасига жавоб беришда чиқарилган қилич)

14. رسالة في تأيد مذهب ابي حنيفة «Рисала фий таъйиди мазҳаби аби Ханифа» [22] (Абу Ханифа мазҳабини қўллаб-қувватлаш бўйича рисола)

15. فوائد المنيفة في الذب عن ابي حنيفة «Фавоид ал мунифати фи забби ан аби Ханифа» [25] (Абу Ханифани ҳимоя қилишда керакли фойдалар)

16. مناقب الإمام أبي حنيفة ورد الطاعنين «Маноқибу аби ханийфа ва рад ал тоъинин» [23] (Абу Ханифанинг маноқиби ва таъна қилувчиларга раддия)

«Рад ал манхул» асари Туркиялик олим Довуд Эсит тарафидан бир неча қўлёзмалари асосида таҳқиқи чиқган. Ҳозирда бу асарнинг дунё мамлакатлари архивларида қўплаб қўлёзма нусхалари сақланган:

1. Туркия Республикаси Боязид кутубхонасида В2048 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу нусхада китобнинг номи الرد والانتصار لابي حنيفة деб келтирилган. Китобнинг муаллифи этиб Тожиддин Кердерий келтирилган. Лекин муаллифни кўрсатишда кўчирувчи томонидан хатолик бўлган. Китобга қўйилган муҳрда وقف شيخ الاسلام ولي الدين افندي ابن المرحوم الحج Шайхул ислом Валиюддин афанди ибн марҳум ҳожи Мустафо оға ибн марҳум ҳожи Ҳусайн оға, 1175 (милодий 1765). Бу нусха ҳижрий 951 йил рабиул охир ойида (1544 йил июль ойи) Муҳйиддин Румийнинг шогирди Аҳмад ибн Абдулқодир аш Шубурмандий томонидан кўчирилган. Китоб жами 96 бет ҳар бир бетда 13 сатрдан бор.

2. Туркия Республикаси Сулаймония кутубхонасидаги 003-02732 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу нусхада китобнинг номи رسالة في الرد والانتصار لمذهب أبي حنيفة деб келтирилган. Китобнинг муаллифи сифатида Ҳофизуддин Кердерий келтирилган. Лекин

муаллифни кўрсатишда кўчирувчи томонидан хатолик бўлган. Қўлёзма 176 саҳифадан иборат бўлиб, ҳар бир саҳифада 25 қатордан бор.

3. Саудия давлати Ар-Риёд шаҳридаги 262/4 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу нусхада китобнинг номи **الرد على الغزالي في طعنه على أبي حنيفة** деб келтирилган. Лекин муаллифи сифатида Ҳофизуддин Кердерий кўрсатилган. Лекин муаллифни кўрсатишда кўчирувчи томонидан хатолик бўлган. Бу қўлёзма Саудия давлатидаги Подшоҳ Файсал ислом илмларини тадқиқ этиш марказида сақланмоқда.

4. Германия, Берлин шаҳри, давлат кутубхонаси, 2551 остида сақланаётган қўлёзма. Бу нусхада китобнинг номи **الرد على الامام الغزالي بما تكلم بحق امامنا ابي حنيفة** деб келтирилган. Бу нусхада ҳам муаллиф Ҳофизуддин Кердерий келтирилган. Лекин муаллифни кўрсатишда кўчирувчи томонидан хатолик бўлган.

5. Ҳиндистоннинг Рампур шаҳридаги Риза мактаби, 1/669 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу нусхада китобнинг номи **الحق المبين في دحض حجج المبطلين** деб кўрсатилган. Бу нусхада ҳам китобнинг муаллифи сифатида Ҳофизуддин Кердерий кўрсатилган. Лекин бу кўчирувчи томонидан бўлган хатолик.

6. Саудия давлати Мадина шаҳри, Подшоҳ Абдулазиз мажмуаси, Ориф ҳикмат бўлими, 131/240 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб **الرد على الكتاب المنسوب للغزالي في "التكلم على مذهب أبي حنيفة"** деган ном билан сақланган. Китоб муаллифи этиб Шамсул аимма кўрсатилган. Бу нусха ҳижрий 1001 йили 1-зулҳижжада (1593 йил 28 август) ёзиб тугатилган. Қўлёзма 47 варақ, ҳар бир варақда 19 сатр бор. Саҳифа ўлчами 20,5x13 см.

7. Саудия давлати Мадина шаҳри, Подшоҳ Абдулазиз мажмуаси, Ирфония мадрасаси бўлимида, 10/14 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб **مناقب الإمام أبي حنيفة ورد الطاعنين** деган ном билан сақланган. Китоб муаллифи қилиб Шамсул аимма Кердерий кўрсатилган. Бу нусха ҳижрий 749 йил 21-муҳаррамда (1348 йил 28 апрель) ёзиб тугатилган. Кўчириб ёзган котиб - Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Табарсий Замардий Ҳанафий. Китоб 45 саҳифадан иборат, ҳар бир саҳифада 21-23 қатор бор, саҳифа ўлчами 14x24 см.

8. Миср Республикаси, Қоҳира шаҳридаги Азҳария кутубхонаси, 92514 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб **الرد والانتصار في الذب عن الإمام أبي حنيفة وذكر مناقبه** деган ном билан сақланган. Китоб муаллифи қилиб Шамсул аимма Кердерий кўрсатилган. Ҳижрий 933 (1526) - йили кўчирилган. Китоб араб тилида, лекин ёзув шакли форсий. Китоб 27 варақ, ҳар бир бетда 23 сатр бор. Саҳифа ўлчами 13x18. Қўлёзмага: «أوقف على رواق الشوام بالجامع الأزهر» яъни, Азҳар университетидаги Шом равоқиға вақф, деб ёзилган.

9. Туркия Республикаси, Сулаймония кутубхонасидаги Шаҳид Али Пошо бўлими 00779 рақами остида сақланаётган қўлёзма. Китоб муаллифи қилиб Шамсул аимма Кердерий кўрсатилган. Бу китоб **الرد على من يعاند أبا حنيفة** деган ном билан сақланган. Ҳижрий 741/1340 йил кўчирилган. Китоб 73 бетдан иборат.

10. Туркия Республикаси, Боязид кутубхонасида 5196 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб **الرد والانتصار لأبي حنيفة امام فقهاء الأمصار** деган ном билан сақланган. Китоб муаллифи қилиб Шамсул аимма Кердерий кўрсатилган. Қўлёзма ҳижрий 765 (1365) йилда кўчирилган. Китоб 45 бетдан иборат, ҳар бир бетда 21 сатр бор.

11. Туркия Республикаси, Сулаймония кутубхонасидаги Шаҳид Али Пошо бўлими 003-02732 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб **رسالة في الرد والانتصار لمذهب أبي حنيفة** номи билан сақланган. Китоб муаллифи қилиб Ҳофизуддин Кердерий кўрсатилган, бу кўчирувчи томонидан янглишишдир.

12. Туркия Республикаси, Сулаймония кутубхонасидаги Шаҳид Али Пошо бўлими 001-02768 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб **رسالة في الرد على الإمام غزالي** деган ном билан сақланган. Китоб муаллифи Шамсул аимма Кердерий кўрсатилган. Китоб 43 бетдан иборат, ҳар бир бетда 23 сатр бор.

13. Туркия Республикаси, Кастаману кутубхонасидаги КҲК бўлими 435/01 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб **رسالة في الرد على أبو حامد الغزالي** деган ном билан сақланган. Қўлёзма муаллифи Шамсул амома Кердерий. Қўлёзма 51 бетдан иборат, ҳар бир бетда 19 сатр бор.

14. Миср Республикаси, Ҳадивия кутубхонасидаги 5/59, 127 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб الرد والانتصار لابي حنيفه امام فقهاء الامصار деган ном билан сақланган. Қўлёзма муаллифи Шамсул аимма Кердерий.

15. Туркия Республикаси, Сулаймония кутубхонасидаги Шаҳид Али Пошо бўлими 00780 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб رسالة في تأيد مذهب أبي حنيفه деган ном билан сақланган. Қўлёзма муаллифи Шамсул аимма Кердерий. Қўлёзма 52 бетдан иборат, ҳар бир бетда 17 сатр бор.

16. Миср Республикаси, Қоҳира шаҳрида Кутуб ал-Мисрия кутубхонаси 5/94, 361 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб الرد والانتصار لابي حنيفه امام فقهاء الامصار деган ном билан сақланган. Қўлёзма муаллифи Шамсул аимма Кердерий.

17. Германия, Лейптс шаҳридаги Лейптс кутубхонаси №351 рақами остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб الرد والانتصار لابي حنيفه امام فقهاء الامصار деган ном билан сақланган. Қўлёзма муаллифи Шамсул аимма Кердерий.

18. АҚШ Бринстаун шаҳридаги Бринстаун кутубхонаси, №353 рақами остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб الرد والانتصار لابي حنيفه امام فقهاء الامصار деган ном билан сақланган. Қўлёзма муаллифи Шамсул аимма Кердерий.

19. Ирландияда, Дублиндаги Chester Beatty кутубхонаси, №5/4152 рақами остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб الحق المبين في دفع شبهات المبطلين деган ном билан сақланган. Қўлёзма 94 бетдан иборат. Ушбу қўлёзманинг фотонусхаси Қувайт қўлёзмалар кутубхонасида 649 рақам остида, БАА Дубай шаҳри Жума масжид марказида 238578 рақам остида, Саудия Арабистони Ар-Риёд шаҳри Имом Муҳаммад ибн Сауд университети қўлёзмалар фотонусхалари бўлимида 4152 рақам остида сақланади.

20. Сурия Республикасидаги Дамашқ шаҳри, Зоҳирия кутубхонаси, №5389 рақам остида сақланаётган қўлёзма. Бу китоб الحق المبين في دفع شبهات المبطلين деган ном билан сақланган. Қўлёзма муаллифи Шамсул аимма Кердерий.

Қўлёзмалар - ҳар бир халқнинг тарихий хотираси, маънавий-маданий дунёқараши, илмий тараққиёт даражасини акс эттирувчи ноёб мерос. Айниқса, ислом илмига хос ёзма манбалар - шариат, фикҳ, ақида, тафсир, тарих, фалсафа, тил, тиббиёт каби соҳаларда ёзилган асарлар - умматнинг кўп асрлик интеллектуал қиёфасини ўзида мужассам этиб турган. Бу меросларни асраш, тадқиқ этиш ва халққа қайтариш - илмни, тарихни, маънавиятни чуқур англашнинг муҳим босқичи.

Ёзма асарларнинг кам учрашига уларнинг қўлда ёзиб безатилгани, шу билан бирга, бизгача етиб келган нусхалар сонининг камлиги ҳам сабаб бўлмоқда. Ноёб хусусиятлари билан бирга ўзига хос гўзаллик ва эстетикага эга зеб-зийнатлар қўшилганда ёзма асарлар авайлаб сақланиб, келажак авлодларга етказилиши зарур бўлган маданий хазиналар қаторидан ўрин олиши жуда табиийдир[24].

Қўлёзмалар, айниқса, ислом оламида катта роль ўйнайди. Чунки ислом цивилизациясида ёзув орқали илмни сақлаш ва тарқатиш алоҳида ривожланган. Хаттотлар, тарихчилар, муҳаддислар, муфассирлар ва фақиҳлар ўз билимларини ёзиб қолдирганлар. Бу асарлар анъанавий усулда кўчирилиб, кутубхона, мадраса, масжид, шахсий тўпламларда сақланган. Орадан асрлар ўтса ҳам, бу асарлар орқали ислом илм оламини чуқур била оламиз.

Қўлёзмалар қоғоз, пергамент, тери каби нозик материалларга битилгани учун уларни сақлаш алоҳида аҳамият касб этади. Нам, иссиқ, қуя теккан муҳитда бу материаллар осон чириши, рангини йўқотиши мумкин. Архив муассасаларининг энг асосий фаолияти - бу меросларни моддий шаклда сақлашдир. Бунинг учун махсус ҳарорат режими, микроклим, чангдан ҳимояловчи контейнерлар, ўрамлар қўлланилади. Замонавий архивларда сканерлаш, рақамлаштириш орқали ҳам қўлёзмалар сақланиб, ҳам тадқиқотчилар учун такомиллашуви осонлашади.

Архивдаги яхши сақланган қўлёзмалар - тадқиқотчилар, матншунослар, тил, тарих, фикҳ ва ақидани ўрганувчилар учун эскирмайдиган бебаҳо мерос. Масалан, Шамсул Аимма Кердерий каби буюк алломаларнинг асарлари яхши ҳолатда сақланмаган бўлса, уларни қиёсий

ўргана олмаймиз, матнни тўлиқ ҳолда кўра олмаймиз. Бу эса, меҳнатнинг мазмунидан янглиш тушунишга олиб келиши мумкин.

Айрим қўлёзмаларда муаллиф ўз қўли билан ёзган тузатишлар, қўшимча изоҳлар, ёзилиш санаси, котибларнинг эсдаликлари сақланган. Булар - матнни ўқиганда тарихий контекстни тўлиқ очиб берадиган қимматли далиллар. Масалан, рад жанрида ёзилган "Рад ал-Манхул" каби китобларда рақибларга қайтарилган жавоблар бор.

Бугунги кунда кўплаб давлатлар қўлёзмаларни сақлаш масаласига катта аҳамият бермоқда. Бу - вақт талабига мос қадам. Чунки рақамли архив, онлайн платформа орқали меросга кириш осон ва глобал аудитория учун қулай бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Исмоил ибн Муҳаммад ал Бағдодий, «Хидоятул орифин», «Дору ихё ат турос», Байрут, 2017-й 1-жилд
2. Исмоил ибн Муҳаммад ал Бағдодий, «Хидоятул орифин», «Дору ихё ат турос», Байрут, 2017-й 2-жилд
3. Абул Файз Муҳаммад ибн Муҳаммад ал Хусайний, «Тожул уруёс», Бейрут, «Дору ҳидоя» нашриёти, 1965-2001-й, 14-жилд
4. Абдурраззоқ ибн Ҳасан Димашкий, «Ҳиялтул башар фий тарийхил қорн ас салиси ашар», Бейрут, «Дору содр» нашриёти, 1413-х.й
5. Абдулқодир ибн Муҳаммад ал Қураший, «Жавҳаратул мудийя», Риёз, «Дору ихйил кутубил арабия», 1988-й, 3-жилд
6. Абул Фада, Қосим ибн Қутлу Буға «Тожут тарожим», Бейрут, «Дору қолам», нашриёти, 1992-й
7. Абдуллаҳ ибн Маҳмуд ал Бухарийдиң «Тарийхи Муллазода» Тошкент, «Янги аср авлоди», 2009-й
8. Абул файз Муҳаммад Ясин ибн Муҳаммад Ййса ал Маккий «Ал Ажжалатул аҳадийсил мусалсалати», Дамашқ, «Дару басоир» нашриёти, 1985-й. 2-жилд
9. Абдулазиз ибн Аҳмад Бухарий Ҳанафий «Кашфул асрор шарҳи усулил Баздаъий», Байрут, «Дору китабул исламий» нашриёти, 2007-й.
10. Мустафа ибн Абдуллаҳ Ҳожы Халийфа «Кашфуз зунун», Бейрут, «Дору ихйут туросил ҳадийса», 1999-й, 1-жилд
11. А. Идрисов «Кердерли алымлар ҳам оларлдың илимий мийраслары», Нөкис, 2024-й
12. Миср, Азҳария кутубхонаси қўлёзма №92514
13. Туркия, Сулаймония кутубхонаси, Өлий Паша бөлими, қўлёзма №2762
14. Туркия, Сулаймония кутубхонаси, Боязид бөлими, қўлёзма №5196
15. Саудия, Патша Файсал исламий илимлер изертлеў орайы, қўлёзма №262/4
16. Туркия, Сулаймония кутубхонаси, Өлий Паша бөлими, қўлёзма №2768
17. Туркия, Кастаману кутубхонаси, қўлёзма №435/01
18. Саудия, Патша Абдулазиз ўақф кутубхонаси, Ариф ҳикмет кутубхонаси, қўлёзма №131/240
19. Туркия, Сулаймония кутубхонаси, Өлий Паша бөлими, қўлёзма №779
20. Туркия, Сулаймания кутубхонаси, Лалели бөлими, қўлёзма №2424
21. Саудия, имам Муҳаммад ибн Сауд университети, қўлёзма №ф/4152
22. Туркия, Сулаймония кутубхонаси, Өлий Паша бөлими, қўлёзма №780
23. Саудия, Патша Абдулазиз қолжазбалар комплекси, Ирфания бөлими, қўлёзма №10/14
24. Fatih RUKANCI (2012). Yazma Eserlerde Fiziksel Niteleme. *Erdem*, (63), 169-204. doi:10.32704/erdem.2012.63.169
25. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerderi-semsuleimme>

УЎК 908

КЕШ ШАҲРИНИНГ СУҒДИЁНАДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ, СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ МАРКАЗ СИФАТИДАГИ ЎРНИ ХУСУСИДА (Илк ўрта асрлар даври)

Ж.Қ.Кўчаров, доцент, Қарши давлат университети, Қарши

Аннотация. Ушбу мақолада Жанубий Суғднинг илк ўрта асрларда сиёсий ва маданий маркази бўлган Кеш шаҳри ҳудуди ва унинг халқаро муносабатларда тутган ўрни Хитой тарихий манбалари асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Ши давлати, Думо дарёси, Ли, Тухуло давлати, Ми, Сулик мамлакати, Кеш шоҳи, ҳукмдор Шишпир, “Китоб-ал Булдон”, Хан Шу, Сусе, Хунь Янь, Читрагандха, Цюйша.

Аннотация. В данной статье на основе китайских исторических источников освещается территория города Кеш, который был политическим и культурным центром Южного Согда в раннем средневековье, и его роль в международных отношениях.

Ключевые слова: *Государство Ши, река Думо, Ли, Государство Туксуло, Ми, Страна Сулик, Царь Кеша, Правитель Шишпир, «Китаб-ал Булдон», Хан Шу, Сьюзэ, Хун Янь, Читрагандха, Цуйша.*

Abstract. *In this article, the territory of the city of Kesh, which was the political and cultural center of Southern Sughd in the early Middle Ages, and its role in international relations are highlighted based on Chinese historical sources.*

Key words: *Shi State, Dumo River, Li, Tuxulo State, Mi, Sulik Country, King of Kesh, Ruler Shishpir, "Kitab-al Buldon", Han Shu, Suse, Hun Yan, Chitragandha, Tsuysha.*

Кеш шахри тарихий манба ва адабиётларда Жанубий Суғднинг марказий шахри бўлганлиги тўғрисида далиллар мавжуд. Ушбу мақолада антик ва илк ўрта асрлар даврида Шарқ, хусусан Хитой тарихига оид манба, тарихий адабиётларда Кеш шахрининг Жанубий Суғд, Туркистон минтақасида, шунингдек, халқаро муносабатларда тутган мавқеига оид маълумотларни таҳлил этиш мақсад қилиб қўйилди. Шунингдек, Кешнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий марказ сифатидаги ролини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилинди. Хитой тарихий манбаларида Кеш давлати ва вилоятининг тарихий географик таснифи келтирилган бўлиб, уларда “Кеш (Шы) давлати пойтахти ҳам шу ном билан юритилиши, пойтахт Думо (Танқосдарё)дан 10 ли (1 ли-479 м) жанубда жойлашганлиги, ушбу ерлар қадимий Қанғуй давлати ерлари эканлиги, ҳукмдор Чжао-у деб номланиши, ҳукмдор қароргоҳи 2 ли масофадаги мудофа девори билан ўраб олинганлиги, доимий қўшин сони 1000 кишини ташкил этиши, Шимолда Кан (Самарқанд) давлатигача 240 ли, жанубда Тухуло (Тохаристон) давлатигача 500 ли, Ғарбда Нашеболо (Насаф)гача 200 ли, шимолий-шарқда Ми (Маймурғ)гача 200 ли атрофидаги ерлар ушбу давлат тасарруфида”[1:274] эканлиги билан боғлиқ маълумотлар келтириб ўтилган.

Илк ўрта асрларда ҳам Кеш Туркистон минтақасида муҳим маданий марказлардан бири бўлган деб айтишга далиллар етарли бўлиб бу даврда суғдлар, ривожланган ўрта асрларда Моварауннаҳр ва хоразмликлар, сўнгги ўрта асрларда бухороликлар ва хиваликлар халқаро алоқаларда катта ўрин тутиб, турли ўлкаларни ўзаро боғлашда асосий воситачи бўлиб келдилар.[2:360] Кешнинг минтақадаги маданий ва сиёсий марказлардан бири эканлигини Сюань Цзянь маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Унинг маълумотларида, Чу дарёсидан Шахрисабзгача бўлган ҳудудларни Сулик мамлакати деб номланганлигини кўриш мумкин. Шунингдек, у ушбу минтақада ягона тил ва маданиятга эга халқлар истиқомат қилишини ёзиб қолдирган. Академик В.В.Бартольд Сулик буддавийча-манихейча талаффузда Суғд сўзининг ўзгарган шакли деб келтиради. Бундан ташқари Фарғонанинг шимолий-ғарбий ҳудудларидан Шахрисабзгача бўлган ерлар мил.авв II асрда Қанғ давлати таркибига кирганлиги, Хитой манбаларида эса, бу ягона маданий минтақа деб қаралиши билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларни ҳам келтириб ўтганлигини кўришимиз мумкин.[3:179] Шунингдек, Сюань Цзянь хотираларида; “Сушэшуй (Чу дарёси)дан Цзешуанна (Шахрисабз)гача бўлган ерлар қадимда Сули деб номланиши, мамлакатда қўлланиладиган ёзувлари 30 та атрофида эканлиги, ёзувларни тепадан пастга қараб ёзишлари ва ўқишлари, кийимлари чарм ва жундан, қисман матодан тайёрланиши, кийимлари этаклари калта бўлиши, аёлар узун соч қўйиш, эркалар сочларини калта олдириши ёки бутунлай қиртишлаб ташлаши, пешоналарига нақшлар чизилган майин лента тақиб юришлари”[4:40] билан боғлиқ маълумотлар келтириб, аҳолининг одатлари ва турмуш тарзи тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар беради.

Ёзма манбаларга, хусусан илк ўрта асрларга оид маълумотларга таянган В.В. Бартольд Кеш шахрини нафақат жанубий Суғдда, балки бутун Суғдиёна минтақасида дастлабки сиёсий етакчи шаҳар бўлган, деган фикрларни илгари суради. Жумладан, олим ўз фикрини асослаш учун араб муаррихи Ёқубийнинг “Китоб ал-Булдон” асаридаги маълумотларига кўра, Шахрисабз-Суғднинг қадимда бош шахри бўлганлиги билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларни келтириб ўтиш ўринли деб ҳисоблайди.[5:188] Археологик манбаларда ҳам милодимиз бошларида Суғд минтақасида Кеш шахрининг маданий ва сиёсий марказлардан бири бўлганлигини асословчи далиллар мавжуд. XX асрнинг 60-йилларида Қашқадарё воҳасида

олиб борилган археологик изланишлар натижасида милодий III-IV асрларга оид тангалардаги суғдий ёзувларни айрим олимлар шоҳ Канишка тарзида ўқиган. Аммо, кейинчалик таниқли суғдшунос олима, О.И. Смирнова ушбу тангалардаги ёзувларни таҳлил этиб, ёзувларни “Кеш шоҳи (ҳукмдори)” тарзида ўқилишини кўрсатиб берган.[6:273] Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, Кеш шахри милод бошларида нафақат жанубий Суғднинг, балки бутун Суғдиёнанинг марказий шаҳарларидан ҳисобланиб, маданий, иқтисодий ва сиёсий маркази бўлган. Чунки танга пулларни чиқариш ва унда ҳукмдор тасвирларининг акс эттирилиши, шаҳар мавқеини, давлатнинг қудратини кўрсатувчи омиллар билан бир қаторда шаҳарнинг мустақил тарзда сиёсат юритганлигидан ҳам далолат беради. Суғднинг биринчи ихшиди Шишпир (тахм. VII асрнинг 40-60- йилларида ҳукумронлик қилган) илк бора маҳаллий танга пул муомаласини йўлга қўйган ҳукмдорлардан бўлиб ҳисобланади. У зарб қилган тангаларнинг каттаси 25-26 мм диаметри, 5 грамм оғирликда, кичик тангалари эса, 19-22 диаметр, 2,4 грамм оғирликда эканлиги, энг асосийси унинг Кеш ҳукмдори бўлганлиги билан боғлиқ маълумотлар Кеш шахрини антик давр ва илк ўрта асрларнинг дастлабки босқичида Суғднинг сиёсий, маданий ва иқтисодий марказлардан бири бўлганлигини кўрсатиб беради.[7:168]

Тарихий адабиётларнинг айримларида Сўғд сўзининг келиб чиқиши ҳам айнан Кеш шахрининг қадимий номланишидан олинганлиги билан боғлиқ фикр-мулоҳазалар келтириб ўтилганлигини кўришимиз мумкин. Хитойнинг Хан сулоласи йилномаси “Хан шу” (“Хан хонадони тарихи”) асарининг 96 бўлимида “Қанг давлати ҳақида”ги маълумотларда Сусе давлатдаги бешта кичик князлик (сяо ван)лардан биринчиси эканлиги, княз пойтахти ва ўлка ҳам Сусе деб номланиши, князь қароргоҳидан Хитойнинг Дунхуандаги чегара пости Янгуангача 8025 ли масофа эканлиги билан боғлиқ маълумотларни учратиш мумкин.[8:273] Бундан Сўғд ўлкасининг Кешнинг номи билан бир хил аталиши ва унинг марказий шахри ҳам Кеш эканлиги билан боғлиқ хулосага келиш мумкин. В.В. Бартольд келтирган маълумотлар ҳам юқоридаги фикр-мулоҳазаларни тасдиқлашга хизмат қилади. Туркистон ўлкасининг тарихий географиясига бағишланган асарида, олим Кеш Суғднинг қадимий пойтахти деб ҳисоблангани, эҳтимолки Кеш шахрининг хитойча Сусе номланишидан кейинчалик Сўғд атамаси келиб чиққан дейди.[9:488] Аммо, тадқиқотчи ушбу атамаларнинг даврлар оша ўзгариб боришини таҳлил этувчи асосларни келтириб ўтмаганлигини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Юқорида келтирилган нумизматик далиллар ҳам Кешнинг минтақанинг дастлабки сиёсий, маданий ва иқтисодий марказ сифатидаги ўрнини кўрсатиб бера олади. Кешнинг сиёсий мавқеи араблар истилоси даврида ҳам нафақат жанубий Сўғд, балки Туркистон минтақасида етакчи мавқеда бўлганлигини исботловчи маълумотлар тарихий адабиётларда талайгина. Араб халифалиги Мовароуннаҳрни истило қилгандан сўнг ҳам маълум бир тарихий даврда маҳаллий сулолалар бошқарувни ўз қўлларида сақлаб қолишга муваффақ бўлганлар. Кеш шахри ҳукмдорлари ҳам ўзининг маҳаллий сулолавий ҳокимиятини қўлида сақлаб қолишга мушарраф бўлган.

Шунингдек, Кеш Сўғд ўлкасида сиёсий ва маданий алоқаларда муҳим роль ўйнашда давом этган. Мисол тариқасида, 738 йилда турклар (туркашлар) давлатидаги сиёсий курашларда Кеш давлатининг қўшинлари ҳам иштирок этганлигини келтириб ўтиш мумкин. Шу йили Кеш давлати ҳукмдори Чоч ҳукмдори билан бирга иттифок бўлиб, сиёсий курашларда иштирок қилганлигини рус сайёҳ олими Г.Е. Грум-Гржимайло келтириб ўтган далиллар орқали билиб олишимиз мумкин.[10:329] Илк ўрта асрлар даврида Сўғддаги етакчилик Самарқанд шахрига ўтиб кетсада, Кеш жанубий Суғднинг маркази бўлиб қолиш билан бирга, халқаро иқтисодий ва маданий муносабатларда фаол иштирок этганлиги билан боғлиқ маълумотларни тарихий адабиётларда кўплаб учратиш мумкин. Хитой тарихий йилномаларида Кеш шахри билан олиб борилган савдо ва элчилик алоқалари хусусида кўплаб маълумотларни мисол тариқасида келтириб ўтиш жоиз. Тарихий адабиётларда келтирилган маълумотлар таҳлилига кўра, Суй сулоласи (586-618 йй) даврида Кеш Хитой билан 604-618 йиллар давомида элчилар ва карвон орқали маданий, иқтисодий муносабатлар олиб борган. Юқорида кўрсатилган йилларда Ғарб давлатларига келган Суй элчилари турли

хукумдорлардан император саройига турли ноёб буюмлар, маҳсулотлар олиб кетганлар. Элчилар Кеш шаҳрида бўлганда, уларга 10 та раққоса қиз, шер мўйнаси ва хитойликлар “хошу” деб номлаган, таржимада “оловли сичқон мўйнаси” (?) маъносини берувчи ноёб маҳсулотни тортиқ сифатида олиб кетганликлари хусусида тарихий адабиётлардаги маълумотларни келтириб ўтиш мумкин.[11:66]Хитойга олиб кетилган ноёб маҳсулотлар сирасига “Қора туз” (“хэй янь”), “Қизил туз” (“хунь янь”), “Читрагандха” (мўъжиза дори) деб номланувчи дориворларни олиб кетилиши борасида қўплаб маълумотлар мавжуд. Тарихий адабиётларда қора рангли туз қорин оғриғига, қизил туз кўз касаллиларига, “Читрагандха” дориси эса турли жароҳатларга даъво бўлиши келтириб ўтилган. “Читрагандха” дорисини таркиби тарихий адабиётларда, тамарин (минна), ширинмия ва “Rahnannia”, шунингдек, “қайноқ қон” деб номланувчи моддалардан ташкил топганлиги келтириб ўтилади. Ушбу дорининг мураккаб таркибий тузилишга эга бўлганлиги ва қимматбаҳо эканлиги сабабли, уни қалбаки шаклида ишлаш ва сотиш ҳам катта даромад келтирган. Шу сабабли ушбу дорини сотиб олиш чоғида синаб кўриш орқали, яъни бирор жойни кесиб, дорини оғиз билан намлаб, жароҳат жойига суртиш ва таъсири тезда сезилса унинг сифатли эканлигига ишонч ҳосил қилиниши билан боғлиқ маълумотлар мавжуд. [12:247]. Хитой тарихига бағишланган адабиётлардаги маълумотларда милодий VIII асрнинг биринчи ярмида ўлкамиздаги турли давлатлар, хусусан Кешдан Хитойга мусиқачилар, раққосалар бир неча бор хитойлик зодагонлар кўнглини хушлаш учун олиб кетилганлиги қайд этилган. Хитой саройи ва зодагонлар қасрларида Ғарб мусиқаси ва рақслари Тан империяси даврида айниқса оммалашади. Тан даври йилномаларида, Ши (Кеш) раққосалари хусусида, уларнинг рақслари ҳақида маълумотлар келтирилган бўлиб, уларнинг байрамона қирмизи рангда бўлиши, кийимлари енгил парча матосидан, оёқ кийимлари қизил замши(қимматбаҳо чарм) матосидан тайёрланиш, раққосалар шар устида рақсга тушиш учун мўлжалланган майдончада олдинга ва орқага шар устида ҳаракатланган ҳолатда рақсни сакраш орқали ижро этиши ва томошабинни мириқиб ҳордиқ чиқариши билан боғлиқ маълумотлар учрайди.[13:85] Кеш давлати билан Хитойнинг Тан сулоласи давридаги маданий-иқтисодий муносабатлар Буюк ипак йўлида савдо-иқтисодий муносабатлар ривожланиб бориши билан кучайганлигини кўришимиз мумкин. Тан хонадони тарихи (“Син Тан Шу”)да Кеш шаҳри Ши деб номланган. Шунингдек, Тан хонадони тарихи асарида, Кешнинг номланиши Цюйша, Цзешуанна тарзида ҳам келтириб ўтилади.

Кеш давлати хусусидаги маълумотларда эса, унинг ҳудудида 500 та шаҳар борлиги, бу шаҳарнинг бутун Суғдда етакчи бўлганлигига яна бир ишорадир. Чунки, милодий VII аср учун бу каби кўп аҳоли манзили бутун Суғд минтақасидагина бўлиши мумкин эди. Кешнинг Хитой давлати билан алоқа ўрнатиши хусусида эса, Да-е эраси (605-617) даврида бошланганлиги, князь Дичжэ Хитой билан яхши муносабатларни ривожлантиришга ҳаракат қилган. Чэнь-Гуань хукмронлигининг ўн олтинчи йилида (642-643) князь Шасэби (суғдча Шишпир) маҳаллий маҳсулотлардан Тан саройига тортиқ сифатида юборганлиги тарихий адабиётларда қайд этилган.[14:85]

Хулоса ўрнида илк ўрта асрларнинг охиридан бошлаб, Араб халифалигининг ўлкада таъсирининг ошиб бориши, Тан сулоласининг кучсизланиши ушбу маданий ва иқтисодий муносабатларнинг бир қадар пасайиши билан бир қаторда ва Хитой тарихий йилномаларида Кеш шаҳри хусусидаги маълумотларнинг тобора камайиб борганлигини ҳам келтириб ўтиш мумкин. Аммо, мил.авв II асрнинг охиридан бошлаб, милодий VIII асрга қадар бўлган даврда Хитой тарихий йилномаларида Кеш шаҳрининг Суғднинг жанубидаги илк муҳим иқтисодий, маданий ва сиёсий марказ эканлиги билан боғлиқ маълумотлар келтириб ўтилган, бу эса, илк ўрта асрларда Кеш шаҳри маданий ва халқаро алоқаларда Суғднинг ривожланган марказларидан бири бўлганлигини ҳам билдиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведение, о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – М-Л.: Издательство Академии наук, 1950. -332 с.
2. Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари.Монография-Т.:Академия,2008,432-б

3. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Сочинения. Т. II. Часть. 1. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963. С. 1020
4. Сюань-Цзань Записки о западных странах [эпохи] Великой Тан (Да Тан си юй цзи) / Сюань-Цзань; введ., пер. и коммент. Н.А. Александровой; Ин-т Востоковедения РАН. – М.: Вост. лит., 2012. – 463 с.
5. Бартольд В.В. Сочинения. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Т. I. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963. С. 763
6. Труды международной конференции археологии и культуре Центральной Азии в Кушанскую эпоху. Душанбе 27-сентября-6 октября 1968 г. // Центральная Азия в Кушанскую эпоху. Т. II. М.: Наука, 1975. С. 428
7. Смирнова О.И. Очерки истории Согда - М.: "Наука" 1970. С-287
8. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1989. С. 432
9. Бартольд В.В. Сочинения. Работы по исторической географии. Т. III. – М.: Наука, 1965. С. 711
10. Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. Т. II. – Ленинград, 1926. (С. 896)
11. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: "Наука". Сиб. отд-ние, 1989. С-328.
12. Шефер Э. Золотые персики Самарканда. -Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: "Наука" Главная редакция восточной литературы издательство, 1981. С. 287.
13. Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: "Наука", Главная редакция Восточной литературы. 1981. С. 285.
14. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: "Наука", Сиб. отд-ние, 1989. – С. 85.

УДК 316.14

СОТРУДНИЧЕСТВО ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В СФЕРЕ ОХРАНЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Ш.Ф.Мажидов, старший преподаватель, Самаркандский государственный медицинский университет, старший преподаватель, Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь», Самарканд

Annotatsiya. Maqola tarixiy-madaniy merosni muhofaza qilish, o'rganish va ommalashtirish sohasida Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlik mexanizmlari va istiqbollarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mintaqaviy o'zaro hamkorlikning rivojlanish bosqichlari, xalqaro tashkilotlarning (xususan, UNESCO) o'rni, institutsional to'siqlar va hamkorlikning potentsial shakllari ko'rib chiqiladi. Mintaqaviy rivojlanish va integratsiya maqsadlarida davlatlararo hamkorlikni mustahkamlash va madaniy resurslardan barqaror foydalanish bo'yicha aniq tavsiyalar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, madaniy meros, xalqaro hamkorlik, transchegaraviy ob'ektlar, raqamlashtirish, barqaror rivojlanish.

Аннотация. Статья посвящена анализу механизмов и перспектив сотрудничества стран Центральной Азии в сфере охраны, изучения и популяризации историко-культурного наследия. Исследуются этапы становления регионального взаимодействия, роль международных организаций (в частности ЮНЕСКО), институциональные барьеры и потенциальные формы кооперации. Предложены конкретные рекомендации по усилению межгосударственного взаимодействия и устойчивому использованию культурного ресурса в целях регионального развития и интеграции.

Ключевые слова: Центральная Азия, культурное наследие, международное сотрудничество, трансграничные объекты, цифровизация, устойчивое развитие.

Abstract. The article analyzes the mechanisms and prospects of cooperation between the Central Asian countries in the field of protection, study and popularization of historical and cultural heritage. The stages of the formation of regional cooperation, the role of international organizations (in particular UNESCO), institutional barriers and potential forms of cooperation are studied. Specific recommendations are proposed for strengthening interstate cooperation and sustainable use of cultural resources for regional development and integration.

Keywords: Central Asia, cultural heritage, international cooperation, cross-border facilities, digitalization, sustainable development.

Государства Центральной Азии - Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан - обладают уникальным историко-культурным наследием, сформированным на пересечении древних цивилизаций, великих торговых путей и разнообразных этнокультурных традиций. Археологические памятники, объекты Всемирного наследия ЮНЕСКО, традиционные ремёсла, устное народное творчество и архитектурные ансамбли формируют не только основу культурной идентичности народов региона, но и важный ресурс устойчивого развития. Как отмечал Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев «Мировая общественность хорошо знает и высоко оценивает важную роль в развитии отношений между разными народами и цивилизациями, которую играет Центральная Азия, в течение многих веков находившаяся на перекрестке дорог Великого шелкового пути. Появление три тысячи лет тому назад в регионе первых городов и государств заложило основу для активного развития цивилизационных процессов и философских взглядов, науки и знаний, особенно в области медицины, астрономии, географии, математики, геодезии и архитектуры, формирования культурных и духовных ценностей» [1].

С момента обретения независимости страны региона активно выстраивают национальные стратегии сохранения и популяризации культурного наследия. Однако значительная часть историко-культурного достояния носит трансграничный характер и требует координированных усилий. В этом контексте актуализируется необходимость международного сотрудничества, направленного на совместную охрану, научное изучение, реставрацию и устойчивое использование объектов культурного наследия Центральной Азии.

Настоящее исследование базируется на междисциплинарном подходе, включающем элементы сравнительного анализа политик в сфере культуры, культурной антропологии и международных отношений. Используются методы контент-анализа нормативных актов и межгосударственных соглашений, а также анализ программ и инициатив под эгидой международных организаций (ЮНЕСКО, ИККРОМ, ИКОМОС и др.). Была проведена критическая оценка научной литературы и обзоров по теме с опорой на отечественные и зарубежные публикации последних лет.

Современные исследования подчёркивают значение культурного наследия как фактора региональной идентичности и устойчивого развития [2]. Работа Р. Кадырова [3] акцентирует внимание на необходимости гармонизации законодательства стран региона в сфере охраны памятников. Исследования А. Назарова [4] и М. Турсунова [5] указывают на сложности институционального взаимодействия между государствами Центральной Азии и международными организациями в реализации совместных программ.

Также следует отметить исследования, посвящённые трансграничным объектам культурного наследия. К примеру, работа Алимбаевой [7] рассматривает культурное значение Шёлкового пути как инструмента регионального сотрудничества. Имеются также прикладные исследования ЮНЕСКО по проектам в городах Самарканд, Бухара, Хива, а также трансграничным локациям типа «Дорог Великого Шёлкового пути» [6].

Историю межгосударственного сотрудничества в Центральной Азии в сфере охраны культурного наследия можно условно разделить на несколько этапов:

1. Начальный этап (1991-2000 гг.): после распада СССР страны региона сталкивались с рядом схожих вызовов: отсутствие национальных стратегий сохранения наследия, нехватка специалистов и ресурсов, угроза разрушения памятников. В это время сотрудничество было sporadическим и в значительной мере зависело от внешней помощи, прежде всего со стороны ЮНЕСКО.

2. Институционализация и принятие законодательства в сфере охраны и использования историко-культурного наследия (2000-2010 гг.): страны начали выстраивать правовую базу и заключать первые двусторонние соглашения. В 1998 году была учреждена Региональная программа «Шёлковый путь» под эгидой ЮНЕСКО, а в 2004 году был создан Региональный центр сохранения культурного наследия в Ташкенте. В эти годы начались первые совместные экспедиции и проекты реставрации.

3. Современный этап (с 2010 - н.в.): наблюдается рост политической воли к интеграции, активизация участия стран в международных инициативах, развитие механизмов общественного участия и цифровизации объектов наследия. Было инициировано несколько трансграничных досье на включение в список Всемирного наследия (например, «Шёлковый путь: Ферганская долина»).

Здесь можно выделить следующие ключевые направления сотрудничества:

1. Правовая гармонизация и институциональное взаимодействие. Несмотря на общность задач, законодательство стран региона остаётся фрагментарным. Принятие согласованных стандартов охраны памятников и создание совместных экспертных комиссий способствовали бы повышению эффективности защиты наследия.

2. Совместные научные исследования и археологические экспедиции. Экспедиции на территории древних городищ и караван-сараяв (например, в Зерафшанской и Ферганской долинах) демонстрируют успехи в кооперации университетов и академических институтов. Однако данная практика нуждается в формальной институционализации.

3. Проекты под эгидой ЮНЕСКО и других международных организаций. Наиболее успешные инициативы реализуются при поддержке ЮНЕСКО - например, программа по сохранению архитектурных памятников Хивы и Бухары, а также проекты по документации нематериального культурного наследия. В 2016 году была разработана «Дорожная карта» по сохранению общего наследия стран Шёлкового пути.

4. Создание цифровых баз данных и картографирование объектов. Совместные ИТ-проекты, такие как цифровизация музейных фондов и разработка ГИС-платформ, способствуют доступности информации для учёных, туристов и управляющих органов. Однако данное направление требует модернизации технической инфраструктуры.

5. Развитие культурного туризма на основе наследия. Развитие трансграничных маршрутов, таких как «Великий Шёлковый путь», имеет потенциал как для экономического развития, так и для углубления культурного диалога. Необходимы согласованные меры по туристическому зонированию и регулированию антропогенной нагрузки.

В сфере межгосударственного сотрудничества в сфере также имеются ряд проблем, к наиболее актуальным из них можно отнести различия в управленческих моделях, так в некоторых странах охрана наследия централизована, в других децентрализована, что затрудняет унификацию процедур, сложности в доступе к информации, в частности зачастую не оправданная закрытость археологических и архивных данных препятствует научной кооперации и политизацию культурного наследия, в том числе и то, что в некоторых случаях объекты используются в качестве инструментов формирования национального «исключительности», и это может являться потенциальной основой созданий конфликтов в будущем.

Государства Центральной Азии осознают важность сотрудничества в сфере охраны культурного наследия, однако реализация совместных инициатив требует усиления институциональных механизмов, повышения прозрачности процессов и долгосрочного планирования. Регион обладает высоким потенциалом не только для сохранения, но и для креативного использования культурного наследия в целях устойчивого развития и укрепления межгосударственных связей.

Выводы. Регион обладает значительным потенциалом для сохранения и креативного использования историко-культурного наследия, что требует скоординированных действий, гармонизации законодательства, развития кадрового потенциала и цифровизации в целях устойчивого развития и укрепления межгосударственного сотрудничества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мирзиёев Ш. М. Участникам Международного форума культуры «Центральная Азия — на перекрестке мировых цивилизаций» (15.09.2021) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://president.uz/ru/lists/view/4614> (дата обращения: 16.07.2025).

2. Нурғалиев Б. Культурное наследие как ресурс устойчивого развития Центральной Азии. — Алматы: Наука, 2019. — 168 с.

3. Кадыров Р. Правовые аспекты охраны памятников культуры в Центральной Азии. — Бишкек: Илим, 2021. — 144 с.

4. Назаров А. Историко-культурное наследие Центральной Азии: проблемы сохранения и трансграничного управления // Вопросы культурологии. — 2018. — № 4. — С. 23–31.
5. Турсунов М. Региональные аспекты политики в области охраны наследия в Узбекистане и сопредельных странах. — Ташкент: Университетская типография, 2020. — 120 с.
6. UNESCO. Silk Roads Heritage Corridors in Central Asia: From World Heritage Nomination to Sustainable Development. — Paris: UNESCO Publishing, 2021. — 210 p.
7. Алимбаева З. Шёлковый путь как культурное пространство: подходы к формированию региональной идентичности // Культурное наследие. — 2022. — № 2. — С. 10–17.
8. ICCROM. Integrated Approaches to Cultural Heritage Management in Central Asia. — Rome: ICCROM Reports, 2020. — 98 p.
9. ICOMOS. Guidelines for Transboundary Cultural Routes. — Paris: ICOMOS, 2019. — 76 p.

УДК 398.22:392.51(=512.1)

ВЫБОР НЕВЕСТЫ И КАЛЫМ В ТРАДИЦИОННЫХ ОБЫЧАЯХ КАРАКАЛПАКОВ

К.Ж. Турекеев, PhD, доц., Университет инновационных технологий, Нукус

Аннотация. Мақола қорақалпоқларнинг анъанавий никоҳ маросимларида ўрин олган қалин пули ҳақида сўз юритилган. Мазкур илмий иш муаллифнинг илмий асарлари натижалари тарихий-этнографик маълумотларга асосланган. Нашир қилинган адабиётларга асосланиб қайд этили жомизки, қорақалпоқларнинг қалин пули билан боғлиқ анъана туркий халқлардан мерос ҳисобланади.

Калит сўзлар: қорақалпоқлар, қалин пули, никоҳ тўйи, келин, анъана, урф-одат, маросим.

Аннотация. Статья посвящена выбору невесты в свадебной обрядности каракалпаков и роли калыма в условиях традиционного общества. Данная научная работа включает в себя результаты полевых исследований автора, обоснованных материалами историко-этнографической литературы. Опираясь на обширный массив опубликованной литературы, следует подчеркнуть, что калым у каракалпаков можно считать важным элементом культурного наследия древних тюрок.

Ключевые слова: каракалпаки, калым, свадьба, невеста, традиция, обычаи, обряд.

Abstract. The article is devoted to the choice of the bride in the wedding rituals of the Karakalpaks and the role of bride price in the conditions of traditional society. This scientific work includes the results of the author's field research, substantiated by the materials of historical and ethnographic literature. Based on the extensive array of published literature, it should be emphasized that the bride price among the Karakalpaks can be considered an important element of the cultural heritage of the ancient Turks.

Key words: Karakalpaks, bride price, wedding, bride, tradition, custom, ceremony.

У каракалпаков предсвадебная подготовка начиналась с выбора невесты. По традиции, именно родители и близкие к семье люди приступали к поиску невесты.

Традиционно невесту выбирают из социального круга, схожего с той средой, в которой рос и воспитывался жених. Иногда представители богатых семей стремились сосватать девушку из семьи, достаток которой был несколько ниже. Если же между будущими сватами разница в благосостоянии была значительной, то впоследствии возникало множество проблем материального характера, что особенно наглядно проявлялось в расходах на свадьбу, других семейных торжествах и, конечно, же в ходе погребально-поминальных мероприятий. Не случайно народная мудрость гласит «тең теңи менен, тезек қабағы менен» (букв. «ровня с ровней, а кизяк со своим мешком»), что напрямую указывает на социальный статус сторон. Иногда в жизни происходили случаи, не вписывающиеся в это правило. Если материальные возможности стороны жениха были выше, то размер выкупа становился решающим фактором, определяющим согласие стороны невесты на этот брачный союз. В связи с демократизацией общественной жизни в начале XXI века, всё больше молодых людей сами стремятся определиться в этом вопросе, что ведёт к трансформации традиций и обрядов, адаптированных к новому образу жизни.

Одним из важных этапов предсвадебного периода является сватовство – *саўшылық*. У каракалпаков при выборе невесты в первую очередь старались присмотреться к семье невесты, порасспросить о ней, узнать побольше сведений, чтобы удостовериться в правильности решения. С давних времён и почти до конца прошлого века в дом невесты в качестве сватов чили мужчины и, как правило, это происходило в среду или четверг. Почётная миссия сватовства возлагалась на ишанов, биев (аксакалы общины, обладающие широкими полномочиями) или же на наиболее уважаемых членов рода. Главной целью их миссии являлось получение согласия стороны невесты [1, 63]. В ходе полевых исследований было выявлено, что с течением времени эту задачу стали выполнять женщины. По свидетельству информанта, начиная с конца XX века в нашем регионе женщины стали активно руководить процессом сватовства.

Когда после нескольких визитов сватов в дом невесты обе стороны приходят к согласию, они начинают обговаривать расходы на свадьбу и размер калыма. Этот обычай в народе носит название «*куда түсиў*», при этом сторона жениха приносит с собой гостинцы. В прошлом веке сваты приносили в дом невесты курагу, джиду, чай, наббат и другие сладости. В наши дни «*куда түсиў*» считается одним из важнейших этапов предсвадебного периода, т.к. в ходе этого мероприятия обе стороны решают основные вопросы, связанные с предстоящим торжеством. Сваты приходят с корзинами, наполненными сладостями и лепёшками. В доме невесты их ждёт щедрый дастархан, гостям подают традиционное угощение. В ходе обряда «*куда түсиў*» также обсуждались вопросы приданого невесты, в том числе мебель, *бес кийим* (дословно «пять одежд»), *қыздың жасалыўы* (одеяла, постельные принадлежности), сундук и, конечно же, выкуп. Одним из главных вопросов считался размер *қалың нулы*, т.е. денежный эквивалент калыма. С давних времён у каракалпаков семья, имеющая дочерей, считалась богатой, т.к. их выдавали замуж в зависимости от размера выкупа. Словосочетание *қалың мал* означает крупный рогатый скот, и эта традиция корнями уходит в глубину веков, сохраняясь и в наше время. Конечно же сегодня калым даётся в виде определённой суммы денег или имущества. В историко – этнографической литературе приводится множество сведений о том, что в прошлые века в регионе калым за невесту выплачивался в виде крупного рогатого скота, лошадей и денежных средств [5, 61]. Однако у этнических групп каракалпаков, проживавших за пределами Каракалпакстана, встречались случаи, когда выкупам служили козы и овцы. Эти случаи указывают на традиции тюркских народов периода средневековья, унаследованные и каракалпаками. Так, знаменитый арабский путешественник Ибн Фадлан упоминал, что огузы, жившие в X веке, платили выкуп лошадьми, верблюдами, крупным и мелким рогатым скотом [9, 61]. Правила женитьбы у них такие: если один из них сватает у другого какую-либо из женщин его семьи, дочь его или сестру его или кого-либо из тех, кем он владеет, он одаряет его на столько-то и столько-то хорезмийских одежд. И когда он заплатит это, то и везет ее к себе. А иногда калымом бывают верблюды или лошади или иное подобное. И ни один не может соединиться со своей женой, пока не будет уплачен калым, на который согласился ее (женщины) владетель [9, 61]. Широко распространённый в древности и средние века обычай уплаты выкупа скотом сохранялся и в XVIII-XX веках. Известный русский востоковед А. Д. Гребенкин (1840-1889) отмечал, что у каракалпаков Зарафшана размер калыма варьировался от 20 до 200 голов овец [4, 98]. В отличие от этого региона, у каракалпаков, проживавших в бухарских степях калым составлял 80 голов, а у хорезмских представителей нашего народа – 40-80 голов крупного рогатого скота, о чём сообщает нам этнографическая литература [10, 157]. Выкуп невесты крупным рогатым скотом являлся характерным для жителей Южного Приаралья. Один из виднейших представителей каракалпакской литературы Бердах (Бердимурат сын Каргабая, 1827-1900) в своём стихотворении «Невестка» упоминал и о калыме:

Рабски обычаем верен седым,
Спрятал отец твой немалый калым.
Дочь свою продал он людям чужим,
Продано девичье счастье, невестка! [2, 90].

В этом стихотворении также указывается, что за девушку был уплачен калым в размере 50 голов крупного рогатого скота. Согласно сведениям, содержащимся в этнографической литературе, в середине XIX века калым в среднем состоял из 8 голов крупного рогатого и 10 голов мелкого рогатого скота, а также 4 лошадей [5, 62]. У. Кусекеев, проводивший полевые исследования в каракалпакских аулах, более подробно описал калым: «*Бас туўар* – поголовье» (главный *туўар*) – пятилетний жеребец. 2. Пятилетний бык. 3. Корова, которая должна в скором времени отелиться. 4. Трехлетний бык. 5. Трехлетняя корова. 6. Двухлетний бык. 7. Двухлетняя корова. 8. Вторая стельная корова, которая должна в скором времени отелиться, но ее обычно возвращали отцу жениха. 9. Восемилетний верблюд, также обычно возвращаемый отцу жениха. 10. Телка. 11. Жеребенок. 12. 10 телят [8, 107-108].

Сведения о том, что в качестве калыма поголовье скота («*туўар*») могло варьироваться от 40 до 100 голов, приводились такими известными учёными-этнографами, как Х. Есбергенов, Т. Атамуратов, А. Бекмуратова (1, 65; 5, 63). Размер выкупа, уплачиваемого семье невесты, определялся исходя из материальных возможностей семьи жениха. Так, в XIX-XX веках для зажиточных семейств региона калым определялся в размере 80-100 туўар, для людей среднего достатка – 50-60 туўар, для бедняков – 40-45 туўар [1, 66]. Такая дифференциация в размере выкупа относительно *туўар* существовала и у ногайского народа, у которого поголовье, предназначенное для семьи невесты, составляло, как правило, 40 голов скота, называясь «*қырық тувар*» [3, 62].

Древняя традиция уплаты калыма скотом сохранялась и на протяжении XX века, при этом в ней отчётливо проявляется преобладание считалось, когда отец единолично решал судьбу дочери, отдавая её в жёны (иногда второй и даже третьей женой) человеку намного старше неё, взамен получив большой калым. Известный этнограф Л. П. Толстова, изучавшая жизнь каракалпаков, писала следующее: «Отец за калым продавал дочь мужу, не спрашивая на то её согласия. Муж в любой момент без всякого повода мог дать развод. Особенно тяжело было положение в семье невестки (*келин*), которая должна была выполнять все работы по дому и подчиняться всем членам семьи. Таково было положение женщин и у ферганских, и у самаркандских, и у бухарских каракалпаков» [10, 150].

Не всякий каракалпак имел возможность уплатить калым. Выкуп являлся серьёзной, иногда непреодолимой преградой для вступления в брак у представителей беднейших слоёв общества. Среди жителей Южного Приаралья и других территорий Узбекистана были такие, которые не могли жениться и в 40 лет [1, 59; 10, 157]. Некоторыми бедными семьями этот вопрос решался весьма рационально путём своего рода практики обмена – «*қарсы қуда*». Иными словами, семьи связывались двойным родством, т. е. девушки из каждой семьи шли в другую, вследствие чего необходимость уплаты выкупа отпадала. Этнографические сведения гласят, что эта традиция сохранялась в каракалпакском регионе до середины прошлого столетия [1, 59], а к концу века в связи с ростом благосостояния людей она утратила свой первоначальный смысл. Вступление в брак посредством обычая «*қарсы қуда*» наблюдалось и у соседних народов, причём у казахов он назывался «*қарсы қуда*», а у кыргызов – «*қайчи қуда*» [6, 181; 7, 294].

Подводя итог, необходимо отметить, что контексте каракалпакской культуры калым хоть и представляет собой проблему для многих семей, имеющих сыновей, одновременно является средством поддержания родовых связей, укрепляя социальные отношения между семьями. Рассматриваемая в статье традиция «*қарсы қуда*» свидетельствует об опыте, мудрости и рациональном мышлении народа в поисках решения проблемы, соблюдая при этом традиции предков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бекмуратова А.Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус: Каракалпакстан, 1970. 153 с.
2. Бердах. Таңдамалы шығармалары. Нөкис: Каракалпакстан, 1987. 320 б.
3. Гаджиева С. Ш. Очерки истории семьи и брака у ногайцев (XIX - начало XX в). М.: Наука, 1979. 176 с
4. Гребенкин А. Д. Таджики. Узбеки. // Русский Туркестан. Вып. 2. М., 1872.
5. Есбергенов Х., Атамуратов А. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус: Каракалпакстан, 1975. – 212 с.
6. Казахи. Серия «Народы и культуры». М.: Наука, 2021. 846 с.

7. Кыргыз. Серия «Народы и культуры». М.: Наука, 2016. 623 с.
8. Кусекеев У. Этнография ККАССР. Турткуль, 1934 // РФ ФБ ККО АН РУз. Инв. № 932.
9. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. М.; Л., 1939.
10. Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса. В XIX - начале XX века. Нукус-Ташкент: Каракалпакгиз, 1963. 228 с.

УЎК 39.1

СОВЕТ ЭТНОГРАФИЯСИДА ЭТНОЭКОЛОГИК КОНЦЕПЦИЯЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

М.Ж. Эгамберганава, доц., Урганч инновацион университети, Хоразм

Аннотация. Мақолада Совет этнографиясида этноэкологик ёндашувнинг шаклланиши ва ривожланиши таҳлил қилинади. XX асрнинг охирида этнография, демография ва экология фанлари кесишувда этноэкология ва ижтимоий-табиий тарих каби янги илмий йўналишлар вужудга келди. Ушбу тадқиқотларда инсоннинг яшаш муҳити ва маданий амалиёти ўртасидаги ўзаро таъсирлар, айниқса моддий ва маънавий маданиятнинг шаклланишида табиий омилларнинг роли ўрганилади. Этноэкологик ёндашув анъаналар, маросимлар ва ҳуқ-атвор меъёрлари орқали ифодаланади.

Калит сўзлар: этноэкология, Совет этнографияси, ижтимоий-табиий тарих, моддий маданият, маънавий мерос, геомаданий муҳит, урф-одатлар, анъаналар, тафаккур.

Аннотация. В статье анализируется формирование и развитие этноэкологического подхода в советской этнографии. В конце XX века на пересечении этнографии, демографии и экологии сформировались новые научные направления, такие как этноэкология и социально-природная история. В данных исследованиях рассматриваются взаимосвязи между средой обитания человека и его культурной практикой, в частности роль природных факторов в формировании материальной и духовной культуры. Этноэкологический подход находит выражение через традиции, обряды и нормы поведения.

Ключевые слова: этноэкология, советская этнография, социально-природная история, материальная культура, духовное наследие, геокультурная среда, обычаи, традиции, мышление.

Abstract. This article analyzes the formation and development of the ethnoecological approach within Soviet ethnography. In the late 20th century, new scientific directions such as ethnoecology and socio-natural history emerged at the intersection of ethnography, demography, and ecology. These studies explore the interrelations between human living environments and cultural practices, with particular attention to the role of natural factors in shaping both material and spiritual culture. The ethnoecological perspective is reflected through traditions, rituals, and behavioral norms.

Key words: ethnoecology, Soviet ethnography, socio-natural history, material culture, spiritual heritage, geomaterial environment, customs, traditions, worldview.

СССРда этноэкология ва экологик маданият назариясининг шаклланиши ва ривожланиши XX асрда глобал миқёсда кузатишган экологик муаммоларнинг ортиши, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатларга бўлган илмий ва жамоатчилик қизиқишининг орта бориши билан чамбарчас боғлиқдир. Бу жараён кўплаб ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, фан ва техникадаги илғор ютуқлар, шунингдек, маданий парадигмаларнинг ўзгариши таъсирида юзага келган.

Собиқ Совет Иттифоқида этноэкологик қарашлар ва экологик маданиятни назарий асосда ўрганиш аввало ҳўжалик-маданий типлар назарияси билан боғлиқ ҳолда шаклланди. Мазкур концепция этник гуруҳларнинг яшаш тарзи, атроф-муҳитга мослашуви ва табиий ресурслардан фойдаланиш усуллари тизимли тарзда ўрганиш имконини берган. Бу соҳада Н. Н. Чебоксаров, М. Г. Левин, Б. В. Андрианов, В. П. Алексеев ва Г. Е. Марков каби етакчи совет этнографлари муҳим илмий ҳисса қўшганлар. Улар ўз асарларида турли этносларнинг табиат билан ўзаро муносабатини, экологик онг ва амалий билимларнинг авлоддан авлодга ўтиши жараёнларини таҳлил қилганлар.

Хўжалик-маданий тип концепциясининг дастлабки ғоялари 1920-1930-йилларда совет этнографлари томонидан “этногеографик зона (худуд, минтақа)” тушинчаси атрофида ишлаб чиқилган. Этногеографик зона - бу муайян табиий-географик шароитларда яшаётган ва ўзига хос этник, хўжалик ва маданий хусусиятларга эга бўлган аҳоли туркумлари жойлашган худуддир. Хўжалик-маданий тип деганда муайян иқтисодий фаолият турига мос келадиган маданий хусусиятлар тушунилади. Масалан, чўлларда яшовчи кўчманчи чорвачилар ва ўрмон худудларидаги овчилар турлича хўжалик ва маданият типига эга бўлади. Совет этнографиясида бу ёндашув халқларнинг табиий муҳит билан боғлиқлигини тушунишда ва уларни таснифлашда қўлланилган.[1]

Жумладан, М.Г.Левин ва Н. Н. Чебоксаров хўжалик-маданий тип тушунчасини совет этнографиясидаги муҳим назарий тушунча сифатида шакллантиришда катта ҳисса қўшган этнолог-олимлардир. Уларнинг фикрича, халқлар маданияти ва турмуш тарзи, аввало, уларнинг яшаш муҳити ва асосий хўжалик тури билан белгиланади. Улар “хўжалик-маданий тип” тушунчасини жорий этиб, шу орқали халқларни табиий-географик шарт-шароитга мос равишда туркумлашни таклиф қилди.

Мазкур концепция тарафдорлари халқларни қуйидаги асосий хўжалик-маданий типларга ажратган: овчи-хайдовчилар типини (асосан ўрмон худудларда яшайдиган халқлар), қўй ва бошқа чорва молларини боқувчи кўчманчилар (чўл ва ярим чўллардаги халқлар), деҳқончилик билан шуғулланувчи халқлар (дарё бўйларидаги суғориладиган ерларда), балиқчи халқлар (сув худудлари атрофида).[2] Бу ёндашув фақат табиий муҳитга боғлиқ эмас, балки иқтисодий фаолият ва маданий анъаналарни ҳам қамраб олади. Масалан, муайян хўжалик тури (масалан, кўчманчи чорвачилик) ўзига хос уй қурилиши, кийим-кечак, меҳнат қуроллари, урф-одатлар ва оилавий муносабатларни шакллантиради.

М.Левин ва Н.Чебоксаровнинг хўжалик маданий тип концепцияси этнографик тадқиқотлар, халқлар тарихи, маданиятлар географияси ва миллий-худудий тузилишни ўрганишда кенг қўлланган. Бу концепция совет этнографиясида туркумлаштиришнинг асосий методларидан бири бўлиб қолган.

Яна бир совет этнографи Б.В.Андрианов ҳам географик муҳитнинг этнослар шаклланиши ва таркиб топишидаги ўрнини таъкидлайди. Унга кўра, Марказий Осиёнинг турли табиий-шароитлари (чўллар, тоғлар, водийлар) аҳолининг турмуш тарзи, хўжалик фаолияти ва этник структурасига бевосита таъсир кўрсатади. У қишлоқ хўжалиги, чорвачилик ва яримкўчманчи турмуш тарзининг белгилари ва уларнинг аниқ этник гуруҳлар билан боғлиқлигини кўрсатади. Масалан, туркманлар ва козоқлар каби гуруҳларнинг кўчманчи хўжалик маданияти уларнинг муҳитга мослашув шакли сифатида талқин қилинади. Бу этноэкологик адаптация тушунчасига жуда яқин. Б.Андрианов тарихий омиллар билан бирга географик омилларни ҳам этник жараёнларнинг асосий сабаблари сифатида кўради. У этник таркиб ўзгаришларини фақат сиёсий ёки ижтимоий ўзгаришлар билан эмас, балки экологик шароит ўзгаришлари билан ҳам боғлайди.[3]

Лев Гумилёв этносларни биосферанинг бир қисми деб ҳисоблаб, уларнинг ривожланишини табиий ва ижтимоий омиллар билан боғлайди.[4]

Павел Иванович Кушнер ўзининг 1951 йилда чоп этилган “Этнические территории и этнические границы” номли монографиясида этногеографиянинг назарий ва амалий асосларини шакллантиришда муҳим қадам қўйди. Унинг ушбу асари кейинчалик этник жамоаларнинг жойлашуви, уларнинг худудий ўзаро муносабатлари ва этник чегараларни аниқлаш методологиясини ишлаб чиқишда катта ўрин тутади. Масалан, П.И.Кушнер бундай деб ёзади: “Халқнинг маълум бир жойда узок асрлар давомида бўлиши, албатта, унинг иқтисодиётига, урф-одатларига, руҳий ҳолатига, моддий ва маънавий маданиятига таъсир кўрсатади.”[5] Кушнернинг илмий ғоялари этник картография ва этник демография соҳаларида муҳим ўзгаришларга олиб келди. У этносларнинг тарқалишини харитада акс эттириш усуллариини такомиллаштирди

С.Н.Артановский инсон экологиясида айнан этник жамоалар асосий субъектлар - “бирликлар” вазифасини бажаради, деб ёзган эди.[6] Шундан келиб чиққан ҳолда,

этноэкологияга оид назарий монография муаллифи В.И.Козлов этноэкологиянинг асосий вазифалари сифатида “этник гуруҳларнинг анъанавий ҳаёт таъминоти тизимлари ва уларнинг табиатдан фойдаланишдаги ижобий тажрибасини ўрганиш, шунингдек, этник гуруҳларнинг яшаш муҳитининг табиий ва ижтимоий-маданий шароитларига мослашиш усулларини тадқиқ этиш, бу мослашувнинг жисмоний ва руҳий саломатлик, узоқ умр кўриш ва бошқа кўрсаткичлар бўйича муваффақиятини баҳолаш”ни белгилайди.[7] Бунга, албатта, қўшилиш керак. Аммо, бизнинг фикримизча, нафақат инсон ва табиатнинг ўзаро таъсирининг ижобий тажрибаси, балки салбий тажриба ҳам тадқиқот предмети бўлиши керак. Қандай қилиб ўтмишдаги хатоларни эсламасдан, келажакда экологияни асраш мумкин.

Этнографиянинг география ва тарих фанлари негизида шаклланганлигининг ўзи ҳам этнос ва табиатнинг ўзаро боғлиқлигидан далолат беради. Географик ёки табиий муҳит этноснинг пайдо бўлишидаги энг муҳим шарт сифатида тан олинади, шунингдек, у этник жараёнларга, уларнинг жадаллиги ёки аксинча секинлашишига таъсир кўрсатувчи куч ҳисобланади. Этнос назарияси асосчиларидан бири ҳисобланган совет этнографи Ю.Бромлей ҳам этносларнинг географик муҳитга мослашуви уларнинг маданий хусусиятлари ва ҳўжалик тарзи билан чамбарчас боғлиқлигини таъкидлайди.[8]

XX асрнинг 80–90 йилларида этнография, демография ва айниқса экология соҳалари туташган нуктада этноэкология ҳамда ижтимоий-табиий тараққиёт тарихи каби мустақил илмий йўналишлар шакллана бошлади. Ушбу соҳалар доирасида этнографик таҳлилар, тарихий ҳамда табиий географияга оид билимлар муваффақиятли тарзда уйғунлашган. Этнография, этноэкология ва ижтимоий-табиий тараққиёт тарихи соҳаларида эришилган ютуқларни умумийлаштириб, қуйидагича тасаввур қилиш мумкин: инсон яшаш муҳитининг ўзига хос жиҳатлари халқларнинг моддий маданиятининг ривожланишига тўғридан-тўғри таъсир ўтказди, шу билан бирга маънавий ҳаётнинг ўзгаришига, яъни тафаккур ва руҳий ҳолат хусусиятларига ҳам таъсир кўрсатади. Бу эса, биринчи навбатда, урф-одатлар, ҳуқ-атвор меъёрлари, анъаналар ва маросимларда ўз ифодасини топади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ямсков А. [Концепции хозяйственно-культурных типов и историко-культурных областей – вклад советской этнографии в культурно-географическое районирование](#) // Географическая среда и живые системы. — 2023. - Вып. 2. - С. 19-46.
2. Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // *СЭ. 1955. № 4. С. 3-17.*
3. Андрианов Б.В. Хозяйственно-культурные типы и исторические типы // *СЭ. 1968. № 2. - с. 22-35.*
4. Гумилёв Л.Н. Этногенез ва Ер биосфераси. М., 1989. С. 102.
5. Кушнер П.И. Этнические территории и этнические границы / АН СССР, Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. - М.: [Издательство АН СССР](#), 1951.
6. Артановский С.Н. Общественно-культурные аспекты экологии человека.// Вопросы философии, №3. М.,1975.
7. Козлов В.И. Этническая экология. Становление дисциплины и история проблемы. М,1994. С. 13. Его же: Основные проблемы этнической экологии // *СЭ. 1983. № 1. С. 3-6.*
8. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.

UO'K 378.147

AUTENTIK MATNLAR O'QITISHDA AUTENTIK TOPSHIRIQLARNING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY AHAMIYATI*X.N. Avilova, katta o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent.*

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy til ta'limida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda autentik matnlar va ular asosida tuzilgan autentik topshiriqlarning o'rni nazariy hamda amaliy nuqtai nazardan tahlil etiladi. Autentik materiallar til o'rganuvchilarning haqiqiy til muhitiga moslashuvini ta'minlash, real kommunikativ vaziyatlarda samarali faoliyat yuritish ko'nikmasini shakllantirishda muhim vosita sifatida e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: autentik matn, autentik topshiriq, autentililik, kommunikativ xususiyat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы использования аутентичных текстов и заданий в формировании коммуникативной компетенции в современном обучении иностранным языкам. Аутентичные материалы признаются важным средством адаптации изучающих язык к реальной языковой среде и формирования навыков эффективного общения в подлинных коммуникативных ситуациях.

Ключевые слова: аутентичный текст, аутентичное задание, аутентичность, коммуникативная характеристика,

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical significance of authentic texts and the tasks based on them in the development of communicative competence in modern language education. Authentic materials are recognized as an effective tool in helping language learners adapt to real-life language environments and develop the skills necessary for effective communication in real contexts.

Key words: authentic text, authentic task, authenticity, communicative feature.

Kirish. Zamonaviy til ta'limi jarayonida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur kompetensiyani rivojlantirishda til o'rganuvchilarni real hayotga yaqinlashtiruvchi vositalardan biri sifatida autentik matnlar va ular asosida tuzilgan autentik topshiriqlar qaraladi. Til o'rganishning sun'iy muhiti bilan haqiqiy hayotdagi til muhitini yaqinlashtirishda autentililik tamoyili asosiy metodik yondashuvlardan biri sifatida tan olinmoqda. Mazkur maqolada autentik matnlar va topshiriqlarning ilmiy-nazariy asoslari, xorijiy va mahalliy adabiyotlarda yoritilishi, shuningdek, ularning amaliy o'qitish jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Til o'rganish jarayonida *autentililik* konsepti oxirgi o'n yilliklarda xorijiy til o'qitish metodikasining markaziy tushunchalaridan biriga aylangan. Mazkur yondashuv o'zining nazariy asoslari, amaliy tadbiqi va ta'lim samaradorligiga ta'siri jihatidan ko'plab tadqiqotchilar tomonidan yoritilgan. Jumladan, J. C. Richards autentik materiallarni til o'rganuvchilarni real hayotdagi muloqotga tayyorlovchi vosita sifatida ko'radi. Unga ko'ra, autentik materiallar yordamida til o'rganish sun'iy didaktik sharoitdan chiqib, hayotiy kontekst bilan uyg'unlashadi. Shuningdek, J.C.Richards til o'rganishda motivatsiyani kuchaytiruvchi asosiy omillardan biri sifatida aynan real, madaniy jihatdan boyitilgan va maqsadga yo'naltirilgan matnlar bilan ishlashni taklif etadi. U ta'kidlaganidek, bunday matnlar tilning so'zlashuvga yaqin variantlarini o'rgatadi va grammatika bilan leksikani kontekstda egallashga imkon yaratadi [7].

O'z navbatida F. Mishan autentililik masalasiga tizimli yondashib, uni uch asosiy turga ajratadi:

1) *matn autentligi* – bu matnning asl hayotiy maqsadda yaratilgani (ya'ni ta'lim uchun emas, balki real hayot uchun);

2) *topshiriq autentligi* – bu o'quv topshiriqlarining hayotdagi kommunikativ ehtiyojlar bilan mos kelishi;

3) *o'rganish muhiti autentligi* – bu o'quv jarayonining muloqotga asoslangan, faol va interaktiv bo'lishi. F.Mishan nazariyasiga ko'ra, ushbu uch omil uyg'unlashgandagina autentik ta'lim muhiti shakllanadi va o'quvchi nafaqat tilni o'rganadi, balki uni faol tarzda qo'llay boshlaydi [5].

A. Gilmore o'z tadqiqotida autentik materiallar va ularning didaktik qiymatini chuqur tahlil qiladi. Uning fikricha, autentik matnlar yordamida o'rganilayotgan tilning real *fonetik, grammatik va pragmatik* jihatlari to'liq ifodalanadi. Gilmore autentililikni faqat "haqiqiylik" bilan bog'lash emas,

balki uning ta'limiy quvvatini, kontekstual boyligini, o'rgatuvchanligini ham inobatga olish kerakligini ta'kidlaydi. U autentik materiallar asosida olib borilgan darslarda o'quvchilar ko'proq ishtirok etishini, kommunikativ faoliyatda faolroq bo'lishini kuzatgan [3].

J. Crawford esa o'qituvchi nuqtai nazaridan autentik materiallardan foydalanish masalasiga e'tibor qaratadi. Uning ta'kidlashicha, har qanday autentik matn avtomatik ravishda samarali o'qitish vositasiga aylanmaydi. Ular *o'quvchilarning yoshi, til darajasi, madaniy tajribasi va o'rganish maqsadlariga mos kelishi* kerak. Shu boisdan, o'qituvchi o'zining metodik yondashuvi orqali autentik materialni pedagogik kontekstga moslashtirishi, ya'ni uni didaktik jihatdan qayta ishlashi lozim. Bu nuqtai nazar bugungi ta'lim jarayonida muhim amaliy tavsiya sifatida qadrlanadi [2].

D. Nunan esa autentik topshiriqlar ishlab chiqish bo'yicha nazariy asoslarni taklif etadi. U topshiriqlarning samaradorligini aniqlashda ularning kommunikativlik darajasi, o'quvchining faol ishtiroki va interfaollik mezonlarini ilgari suradi. Olim autentik topshiriqlarning ochiq yakunliligi, real hayotiy rol va vaziyatlarga asoslanganligi hamda til ko'nikmalari integratsiyasini talab qilishi kerakligini ko'rsatadi. Bu yondashuvga binoan, o'quvchilar topshiriqni nafaqat bajaradilar, balki uning ma'nosini anglab, o'z tajribalari bilan bog'laydilar [6].

Hozirgi kunda mazkur yo'nalish mahalliy tadqiqotlarda ham keng yoritilib borilmoqda. Masalan, N.Karimova xorijiy tillarni o'qitishda autentik materiallardan foydalanish natijasida o'quvchilarning lug'at boyligi va so'zlashuv malakasi sezilarli darajada oshganini ko'rsatadi [4]. B.Tursunov esa autentik yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda talabalar kommunikativ vazifalarni hal qilishga ko'proq tayyor ekanini, ularning mustaqil fikrlashi va muloqotga kirishish salohiyati oshganini qayd etadi [8]. Ushbu tadqiqotlar milliy kontekstda ham autentik yondashuvning o'z ahamiyatini isbotlaydi.

Tahlil va natijalar. Autentik materiallar til o'rganuvchini faqatgina tilga emas, balki ushbu tilda so'zlashuvchilar madaniy hayotiga ham yaqinlashtiradi. O'quvchilar matn orqali nafaqat leksik va grammatik birliklarni o'zlashtiradi, balki kontekstual tafakkur, inferensiya, madaniy kodlarni anglash ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Bu esa ularning umumiy kommunikativ kompetensiyasini oshiradi.

Autentik topshiriqlar esa o'quvchilarning ijodiy fikrlash, tahlil qilish, muammoni yechish, ijtimoiy rollarga kirish va real hayotiy vaziyatlarda muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday topshiriqlar kontekstual asoslanganlik, interfaollik va o'zaro muloqotga ochiqlik; ochiq yakun va kreativ yondashuvga imkoniyat; til ko'nikmalarining integratsiyalashgan holda rivojlanishi kabi xususiyatlarga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Mazkur xususiyatlar haqida to'xtalib o'tsak, autentik topshiriqlar orqali o'quvchi o'rganilayotgan tilning madaniy kontekstini, an'ana va qadriyatlarini o'rganadi. Bu esa ularning tilni faqat grammatika va lug'at darajasida emas, balki madaniy kommunikatsiya kontekstida ham tushunishiga yordam beradi. Shu bilan birga, bu toifadagi topshiriqlar kontekstual tafakkurni rivojlantiradi chunki ular sun'iy bo'lmasdan, balki real kommunikativ holatlarni o'z ichiga olganligi sababli, o'quvchilar hayotiy ko'nikmalarni rivojlantiradilar. Yana bir o'ziga xoslik haqida so'z yuritsak, autentik topshiriqlar inferensiya qilish qobiliyatini oshiradi: o'quvchilar matnda bevosita aytilmagan, ammo anglash mumkin bo'lgan ma'lumotlarni tahlil qilib, o'z xulosalarini chiqarishga o'rganadilar.

Autentik topshiriqlarning didaktik qiymati katta ahamiyat kasb etadi. Bunday topshiriqlar quyidagi didaktik xususiyatlarga ega (1-jadvalga qarang):

1-jadval

Autentik topshiriqlarning didaktik xususiyatlari	
Xususiyat	Izoh
Kontekstual asoslanganlik	Har bir topshiriq real hayotiy holatga asoslangan bo'lib, bu o'quvchini muloqotga tayyorlaydi va topshiriqni ma'noli qiladi.
Interfaollik va o'zaro muloqotga ochiqlik	Autentik topshiriqlar guruhda ishlash, muhokama qilish, savol-javoblar orqali o'quvchilarning kommunikativ salohiyatini rivojlantiradi
Ochiq yakun va kreativ yondashuvga imkoniyat	Bunday topshiriqlarda yagona "to'g'ri" javob bo'lmaydi, o'quvchilar turli yondashuvlar asosida o'z fikrlarini bayon qilishlari mumkin. Bu esa ularning ijodiy fikrlashini rag'batlantiradi.

Til ko'nikmalarining integratsiyalashgan holda rivojlantirish	Autentik topshiriqlar ko'pincha o'qish, yozish, eshitish va gapirish kabi til ko'nikmalarini birgalikda rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, biror maqolani o'qib chiqib, uning asosida munozara tashkil qilish yoki video lavhani tomosha qilib, yozma fikr bildirish.
Ijtimoiy rollarga kirish imkoniyati	Rol o'ynash, intervyu olish, voqeani jonlantirish kabi topshiriqlar orqali o'quvchilar turli kommunikativ rollarni bajarib, tilni faol qo'llashga o'rganadilar.

Mazkur xususiyatlarga asoslangan holda quyidagi B2 darajadagi til o'rganuvchilar uchun ishlab chiqilgan autentik topshiriqni havola etamiz. Matn *“A Cozy Cabin in the Woods”* nomli B2 **darajaga mos, real veb-saytdan olingan qisqa matn** bo'lib hayotiy vaziyatga asoslangan topshiriq o'rqali matn mutolaa qilinadi.

“Welcome to our peaceful cabin retreat! Nestled in the heart of the forest, this one-bedroom cabin is perfect for couples or solo travelers looking to disconnect and recharge. Enjoy morning coffee on the porch, hikes in the nearby trails, and evenings by the fireplace. The cabin includes a small kitchenette, free Wi-Fi, and a firepit. We're located 15 minutes from the nearest town. Please note: no pets allowed.”

Matnda keltirilgan axborotni tushunish uchun avvalo “True, False, Not given” pedagogik topshiriq bajariladi:

1. Decide whether the following sentences are True / False / Not Given.
2. The cabin is suitable for two people.
3. Guests can use Wi-Fi during their stay.
4. Pets are welcome at the cabin.
5. The cabin is located within walking distance of the town.

Mazkur topshiriq orqali talabalar matn bilan dastlabki muloqotga kiradi, so'ngra autentik topshiriq orqali matndagi ma'lumotdan real vaziyatda qo'llash imkoni yaratiladi:

1) *You are planning a weekend trip. Write a short message (30–50 words) to your friend explaining whether this cabin would be a good option for your trip. Mention at least two features from the ad.*

Mazkur topshiriq real hayotdagi o'qish va yozish integratsiyasiga asoslangan bo'lib yuqorida keltilgan xususiyatlardan kontekstual asoslanganlik va til ko'nikmalarining integratsiyalashgan holda rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Shuningdek, autentik intervyular asosida suhbat tuzish, blog postlarga javob yozish, ijtimoiy tarmoqlardagi izohlarni tahlil qilish yoki turistik reklama asosida o'z turistik paketini tuzish kabi topshiriqlar til o'rganish jarayonini rela hayotiy vaziyatga yaqinlashtiradi.

Xulosa va takliflar. Autentik matn va topshiriqlardan foydalanish til o'rganish jarayonini yanada mazmunli va samarali bo'lishiga xizmat qiladi. Ular o'quvchini o'rganilayotgan til muhitiga yaqinlashtirib, tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi, real kommunikativ ehtiyojlarga javob beradi va shaxsiy rivojlanish imkonini yaratadi. Shu bois, til o'qitishda autentik tamoyilini nazarda tutgan holda darsni loyihalashtirish hozirgi zamon til ta'limining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'qituvchining asosiy vazifasi esa bunday materiallarni to'g'ri tanlash, moslashtirish va pedagogik maqsadlar bilan uyg'unlashtirishdan iboratdir. Kelajakda ushbu yondashuvni yanada mukammallashtirish, ona tili va madaniyatlararo kompetensiyani uyg'un holda shakllantirishga yo'naltirilgan kompleks dasturlar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Breen, M. P. (1985). Authenticity in the language classroom. *Applied Linguistics*, 6(1), 60–70.
2. Crawford, J. (2002). The role of materials in the language classroom. In J. Richards & W. Renandya (Eds.), *Methodology in language teaching*.
3. Gilmore, A. (2007). Authentic materials and authenticity in foreign language learning. *Language Teaching*, 40(2), 97–118.
4. Karimova, N. (2019). Xorijiy tillarni o'qitishda autentik materiallarning o'rni. *Til va Adabiyot*, 4(5), 45–50.
5. Mishan, F. (2005). *Designing authenticity into language learning materials*. Intellect Books.
6. Nunan, D. (1989). *Designing Tasks for the Communicative Classroom*. Cambridge University Press.
7. Richards, J. C. (2006). *Communicative Language Teaching Today*. Cambridge University Press.
8. Tursunov, B. (2021). Til o'rganishda kommunikativ yondashuv asoslari. *Filologiya Masalalari*, 1(1), 88–94.

PEDAGOGICAL INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING**M.R.Azizova, Senior Lecturer, Andijan State Technical Institute, Andijan**

Annotatsiya. Maqolada chet tillarini o'qitishda innovatsion texnologiyalar, ayniqsa shaxsga yo'naltirilgan va AKT asosidagi yondashuvlar tahlilin qilinadi. Multimedia, loyihaviy ta'lim va onlayn resurslarning kommunikativ kompetensiya, motivatsiya va madaniyatlararo ko'nikmalarni rivojlantirishdagi samaradorligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion texnologiyalar, kommunikativ kompetensiya, ta'limda AKT, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, multimedia, madaniyatlararo kommunikatsiya.

Аннотация. В статье анализируются инновационные педагогические технологии в обучении иностранным языкам, в частности переход к личностно-ориентированным и ИКТ-подходам. Рассматриваются мультимедийные инструменты, проектное обучение и онлайн-ресурсы, доказавшие свою эффективность в развитии коммуникативной компетенции, мотивации и межкультурных навыков учащихся.

Ключевые слова: инновационные технологии, коммуникативная компетенция, ИКТ в образовании, личностно-ориентированное обучение, мультимедиа, межкультурная коммуникация.

Abstract. The article analyzes innovative pedagogical technologies in foreign language teaching, in particular the transition to person-oriented and ICT approaches. Multimedia tools, project learning and online resources are considered that have proved their effectiveness in the development of communicative competence, motivation and intercultural skills of students.

Keywords: innovative technologies, communicative competence, ICT in education, student-centered learning, multimedia, intercultural communication.

Educational reforms contribute to the emergence of new teaching methods aimed at developing creative individuals, shifting the authoritarian style of educational activity to a humanistic approach that considers the individual characteristics of young people. Today, a foreign language serves as a means of intercultural communication, so mastering foreign language speech activity is focused on developing communicative competencies (linguistic, speech, sociocultural, intercultural, etc.). The world is changing rapidly, and the use of new and modern pedagogical technologies is not just a trend but a necessity for the contemporary educational process [2].

Building on this necessity, pedagogical activity must be innovative, as it is one of the most critical factors for the success of the educational process in any institution. Innovative activity lays the foundation for an institution's competitiveness in the educational services market, guides the professional growth of teachers, and fosters their creative search, which genuinely contributes to students' personal development. Consequently, the use of modern pedagogical technologies in educational institutions is becoming increasingly widespread, encompassing not only modern technical tools but also new approaches to the educational process [5].

In this context, the teacher's task is to create favorable conditions for language learning by selecting teaching methods that allow students to demonstrate their activity and creativity in the classroom.

Expanding on this idea, modern innovative technologies involve the use of various information technologies and internet resources. The principle of variability ensures flexibility in the pedagogical process, adapting to any educational models and tasks.

But what exactly is "pedagogical technology"? Among the many definitions of this concept, let us recall the interpretation proposed by I.P. Volkov. He stated that "pedagogical technology is a description of the process of achieving planned learning outcomes" [1].

Based on this definition, the most time-tested modern pedagogical technologies include: Multi-level learning, Collaborative learning, Individual and differentiated approaches, The project method, among others.

All of these promote innovation in education, involving the improvement of pedagogical technologies and related teaching methods, techniques, and tools. They help students develop motivation, independently analyze information, foster creative thinking, and unlock their natural abilities [6].

Today, students have the technological means to search for and acquire information, enhancing their cognitive and communicative skills and enabling them to make quick decisions in complex situations. This process is more successful when using information and communication technology (ICT), which includes specific methods and technical tools (computers, audio and video equipment, telecommunications networks, etc.) for working with information. Currently, this type of pedagogical technology is referred to as "computer-assisted language learning" (CALL) [4].

An examination of the technological aspects of teaching foreign languages in higher education reveals that student-centered and information technologies are the most widely applied.

Among student-centered technologies, differentiation and individualization of learning, as well as project-based activities, play a key role.

Similarly, the primary forms of using information technologies are:

- 1) Multimedia English lessons (using core computer-assisted learning programs);
- 2) Computer-based testing;
- 3) Computer-based English lessons (presentations during lectures and seminars; using PowerPoint, English teachers can organize a series of multimedia lessons, learning modules, and electronic textbooks);
- 4) Telecommunication projects, working with online audio and video resources;
- 5) Distance learning, encompassing all forms of educational activities conducted without face-to-face interaction between teacher and student. Nearly all educational services are available online today, from short-term courses to full higher education programs;
- 6) The use of an interactive Smart Board;
- 7) Voice chat in a local network for phonetics training. Free network voice programs or loudspeaker applications are used to facilitate communication in various modes: teacher-student, student-student, or conference mode;
- 8) A language lab—a device consisting of a teacher's console and student workstations. The presence of a language lab in a technical school allows students to listen to recordings, practice correct pronunciation, and record their speech for comparison with the original [3].

Moreover, computer-assisted learning programs in foreign language classes enable exercises in pronunciation, grammar study, vocabulary expansion, writing improvement, and more. In addition to these tools, increasing attention is paid to internet research, which provides a wide range of sources essential for the learning process. Internet resources are seamlessly integrated into education, addressing various didactic tasks such as: Reading skills, Expanding vocabulary in the target foreign language, Improving writing skills, Listening exercises based on authentic audio texts, Familiarization with culture, speech etiquette, and linguistic peculiarities, Enhancing monologue and dialogue speech, Building motivation to learn a foreign language, Speech activity and understanding writing specifics.

These opportunities create real possibilities for expanding students' knowledge, self-education, and ability to conduct independent research.

Furthermore, the ability to see, read, and listen to authentic materials and communicate with native speakers fosters independent creativity and critical thinking. Online newspaper exercises provide unique opportunities for developing intercultural communication, as students can participate in discussions on topics that interest them.

Ultimately, the goal of foreign language teaching is to master communicative competencies, enabling students to apply their knowledge and skills to solve real-life communication tasks. A foreign language serves as a means of communication with representatives of other nations, so the cultural or intercultural approach to teaching continues to develop within the "dialogue of cultures" framework to foster multilingual literacy among students.

Given these objectives, high-quality language training for students is impossible without modern educational technologies, such as project-based learning, ICT applications, work with computer-assisted learning programs, multimedia systems, distance learning technologies, and computer-mediated communication (forums, blogs, email). The possibilities of internet resources are vast, as they allow access to information from anywhere in the world.

To achieve this, the teacher organizes students' cognitive activities by interactively employing, for example, situational learning models; applying creative methods, including the latest techniques (case studies, role-playing, business games, dialogues, debates, seminars, conferences, essay defenses, etc.) to address teaching quality issues through innovative learning technologies [6].

In today's world, modern reality imposes increasingly high demands on the level of practical foreign language proficiency. Therefore, the use of innovative educational technologies offers tremendous opportunities to enhance the efficiency of the learning process. As practice shows, the information and multimedia learning programs discussed in this article have advantages over traditional teaching methods, as they not only train specific types of speech activity in various combinations but also facilitate individualized learning and increase student autonomy. Teachers should increase the number of lessons using innovative technologies—only this way can they maintain students' interest in the subject "Foreign Language" and create a creative and engaging classroom atmosphere [2].

Finally, innovative technologies in foreign language teaching can also qualitatively improve the overall cultural development of young people, further enhancing their computer skills. This contributes to the formation of language competence and increases motivation in learning a foreign language. Thus, the use of innovative technologies in foreign language teaching carries significant pedagogical potential, transforming language acquisition into a dynamic and creative process.

REFERENCES:

1. Volkov I.P. One Goal, Many Paths: Designing Learning Processes. A Book for Teachers: From Work Experience. Moscow: Prosveshchenie, 1990. 159 p.
2. Shchukin A.N. Modern Intensive Methods and Technologies of Teaching Foreign Languages: A Study Guide. Moscow: Filomatis, 2008. 188 p.
3. Maley A. Dramatic Techniques: A Resource Book for Foreign Language Teachers. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 234 p.
4. Rafikova N.N. The Use of Video Technology in Foreign Language Lessons. Language. Speech. Communication. 2000;4:45-52.
5. Polat E.S. The Project Method in Foreign Language Teaching. Moscow: Vysshaya Shkola, 2000. 112 p.
6. Warschauer M. Computer-Assisted Language Learning: An Introduction. In: Fotos S., editor. Multimedia Language Teaching. Tokyo: Logos International; 1996. p. 3-20.

UO'K 37.02

PATOLOGIK FIZIOLOGIYA FANINING DOLZARBLIGI VA FANNI O'QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

O.K.Djalolova, PhD, dots., Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada patologik fiziologiya fanining tibbiy ta'limdagi o'rni, uning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi roli hamda fanni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ahamiyati yoritilgan. An'anaviy o'qitish metodlari bilan interaktiv va raqamli texnologiyalar taqqoslanadi, ilg'or xalqaro tajribalar va zamonaviy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: patologik fiziologiya, pedagogik texnologiyalar, interaktiv ta'lim, klinik tafakkur, raqamli ta'lim, simulyatsiya.

Аннотация. В статье рассматривается значение патологической физиологии в медицинском образовании, её роль в формировании профессиональных компетенций, а также актуальность применения современных педагогических технологий в обучении. Сравниваются традиционные и интерактивные методы, проанализирован передовой международный опыт.

Ключевые слова: патологическая физиология, педагогические технологии, интерактивное обучение, клиническое мышление, цифровое образование, симуляция.

Abstract. This article explores the significance of pathological physiology in medical education, its role in developing professional competencies, and the importance of applying modern pedagogical technologies in teaching the subject. Traditional teaching methods are compared with interactive and digital approaches, and international best practices are analyzed.

Key words: pathological physiology, pedagogical technologies, interactive learning, clinical thinking, digital education, simulation.

Patologik fiziologiya — bu tibbiyot fanlari ichida asosiy nazariy yo'nalish bo'lib, kasalliklarning rivojlanish mexanizmlarini o'rganadi. Bu fan fiziologiya va klinik fanlar o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi. Uning chuqur o'zlashtirilishi talabani klinik tafakkurga tayyorlaydi. XXI asrda ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurati ortib bormoqda.

Patologik fiziologiya fanining tibbiy ta'limdagi o'rni. Patologik fiziologiya kasalliklar etiologiyasi, patogenezi va organizmdagi buzilish mexanizmlarini o'rgatadi. Bu fan keyingi klinik fanlarni (terapiya, jarrohlik, akusherlik, pediatriya va b.) puxta o'zlashtirish uchun zamin yaratadi. Talabalar tomonidan kasallik simptomlarini tahlil qilish va patogenetik asosda tushuntirish ko'nikmasini shakllantiradi.

Patologik fiziologiya fanining dolzarbligi:

Klinik amaliyot uchun asos bo'lishi: Patologik fiziologiya klinik fanlar uchun nazariy asos yaratadi. Bu fan ichki kasalliklar propedevtikasi, terapiya, xirurgiya va boshqa klinik fanlarni o'rganish uchun zarur bo'lgan bilimlarni beradi.

Kasalliklar mexanizmlarini tushunish: Fan kasalliklarning paydo bo'lish sabablari, rivojlanish mexanizmlari va oqibatlarini tushunishga yordam beradi. Bu esa erta tashxis qo'yish, samarali davolash va profilaktika choralarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Tibbiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish: Patologik fiziologiya talabalarda klinik fikrlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ilmiy tadqiqotlar uchun asos: Fan tibbiyot sohasidagi ilmiy tadqiqotlar uchun nazariy asos yaratadi. O'zbekistonda patologik fiziologiya sohasida jigar shikastlanishi, mikrotsirkulyasiya buzilishlari va boshqa muhim masalalar bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Umumiy amaliyot shifokorini tayyorlash: Patologik fiziologiya umumiy amaliyot shifokorlarida tibbiy bilimlar asosini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Fanni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar:

Kredit-modul tizimi: Mustaqil ta'limni rivojlantirishga qaratilgan kredit-modul tizimi patologik fiziologiyani o'qitishda qo'llaniladi. Bu talabalarning mustaqil ishlash qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

Integratsiyalashgan o'qitish: Patologik fiziologiya normal anatomiya, fiziologiya, bioximiya kabi fanlar bilan vertikal, patologik anatomiya, farmakologiya kabi fanlar bilan gorizontall integratsiyada o'qitiladi.

Aktiv o'qitish usullari: Kafedralarda keys-texnologiyalar, proekt usullari, grafik organayzerlar kabi zamonaviy ta'lim texnologiyalari qo'llaniladi.

Ekspirimental usullar: Patologik fiziologiya asosan eksperimental fan bo'lib, hayvonlarda kasallik modellari yaratib, ularni o'rganish usullaridan foydalaniladi.

Raqamli texnologiyalar: Zamonaviy axborot texnologiyalari, virtual laboratoriyalar, simulyatsion dasturlar va multimedia vositalaridan foydalanish fanni o'qitish samaradorligini oshiradi.

O'quv-uslubiy qo'llanmalar: O'zbekistonda patologik fiziologiya sohasida talabalar uchun o'quv qo'llanmalar, darsliklar chop etilgan. Masalan, Toshkent tibbiyot pediatriya institutida pediatriya yo'nalishi bo'yicha 2 jildli "Patologik fiziologiya" darsligi nashr etilgan.

Mustaqil ishlarni tashkil etish: Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda innovatsion usullar qo'llaniladi, bu ularning tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Patologik fiziologiya sohasida xalqaro standartlar va tavsiyalar asosida o'qitish jarayonini takomillashtirish, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish kabi yo'nalishlarda ishlar olib borilmoqda.

Kompetensiyaviy yondashuv:

Patologik fiziologiya o'qitilishida quyidagi kompetensiyalar shakllantiriladi:

Bilim: kasalliklarning rivojlanish asoslari;

Ko'nikma: patogenetik asosda sabab va oqibatlarni aniqlash;

Qaror qabul qilish: klinik holatga qarab to'g'ri tahlil qilish;

Tahliliy fikrlash: murakkab simptomlar kompleksini asoslash.

Xalqaro tajribalar. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida "e-learning" platformalari asosiy o'quv vositasiga aylangan;

AQSHda "Clinical-pathophysiology correlation" darslari joriy etilgan;

Janubiy Koreya, Singapur universitetlarida AR/VR orqali laborator simulyatsiyalar joriy qilingan.

WFME (World Federation for Medical Education) talablariga muvofiq o'quv dasturlarni kompetensiyaviy model asosida shakllantirish.

AMEE (Association for Medical Education in Europe) tomonidan taklif etilgan "SPICES" modeli (Student-centered, Problem-based, Integrated, Community-based, Elective, Systematic).

CBME (Competency-Based Medical Education) modeli asosida baholash vositalarini moslashtirish.

TAVSIYALAR:

1. Ta'limda zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish.
2. Klinik tafakkurni shakllantirishga qaratilgan o'qitish.
3. Kompetensiyaviy yondashuvni tatbiq etish.
4. O'qituvchilarning pedagogik mahoratini oshirish.
5. Talabalarning mustaqil o'rganishini rag'batlantirish.
6. Fanlararo integratsiyani kuchaytirish.
7. Ilmiy izlanish va innovatsion tadqiqotlarga yo'naltirish.

Patologik fiziologiya - klinik tibbiyotga tayyorlovchi asosiy bosqich bo'lib, uni samarali o'qitish talabalarning kasbiy rivojida hal qiluvchi o'rin tutadi. Zamonaviy pedagogik texnologiya, interaktiv metodlar va raqamli vositalar darslar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ilg'or yondashuv va xalqaro tajribalardan foydalanish esa fan o'qitilishining sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov A.A., Sharipova G.U. Tibbiy ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Tibbiyot, 2020.
2. Gulyamov S.S., Abdullaev S.T. Patologik fiziologiya. – Toshkent: Iqbol, 2019.
3. Muxiddinov A.M. Tibbiy pedagogika asoslari. – Samarqand, 2021.
4. Kulyamin M.A., Goncharuk E.I. Интерактивные методы обучения в медицинских вузах. // Медицинское образование и профессиональное развитие. – 2021. – №4.
5. Moxireva I.V. Современные технологии в обучении патологической физиологии. // Вестник медицинского образования. – 2020. – №2.
6. Harden R.M., Laidlaw J.M. Essential Skills for a Medical Teacher. – Elsevier, 2020.
7. Cook D.A., Levinson A.J. Technology-enhanced simulation for teaching clinical reasoning. // Academic Medicine, 2021.
8. Patel V.L., Yoskowitz N.A., Arocha J.F. Clinical reasoning and biomedical knowledge. // Medical Education, 2020.
9. Sanders J. Digital Learning in Medical Education. // Medical Teacher. – 2022.

**GEOGRAFIK VA MATEMATIK FANLAR INTEGRATSIYASI ASOSIDA
O'QUVCHILARNING KARTOGRAFIK BILIMLARNI RIVOJLANTIRISH
MOHIYATINI NAZARIY JIHATDAN TAVSIFLASH**

T.Yu.Ergashev, tadqiqotchi, University of Business and Science, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada geografiya va matematika fanlarini integratsiyalash asosida o'quvchilarning kartografik bilimlarini rivojlantirish va integratsiyaning roli va ahamiyati, mazmuni va mohiyati, zamonaviy pedagogik ta'limda qo'llashning ahamiyati yoritilgan. Shu bilan birga maqolamizda integratsiya muammosining dolzarbligi va uni amalga oshirish yo'lidagi qiyinchiliklar hamda ularni pedagogic jihatdan samarali bartaraf etishhaqida qayd etildi.

Kalit so'zlar: integratsiya, fanlararo aloqa, differentsiatsiya, ta'lim, vazifa, tasavvur, motivatsiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие картографических знаний учащихся на основе интеграции географии и математики, роль и значение, содержание и сущность интеграции, а также важность её применения в современном педагогическом образовании. При этом в статье отмечается актуальность проблемы интеграции и трудности её реализации, а также пути их эффективного педагогического устранения.

Ключевые слова: интеграция, междисциплинарная связь, дифференциация, образование, задача, воображение, мотивация.

Abstract. This article discusses the development of students' cartographic knowledge on the basis of integration of geography and mathematics, the role and significance, content and essence of integration, and the importance of its application in modern pedagogical education. At the same time, our article notes the relevance of the problem of integration and the difficulties in its implementation, as well as their effective pedagogical elimination.

Keywords: integration, interdisciplinary communication, differentiation, education, task, imagination, motivation.

Kirish. Hozirgi zamon ta'lim tizimida o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishi, ularning bilim olishga bo'lgan qiziqishini orttirish va amaliy ko'nikmalarini shakllantirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bu vazifalarni amalga oshirishda fanlararo integratsiya muhim rol o'ynaydi. Geografiya va matematika fanlarining integratsiyasi o'quvchilarning kartografik bilimlarni rivojlantirish uchun samarali vosita bo'lishi mumkin. Kartografik bilimlar nafaqat geografik, balki matematik, tarixiy, iqtisodiy va boshqa fanlarni o'rganishda ham zarur bo'lgan fundamental bilimlar qatoriga kiradi. Integratsiya jarayonining o'zi yangi tushuncha emas, lekin bu sohada juda kam tadqiqotlar yo'lga qo'yilgan. U pedagogik adabiyotlarda bir necha bor ko'tarilgan, ammo nazariy jihatdan kam muhokama qilingan, buning sabablari integratsiya muammosining dolzarbligi va uni amalga oshirish yo'lidagi qiyinchiliklarni yetarli darajada ekanligi hisoblanadi.

Integratsiya-o'zaro bog'langan holda rivojlantirish, bir butun qilib birlashtirmoq, yaxlit holga keltirmoq deganidir. Integratsiya turli xil qism va elementlarni bir butunlikka birlashtirish jarayonidir.

Asosiy qism. Integratsiya jarayonlari oldin bog'lanmagan elementlarni biriktirish asosini hamda shakllangan sistemalarda ham yuz berib, natijada sistemani bir butunligi va tashkillanish darajasi oshishiga, element va tarkibiy qismlar o'rtasida aloqadorlikka murakkablashuviga olib keladi. Bir butunlikka birikkan tarkibiy qismlar turli xil darajada avtonomlikka ega bo'ladi.

1. Fanlararo integratsiya tushunchasi va uning ta'limdagi ahamiyati

Fanlararo integratsiya deganda, turli fanlarning o'zaro bog'liqligini aniqlash va ularni o'quv jarayonida birlashtirish tushuniladi. Bu yondashuv o'quvchilarga dunyoni yaxlit holda idrok etishga yordam beradi, ularning bilim olishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi va amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Fanlararo integratsiya ta'limning quyidagi afzalliklarini ta'minlaydi:

- **Bilimlarning yaxlitligi:** O'quvchilar turli fanlardan olingan bilimlarni birlashtirib, dunyo haqida yaxlit tasavvurga ega bo'ladilar.

- **Kreativlikning rivojlanishi:** Fanlararo bog'liqlik o'quvchilarni yangi g'oyalar yaratishga va muammolarni hal qilishga undaydi.

2. Geografiya va matematika kartografiyada o'zaro chambarchas bog'liq fanlardir.

Geografiya kartalar uchun ma'lumotlar manbai bo'lsa, matematika bu ma'lumotlarni qayta ishlash va kartalarni yaratish uchun zarur bo'lgan vositalarni taqdim etadi. Quyidagi misollar geografiya va matematika fanlarining kartografiyadagi o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi:

- ✓ Masshtab tushunchasi: Masshtab kartadagi masofaning haqiqiy masofaga nisbatini ifodalaydi. Masshtab tushunchasini tushunish uchun matematika (proportsiya, nisbat) bo'yicha bilimlar zarur.

- ✓ Koordinatalar tizimi: Geografik koordinatalar (kenglik va uzunlik) joylashuvni aniqlash uchun ishlatiladi. Koordinatalar tizimini tushunish uchun geometriya bo'yicha bilimlar zarur.

- ✓ Ma'lumotlarni vizuallashtirish: Geografik ma'lumotlarni kartalarda vizuallashtirish uchun statistika va ma'lumotlarni tahlil qilish usullari ishlatiladi.

3. O'quvchilarning kartografik bilimlarni rivojlantirishda integratsiyalashgan yondashuvning afzalliklari.

- ✓ Bilimlarning chuqurlashishi: O'quvchilar nafaqat kartalarni o'qishni, balki ularni yaratish jarayonini ham tushunadilar.

- ✓ Kreativlikning oshishi: O'quvchilar turli xil ma'lumotlarni kartalarda aks ettirish va yangi kartografik usullarni yaratishga qodir bo'ladilar.

- ✓ Fanlararo bog'liqlikni tushunish: O'quvchilar geografiya va matematika fanlarining o'zaro bog'liqligini ko'radilar va ularning amaliy ahamiyatini anglaydilar.

4. Kartografik bilimlarni rivojlantirish uchun integratsiyalashgan metodikalar.

- ✓ Amaliy mashg'ulotlar: O'quvchilar masshtabni hisoblash, koordinatalarni aniqlash, kartografik proeksiyalarni yaratish va ma'lumotlarni vizuallashtirish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar o'tkazadilar.

- ✓ Loyihaviy faoliyat: O'quvchilar kartografik loyihalar ustida ishlaydilar, masalan, o'z shahri yoki qishlog'ining kartasini yaratadilar.

- ✓ Interaktiv darslar: O'quvchilar interaktiv darslarda qatnashadilar, masalan, kartografik masalalarni hal qilishda o'yin texnologiyalaridan foydalanadilar.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ta'limdagi integratsiyani ilmiy tushunish muammosi bilimlarning turli sohalaridagi olimlar va amaliyotchilar tomonidan o'rganilmoqda. Integratsiya jarayonining psixologik asosi M. Samarinning assotsiativ fikrlash haqidagi g'oyalari bo'lishi mumkin, ularning mohiyati shundaki, har qanday bilim uyushmalar tizimidir.

Integratsiya tushunchasi rivojlanish jarayonining va elementlarning yaxlit birlashishi bilan bog'liq tomoni sifatida belgilanadi. Integratsiya elementlar o'rtasidagi munosabatlar va o'zaro ta'sirlarning hajmi va intensivligining o'sishi, ularning tartibga solinishi va sifat jihatidan yangi xususiyatlarning paydo bo'lishi bilan ma'lum bir yaxlit ta'limga aylanishi bilan tavsiflanadi. Svetlovskaya N. N. integratsiya - bu o'quv faoliyatining har xil turlarining ayrim elementlarini yoki qismlarini maqsadli yoki funktsional bir xilligi sharti bilan bir butunga moslashtirish jarayoni, deb hisoblaydi. Gimnaziya o'qituvchisi V. N. Lyamina quyidagi ta'rifni beradi: "integratsiyabu ma'lum bir sohada umumlashtirilgan bilimlarning ma'lum bir fanida ma'lum chegaralar ichida birlashishi".

Natijalar va muhokama.

Geografiya va matematika fanlarining kartografiyadagi o'zaro bog'liqligi: Geografiya va matematika kartografiyada o'zaro chambarchas bog'liq fanlar ekanligi tasdiqlandi. Geografiya kartalar uchun ma'lumotlar manbai bo'lsa, matematika bu ma'lumotlarni qayta ishlash va kartalarni yaratish uchun zarur bo'lgan vositalarni taqdim etadi. Masshtab, koordinatalar tizimi, kartografik proeksiyalar va ma'lumotlarni vizuallashtirish kabi tushunchalar geografiya va matematika fanlarining integratsiyalashganligini yaqqol ko'rsatib beradi.

O'quvchilarning kartografik bilimlarni rivojlantirishda integratsiyalashgan yondashuvning afzalliklari: Geografiya va matematika fanlarining integratsiyasi asosida o'quvchilarning kartografik bilimlarni rivojlantirish bilimlarning chuqurlashishiga, amaliy ko'nikmalarning rivojlanishiga, kreativlikning oshishiga va fanlararo bog'liqlikni tushunishga yordam beradi.

Xulosa. Geografiya va matematika fanlarining integratsiyasi asosida o'quvchilarning kartografik bilimlarni rivojlantirish ta'limning samaradorligini oshirishga, o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini orttirishga va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Bunday integratsiyalashgan yondashuv o'quvchilarga dunyoni yaxlit holda idrok etishga, fanlararo bog'liqlikni tushunishga va turli xil masalalarni hal qilishda kartografik bilimlardan foydalanishga imkon beradi.

Yuqorida keltirilgan natijalar asosida quyidagi tahliliy xulosalarni keltirish mumkin:

- Geografiya va matematika o'qituvchilari o'rtasidagi hamkorlikning yetarli emasligi o'quv jarayonida fanlararo integratsiyani amalga oshirishni qiyinlashtiradi.
- O'quv rejalari va dasturlari kartografik bilimlarni rivojlantirishga yetarli e'tibor bermasligi o'quvchilarning kartografik kompetensiyasini shakllantirishni sekinlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Muydinovich, R. I. (2021). Problems and solutions of teaching in creditmodule system in higher education institutions. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(04), 721-727.
2. Muydinovich, R. I. (2020). Advantage And Methodological Problems Of Teaching Computer Science In Modern Schools. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 2(10), 13-16.
3. Rasulov, I. M. (2022). Advantage and methodological problems of teaching computer science in modern schools. Ученый XXI века, 22.
4. Muydinovich, R. I. (2022). Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi tufayli paydo bo'lgan kasblar va ularni o'rganish. Pedagog's jurnali, 13(1), 117-122.
5. Muydinovich, R. I. (2022, April). Integrity and continuity of computer science in the system of continuing education. In E Conference Zone (pp. 322-326).
6. Muydinovich, R. I. (2022). The role of information and communication technologies in providing interdisciplinary integration in the educational process. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(12), 1281-1286.

UDC 378:811

DEVELOPING WRITING COMPETENCY AT THE UNIVERSITY LEVEL: COMMON PROBLEMS AND SOLUTIONS

N.A.G'opurova, intern-teacher, Uzbek State University of World Languages, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy ta'limda talabalarining yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishda uchraydigan umumiy qiyinchiliklarni o'rganadi va bu muammolarni bartaraf etishning samarali usullarini taklif qiladi. turli xil akademik va amaliy strategiyalarni tahlil qilish orqali, ushbu tadqiqot talabalarining o'z fikrlarini yozma ravishda yanada ta'sirchan ifodalash qobiliyatini oshirishni maqsad qilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, yozuv ko'nikmalari, akademik yozuv, talabalar duch keladigan qiyinchiliklar, yozuv mahoratini oshirish, savodxonlikni rivojlantirish, ingliz tili, vaqt.

Аннотация. В данной статье рассматриваются распространенные трудности, с которыми сталкиваются студенты при совершенствовании навыков письма в высшем образовании, и предлагаются эффективные способы их преодоления. Анализируя различные академические и практические стратегии, это исследование направлено на повышение способности учащихся более эффективно излагать свои идеи в письменной форме.

Ключевые слова: высшее образование, навыки письма, академическое письмо, студенческие проблемы, совершенствование письма, развитие грамотности, английский язык, время.

Abstract. This article explores the common challenges students face in improving their writing skills in higher education and provides effective solutions to address these issues. By analyzing various academic and practical strategies, this study aims to enhance students' ability to communicate their ideas more effectively through writing.

Keywords: higher education, writing skills, academic writing, student challenges, writing improvement, literacy development, english, time.

Introduction. Writing is a fundamental skill required for academic success in higher education. However, many students struggle with various aspects of writing, including grammar, coherence,

organization, and critical analysis. These difficulties can hinder their ability to express ideas clearly and persuasively. This article identifies common problems in academic writing and proposes practical solutions to help students enhance their writing proficiency.

Academic writing serves as the cornerstone of scholarly communication, facilitating the dissemination of knowledge, the exchange of ideas, and the advancement of academic discourse. The importance of nurturing effective writing abilities among students cannot be overstated, as it underpins academic success, professional development, and intellectual growth. The significance of enhancing writing skills among students enrolled in research skill courses at HEIs is multifaceted and far-reaching. Firstly, proficiency in academic writing is a prerequisite for academic success across disciplines. Whether students are conducting empirical research, analyzing theoretical frameworks, or critiquing scholarly literature, the ability to express oneself clearly and cogently through written discourse is essential. Strong writing skills enable students to craft well-structured arguments, provide evidence-based reasoning, and engage with academic debates in a manner that is both rigorous and persuasive [5].

Main part. This is particularly important following the move to online learning, with the associated upheaval and uncertainty that have left a lot of students feeling anxious and isolated [6].

An analysis of the work of universities in this aspect shows that today, as a rule, an approach is used, which considers writing in a foreign language only as a means of teaching other types of speech activity, i.e. skills of writing lag behind the level of training in other types of speech activity:

1. **Poor grammar and syntax** Many students lack a strong foundation in grammar, leading to frequent errors in sentence structure, verb tense, and punctuation. These issues can obscure meaning and reduce the overall quality of the writing.
2. **Lack of coherence and organization** Students often struggle to structure their essays logically. A lack of clear thesis statements, topic sentences, and transitions can make their writing difficult to follow.
3. **Weak critical thinking and analysis** Academic writing requires the ability to analyze and synthesize information critically. Some students tend to summarize rather than critically engage with sources, leading to superficial arguments.
4. **Inadequate research and citation skills** Improper citation and reliance on weak sources can undermine the credibility of a student's work. Many students are unfamiliar with citation styles such as APA, MLA, or Chicago.
5. **Limited vocabulary and academic tone** Using informal language and a limited vocabulary can make writing appear unprofessional and less persuasive.

Effective solutions:

1. **Grammar and writing workshops** Universities should offer writing centers and workshops that focus on grammar, syntax, and sentence construction. Students can also use online tools like Grammarly or Hemingway Editor for self-assessment.
2. **Structured writing guides and templates** Providing students with templates for essays, research papers, and reports can help them understand proper structure and organization.
3. **Encouraging critical thinking exercises** Professors should integrate assignments that require analytical thinking, such as debates, case studies, and argumentative essays, to enhance students' critical engagement with content.
4. **Research training and citation tools** Universities should teach students how to conduct research effectively and use reference management software such as Zotero or EndNote to improve citation accuracy.
5. **Expanding vocabulary and formal writing style** Encouraging students to read academic journals, engage in discussions, and practice writing can help improve vocabulary and develop a more formal writing tone.

Writing is a technical skill that you use to communicate effectively through the written word. Though these may vary depending on what you're writing, there are several that transcend categories. Writing skills can more specifically include [7]:

- Grammar

- Vocabulary
- Spelling
- Sentence construction
- Structure
- Research and accuracy
- Clarity
- Persuasiveness

Each of these components can influence the quality of writing.

Grammar and spelling form the foundation of good writing. Writing with proper grammar and spelling communicates your professionalism and attention to detail to your reader. It also makes your writing easier to understand.

Plus, knowing when and how to use less common punctuation, like colons, semicolons, and em-dashes, can unlock new ways to structure sentences and elevate your writing.

Knowing what a finished piece of writing can look like can guide your own. If you're trying to write a humorous short story, read humorous short stories. Writing a book review? Find a few and take note of how they're structured. Pay attention to what makes them good and what you want to emulate (without plagiarizing, of course). If you're working on a school assignment, you can ask your instructor for examples of successful pieces from past students.

Whether you're writing emails or essays, asking for feedback is a great way to see how somebody besides yourself will interpret your text. Have an idea of what you'd like your proofreader to focus on—the structure, conclusion, the persuasiveness of an argument, or otherwise.

Approach a trusted friend, family member, coworker, or instructor. If you're a student, your school might also have a writing resource center you can reach out to.

Grammar and spelling keep your writing consistent and legible, but structure ensures the big ideas get across to the reader.

In many cases, forming an **outline** will help solidify structure. An outline can clarify what you're hoping to convey in each section, enable you to visualize the flow of your piece, and surface parts that require more research or thought.

Conclusion. Enhancing writing skills in higher education requires a multifaceted approach that includes academic support, structured writing guidelines, and continuous practice. By addressing common writing challenges and implementing effective strategies, institutions can help students develop strong writing abilities that contribute to their academic and professional success. Writing proficiency is a crucial skill that not only benefits students during their academic journey but also enhances their communication skills in professional settings. Therefore, it is essential for educators and institutions to invest in resources and methodologies that foster writing development, ensuring students are well-prepared for future academic and career challenges.

Modernization of the higher education system, which has been taking place in recent years in the Republic of Kazakhstan, is aimed at finding optimal ways to improve the teaching of the foreign language. The learning process today becomes closely related to the real opportunity for university graduates to integrate into the international scientific environment, where it will be necessary to show not only language knowledge, but also research skills. In this process, particular attention is paid to written communication in the form of scientific articles, reports, business reports. It makes the task of developing foreign language academic skills of students extremely relevant [8].

REFERENCES:

1. Murray, R., & Moore, S. (2006). *The Handbook of Academic Writing: A Fresh Approach*. McGraw-Hill Education.
2. Swales, J. M., & Feak, C. B. (2012). *Academic Writing for Graduate Students: Essential Tasks and Skills*. University of Michigan Press.
3. Wingate, U. (2012). *Academic Literacy and Student Writing: A Genre-Based Approach*. Higher Education, 64(4), 451–465.
4. <http://santamonicasocialstudies.pbworks.com/w/file/101871004/teaching%20academic%20writing-2.pdf>.
5. https://www.asianinstituteofresearch.org/_files/ugd/ed8b62_df496405050b4ca1bb14560135b4ac31.pdf.

6. <https://www.timeshighereducation.com/campus/improving-academic-writing-skills-boost-student-confidence-and-resilience>.

7. <https://www.coursera.org/articles/writing-skills>.

8. Аубакирова Гульбану Турсуновна, Зейнуллина Диана Нурлановна Развитие навыков академического письма у студентов // Европейская наука. 2019. №6 (48). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/development-of-academic-writing-skills-at-students> (дата обращения: 01.04.2025).

UO'K 378

INGLIZ TILI O'RGANUVCHI TALABALARNING NUTQ FAOLIYAT TURLARINI BAHOLASHNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

M.X.Gulyamova, dots., PhD, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tili o'rganuvchi talabalarning o'qish, yozish, tinglab tushunish, gapirish ko'nikmalarini baholash mezonlariga qaratiladi. Shuningdek, nutq faoliyati turlarini baholashda diagnostik, formativ, summative baholashni xususiyatlari hamda til o'rganishdagi o'rni misollar bilan keltirilgan. Maqola nazariy jihatdangina tahlil qilinib qolmasdan balki amaliy jihatdan ham tahlilga tortilgan va misollar bilan asoslangan.

Kalit so'zlar: lingvodicadaktika, baholash, mezon, indikator, jarayon, diagnostik, formative.

Аннотация. В данной статье рассматриваются критерии оценки навыков чтения, письма, аудирования и говорения у изучающих английский язык. Также на примерах представлены особенности диагностического, формирующего и суммативного оценивания при оценке видов речевой деятельности и их роль в изучении языка. Статья проанализирована не только теоретически, но и практически и основана на примерах.

Ключевые слова: лингводидактика, оценка, критерий, показатель, процесс, диагностический, формирующий.

Abstract. This article focuses on the criteria for assessing the reading, writing, listening comprehension, and speaking skills of English language learners. It also presents the characteristics of diagnostic, formative, and summative assessment in assessing types of speech activity, and their role in language learning with examples. The article is not only analyzed theoretically, but also practically and is based on examples.

Keywords: linguodidactyka, assessment, criterion, indicator, process, diagnostic, formative.

Ingliz tilini o'qitish jarayonida nutq faoliyat turlarini baholash, talabalarning bilimlarini aniqlash va ularning rivojlanish darajasini kuzatishda alohida o'rin tutadi. Lingvodicadaktik yondashuv esa ushbu baholash jarayonining asosini tashkil etib, tilni o'qitish va o'rgatish metodikasini ilmiy asoslashga xizmat qiladi. Lingvodicadaktika til o'qitish va til o'rgatuvchilar uchun samarali baholash usullarini ishlab chiqishda katta rol o'ynaydi, chunki bu fan talabalarning til bilimlarini baholash, ularning til o'zlashtirish darajasini aniqlash hamda ta'lim jarayonini nazorat qilish uchun ilmiy asoslarni taklif etadi. Lingvodicadaktika – nazariy, amaliy-nazariy va amaliy o'rgatilishi chet tiliga o'rgatishning asosiy muammolaridan birini hal qiladi. Lingvodicadaktika – bu tillarga o'rgatish nazariyasi, lingvistika va didaktikaning integratsiyalashuv jarayonidir. A. B. Builevning ta'kidlashicha lingvodicadaktikani chet tillariga o'qitish nazariyasi va amaliyoti deb atab, u tillarga o'qitishning umumiy qonuniyatlarini o'rganadi deya ta'kidlagan. Komenskayaning fikricha "lisoniy shaxs nazariyasi turg'un constant tushuncha emas. U ham vertical (yangi darajalarni aniqlash hisobiga), ham gorizantal (mavjud darajalarni detallashtirish hisobiga) bo'ylab diversifikatsiya qilinishi mumkin" – deya fikr bildirgan. Lingvodicadaktika bu o'rganilayotgan tilni ta'riflash modellarini ko'rish nazariyasi, qaysiki o'quv jarayonida ishlatish uchun mo'ljallangan deya A.S.Markosyan e'tirof etgan.

Nutq faoliyat turlarini baholash talabalarning til o'rganish jarayonida qanday muvaffaqiyatlarga erishganini va ularning tilni qanchalik samarali o'zlashtirganini tushunishga yordam beradi. Xususan, ko'p tillik akademik muhitida, talabalar bir vaqtda bir nechta tillarni o'rganayotgan sharoitda, nutq faoliyat turlarini (o'qish, tinglab tushunish, yozish va gapirish) baholash o'quv jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu jarayonni samarali amalga oshirilishi uchun nazariy asoslarni aniqlash va ularni

ta'lim tizimiga tatbiq etish dolzarb masala hisoblanadi. Buning ahamiyati shundaki, nutq faoliyat turlarini baholash, talabalar va pedagoglar uchun rivojlanish darajasini aniq baholash va shunga qarab ta'lim uslublarini moslashtirish imkonini beradi.

Lingvodidaktika til o'qitishning kommunikativ yondashuvini qo'llab-quvvatlaydi, bunda o'quvchilarning til vositasida real hayotiy vaziyatlarda samarali muloqotga kirisha olish qobiliyatiga alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur yondashuv orqali tilni o'qitish jarayonida faqat grammatik qoidalarni o'rgatish, tarjima qilish, yodlatish emas, balki talabalarning muloqot qobiliyatini rivojlantirishga ham katta urg'u beriladi. Shuning uchun lingvodidaktik baholashda tilning barcha to'rt asosiy ko'nikmasi – tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirishni keng qamrovda baholash zarur hisoblaydi.

Nutq faoliyat turlarini baholash uch asosiy turga bo'linadi: diagnostik baholash, formativ baholash va summativ baholash. Har bir baholash turi o'quv jarayonining ma'lum bosqichlarida o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, talabalarning til o'zlashtirish darajasini aniqlash va ta'lim jarayonini optimallashtirishda qo'llaniladi.

Diagnostik baholash turi o'quv jarayonining boshlanishida amalga oshiriladi va talabalarining boshlang'ich bilim darajasini aniqlashga qaratilgan. Diagnostik baholash natijalari o'qituvchilarga talabalarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek, ta'lim rejalarini moslashtirish imkonini beradi.

O'qish ko'nikmasini baholashda turli hil matnlar asosida tushunish, ma'lumotni tahlil qilish va matnlar asosida testlarni bajarish orqali baholanadi.

Tinglab tushunish ko'nikmasini baholashda audio materiallar asosida testlar tuzilishi va ularni tushunish darajasi aniqlanishi mumkin. Lingvodidaktik yondashuvda testlar va topshiriqlar o'quvchilarning bilim va konikmalaridan kelib chiqsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Gapirish ko'nikmasini baholashda egallangan fon bilimlarini turli hil muammoli vaziyatlarda monolog va dialogic nutqlar asosida tadbiq etish tushuniladi;

Yozuv ko'nikmasini baholash uchun esa insho yozish, qisqa javob berish yoki hujjat to'ldirish kabi topshiriqlar beriladi.

Formativ baholash. Formativ baholash o'quv jarayonining o'rtasida, o'quvchilarning rivojlanishini kuzatish va ularni rag'batlantirish maqsadida amalga oshiriladi. Bu turdagi baholash orqali o'qituvchi o'quvchilarning til o'zlashtirish jarayonidagi kamchiliklarini aniqlab, ularni to'g'irlash uchun zarur tuzatishlar kiritishi mumkin. Masalan, o'quvchilar tomonidan yozilgan insho yoki gapirish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'qituvchi mulohaza bildirish orqali ularga yordam berishi mumkin. Formativ baholashning lingvodidaktik asoslari shundan iboratki, u ta'lim jarayonini individual tarzda boshqarish va har bir o'quvchining ehtiyojlariga moslash imkonini beradi.

O'qish ko'nikmasini baholashda matnni turli nuqtai nazardan tushunish, o'qigan ma'lumotni tahlil qilish va har hil kontekstlarda o'qib tushunish, talqin qilish, tanqidiy fikrlash vazifalari beriladi;

Tinglab tushunish ko'nikmasini baholashda tinglangan dialog, matn yoki monologga savollar berish, tinglab hulosa qilish, tinglashda diqqatni tekshirish;

Gapirish ko'nikmasini baholashda berilgan savollarga to'g'ri javob berish, dialog yoki suhbatlar tashkil qilish, o'z fikrini mustaqil ifoda etish, prezentatsiya tayyorlash;

Yozuv ko'nikmasini baholashda qisqa hikoyalar yozish, paragraflar yozish, qisqa hikoya yozish, rasm yoki tasvir asosida matn yozish, fikrlar izohlash yoki asoslash.

Summativ baholash. Bu baholash turi o'qitish jarayonining yakunida amalga oshiriladi va o'quvchilarning umumiy bilim va ko'nikma darajasini aniqlashga mo'ljallangan. Summativ baholash natijalari odatda o'quvchilarni sinfdan-sinfga ko'chirish, sertifikatlash yoki diplom berish uchun asos bo'ladi.

Masalan, semestr oxirida o'tkaziladigan yakuniy imtihonlar summativ baholashga kiradi. Ushbu baholash turi lingvodidaktik nuqtai nazardan talabalarning ta'lim davomida erishgan natijalarini ob'ektiv baholash imkonini beradi.

O'qish ko'nikmasini baholashda ma'lumotlarni taqqoslash, o'qigan matnlarni interpretatsiya qilish, matnning strukturasi tushunish, ijodiy fikrlash va taxmin qilish, hulosa chiqarish;

Tinglab tushunish ko'nikmasini baholashda to'g'ri va noto'g'ri savollarni belgilash, jadval yoki diagramma to'ldirish, piktogramma yoki mind map yaratish,

Gapirish ko'nikmasini baholashda berilgan sarlavha yoki qisqa hikoya yaratish, tartib bilan gapirish, xulosa chiqarish, rolli o'yinlar va loyiha ishlari.

Yozuv ko'nikmasini baholashda tahliliy yozuv, yozma javoblar, rasmiy va norasmiy hat, yozma fikr- mulohaza yoki munozara, yozma sinov yoki test.

Baholash jarayonida qo'llaniladigan testlar va topshiriqlarni tuzish ham lingvodidaktik nuqtai nazardan katta ahamiyatga ega. Lingvodidaktik yondashuvda testlar va topshiriqlar o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini chuqurroq baholashga xizmat qilishi kerak. Bu jarayonda test savollarining aniq va tushunarli bo'lishi, ularning til o'rganuvchilarni rag'batlantirish qobiliyatiga ega bo'lishi muhimdir. Shuningdek, testlar turli murakkablik darajalariga ega bo'lishi va har bir o'quvchining bilim darajasiga mos kelishi lozim.

Formativ va summativ baholashning asosiy farqlari:

Formativ baholash	Summativ baholash
Formativ baholash diagnostik xususiyatga ega;	Summativ baholash esa baholovchi hisoblanadi;
Formativ baholash bu o'rganish uchun baholash;	Summativ baholash bu ta'limni baholash;
Formativ baholash har oylik yoki semestrda doimiy ravishda amalga oshiriladi;	Summativ baholash esa faqat kurs tugaganidan so'ng ma'lum vaqt oralig'ida amalga oshiriladi;
Formativ baholash talabalarning bilimini oshirish uchun o'tkaziladi;	Summativ baho talabalar faoliyatini baholash uchun o'tkaziladi;

Til ko'nikmalarini baholash mezonlari til o'rganuvchilarining qanchalik samarali o'zlashtirganligini aniqlash uchun xizmat qiladi. Ushbu mezonlar baholashning aniqligi, ishonchliligi va obyektivligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Lingvodidaktik yondashuvda til ko'nikmalarini baholash mezonlari o'quvchilarning tilni bilish darajalarini aniqlash, ularning rivojlanishini kuzatish va ta'lim jarayonini optimallashtirish uchun zarurdir.

Baholashda aniqlik (validlik), ishonchlilik (reliability), va obyektivlik (objectivity) mezonlari asosiy rol o'ynaydi. Ushbu mezonlar o'qitish jarayonida foydalaniladigan testlar va topshiriqlarning sifatini baholashga yordam beradi. Quyida ushbu mezonlar har birining batafsil tahlili va misollari keltiriladi.

Aniqlik (Validlik): Aniqlik mezoni test yoki baholash topshiriqlarining talabalarning haqiqiy bilim va ko'nikmalarini qanchalik darajada o'lchay olishini ifodalaydi. Bu mezon baholash natijalarining to'g'riligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Agar test savollari talabalarning til bilimlarini aniq aks ettirsa, u holda bu test yuqori darajada aniqlikka ega bo'ladi.

Masalan, agar o'qituvchi talabalarning yozma ko'nikmalarini baholash uchun insho topshirig'ini bersa, bu topshiriq aniqlik mezoniga mos kelishi uchun u talabani o'z fikrlarini to'g'ri va grammatik jihatdan to'g'ri ifodalash qobiliyatini aniq o'lchashi kerak.

Ushbu tushunchani vizuallashtirish uchun "Aniqlik mezonini ta'minlash uchun test savollarining qiyosiy tahlili" grafigini yaratish mumkin. Grafikda ikki xil testning natijalari ko'rsatiladi: biri aniqlik mezonini yuqori, ikkinchisi esa past bo'lgan. Grafik yordamida aniqligi yuqori bo'lgan testlarning talabalarni to'g'ri baholashdagi afzalliklarini ko'rsatish mumkin.

Ishonchlilik (Reliability): Ishonchlilik baholash natijalarining barqarorligi va doimiyligini bildiradi. Test yoki topshiriq bir xil sharoitda qayta-qayta o'tkazilganda, o'xshash natijalarni berishi kerak. Bu mezon baholash jarayonida xatolarni minimallashtirish va talabalarning bilim darajasini to'g'ri aks ettirishga yordam beradi.

Agar bir guruh talaba bir testni ikki hafta oralig'ida ikki marta topshirsa va natijalar bir-biriga yaqin bo'lsa, demak, test ishonchlilik mezoniga ega.

"Test natijalarining ishonchlilik tahlili" diagrammasini chizish orqali bir guruh talabani bir xil testni ikki marta topshirganidan keyingi natijalarni solishtirish mumkin. Diagrammada natijalar orasidagi o'xshashlik yoki farq ko'rsatiladi, bu esa testning ishonchliligini baholashga yordam beradi.

Obyektivlik (Objectivity): Obyektivlik mezoni baholash jarayonida shaxsiy fikr va hissiyotlarning natijalarga ta'sir qilmasligini ta'minlashga qaratilgan. Baholovchi talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholayotganda subyektiv omillardan qochishi kerak, shunda baholash natijalari haqiqiy va adolatli bo'ladi.

Agar o'qituvchi yozma ishlarni baholashda har bir talabaning grammatik xatolarini va uslubini bir xil mezonlarga asosan baholasa, u holda obyektivlik ta'minlangan bo'ladi. "Obyektivlik darajasini o'lchash uchun talabalarning baholarining o'rtacha farqi" diagrammasini chizish mumkin. Grafikda bir xil yozma ishni turli o'qituvchilar tomonidan berilgan baholar orasidagi farqlar ko'rsatiladi. Bu obyektivlikning qanchalik ta'minlanganligini vizuallashtirishga yordam beradi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, talabalarda nutq faoliyat turlarini baholashda diagnostic, formativ va summativ baholash muhim ahamiyatni kasb etadi. Har bir baholash tizimi o'tilgan mavzular bo'yicha talabalarni egallagan bilim, ko'nikma va malakalardan kelib chiqqan holda olinishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Крупченко А.К. Становление профессиональной лингводидактики как теоретико-методологическая проблема в профессиональном образовании. Автор. канд.пед.н. – Москва, 2007
2. Ilmuddinovich K. S. (2022). Integrating 21st Century Skills into Teaching Medical Terminology. Journal of Pedagogical Inventions and Practices, 9, 114-117
3. Вишнякова С.А. Диалог лингводидактики и гносеологии Философия образования. Сборник материалов конференции. Серия "Symposium", выпуск 23. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. С.382-397.
4. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика учеб.пособие для студ.лингв.ун-тов и фак.ин.яз.высш.пед.учеб.заведений/Н.Д.Гальскова, Н.И.Гез.-3-е изд.,стер. – М., Издательский центр "Академия". 2006. – 336 с.
5. Alimova K., Brewerton B., Mukhammedova N. Becoming a Teacher. Trainees' Coursebook. – T., «Fan va texnologiya», 2016. – 236 p.
6. Richard J.C., Rodgers Th.S. Approaches and methods in language teaching. - NY.: Cambridge University Press, 2009.P.19

UO'K 372.01

MAKTABLARDA NEMIS VA FRANSUZ TILINING O'RGATILISHI – YOSHLARNING KASBIY BARKAMOLLI GI OMILI

M.X. Hamdamova, o'qituvchi, Samarqand tibbiyot universiteti, Samarqand.

Annotatsiya. Bu maqolada fransuz va nemis tilini o'rganuvchi maktab, litsey, kollej o'quvchilari va institut hamda universitet talabalariga fransuz va nemis tilining hozirgi kunda dunyo miqiyosida, yurtimizda o'rganilish salohiyati kunda kunga oshib borayotganligi, hamda bu tillarni o'rganuvchilariga yaratilayotgan, berilayotgan imkoniyatlar haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, bu imkoniyatlar ularning kasbiy barkamolligi yo'lida muaffaqiyat kalitlaridan biri ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Fransuz va nemis tili, leksik minimum, muaffaqiyat kaliti, maktab, litsey, kollej, institut, o'rganuvchilar, xalqaro sertifikatlar, Germaniyaning TestDAF (Test deutsch als fremdsprache) va fransuz tili bo'yicha xalqaro imtihon natijalari bo'yicha Fransiyaning TestDELF (Diplome d'etudes en langue Francaise), dastur, darslik, o'quv qo'llanma, malakali kadr.

Аннотация. В статье рассматривается растущая популярность французского и немецкого языков в нашей стране, а также возможности, созданные и предоставленные учащимся школ, лицеев, колледжей, институтов и университетов, изучающим французский и немецкий языки. Также было подчеркнуто, что эти возможности являются одним из залогов успеха в их профессиональном развитии.

Ключевые слова: французский и немецкий языки, лексический минимум, залог успеха, школа, лицей, колледж, институт, студенты, международные сертификаты, немецкий TestDAF (Test deutsch als fremdsprache) и французский TestDELF (Diplome d'etudes en langue Francaise) по результатам международного экзамена по французскому языку, программа, учебник, учебное пособие, квалифицированные кадры.

Abstract. This article discusses the growing potential of French and German for school, lyceum, college students, and institute and university students studying French and German, as well as the opportunities created and provided for those who study these languages, both in the world and in our country. It is also emphasized that these opportunities are one of the keys to success in their professional development.

Key words: *French and German, lexical minimum, key to success, school, lyceum, college, institute, students, international certificates, German TestdAF (Test deutsch als fremdsprache) and French TestDELF (Diplome d'etudes en langue Francaise) based on the results of the international exam in French, program, textbook, study guide, qualified personnel.*

Kirish. Hozirgi kunda xorijiy tillarni bilish davr va zamon talabi bo'lib borayotgani kundek ravshan. Chunki dunyo mamlakatlari o'rtasidagi ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, ilmiy aloqa hamkorlik munosabatlari bu globallashuv asrimizda brogan sari jadallashmoqda. Xususan, fransuz va nemis tillarni ham o'rganish, bu tilda gaplashadigan dunyoning gigant davlatlari bilan hartamonlama amalga oshirilayotgan istiqbolli islohatlar inikosi sifatida o'zining dolzarbligini oshirib bormoqda. Darhaqiqat, bu borada qator imkoniyatlar, yengilliklar yaratilib kelinmoqda va bu o'z navbatida yoshlarimizda bu tillarga nisbatan qiziqish hamda motivatsiya, mehr uyg'otadi.

So'nggi yillarda nemis va fransuz tilini o'rganish bo'yicha avvalgi salbiy tendensiya ijobiy tomonga o'zgardi. Natijada nemis tilini chuqurlashtirib o'qitiladigan maktablar soni 4 tadan 9 taga yetdi. Nemis tili o'rgatadigan maktablar soni 54 taga ortib, umumiy 1677 taga, shuningdek bu tilni o'rganayotgan o'quvchilar soni 14,5 mingga ortib, 355 mingga yetdi. Fransuz tili o'rgatadigan maktablar esa 44 taga ortib, umumiy soni 1187 taga, fransuz tilini o'rganayotgan o'quvchilar soni esa 7,8 mingga ortib, 234,7 mingga yetdi. Lekin so'nggi 10 yil tahlil qilinganda, asosan ushbu tillarni o'qitadigan maktablar soni ham, o'quvchilar soni ham kamayib borgan. Ta'kidlash joizki, ushbu yo'nalishdagi ishlarni yanada kuchaytirish zamon talabidir. Ma'lumki, dunyo aholisining ko'pchiligi nemis va fransuz tillarida so'zlashadi. Bu tillar Birlashgan Millatlar Tashkilotining eng asosiy tillaridan hisoblanadi. Oxirgi 2 yil davomida O'zbekistonning tashqi siyosati yangi bosqichga ko'tarilib, Fransiya va Germaniya davlatlari bilan har tomonlama hamkorlik yo'lga qo'yildi. Xususan, mamlakatimiz rahbarining Fransiya va Germaniya davlatiga, shuningdek, Germaniya va Fransiya Prezidentlarining yurtimizga tashrifi davomida imzolangan o'zaro hamkorlik aloqalari bo'yicha shartnomalar buning yaqqol isbotidir. Yana shuni ham ta'kidlash joizki, keyingi yillarda nemis va fransuz tilida gaplashiladigan dunyoning ko'plab mamlakatlari Fransiya, Germaniya, Ispaniya, Italiya, Belgiya, Shvetsariya, kabi dunyoning gigant davlatlarida O'zbekiston san'ati va madaniyati kunlari hamda muzeylarda milliy qadryatlarimizni, ma'naviy me'rosimizni o'ziga xos boy o'tmishimizni aks ettiradigan xalqaro madaniyat kunlari, ko'rgazmalar o'tkazilishi istiqbolli islohatlarimizning amaliy ifodasidir. Darhaqiqat, mana shunday istiqbolli, do'stona hamkorliklar mamlakatlarni tinchlik, do'stlik, brodarlik, farovonlik yo'lida o'zaro birlashishiga xizmat qiladi. Ayni vaqtda turizimning globallashuvi jarayonida mamlakatlar o'rtasida bu sohani yanada ravnaq toptiradi. Yurtimizda yoshlarning chet tillarini o'rganishga qiziqishini oshirish orqali kelgusida malakali kadrlarni hamda yaqin kelajakda iqtisodiyotning turli sohalarida faol xizmat qiladigan yetuk mutaxassislar tayyorlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining bir qator qaror va loyihalaridagi istiqbolli islohatlarining bajarilishi ta'minlanilmoqda.

Qaror loyihasida umumiy o'rta ta'lim maktablarida nemis va fransuz tiliga ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish hamda o'quv dasturlarini takomillashtirish asosiy maqsad sifatida belgilanib, amalga oshirilmoqda. Shuningdek, ixtisoslashtirilgan maktabning asosiy vazifalari etib umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari asosida zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalangan holda nemis va fransuz tillarining chuqur o'qitilishi tashkil etildi.

O'quvchilarning ijodiy salohiyatini namoyon qilish va faollashtirish, har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mustaqil tadqiqotchilik faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishni maktabning asosiy maqsadlari sifatida belgilash rejalashtirilmoqda. Maktabga yuqori kasb mahoratiga ega bo'lgan mahalliy va xorijiy mamlakatlardan tajribali o'qituvchilar jalb qilinmoqda.

Ta'lim muassasasi iqtidor va iste'dodni aniqlash hamda kamol toptirish bo'yicha o'quvchilarni respublika va xalqaro fan olimpiadalari, tanlovlar, boshqa tadbirlarda qatnashishga tayyorlashni izchil davom ettirib kelmoqda. Bundan tashqari, 2019-2020 o'quv yilidan boshlab, so'nggi 10 yil davomida nemis va fransuz tili o'qitilishi to'xtatilgan yoki boshqa xorijiy tillarga almashtirilgan

ixtisoslashtirilgan maktablarda nemis va fransuz tillarini o'qitilishini qayta yo'lga qo'yish hamda har bir hududda bittadan nemis va fransuz tiliga ixtisoslashtirilgan maktablar tayanch maktab sifatida belgilandi.

Nemis va fransuz tiliga ixtisoslashtirilgan maktablar uchun o'quv rejasi ishlab chiqildi. 2019-2020 o'quv yilidan boshlab nemis va fransuz tili fani o'qituvchilari uchun maqsadli malaka oshirish kurslari tashkil etildi. Shu bilan birga nemis va fransuz tillari bo'yicha o'qituvchilarni qayta tayyorlash istisno tariqasida bepul amalga oshirildi. Shuningdek, 2019-2020 o'quv yilidan boshqa xorijiy tillar o'qitilayotgan ixtisoslashgan maktablarda nemis va fransuz tillari ikkinchi til sifatida joriy etildi. Ixtisoslashgan maktabning 11-sinf bitiruvchilariga xalqaro tashkilotlarning O'zbekistondagi vakolatxonasi bilan birgalikda o'tkazilgan tanlov natijalariga ko'ra nemis tilini xorijiy til sifatida bilish darajasi bo'yicha Germaniyaning TestDAF (Test deutsch als Fremdsprache) va fransuz tili bo'yicha xalqaro imtihon natijalari bo'yicha Fransiyaning TestDEIF (Diplome d'etudes en langue Francaise) diplomlarini berishga ruxsat etildi. Xulosa o'rnida shuni mushohada etish mumkinki, yurtimizda bu kabi imkoniyatlarning berilishi va yaratilishi yoshlarimizdan, hozirgi kun tezkor globallashtirish davrida xalqaro darajadagi yetuk salohiyatli, bilimli, o'z kasbining mahoratli kadri sifatida butun dunyo ijtimoyi, iqtisodiy, siyosiy rivojlanish avrasida "labbay" deb, ular bilan teng qatorlarda bo'lishlikni talab etadi. Albatta, bunga yoshlarimizning ilmiy, dunyoviy salohiyatlari faxrlansak arziydigan darajada, chunki keyingi yillar davomida yoshlarimiz ilm, sport, madaniy-ma'rifiy sohalarida qator yutuqlarga erishmoqda. Albattaki, yoshlar bizning kelajagimiz va umidimizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Burckhardt J. Italiyada Uyg'onish davri sivilizatsiyasi: 2 jildda - Parij: Denoël, 1981.
2. Gave-Imbert M., Cambournac P. (tahrirlar). Sayohatchilar va sayohatlarning katta kitobi. - Parij: Frantsiya Loisirs, 1991 yil.
3. Bloch E. Uyg'onish davri falsafasi. - Parij: Payot Poche, 1994 yil.
4. Gestas B. Uyg'onish davri san'ati. - Parij: Citadelles va Mazenod, 1984.
5. Wynn K. H., Yandel K. (tahrirlar). Uyg'onish davridagi qarish. - Parij: Honore chempioni, 2009 yil.
6. Xamdamova M.X. Fransuz tilidagi murakkab nisbiy olmoshlardan foydalanish metodikasi // Miasto Przyszłości. – 2024. – №53. – B. 451–452. URL: <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/4859> (kirish: XX.XX.2024).
7. Hamdamova Muqaddas Xamidovna. (2024). Le Developpement De Tourisme Entre La France Et L'ouzbekistan. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14001984>
8. Zikiryayeva, S. A. (2022). discursive analysis of derived metonymie. Journal of Positive School Psychology, 1588-1592. RESEARCH, 1(2), 163-166.
9. Айтмуратова, П. Г. (2022). Важность обучения латинскому языку в медицинских вузах. Science and Education, 3(12), 897-902.
10. Beknazarova, M. K. (2022). Lotin tilini o'qitish jarayonida klinik kafedralar bilan integratsiyalashtirilgan mashg'ulotlarning maqsadli yo'naltirilishidagi natijalar. Science and Education, 3(11), 653-656.

UO'K: 37.018.43

RAQAMLI TAFOVUTNI BARTARAF ETISH: TEXNOLOGIYAGA KIRISH TA'LIMDAGI TENGLIKKA QANDAY TA'SIR QILADI

M.T.Karabayeva, talaba, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Raqamli tafovut – bu internet va raqamli qurilmalarga tengsiz kirishni anglatadi va bu zamonaviy ta'limda muhim muammoga aylangan. Maktablar ta'lim va o'qitish jarayoniga texnologiyalarni tobora ko'proq joriy qilayotgan bir paytda, raqamli resurslarga ishonchli kirish imkoniyatiga ega bo'lmagan o'quvchilar katta qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ushbu maqolada raqamli tafovutning ta'limdagi tenglikka ta'siri o'rganiladi, xususan, texnologiyalardan foydalanishdagi tafovutlar o'quvchilarning akademik yutuqlari, o'qishga bo'lgan qiziqishi va uzoq muddatli imkoniyatlariga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: raqamli tafovut, texnologiyalarga kirish, ta'limdagi tenglik, raqamli resurslar, akademik yutuqlar, internetga kirish.

Аннотация. Цифровое неравенство — это неравный доступ к технологиям, включая интернет и цифровые устройства, что стало серьезной проблемой в современном

образовании. По мере того как школы всё активнее интегрируют технологии в процесс обучения, учащиеся, не имеющие надёжного доступа к цифровым ресурсам, оказываются в невыгодном положении. В данной статье рассматривается влияние цифрового неравенства на образовательное равенство, с акцентом на то, как различия в доступе к технологиям влияют на учебные достижения, вовлечённость учащихся и их долгосрочные перспективы.

Ключевые слова: цифровое неравенство, доступ к технологиям, образовательное равенство, цифровые ресурсы, учебные достижения, доступ к интернету.

Abstract. The digital divide refers to the unequal access to technology, including the internet and digital devices, which has become a significant issue in modern education. As schools increasingly integrate technology into teaching and learning, students without reliable access to digital resources face substantial disadvantages. This article explores the impact of the digital divide on educational equity, focusing on how disparities in technology access affect students' academic achievement, engagement, and long-term opportunities. This article explores the impact of the digital divide on educational equity, focusing on how disparities in technology access affect students' academic achievement, engagement, and long-term opportunities.

Keywords: digital divide, technology access, educational equity, digital resources, academic achievement, internet access.

Introduction. Today technology is growing dramatically in different spheres. More than 66% people use internet globally and 220 million of students use technology and internet for their studies [1]. From online research to learning platforms and virtual classrooms, digital tools are play important role in modern pedagogy. However, there are problem : the digital divide. The digital divide refers to the inequality in access to technology and the internet, mostly among students from low-income families or students, who are from rural areas, who cannot have access to internet [2]. This problem exists everywhere, both in developed and developing countries. Today, every profession needs connection to internet and up-to-date technology for solving problems, creating new codes, programs and innovation. This article seeks to examine how the digital divide influences educational equity by analyzing the ways unequal access to technology impacts students' learning opportunities and academic performance.

Methods. This paper adopts a qualitative research methodology, relying on an extensive review of academic literature, real-world case studies and websites who did surveys about this problem. The analysis draws from a diverse range of sources, including peer-reviewed academic articles, official government documents, and statistics provided by nonprofit organizations actively engaged in narrowing the digital gap within the education sector. In addition to these sources, the paper explores a wide array of public and private sector initiatives designed to combat digital inequality [7]. This article is about causes and effects of digital divide in sphere of education, teaching and learning and its solution, how community can overcome this issue.

Results. One of the most profound impacts of the digital divide is its influence on students' academic success. Learners who lack consistent access to the internet or up-to-date digital devices often struggle to complete homework, reach online learning materials, and participate fully in remote or blended learning environments [4]. Studies indicate that students from economically disadvantaged backgrounds are especially vulnerable, as many do not have the technological resources needed at home. This technological gap lowers their ability to follow the complete tasks, perform online research, or finish assignments that require digital access, ultimately leading to lower academic outcomes. Additionally, limited access to technology can negatively affect student engagement and motivation. While students from high-income families typically benefit from high-speed internet and modern educational tools, those from low-income families often rely on shared devices, and in some cases, they suffer from lack of internet . This imbalance creates a significant disadvantage and serious challenges in digital learning environments [2].

Discussion. The digital divide represents a major challenge with far-reaching effects on fairness and equal opportunity in education. If we look statistics, more than 32% of world's population being online in 2024, they do not use internet and modern technologies [1]. As digital tools and online

resources become more embedded in everyday learning, it is vital that every student, has access to the necessary technology to thrive in modern educational environments [6]. Causes to this problem can be several. For example, who live far from city can struggle with low-speed of internet or disconnection. Next one is, some of people cannot afford themselves modern technology because most of tools are expensive to purchase it. After this causes, there appear digital inequality. Educators, also, play a vital role in the effects of technological inequality. Teachers can foster inclusive classroom practices that support students facing technological challenges, while this mission, they can use different methods and activity for improve the students engagement and motivation.

Conclusion. The digital divide poses a major obstacle to ensuring fairness in education. As digital technology plays a growing role in teaching and learning, unequal access to devices and internet connectivity can negatively impact students' academic progress and restrict their future prospects. Today, more people, especially students and pupils suffering from being online, without lack of internet and some of them cannot afford themselves to use modern technologies. In present time, technology is one of the essential tools in everyday life for learning faster and working easily. Overcoming these technological barriers and providing every student with the necessary digital resources is essential to building an inclusive and equitable education system, for provide thrive future.

REFERENCES:

1. <https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/2023/10/10/ff23-the-gender-digital-divide/>
2. <https://fastercapital.com/keyword/student-success-and-academic-achievement.html>
3. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/chapter/chapter-8/>
4. <https://fastercapital.com/keyword/academic-achievement.html>
5. <https://fashion.sustainability-directory.com/term/technology-access-gap/>
6. <https://paycomplete.com/what-is-the-digital-divide/>
7. <https://fastercapital.com/keyword/student-success-and-academic-achievement.html>

UDC 378.147

DIGITAL STORYTELLING AS A TOOL FOR ENHANCING LANGUAGE LEARNING IN EFL CLASSROOMS

A.A.Karimova, student, Chirchik State Pedagogical University, Chirchik

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli hikoya (digital storytelling) EFL darslarida ingliz tilini o'rganishni kuchaytirishning innovatsion usuli sifatida tahlil qilinadi. Unda vizual va hikoya elementlari orqali o'quvchilarning faolligi, ijodkorligi va kommunikativ qobiliyatini rivojlantirish yo'llari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, bu metodni dars jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi. Tadqiqot natijalari uning o'quvchilar motivatsiyasi va til o'rganish natijalariga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: raqamli hikoya, EFL, til o'rganish, motivatsiya, ijodkorlik, texnologiya, kommunikatsion ko'nikmalar, faollik, innovatsiya, o'qitish strategiyalari.

Аннотация. В данной статье рассматривается использование цифрового повествования как инновационного метода обучения английскому языку в условиях EFL. Анализируется, как визуальные и повествовательные элементы способствуют вовлечению студентов, развитию креативности и коммуникативной компетенции. Также обсуждаются практические стратегии интеграции цифрового сторителлинга в процесс преподавания. Результаты подчеркивают положительное влияние на мотивацию и успехи учащихся.

Ключевые слова: цифровое повествование, EFL, изучение языка, мотивация, креативность, технологии, коммуникативные навыки, вовлеченность, инновации, методики преподавания

Abstract. This article explores the use of digital storytelling as an innovative method to enhance English language learning in EFL classrooms. It analyzes how visual and narrative elements can improve student engagement, creativity, and communicative competence. The study also discusses practical strategies for integrating digital storytelling into language teaching. Findings highlight its positive impact on learner motivation and language outcomes.

Key words: *digital storytelling, EFL, language learning, motivation, creativity, technology, communication skills, learner engagement, innovation, teaching strategies.*

Introduction. In today's digital age, traditional methods of language teaching are increasingly supplemented by innovative approaches that aim to engage learners and develop their communicative competence. One such method is digital storytelling, a pedagogical tool that combines multimedia elements—such as text, audio, images, and video—to create narrative-based learning experiences. This approach not only fosters creativity and motivation but also enhances language skills through personal expression and storytelling.

The significance of digital storytelling in English as a Foreign Language (EFL) classrooms lies in its ability to make language learning more interactive and meaningful. Recent studies by Russian and international scholars (e.g., Nikolaeva, 2021; Lambert, 2013) have shown that incorporating digital storytelling into classroom activities can improve learners' speaking, writing, and listening skills while increasing their engagement and confidence [1][2]. It also supports student-centered learning, a key principle in modern pedagogy.

Despite its growing popularity in Western contexts, digital storytelling remains underused in many EFL environments, including in Central Asian countries. Therefore, there is a need to explore its application, effectiveness, and challenges within these settings.

This article aims to examine the potential of digital storytelling as a language teaching strategy in EFL classrooms. It will analyze theoretical perspectives, practical implementation techniques, and the impact on learners' language proficiency and motivation.

Literature Review and Methodology:

Literature Review. Digital storytelling (DST) is increasingly viewed as a powerful tool in language education due to its ability to merge creativity, technology, and communication. Lambert (2013) and Robin (2008) highlight how DST promotes multimodal learning and supports language development through narrative engagement [1][3].

In Russian research contexts, scholars like Nikolaeva (2021) emphasize DST's potential to increase student motivation and communicative competence [2]. Zelenina and Petrova (2019) report improvements in vocabulary use and fluency among students using tools like Powtoon and Animaker [4]. These studies collectively support the effectiveness of DST in enhancing learner autonomy and classroom interaction.

Despite these advantages, DST is still underutilized in many EFL classrooms, particularly in Central Asia. This research seeks to contribute to the growing body of literature by exploring how DST can be applied effectively in Uzbekistani educational settings.

Methodology. This study used a qualitative approach to examine the integration of digital storytelling in EFL classrooms. The participants included 35 students (aged 17–22) and 5 English teachers from two educational institutions in Uzbekistan. Over a six-week period, students participated in DST projects—such as creating video stories and audio presentations—using tools like Canva, PowerPoint, and mobile apps.

Data were collected through classroom observations, teacher interviews, and student feedback forms. Thematic analysis was used to identify key patterns related to learner engagement, language improvement, and creativity. Ethical guidelines were followed throughout the study, including informed consent and the confidentiality of all participants.

Results: The findings of the study indicate that the integration of digital storytelling (DST) in EFL classrooms had a noticeable impact on student engagement and language performance. After the six-week period of DST-based instruction:

- 83% of students reported an increase in their motivation to participate in English lessons, citing the creative and personal nature of the tasks as a key factor.
- Over 70% of participants demonstrated improvement in speaking fluency and pronunciation during final project presentations, as noted by their teachers.
- Written outputs (scripts and story plans) showed enhanced use of descriptive language, narrative cohesion, and correct grammar structures compared to previous classwork.

- Students expressed greater confidence in public speaking, attributing this to the opportunity to rehearse and record their stories in a comfortable digital environment.
 - Teachers observed that students who were previously passive became more active during DST tasks, especially when working in pairs or small groups.
- However, the study also identified some challenges:
- A small number of students (about 12%) struggled with using the required digital tools due to limited technical skills.
 - Time management was a common issue, as students sometimes spent too long on the creative aspects and neglected language accuracy.
 - Teachers mentioned the need for additional training to integrate DST effectively into their curricula.

Overall, the results demonstrate that digital storytelling can serve as an effective and motivating tool in EFL classrooms, especially when properly guided and supported by both teachers and accessible technology.

Discussion: The findings of this study provide valuable insights into the effectiveness of digital storytelling (DST) as an instructional tool in EFL classrooms. The significant increase in student motivation and engagement is consistent with prior research that highlights DST's ability to enhance learning through interactive and creative processes (Lambert, 2013; Nikolaeva, 2021)[1][2]. The results suggest that when students are given the opportunity to engage in storytelling, they develop a stronger connection to the language, resulting in higher participation rates and improved language proficiency.

A particularly noteworthy outcome is the improvement in students' speaking fluency and confidence. Previous studies, such as those by Robin (2008) and Zelenina & Petrova (2019), have shown that DST fosters an environment conducive to language practice, which appears to be the case in this study as well. Students who initially exhibited reluctance in speaking tasks showed notable progress after participating in digital storytelling projects[3][4]. This suggests that DST offers a low-pressure platform for learners to practice their oral skills, which is often challenging in traditional EFL settings.

Despite the positive results, several challenges were noted during the study. While the majority of students embraced the digital tools, about 12% struggled due to a lack of technical skills. This aligns with findings from Reyes-Torres (2020), who noted that digital literacy is a significant factor in the successful implementation of DST [5]. For effective integration, it is crucial to ensure that both students and teachers are well-equipped with the necessary digital skills. Providing adequate training and technical support could alleviate these challenges.

Another issue was time management. Some students focused heavily on the creative aspects of the tasks, neglecting the linguistic accuracy of their stories. This suggests that while DST enhances creativity, there is a need for a balanced approach that also emphasizes the importance of grammar, vocabulary, and other language components. Teachers should guide students to allocate their time efficiently between creative tasks and language practice.

In light of these findings, it is recommended that teachers receive professional development in the use of DST tools. Additionally, incorporating DST into the curriculum should be accompanied by clear guidelines on time management, language focus, and technical skills. The study highlights that DST can be a powerful tool in EFL classrooms, but its successful implementation requires careful planning, training, and continuous support for both students and instructors.

Conclusion: This study highlights the effectiveness of digital storytelling (DST) in enhancing student engagement and language skills in EFL classrooms. The integration of DST led to improved speaking fluency, motivation, and creativity among students. However, challenges such as technical difficulties and time management must be addressed for more successful implementation.

Ultimately, DST proves to be a valuable pedagogical tool, provided there is adequate support, training, and a balanced approach to learning. Future research should focus on overcoming the technical barriers and optimizing DST's integration into diverse educational settings.

REFERENCES:

1. Lambert, J. (2013). *Digital Storytelling: Capturing Lives, Creating Community*. Routledge.

2. Nikolaeva, E. (2021). Digital Storytelling in Foreign Language Teaching: Innovative Approaches and Benefits. Moscow State University Press.
3. Robin, B. (2008). The Educational Uses of Digital Storytelling. *Technology & Learning*, 28(1), 3-10.
4. Zelenina, A., & Petrova, T. (2019). The Role of Digital Storytelling in Language Acquisition and Student Motivation. *Journal of Language Education*, 16(3), 52-64.
5. Reyes-Torres, A., Martinez, P., & Sanchez, R. (2020). Barriers to Effective Use of Digital Storytelling in EFL Contexts. *International Journal of Educational Technology*, 11(2), 45-56.

UO'K 37.013

INTERFAOL TA'LIM METODLARI ORQALI O'QUVCHILARNI FAOLLASHTIRISH VA TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Sh.M. Kenjayev, kafedra mudiri, Xorazm viloyati pedagogik mahorat markazi, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'limning interfaol metodlari va o'yin texnologiyalarining ahamiyati ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: an'anaviy ta'lim, noan'anaviy ta'lim, faollashtirish, o'yin texnologiyasi, interfaol, rol.

Аннотация. В статье рассматривается важность интерактивных методов обучения и игровых технологий.

Ключевые слова: традиционное образование, нетрадиционное образование, активизация, игровые технологии, интерактив, роль.

Abstract. This article examines the importance of interactive teaching methods and game technologies.

Key words: traditional education, non-traditional education, activation, game technology, interactive, role

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki yillardanoq ta'lim-tarbiya sohasini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Tarixan qisqa davr mobaynida mamlakatimizda bu sohada ulkan ishlar amalga oshirildi va bugungi kunda ham jadal davom ettirilmoqda.

O'qitishning interfaol metodlarini ta'lim tizimiga joriy qilish zamonaviy kadrlar tayyorlashning muhim omillaridan biri xisoblanadi. Bugungi kunda o'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lish va bilimga chanqoq yoshlar bilan to'la auditoriyaga katta hajmdagi bilimlarni berishning o'zi etarli emas. O'tkazilgan ko'pgina tadqiqotlarning natijalariga ko'ra, o'qitishga yangicha qarash o'quvchilarni o'qitishda faol yondashuvlardan foydalanish bilim berishning eng samarali yo'llaidan biri xisoblanadi. Oddiy so'z bilan aytganda, o'quvchilar o'quv jarayoniga faol jalb qilingandagina berilayotgan materiallarni oson idrok etadi, tushunadi va eslab qoladi. Shundan kelib chiqqan xolda, bugungi kunda asosiy metodik innovatsiyalar o'qitishning interfaol metodlarini qo'llashni taqozo etadi.

Bugungi tezkor zamonda ta'lim samaradorligini oshirishning eng maqbul yo'li - mashg'ulotlarni interfaol metodlar yordamida tashkil etish, deb qaralmoqda. Xo'sh, interfaol metodlarning o'zi nima? Ular qanday didaktik imkoniyatlarga ega? Ta'lim jarayonida interfaol metodlarning o'rinli, maqsadga muvofiq qo'llanilishi qanday samaralarni kafolatlaydi? Quyida ana shu savollarga javob berishga harakat qilamiz?

An'anaviy ta'limda ham tabiiy ravishda suhbat asosini axborot tashkil etadi. Ammo axborot uzatishning asosiy manbai o'qituvchining tajribasi bo'lib, bu jarayonda etakchilik, dominantlik qiladi, ya'ni u darsning asosiy vaqtida bilimlarni og'zaki tarzda o'quvchilarga etkazib berishga intiladi. Faollik ko'rsatish o'qituvchigagina xos xos bo'lib, o'quvchilar bu vaziyatda sust tinglovchi bo'lib qoladi. Ularning asosiy vazifasi o'qituvchini tinglash, zarur o'rinlarda yozish, savollar bilan murojat qilinganda javob qaytarish, kam holatlarda so'zlashdan iboratdir.

An'anaviy ta'limdan farqli o'laroq, interfaol o'qitish "Ta'lim jarayoning asosiy ishtirokchilari - o'qituvchi, o'quvchi va o'quvchilar guruhi o'rtasida yuzaga kelgan hamkorlik, qizg'in bahsmunozara, o'zaro fikr almashish imkoniyatiga egalik asosida tashkil etiladi, ular erkin fikrlash, shahsiy qarashlarini ikkilanmay bayon etish, muammoli vaziyatlarda echimlarni birgalikda izlash,

o'quv materiallarini o'zlashtirishda o'quvchilarning o'zaro yaqinliklarini yuzaga keltirish, o'zaro bir-birlarini hurmat qilishlari, tushunishlari va qo'llab-quvvatlashlari, samimiy munosabatda bo'lishlari kabilar bilan tavsiflanadi".

O'qitishning interfaol ta'limga asoslanishi bir qarashda nihoyatda oddiy, sodda va xatto "Bolalar o'yini" kabi taassurot uyg'otadi. Biroq, bunda o'qituvchining ish tajribasi, tashkilotchilik qobiliyati, darsda didaktik vositalardan samarali foydalanish orqali dars jarayonida ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Noan'anaviy ta'lim metodlaridan biri bu o'yin texnologiyasi bo'lib undan ta'lim jarayonida foydalanishning asosini o'quvchilarni faollashtiruvchi va jadallashtiruvchi faoliyat tashkil etadi.

O'yin olimlar tadqiqotlariga ko'ra mehnat va o'qish bilan birgalikda faoliyatning asosiy turlaridan biri hisoblanadi.

Psixologlarning ta'kidlashlaricha, o'yinli faoliyatning psixologik mexanizmlari shaxsning o'zini namoyon qilish, hayotda o'z o'rnini barqaror qilish, o'zini o'zi boshqarish, o'z imkoniyatlarini amalga oshirishning fundamental ehtiyojlariga tayanadi.

O'yin ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish va qayta yaratishga yo'nalgan vaziyatlarda faoliyat turi sifatida belgilanadi va unda shaxsning o'z xulqini boshqarishi shakllanadi va takomillashadi.

D.N.Uznadzening ta'rificha, o'yin shaxsga xos bo'lgan ichki immanent psixik (ruhiy) xulq shaklidir.

L.S. Vigodskiy o'yinni bolaning ichki ijtimoiy dunyosi, ijtimoiy buyurtmalarni o'zlashtirish vositasi sifatida tariflaydi.

A.N. Leontev o'yinga shaxsning xayolotdagi amalga oshirib bo'lmaydigan qiziqishlari (manfaatlari)ni xayolan amalga oshirishdagi erkinligi sifatida qaraydi.

Psixologlar ta'kidlaydilarki, o'yinga kirishib ketish qobiliyati kishi yoshiga bog'liq emas, lekin har bir yoshdagi shaxs uchun o'yin o'ziga xos bo'ladi.

O'yin ijodiylik bilan ajralib turadi. U mumkin qadar badihaga (improvizatsiyaga) boy, faol xarakterga – «ijod maydoni»ga ega bo'ladi.

O'yin uchun hissiy ko'tarinkilik xosdir. U o'zaro kurash, musobaqalashish, raqobat shaklida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotchilar nazariy aspektda o'yinga faoliyat, jarayon va o'qitish metodi sifatida qaraydilar.

O'yin faoliyat sifatida maqsadni belgilab olish, rejalashtirish va amalga oshirish, natijalarni tahlil qilishni qamrab oladi va bunda shaxs sub'ekt sifatida o'z imkoniyatlarini to'la amalga oshiradi.

O'yinli faoliyatni motivatsiyalash o'yin xarakterining musobaqalashish shartlari, shaxsning o'zini namoyon qila olishi, o'z imkoniyatlarini amalga oshirish ehtiyojlarini qondirishdan kelib chiqadi.

O'yindan tushunchalar, mavzu va hatto o'quv predmeti bo'limini o'zlashtirishda o'qitish metodi va mustaqil texnologiya sifatida foydalaniladi. O'yin bilish va uning bir qismi (kirish, mustahkamlash, mashq, nazorat) tarzida tashkil etiladi.

O'yinlar turli maqsadlarga yo'naltirilgan bo'ladi. Ular didaktik, tarbiyaviy, faoliyatni rivojlantiruvchi va ijtimoiylashuv maqsadlarda qo'llanadi.

O'yinning didaktik maqsadi bilimlar doirasi, bilish faoliyati, amaliy faoliyatida bilim, malaka va ko'nikmalarni qo'llash, umumta'lim malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, mehnat ko'nikmalarini rivojlantirishni kengaytirishga qaratilgan bo'ladi.

O'yinning tarbiyaviy maqsadi mustaqillik, irodani tarbiyalash, muayyan yondashuvlar, nuqtai nazarlar, ma'naviy, estetik va dunyoqarashni shakllantirishdagi hamkorlikni, kollektivizmni, jamoaga kirishib keta olishni, kommunikativlikni tarbiyalashga qaratilgan bo'ladi.

Faoliyatni rivojlantiruvchi o'yinlar diqqat, xotira, nutq, tafakkur, qiyoslash malakasi, chog'ishtirish, o'xshashini topish, faraz, xayol, ijodiy qobiliyat, empatiya, refleksiya, optimal echimni topa olish, o'quv faoliyatini motivatsiyalashni rivojlantirishga qaratilgan.

Ijtimoiylashuv o'yinlari jamiyatning me'yorlari va qadriyatlariga jalb qilinish, muhit sharoitlariga ko'nikish, ehtirolarni nazorat qilish, o'z-o'zini boshqarish, muloqotga o'rgatish, psixoterapiyani nazarda tutadi.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda pedagogik o'yin degan tushuncha mavjud.

Pedagogik jarayonni tashkil etishning bir qator metodlari va usullari hamda turli shakldagi pedagogik o'yinlar «o'yinli pedagogik texnologiyalar»ni tashkil etadi.

Pedagogik o'yinda ta'limning pedagogik maqsadlari aniq qilib qo'yiladi.

Pedagogik o'yinlar asosida o'quvchilarni o'quv faoliyatiga yo'llovchi o'yinli usullar va vaziyatlarni vujudga keltirish yotadi.

G.K. Selevko tomonidan pedagogik o'yinlar tasnifi va uni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilgan.

Pedagogik o'yinlar quyidagi asosiy yo'nalishlarda bo'ladi:

- didaktik maqsad o'yinli vazifa shaklida qo'yiladi;
- o'quv faoliyati o'yin qoidalariga bo'ysunadi;
- o'quv materialidan o'yin vositasi sifatida foydalaniladi;
- o'quv jarayoniga didaktik vazifa o'yinga aylantirilgan tarzda musobaqalashish unsurlari

kiritiladi;

- didaktik vazifaning muvaffaqiyatli bajarilishi o'yin natijalari bilan bog'lanadi.

Pedagogik o'yinlar faoliyat turlari, pedagogik jarayon xarakteri, o'yin metodikasi, soha xususiyati, o'yin muhiti bo'yicha tasnif qilingan.

Maktab amaliyotida tadbirkorlik o'yinlariga alohida ahamiyat beriladi.

Tadbirkorlik o'yinlari nazariyasi umuman boshqa o'yin faoliyati nazariyasi bilan bevosita bog'langan.

Tadbirkorlik o'yinlarini mashhur psixologlar L.S. Vigodskiy, A.N. Leontev, P.YA. Galperin va boshqalarning ishlarida nazariy asoslangan.

Tadbirkorlik o'yinlari o'z xarakteriga ko'ra insonning shaxsiy xislatlarini shakllantirishning amaldagi vositasi hisoblanadi.

A.A. Verbitskiy tadbirkorlik o'yinlariga o'qitishning ishoraviy-kontekst shakllari sifatida qaraydi. Uning fikricha, tadbirkorlik o'yinlarida mashq qilish faoliyati va bo'lajak kasbiy faoliyat model yoki uning prototipi, qaysidir sun'iy va tabiiy tizim sifatida o'zaro nisbatlanadi. Shu tufayli tadbirkorlik o'yinlari kasbiy faoliyatning ishoraviy modellari sifatida belgilanadi, uning konteksti (mazmuni) ishora vositalari, ya'ni tabiiy tilni ham hisobga olgan modellashirish, taqlid (imitatsiya) va aloqa yordamida beriladi.

Tadbirkorlik o'yinlarining didaktik funksiyalariga quyidagilar kiradi:

- o'quvchilarda aqliy faoliyat usullarining shakllanishi;
- bilimlarni mustahkamlash va qo'llash;
- o'quv jarayonida bo'lg'usi mutaxassisning faoliyati faqat o'rganish emas, balki uni bajarishga qaratilgan didaktik qoidalar ishlab chiqishdan iborat bo'lishi;
- o'quvchilar o'quv-bilish faoliyatining bo'lg'usi kasbiy faoliyati xarakteri va tuzilmasiga maksimal darajada yaqinlashib berishi.

Shunday qilib, tadbirkorlik o'yinlari materiallarni yangi bilimlarni egallash, o'tilganlarni mustahkamlash, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, umumiy malakani shakllantirish kabi bir qator vazifalarni echishda foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasining rivojlanishi va takomillashuvi davom etmoqda, bu jarayonda interfaol metodlar va o'yin texnologiyalarining o'rni katta. Bu metodlar o'quvchilarning faolligini qayta, bilim olish jarayonida yanada samarali qatnashishlarini ta'minlaydi. An'anaviy ta'lim usullaridan farqli o'laroq, interfaol metodlar o'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifodalash, bahs-munozaralarda qatnashish va jamoa bilan ishlashga imkon yaratadi.

O'yin texnologiyalari esa ta'lim jarayonini jonlantirib, o'quvchilarning ijodiy fikrlash, muloqot qilish va hal etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu metodlar jismoniy bilimlarni, balki o'quvchilarda ijtimoiy ko'rinishni ham shakllantiradi. Pedagogik o'yinlar o'quvchilarni motivatsiyalash, diqqatini jalb qilish va bilimlarni amaliyotda qo'llash imkonini beradi.

Shunday qilib, interfaol ta'lim metodlari va o'yin texnologiyalari ta'lim tizimida samarali o'quv jarayonini tashkil qiladi va bu usullarni yanada kengroq tatbiq etish zarurligi yaqqol ko'rinib turadi. O'qituvchilar bu metodlarni samarali qo'llab, o'quvchilarning ilmiy, ijodiy va ijtimoiy rivojlanishiga hissa qo'shishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Anarkulova G.M. Ta'lim texnologiyalar. T.: DTPU, 2020. – 227 b.
2. O'X.Myxamedov, M.X.Usmonboyeva, S.S.Rustamov. Ta'limni tashkil etishda zamonaviy interfaol metodlar. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2016.-45 b.
3. Olimov Q.T. Pedagogik texnologiyalar. – T.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 2011. – 275 b.
4. Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. O'quv qo'llanma. T.,2012 y.
5. Anorqulova G.M. Parpiev O.T. Kasb-hunar ta'limida o'yinli texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. T. 2007. - 48
6. Tolipov O'., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari – T.: 2006. – 260 b.

UO'K 378

CHET TILINI O'RGATISH JARAYONIDA GAPIRISH KOMPETENSIYASINI MUSTAHKAMLASH

M.M.Mo'minova, talaba, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. *Gapirish kompetensiyasi chet tilini o'rganishdagi asosiy ko'nikmalardan biridir. Ushbu maqolada chet tili darslarida og'zaki nutqni rivojlantirish yo'llari, muammolari va pedagogik yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Interaktivlik, motivatsiya va baholash usullarining ahamiyati ta'kidlanadi. Amaliy takliflar asosida gapirish malakasini mustahkamlash uchun zamonaviy strategiyalar tavsiya qilinadi. Shuningdek, kommunikativ yondashuv va mustaqil fikrlash asosiy maqsad sifatida ko'rsatilgan.*

Kalit so'zlar: gapirish, ravonlik, muloqot, motivatsiya, fikr bildirish, kompetensiya, aniqlik, interaktsiya, strategiya, mustaqillik

Аннотация. *Компетенция говорения — один из основных навыков в изучении иностранного языка. Развитие этой компетенции предполагает развитие беглости речи, точности и коммуникативных стратегий. В данной статье рассматриваются методы, трудности и педагогические инструменты для развития компетенции говорения на занятиях по иностранным языкам. Подчеркивается важность взаимодействия, мотивации и формирующей оценки. Статья опирается на современные исследования и содержит практические рекомендации для преподавателей. Особое внимание уделяется коммуникативной компетенции и самостоятельности учащихся как важнейшим результатам обучения, ориентированного на говорение.*

Ключевые слова: говорение, беглость, коммуникация, мотивация, обратная связь, компетентность, точность, взаимодействие, стратегия, самостоятельность.

Abstract. *Speaking competence is one of the core skills in foreign language learning. Strengthening this skill involves improving fluency, accuracy, and communication strategies. This article examines methods, difficulties, and pedagogical tools for enhancing speaking competence in foreign language classrooms. It highlights the importance of interaction, motivation, and formative assessment. The article draws on current research and provides practical recommendations for teachers. Emphasis is placed on communicative competence and learner autonomy as crucial outcomes of speaking-oriented instruction.*

Keywords: speaking, fluency, communication, motivation, feedback, competence, accuracy, interaction, strategy, autonomy

Zamonaviy dunyoda chet tillarini bilish nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki ijtimoiy va kasbiy muvaffaqiyatning muhim omiliga aylangan. Chet tilini o'rgatishda asosiy maqsad — o'quvchilarni erkin va samarali muloqot qila olish darajasiga olib chiqishdir. Shu nuqtayi nazardan, gapirish kompetensiyasi — til o'rganish jarayonining markazida turadi.

Gapirish kompetensiyasi — bu o'z fikrini og'zaki ravishda aniq, tushunarli va muloqotga yo'naltirilgan tarzda ifoda etish qobiliyatidir. Bu kompetensiyani rivojlantirish uchun o'qituvchilar nafaqat fonetikani va grammatikani, balki kommunikativ strategiyalarni ham o'rgatishlari kerak bo'ladi [1; 45]. Shuningdek, talabalar muloqot jarayonida tildan tabiiy va kontekstga mos tarzda

foydalanishni o'rganishlari zarur. Biroq gapirish kompetensiyasini rivojlantirishda turli to'siqlar mavjud. Ulardan eng muhimi — o'quvchilarning cheklangan lug'at zahirasi, grammatik noaniqliklar, ishonchsizlik va noto'g'ri talaffuzdir. Bundan tashqari, o'qituvchilar ko'pincha vaqt yetishmasligi yoki sinfda barcha o'quvchilarga individual yondashish imkoniyati cheklangani sababli gapirishga yetarlicha e'tibor bera olmaydilar [5].

Gapirish kompetensiyasini shakllantirishda kommunikativ yondashuv asosiy o'rin tutadi. Bu yondashuv tilni o'rganishni muloqot vositasi sifatida qaraydi va haqiqiy hayotiy vaziyatlarda tilni qo'llashga undaydi. O'quvchilar dialoglar, roliklar, muhokamalar, munozaralar orqali tilga faol aralashadilar, bu esa ularda ishonch hosil qiladi va nutq faolligini oshiradi [8]. Ushbu maqolada chet tilini o'rganish jarayonida gapirish kompetensiyasini mustahkamlashning dolzarb masalalari, mavjud muammolar, amaliy yondashuvlar va takliflar keng muhokama qilinadi. Maqola til o'qituvchilari, metodistlar, va ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilar uchun foydali tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Gapirish kompetensiyasi uch asosiy omilga tayanadi: ravonlik (fluency), aniqlik (accuracy) va moslashuvchanlik (appropriacy). Ravonlik — bu fikrni uzluksiz ifoda etish qobiliyati; aniqlik — grammatik va fonetik jihatdan to'g'ri ifoda qilish; moslashuvchanlik esa muloqot kontekstiga mos tilda so'zlashish [2]. Bularning har biri tizimli mashqlar orqali rivojlantiriladi.

2. Chet tili darslarida uchraydigan muammolar

Chet tilini o'rgatish jarayonida o'quvchilar bir necha muammolarga duch keladi:

- talaffuz muammolari: Ona tilining ta'siri natijasida tovushlar noto'g'ri talaffuz qilinadi [6].
- lug'at cheklavlari: So'z boyligi cheklangani sababli o'quvchi fikrini erkin ifoda eta olmaydi.
- qo'rqish va uyatchanlik: Jamoadan oldida gapirishga jur'at etmaslik [2].
- darsdagi passivlik: O'qituvchining monologik uslubi, interaktivlikning yo'qligi o'quvchini

nutqiy faollikdan chetlashtiradi [9].

3. Kommunikativ metod va uning ustunliklari

Kommunikativ til o'rgatish metodikasi (Communicative Language Teaching, CLT) — gapirish kompetensiyasini shakllantirishning samarali yondashuvidir. Bu metodda quyidagilarga urg'u beriladi:

- dialog, intervyu, rolli o'yinlar;
- haqiqiy hayotiy vaziyatlarda mashqlar
- o'quvchining nutq faolligini oshirish

4. Motivatsiya va o'quvchining psixologik tayyorgarligi

Motivatsiya gapirish ko'nikmasini rivojlantirishda muhim omildir. Darslar interaktiv, qiziqarli va hayotga yaqin bo'lsa, o'quvchilar faolroq bo'ladilar. Darslarda shaxsiy mavzular, qiziqishlar, musiqiy, video va vizual materiallar bilan ishlash o'quvchini ruhlandıradi [4]. Shuningdek, o'quvchiga ijobiy fikr-mulohazalar (feedback), muvaffaqiyat hissi va erkin so'zlashishga imkon berish motivatsiyani oshiradi [7].

5. Formativ baholash va teskari aloqa

Formativ baholash — bu o'quvchining nutqini o'rganish davomida muntazam kuzatish va teskari aloqa berishdir. Bunga quyidagilar kiradi:

1. O'quvchi-o'qituvchi fikr almashinuvi
2. O'z-o'zini baholash
3. O'quvchi yozuvlarini yoki audiosini tahlil qilish

6. Amaliy tavsiyalar

Quyidagi usullar gapirish kompetensiyasini rivojlantirishda foydalidir:

- har darsda "Speaking corner" bo'limini joriy etish
- video blog yoki audio topshiriqlar berish
- o'zaro bahslar (debate), intervyular, loyiha asosidagi topshiriqlar
- "Pair talk" va "Role play" mashqlari
- talaffuzga oid mobil ilovalardan foydalanish (masalan, Elsa Speak)

Xulosa sifatida aytish mumkinki, gapirish kompetensiyasi — chet tilini egallashdagi eng muhim ko'nikmalardan biri bo'lib, uning samarali shakllanishi o'quvchining tilga bo'lgan ishonchini va motivatsiyasini oshiradi. Ushbu maqolada bu kompetensiyani mustahkamlash yo'lida duch

kelinadigan muammolar, samarali yondashuvlar va amaliy tavsiyalar ko'rib chiqildi. Til o'rganish jarayonida o'quvchilar talaffuzdagi xatolar, ishonchsizlik, lug'at cheklovi kabi qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu muammolarni yengish uchun o'qituvchi interaktiv, kommunikativ va moslashtirilgan metodlardan foydalanishi lozim.

Eng yaxshi natijaga erishish uchun quyidagilar muhim:

1. O'quvchini erkin muloqotga jalb qilish
2. Har bir darsda og'zaki mashqlarga joy ajratish
3. Baholashda nutqiy faollikni e'tiborga olish
4. Muvaffaqiyatga erishgan o'quvchini ijobiy rag'batlantirish

Yuqorida keltirilgan metodikalar nafaqat til o'rganishga yondashuvni zamonaviylashtiradi, balki o'quvchining mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va o'zini ifoda etish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Shu bois, chet tilini o'rgatish jarayonida gapirish kompetensiyasini mustahkamlash ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifadir. Ta'lim muassasalari, metodistlar va o'qituvchilar birgalikda harakat qilgan taqdirda, o'quvchilar chet tilida erkin muloqot qilish darajasiga yetishadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brown L. M. "Effective pronunciation instruction for young learners". London: Global Language Press. 2020
2. Bygate M. "Speaking". Oxford: Oxford University Press. 1987
3. Celce-Murcia M., Brinton D. M., & Goodwin J. M. "Teaching pronunciation: A course book and reference guide" (2nd ed.). Cambridge University Press. 2010
4. Deci E. L., & Ryan R. M. "Intrinsic motivation and self-determination in human behavior". New York: Plenum. 1985
5. Harmer J. "The Practice of English Language Teaching" (4th ed.). Pearson Longman. 2007
6. Kurbanova M. "English phonetics challenges for Uzbek learners" "Uzbekistan Journal of Language Pedagogy", 2021, 12(3), 110–117.
7. Lee S. J. "Technology integration in speaking instruction". "TESOL Quarterly", 2022, 56(1), 90–102.
8. Richards J. C. "Teaching Listening and Speaking: From Theory to Practice". Cambridge University Press. 2008
9. Ur P. "A Course in Language Teaching: Practice and Theory". Cambridge University Press. 1996
10. Walker R. "Teaching the pronunciation of English as a lingua franca". Oxford University Press. 2017

UO'K 378.147

O'SIMLIKSHUNOSLIK FANIDAN "POMIDOR" MAVZUSINI O'RGATISHDA "KLAster" METODIDAN FOYDALANISH

Sh.Sh. Nafiddinov, b.f.n., dots., Buxoro davlat unuversiteti, Buxoro

S.Q. Ismatov, magistrant, Buxoro davlat unuversiteti, Buxoro

B.B. Yusupov, direktor, Sabzavot, poliz ekinlari va kartoshkachilik ilmiy-tadqiqot instituti Buxoro ilmiy-tajriba stansiyasi, Buxoro

H.Sh. Tilloev, laboratoriya mudiri, Sabzavot, poliz ekinlari va kartoshkachilik ilmiy-tadqiqot instituti Buxoro ilmiy-tajriba stansiyasi, Buxoro.

Annotatsiya. Pomidor ituzumdoshlar *Solanum lycopersicum* oilasiga mansub o'simlik bo'lib, dunyoda sevib iste'mol qilinadigan sabzavot hisoblanadi. O'simlikning vatani Janubiy Amerikaning Peru va Ekvador qismi hisoblanadi. Hozirgi kungacha Meksikada yovvoyi turlarini uchratish mumkin. Meksikada birinchi bor bu o'simlik madaniylashtirilgan. Asteklar bu o'simlikni "tumantla" deb ataganlar. Sabzavot ekinlar umumiy maydonining 35-38% ini pomidor tashkil etadi. Pomidor yuqori oziqaviy qiymatga ega sabzavot ekinlaridan biri hisoblanadi. Uning pishgan mevasi nihoyatda lazizligi, parhezligi bilan ajralib, tarkibida turli vitaminlar, mineral tuzlar, organik kislotalar va uglevodlarni saqlaydi.

Kalit so'zlar: pomidor, agrotexnika, navlar, morfologiya, biologiya, klaster, sug'orish, parvarishlash

Аннотация. Помидор — растение семейства пасленовых *Solanum lycopersicum*, популярный овощ, потребляемый во всем мире. Растение произрастает в Перу и Эквадоре в Южной Америке. По сей день дикие виды можно встретить в Мексике. Это растение впервые было выращено в Мексике. Ацтеки называли это растение «тумантла». На томаты приходится 35–38% общей площади посевов овощных культур. Помидоры — одна из овощных

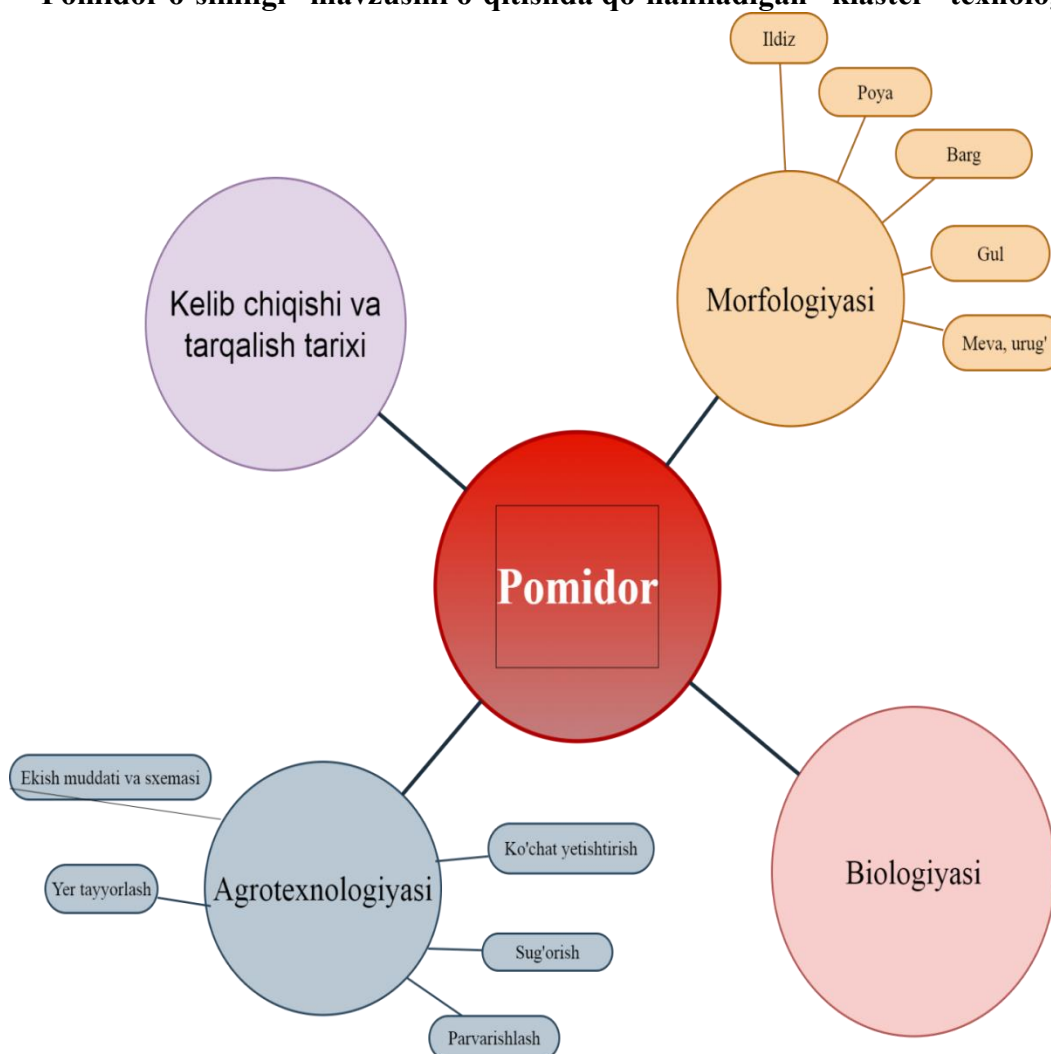
культур с высокой пищевой ценностью. Его спелые плоды чрезвычайно вкусны и питательны, содержат различные витамины, минеральные соли, органические кислоты и углеводы.

Ключевые слова: помидор, агротехника, сорта, морфология, биология, кластер, орошение, уход

Abstract. The tomato is a plant belonging to the Solanaceae family, scientifically known as *Solanum lycopersicum*. It is one of the most widely consumed vegetables in the world. The plant originates from the regions of Peru and Ecuador in South America. Wild species of tomato can still be found in Mexico, where the plant was first domesticated. The Aztecs called it "tumatla." Tomatoes account for 35–38% of the total area sown with vegetable crops. It is considered one of the most valuable vegetable crops due to its high nutritional value. The ripe fruit is known for its exceptional flavor and dietary qualities, containing various vitamins, mineral salts, organic acids, and carbohydrates.

Key words: tomato, agrotechnology, varieties, morphology, biology, cluster, irrigation, care.

Pomidor o'simligi" mavzusini o'qitishda qo'llaniladigan "klaster" texnologiyasi

Kelib chiqishi va tarqalish tarixi. Pomidorning vatani Janubiy Amerika hisoblanadi. U Yevropaga XVI asr o'rtalarida keltirilgan bo'lsada, lekin uzoq vaqtgacha manzarali va dorivor o'simlik sifatida o'stirilgan.

XVIII asr oxirlarida pomidor oziq-ovqat ekini sifatida yetishtirila boshlandi. XIX asr o'rtalarida esa Rossiya va Yevropa janubiga keng tarqalib, o'tgan asrning oxirlaridan boshlab o'rta Osiyoda ham

ekila boshlangan. Hozirgi vaqtda dunyoda 4,4 mln. gektar maydonga ekilib, 123,7 mln. tonna yalpi hosil yetishtiriladi.

Respublikamizda esa 200 ming gektardan ortiq maydonga sabzavot ekinlari yetishtirilayotgan bo'lsa, shundan 45,8 foiziga pomidor ekini ekilib, o'rtacha hosildorlik gektariga 24 tonnani tashkil etmoqda.

Morfologiyasi.

Ildiz tizimi Nihoyatda shoxlangan bo'lib, tuproqning chuqur qatlamlariga kirib borgan bo'ladi. Yosh o'simlikda (kuchatda) o'q ildiz, tez o'sadi, keyinchalik yon ildizlar ham tez o'sadi. Asosiy ildizlardan tashqari poyaning yerga tegib turgan joylaridan qo'shimcha ildizlar ham hosil qiladi. Ildiz sistemasining rivojlanishi o'simlikni o'stirish sharoiti va usuliga bog'liq.

Dalaga to'g'ridan-to'g'ri urug'i ekib o'stirilgan o'simliklarning ildiz sistemasi tuproqning chuqur (150 santimetrgacha) qavatiga kirib, atrofga keng tarqaladi. Ko'chat usulida o'stirilganda esa ildiz yuza, ya'ni 20-50 santimetrli tuproq qatlamida joylashadi. Shu sababdan ular dalaga urug'idan kuchatsiz ekilgan pomidorlarga nisbatan namlikni va tuproqning unumdor bo'lishini talab qiladi.

Poyasi Pomidorning poyasi o'tsimon, tik yoki yotib o'sadi, kuchli yoki kuchsiz shoxlanuvchan bo'ladi. Yon poyalari (bachkilar) barg qo'ltig'idan o'sib chiqadi va bular ham o'z navbatida shoxlanadi. Pomidor navlari poyasining tuzilishiga qarab ikki xil bo'ladi

1. Shtambli - poyasi yo'g'on, kam shoxlanuvchan, hatto mevalari bilan tik turuvchan. Bu esa parvarishlash tadbirlarini va hosilni yig'ishtirish jarayonini mexanizatsiyalashtirishda muhim ahamiyatga ega.

2. Shtamsiz -- poyasi ingichka, kuchli shoxlanuvchan va meva hosil qilganda yotuvchan.

Pomidor navlari yana determinant va indeterminate bo'lishi mumkin. Determinant pomidor navlarinin asosiy va yon poyalari mo'tadil o'sib, tupgul - meva bilan tugallanadi. Indeterminate navlar asosiy va yon poyalari o'suvchan bo'lib, poya va to'pgul shakllanishi cheksiz davom etadi. Shuning uchun bunday navlar to'xtovsiz chilpish va bog'lashni issiqxonalarda talab qiladi.

Bargi Yirik, cheti qirqilgan toq patsimon bo'lib, ketma-ket joylashgan. Poya va barglar tuklar bilan qoplangan bo'lib, o'tkir hidli smolasimon suyuqlik ishlab chiqaradi va u himoyalash ahamiyatiga ega.

To'pguli - shingil. Gullari ikki jinsli, mayda, sariq rangda, odatda 5-7 ta gultojbargli bo'ladi. Changchilari 5-6 ta, konussimon shaklda joylashgan. Urug'chi Tumshuqchasining changchilardan past yoki baland joylashishiga qarab, nav uzidan yoki chetdan changlanuvchi bo'lishi mumkin. Urug'chilari past joylashgan navlar, odatda, o'zidan changlanuvchi, urug'chilarning tumshuqchalari changchilarga teng yoki ulardan yuqori joylashgan navlar chetdan, hasharotlar (asosan tripslar) yordamida changlanishi mumkin. Chetdan changlanish ko'proq quruk va issiq iqlimli janubiy rayonlarda, asosan O'zbekistonda kuzatiladi. Shuning uchun pomidor bizda fakultativ o'zidan changlanuvchi o'simlik hisoblanadi.

Mevasi Ikki-uch va ko'p kamerali (bo'shliqli), sersuv, rezavor. Urug'i yumaloq,-oval shaklda, tukli, kul rangda, 1000 tasining vazni - 2,5-4,0 gramm bo'lib, unuvchanligini 4-6 yilgacha saqlaydi.

Biologiyasi. Pomidor issiqsevar o'simlik. Uning urug'i 10-12°C haroratda una boshlaydi. O'simlikning normal o'sib rivojlanishi uchun harorat 25°C atrofida bo'lishi kerak. Harorat 15°C dan pasayganda ko'pchilik navlarning gullashi to'xtab, harorat 10°C dan pasayib ketganda esa vegetativ organlar ham o'sishdan to'xtaydi. harorat -0,5°C ga pasaysa pomidor gullariga xalokatli ta'sir kursatadi mevalarda sovuq urgan dog'lar paydo bo'ladi. harorat -1-2°C tushsa o'simliklar butunlay nobud bo'ladi. Pomidorning hozirgi vaqtda yaratilgan duragay navlari bundan mustasnodir. Chunki ular -3-4°C sovuqqa bardsh bera oladi. O'ta yuqori harorat ham pomidor o'simligining o'sish va rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. harorat 32°C dan oshganda ularning o'sishi sekinlashadi, harorat 35°C ga yetganda esa o'simlik o'sishdan butunlay to'xtaydi. Pomidor yorug'sevar o'simlik. Yorug'likning yetarli bo'lmasligi o'simlikning o'sish va rivojlanishni sekinlashtiradi. Pomidorni ko'pchilik navlari yorug'lik 10-12 soat davom etadigan kunlarda yaxshi rivojlanadi, lekin ba'zi navlar kun uzunligi qisqarganda, ayrimlari esa aksincha bir muncha uzaygach yaxshi o'sadi. Pomidor barglarining suv bug'latish sathi katta bo'lib,baquvvat yer ustki massasi hosil qiladi, bunday massaning vujudga kelishi uchun esa ko'p miqdorda suv talab qilinadi. Shuning uchun ham pomidor o'simligi, ayniqsa yoppasiga meva tugish davrida tuproq. namiga talabchan bo'ladi (tuproqni dala

nam sig'imi 70% bo'lishi kerak). Bu davrda suv yetishmasa, o'simlikning tuguncha va mevalari to'kila boshlaydi. Shu bilan birga pomidor o'simligi havo namligi mo'tadil 45-60 % bo'lishini talab qiladi. Havo namligi bundan oshib ketsa, tugunchalar yaxshi urug'lanmay qoladi va to'kilib ketadi hamda zamburug' kasalliklari paydo bo'ladi.

Pomidor o'simligining namga bo'lgan talabi parvarishlash usullariga bog'liq. Ko'chatdan yetishtirilgan va ildiz sistemasi yuzaroq tarqalgan pomidor o'simligi. bevosita urug'i ekib, o'stirilgan va ildiz sistemasi ancha chuqur joylashgan pomidorga nisbatan namni ko'p talab qiladi. Pomidor o'simligining usuv davri uzoq davom etadi. O'suv davrining davomiyligi dalaga ko'chat o'tkazilgandan keyin muayyan sharoitda sovuqsiz davrning qancha davom etishiga qarab belgilanadi. Harorat va namlik sharoitlari qulay bo'lganda urug' ekilgandan 4-5 kun o'tgach, maysalari ko'rina boshlaydi, 3-5 kun o'tgandan keyin esa birinchi chinbarg chiqaradi. Shundan keying paydo bo'ladigan barglar tobora murakkablasha boradi va yettinchi yoki sakkizinchi bargdan boshlab yetuk o'simlik barglarining hamma belgilari shakllanadi. O'simlikda tezpishar navlarda 5-7, kechpishar navlarida esa 10-11 ta barg chiqargandan keyin dastlabki to'pgul - shingil paydo buladi. Bunda keyingi gul shingillari har uchinchi, ayrim hollarda har ikkinchi bargdan keyin paydo buladi. Pomidor o'simligi naviga va parvarishlash sharoitiga qarab maysa ko'ringandan keyin 50-70 kun o'tgach gulga kiradi. Gullashdan keyin 40-55 kuni mevalar yetila boshlaydi. Pomidor kuchatidan o'stirilganda, parnikka sepilgan urug' unib maysalari ko'ringandan to hosili pishguncha o'simlikning naviga va o'stirish texnologiyasiga qarab 100-120 kun o'tadi. Urug'i bevosita dalaga ekilganda o'simlikning o'suv davri 70-90 kun davom etadi. Odatda, kuzgi dastlabki sovuq. tushishi bilanoq pomidorning usuv davri to'xtaydi.

Yetishtirish texnologiyasi. Pomidor ekish rejalashtirilgan yerlarni tayyorlash ishlari kuz oylaridan boshlanadi, hosildan bo'shagan maydondagi yirik o'simliklar qoldiqlaridan tozalanib mahalliy o'g'it sohib chiqiladi. Berilishi lozim bo'lgan madaniy o'g'itlar miqdorining bir qismi qo'lda sohib chiqilib, keyin maydon 28-30 sm chuqurlikda yumshatiladi. Ekishga tayyorlashning keyingi tadbirlari ekishdan oldin bajarilib, maydonlar 14-16 sm chuqurlikda yumshatiladi. Yirik kesaklar xaskash yordamida maydalanib bir yo'la yer tekislab olinadi, keyin 70 sm yoki 90 sm qator oralig'ida ekish egatlari tortib chiqiladi.

Pomidorni tumanlashtirilgan navlarning tozaligi 98%, unuvchanligi 85% dan kam bo'lmagan I klass urug'lari ekiladi. Bunday urug'larining 350-400 grammi bir gektaga ko'chat olish uchun yetarli. Urug'lar ekish oldidan suvda yoki 0,01-0,05 % li o'stiruvchi stimulyatorlar, mikroelementlar eritmasida 10-12 soat davomida ivitiladi, so'ngra TMTD yoki boshqa shunga o'xshash fungitsidlar bilan ishlanadi (1 gramm uruqqa 4-8 gram preparat). Shunday tayyorlangan urug'lar iliq yoki yarim iliq parnik yoki ko'chatxonalarga fevral oyi boshida 0,5- 1,0 sm chuqurlikda ekiladi. Maysalar ko'rinishgacha harorat +20 +25 °C, ko'kargach +10 +15 °C da saqlangani ma'qul. Ko'chatlar zarur bo'lsa siyraklashtiriladi. Pomidor ko'chatlari 40-45 kunlik, poyasi va ildizlari durkun rivojlangan, barglari to'q yashil tusda, sog'lom bo'lgan ko'chatlarni ekish lozim. Pomidor ko'chatlari 40-45 kunlik, poyasi va ildizlari durkun rivojlangan, barglari to'q yashil tusda, sog'lom bo'lishi lozim.

Ekish muddati va sxemasi. Respublikamizning janubiy viloyatlarida ertaki navlar martning III o'n kunligida, o'rta va kechpishar navlar aprelning I-II o'n kunligida; markaziy mintaqada joylashgan viloyatlarda ertapishar navlar aprelning I o'n kunligida, o'rta va kechpisharlari aprelning II-III o'n kunligida hamda mayning I-II o'n kunligida, urug' bilan ochiq maydonga aprelning I o'n kunligida; shimoliy mintaqalarda ertapishar navlar aprelning II o'n kunligida, o'rta va kechpisharlari aprelning III o'n kunligida, mayning I o'n kunligida va urug' bilan ochiq maydonga aprelning II o'n kunligida ekiladi.

Pomidorning ertapishar va o'rtapishar navlari u qadar nishab bo'lmagan dalalarda 70×25 sm, tekis maydonlarda 90×25 sm, uzun palakli navlar 90×40 sm sxemada ekiladi.

Ekilgandan keyin ko'chatlarni albatta sug'orish zarur. 1 gektar maydonga ekish sxemasiga qarab 47619-57142 dona ko'chat sarflanadi.

Parvarishlash. Ekilgandan keyin ko'chatlarni albatta sug'orish zarur. Oradan 10-12 kun o'tgach, birinchi ishlov beriladi. Bunda qator oralari KRN-2,8A, KXO-4, KON-2,8A rusumli agregatlar bilan 12-14 sm chuqurlikda yumshatiladi.

O'simliklar atrofi ham yengil yumshatilib, mineraloziqlar solingach sug'oriladi. 13–15 kundan keyin yana sug'oriladi va tuproq yetilishi bilan ikkinchi ishlov o'tkaziladi. Bunda qator oralari kultivator bilan 15-16 sm chuqurlikda yumshatilib, begona o'tlarni yo'qotish uchun yaxshilab chopiq qilinadi.

Xulosa. O'simlikshunoslik fanidan pomidor mavzusini klater metodida o'tish mavzuni o'quvchilarga tushuntirishda qulay metodlardan biri hisoblanadi. Chunki klaster butun bir mavzuni o'zida qisqa holatda mujassamlashtiradi. Natijda klaster metodi orqali o'tish ta'lim samaradorligini oshirish va o'quvchilar bilimini mustahkamlashda samarali usullardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Zuyev V.I., Qodirxo'jaev O.Q., Adilov M.M., Akromov U.I. Sabzavotchilik va polizchilik. Toshkent: 2009
2. Zuyev V.I., Abdullaev A.G. Sabzavot ekinlari va ularni yetishtirish texnologiyasi. T., O'zbekiston, 1997.
3. Bo'riev X.Ch, Zuyev V.I., Qodirxo'jaev O.Q., Muhamedov M.M. Ochiq joyda sabzavot ekinlari yetishtirishning progressiv texnologiyalari T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: 2002

UDC 378.016:811.11]:371.382

GAME-BASED LEARNING FOR MIXED-ABILITY ENGLISH CLASSES: ENHANCING ENGAGEMENT AND LANGUAGE DEVELOPMENT

M.D. Rakhimova, student, Namangan State Institute of Foreign Languages, Namangan

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot o'yinlarga asoslangan o'qitish metodi (O'AO) ning turli til darajaga ega ingliz tili sinflarida o'quvchilarni jalb qilish va til o'rganishga ta'sirini o'rganadi. O'rta maktabda to'rt hafta davom etgan o'quv jarayoniga lug'at, grammatika va muloqotga oid turli o'yinlar kiritildi. Tadqiqot davomida olingan dastlabki va yakuniy baholash natijalari, sinf kuzatuvlari va so'rovnoma ma'lumotlari O'AO o'quvchilarning motivatsiyasini oshirganini, o'zaro hamkorlikni kuchaytirganini hamda ayniqsa past darajadagi o'quvchilar uchun foydali bo'lganini ko'rsatdi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, yaxshi tashkil etilgan o'yinlar ingliz tili darslarida differensial o'qitishni qo'llab-quvvatlash va dinamik, inklyuziv sinf muhitini yaratish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: O'yinlarga asoslangan o'qitish (OAO), turli til qobiliyatli sinflar, ingliz tili chet tili sifatida (ESL), o'quvchi faolligi, til rivojlanishi, differensial o'qitish, til o'rganishda motivatsiya.

Аннотация. В данном исследовании рассматривается влияние обучения на основе игр (GBL) на вовлеченность и усвоение английского языка в классах с учащимися разного уровня. В течение шести недель в учебную программу средней школы были интегрированы различные игры, направленные на развитие словарного запаса, грамматики и коммуникативных навыков. Данные предварительной и итоговой оценки, наблюдения на уроках и опросы показали, что GBL положительно влияет на мотивацию учащихся, сотрудничество между ними и общее улучшение языковых навыков, особенно среди учеников с низким уровнем подготовки. Результаты показывают, что хорошо продуманные игры могут быть эффективно использованы в программе ESL для поддержки дифференцированного обучения и создания динамичной и инклюзивной образовательной среды.

Ключевые слова: Обучение на основе игр (GBL), классы с разным уровнем подготовки, английский как второй язык (ESL), вовлеченность учащихся, развитие языковых навыков, дифференцированное обучение, мотивация в изучении языка

Abstract. This study investigates the effect of game-based learning (GBL) on engagement and language learning in English classes with mixed abilities. Various vocabulary, grammatical, and communication-based games were embedded in a six-week curriculum in a secondary school. The pre- and post-assessment data, classroom observations, and survey data gathered showed that GBL had a positive effect on motivating the students, teamwork between the learners, and language learning in general and was especially beneficial to the lower-proficiency learners. It can be seen from the findings that well-structured games can be used in the ESL curriculum to facilitate differentiated learning and create a dynamic and inclusive classroom environment.

Key words: *Game-Based Learning (GBL), Mixed-Ability Classrooms, ESL (English as a Second Language), Student Engagement, Language Development, Differentiated Instruction, Motivation in Language Learning*

Introduction. Mixed-ability classrooms present an ongoing challenge for English language instructors in both ESL and EFL learning environments due to disparities in proficiency levels, learning styles, and developmental rates among the learners. Conventional teaching approaches may not adequately account for this variety, resulting in alienation and unequal learning outcomes. To address the difficulty, educators are turning to game-based learning (GBL) as a means of encouraging equal participation and differentiated instruction.

Current research shows that GBL can boost learner engagement, motivation, and language learning. For example, Ningsih's systematic study [5] found that GBL makes learning more interesting and helps young learners comprehend subject matter such as vocabulary mastery, hence fostering inventive skills and critical thinking. GBL has also been shown to improve social skills, empathy, and cooperation among learners [10]. Nevertheless, there are few studies on the impact of GBL on language learning results in mixed-ability classes. This study investigates the effectiveness of GBL in improving student involvement and language skills in secondary school English lessons."

2. Methods

2.1 Participants

The sample consisted of 60 pupils from two English classes of mixed abilities (grades 8 and 9) from a state school in Uzbekistan. They were between 13 and 15 years old and had different proficiency levels of English as measured against national assessment standards. Both high-achievers and struggling pupils were in the sample.

2.2 Procedure

The intervention was six weeks long with two 45-minute game-based English classes each week. A number of different games were utilized, such as:

- **Vocabulary Building Games:** Word Bingo, Pictionary, and Scrabble
- **Grammar Games:** Sentence Auction, Error Correction Races
- **Speaking Games:** Role-plays, Taboo, and Charades
- **Listening Games:** Simon Says, Audio Quizzes

The games were selected and designed using concepts from Multiple Intelligences Theory [3] and Bloom's Taxonomy to change cognitive burdens and sensory input. The activities were designed to suit learners at various levels of proficiency [9].

2.3 Data Collection

Data were gathered using the below methods:

- Pre- and post-intervention vocabulary and grammar tests in accord with CEFR descriptors
- Student surveys assessing engagement, enjoyment, and perceived learning
- Classroom logs of instructor observations tracking participation and teamwork
- Conduct group interviews with the students to obtain qualitative data regarding their experience

3. Results. 3.1 Language Performance

The findings revealed a substantial increase in post-test scores over pre-test scores:

- Low proficiency learners gained 22% on average
- Mid-level students improved by 15%
- High-level students achieved a 10% increase

Advances were especially significant in vocabulary development, sentence construction, and fluency in speaking.

3.2 Student Engagement

According to survey results, 85% of students preferred using games to learn English over other approaches. 92% of students felt more comfortable speaking up in class during gaming sessions. This is consistent with Dörnyei's hypothesis of second-language acquisition motivation [2].

3.3 Classroom Dynamics

Observations by the teacher revealed increased peer cooperation, reduced anxiety, and higher participation. Lower-level learners benefited from scaffolded interaction and auditory/visual cues, whereas higher learners were challenged by extension tasks and competitive considerations.

4. Discussion.

Game-based learning appears to be an effective teaching technique in ESL classes with a diverse range of abilities. It enables differentiated education since it can be adjusted to different competence levels, creating opportunities for inclusive and individualized learning [8].

The increase in learner confidence and motivation to speak is consistent with Krashen's [4] Affective Filter Hypothesis, which states that decreased anxiety levels and motivation aid language learning. Furthermore, the constructivist learning environment generated by game-based learning aligns with Vygotsky's Zone of Proximal Development, in which learners engage in guided peer-supported tasks [11].

Recent research supports these conclusions. For example, Palaniappan and Kamsin [7] found that incorporating GBL into a flipped classroom setting greatly increased primary school students' comprehension and active participation in ESL learning. Similarly, Olayvar [6] discovered that GBL improved academic performance in English among Japanese university students. Nonetheless, the study recognized some of the obstacles it faced, such as time constraints in lesson planning and the need for the teacher to receive game facilitation training.

REFERENCES:

1. Chen, C. H., & Yang, Y. C. (2016). A Review of Digital Game-Based Learning in Elementary English Education. *Educational Technology & Society*, 19(2), 127–137.
2. Dörnyei, Z. (2001). Teaching and researching motivation.
3. Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. Basic Books.
4. Krashen, S. D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press.
5. Ningsih, S. (2023). A systematic literature review of game-based learning in English language teaching. *International Journal of Education and Research*, 11(1), 102–112. <https://doi.org/10.12345/ijer.2023.11.1.102>
6. Olayvar, A. A. (2023). Impact of game-based learning on the academic performance of ESL students in Japan. *Asian Journal of Language, Literature and Culture Studies*, 6(2), 45–58. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8301234>
7. Palaniappan, N., & Kamsin, A. (2025). Game-based learning in flipped ESL classrooms: Effects on engagement and comprehension. *Journal of Language and Educational Innovation*, 8(1), 33–49. <https://doi.org/10.21435/jlei.2025.8.1.33>
8. Shrestha, P. (2017). Differentiated instruction in English language teaching: Insights from secondary school teachers. *Journal of NELTA*, 22(1–2), 49–60. <https://doi.org/10.3126/nelta.v22i1-2.19927>
9. Tomlinson, C. A. (2014). *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners* (2nd ed.). ASCD.
10. Toh, Y., & Kirschner, P. A. (2023). Game-based learning in language education: Recent developments and future directions. *Educational Technology Research and Development*, 71(4), 781–800. <https://doi.org/10.1007/s11423-023-10145-9>
11. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

UO'K 37.02

O'ZBEKISTONDA BOLALAR VA O'SMIRLAR SPORTINI RIVOJLANTIRISH

D.Raxmatova, magistant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O'zbekistonda bolalar va o'smirlar sportini ommalantirish va rivojlantirish hamda ommaviy sportga jalb etish haqida yoritilgan.*

Kalit so'zi: *bolalar sporti, Milliy Olimpiya qo'mitasi, xalqaro musobaqalar, o'quvchi yoshlar, sport o'yinlari.*

Аннотация. *В данной статье освещаются вопросы популяризации и развития детского и юношеского спорта в Узбекистане, а также привлечения к массовому спорту.*

Ключевые слова: *детский спорт, Национальный олимпийский комитет, международные соревнования, учащаяся молодежь, спортивные игры.*

Abstract. *This article highlights the promotion and development of children's and youth sports in Uzbekistan, as well as the engagement of the population in mass sports activities.*

Keywords: *children's sports, National Olympic Committee, international competitions, school-age youth, sports games.*

Prezidentimiz O'zbekiston Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi Homiylik kengashining navbatdagi yig'ilishida mamlakatimizda bolalar sportini rivojlantirish, uni davlat siyosati darajasiga ko'tarish maqsadida ro'yobga chiqarilayotgan keng ko'lamli sa'y-harakatlarga alohida to'xtalib, farzandlarimiz biz uchun mutlaqo yangi bo'lgan badiiy gimnastika, suzish, sinxron suzish, tennis, taekvondo, dzyudo, karate, vaterpol, eshkak eshish kabi sport turlari bo'yicha muntazam shug'ullanayotgani, qit'a va jahon miqyosidagi nufuzli musobaqalarda ishtirok etib, yuqori shohsupalarga ko'tarilayotgani har qanday odamni hayratda qoldirishini ta'kidladi.

Mamlakatimizning qudrati va salohiyatini belgilaydigan barometrlardan biri, shubhasiz, shu yurtda voyaga yetayotgan yuksak ma'naviyatli, jismonan sog'lom, har tomonlama barkamol avloddir. Ma'lumki, el-yurtning kelajagi bugun kamolga yetayotgan yoshlar qo'lida. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida yosh avlodni yuksak intellektual salohiyatli, zamonaviy bilim va tafakkurga ega, ayni paytda sog'lom turmush tarziga rioya qiladigan, jismonan sog'lom, ruhan tetik insonlar etib voyaga yetkazishning samarali tizimi hayotga izchil tatbiq etilmoqda. Bu jarayonda o'g'il-qizlarimizni jismonan sog'lom, kuchli iroda va yuksak intellektual salohiyatga ega insonlar etib tarbiyalashning bosh omili, o'zbek sportining kelajagi, xalqaro maydondagi obro'-e'tiborini yuksaltirishning asosi bo'lgan bolalar sportini rivojlantirish umummilliy harakatga aylanganligini ta'kidlash o'rinli.

Umuman sport tushunchasi futbol, kurash, tennis, boks sharqona yakkakurashlar timsolida o'quvchi yoshlarning ijtimoiy-tarbiyaviy jarayoniga aylanib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidentining «O'zbekiston bolalar sport jamg'armasini tuzish to'g'risida»gi farmoni (24 oktabr 2002 y.) va shu asosda hukumat qarori sportni keng rivojlantirish hamda bu bilan yoshlarning jismoniy barkamolligini ta'minlash, yurtimizning sportdagi shuhratini jahonga keng yoyish kabi eng muhim tadbirlarni amalga oshirishga asos bo'la oladi [1].

Donolar «Sog'lom tanda sog'aql» deb, bejiz aytishmagan. Zero, yetuk, barkamol inson bo'lish uchun, avvalo, sog'lom bo'lish kerak. Sog'lom insonda sog'lom fikr, sog'lom g'oya tug'iladi. Inson qanchalik sport bilan shug'ullanmasa, u tezda charchovchi, aqli zaif, harakati sust bo'lishi mumkin. Sportchi yoshlarimiz esa aksincha, barcha ishlari a'lo, vaqtdan ham unumli va samarali foydalana biladigan bo'lishadi. Inson qanchalik vaqtini tejab, undan unumli foydalansa, hayotda tezda o'z o'rnini topib ketishi hamda o'zi orzu qilgan niyatlarga yetishishi mumkin [2].

1996 yili Milliy Olimpiya qo'mitasi bilan Bolalar badiiy ijodiyoti markazi hamkorlikda o'tkazgan "Sportni sharaflaymiz" mavzusidagi respublika ko'rgazma tanlovida "Olimpiada - 96" kompozitsiyasi bilan ishtirok etgan Diyora tanlovda golib chiqadi. Uning mazkur asari hozir Lozanna (Shveysa riya) shahridagi xalqaro Olimpiya xo'mitasi muzeyida sakdanmokda [3].

2002 yili O'zbekistonda Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi o'z faoliyatini boshladi. Jamg'arma tomonidan sportni yoshlar o'rtasida yanada ommalashtirish, jahon va xalqaro musobaqalar g'oliblari, faxriy sportchilar va yoshlar bilan mahorat darslarini tashkil etish tadbirlarini olib bordi. Ushbu tadbirlarda 34864 nafar yoshlar, shuningdek 6331 nafar qizlar ishtirok etdi [4].

2011 yil 25 fevralda O'zbekiston Respublikasi Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasining yig'ilishida xotin-qizlarni sportning turli yo'nalishlariga jalb etish ishi haqida keng qamrovli fikr mulohazalar bildirildi [5]. Jamg'arma 1500 ta zamonaviy bolalar sporti ob'ektlarini ishga tushirishda jonbozlik qildi. O'zbekistonda 2008 yili 6-15 yoshli o'quvchilar o'rtasida sport bilan shug'ullanuvchilar 29,2 foiz bo'lgan bo'lsa, 2011 yili bu ko'rsatkich 34,9 foizga ko'tarildi. Xususan, qiz bolalar o'rtasida doimiy sport bilan shug'ullanuvchilar 24,1 foizdan 31,4 foizga ko'paydi. Sport bilan muntazam shug'ullanish yoshlarning jismoniy holatiga, salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbekistonda 2016 yili 2 millionga. yaqin bolalar, jumladan, 842 ming nafar qiz bolalar sportning turli yo'nalishlari bo'yicha mashg'ulotlarda ishtirok etdi. Tahlillar shundan dalolat beradiki, kundan-kunga sport bilan shug'ullanuvchilar ko'lami ortib bordi. Respublikada bolalar sportini yo'lga qo'yish va rivojlantirish tadbirlari tufayli o'quvchilar o'rtasida muntazam

shug'ullanuvchilar ko'rsatkichi ortib bordi. Sport turlari 2005 yilda 43 tadan 2015 yilda 59 tagacha yetdi.

Ko'plab viloyatlardagi maktab o'quvchilari "Umid nihollari" sport musobaqalarining final bosqichlarida faol ishtirok etib keldi. Masalan, Surxondaryo viloyatining Boysun tumani o'quvchilaridan 2003 yil Xorazm viloyatida o'tkazilgan "Umid nihollari" musobaqalarida 8 nafari, 2006 yili Qashqadaryo viloyatida o'tkazilgan musobaqalarda 12 nafari, 2009 yil Sirdaryo viloyatida o'tkazilgan musobaqalarda 11 nafari ishtirok etib, turli nominatsiyalar bo'yicha taqdirlandi. Tumanda bolalar sportini rivojlantirish tadbirlari muntazam olib borilganligi uchun ijobiy natijalarga erishildi [6].

O'zbekistonda Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi tomonidan viloyatlarda qurilgan 1 605 ta bolalar sporti inshootlari o'quvchi yoshlarni sportga kengroq jalb etishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 2003 yili 16 yoshgacha bo'lgan o'g'il-qizlarning 20 foizi sport bilan shug'ullangan bo'lsa, keyingi yili bu 55,8 foizga ortdi. Xususan, qizlar hissasi 16,4 foizdan 45,7 foizga ortdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 2 martdagi bolalar sporti inshootlarini ta'mirlashning manzilli dasturlarini tasdiqlash to'g'risidagi PQ-2503-sonli Qarori hamda vazirlikning 2016 yil 5 martdagi 59-sonli buyrug'i ijrosini ta'minlash maqsadida xalq ta'limi boshqarmalari tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar rejasi tasdiqlandi.

2010 yil sentabrda Qarshi shahridagi Ayollar va bolalar sportini rivojlantirish markazida ayollar o'rtasida mini futbol bo'yicha "Qarshi Cup – 2010" Xalqaro turniri bo'lib o'tdi. Mazkur turnirda Birlashgan Arab Amirliklarining "Abu Dabi", Yaponiyaning "Bardral-Urayasu", Ukrainaning "Nika", Rossiyaning "Laguna" va O'zbekistonning "Sevinch" va "Sherdor" jamoalari ishtirok etdi. Bellashuvlar davomida "Sevinch" qizlari "Bardral-Urayasu" jamoasi bilan 2:2, "Abu Dabi" jamoasini 3:7, "Laguna" jamoasini 2:4 hisobida mag'lubiyatga uchratib, xalqaro turnir g'olibligini qo'lga kiritdi [7].

2017 yil sentabrda barcha viloyatlarda "Umid nihollari" sport o'yinlarining saralash va viloyat bosqichi o'tkazilib, unda o'quvchilar sportning 21 ta turi bo'yicha qatnashdi [8].

Bolalar sportining rivojlanishi [9]

Ko'rsatkichlar	1990 yil	2000 yil	2011 yil
Doimiy tarzda sport bilan shug'ullanuvchi o'quvchilar soni, ming kishi	448,8	621,7	2236,8
Sport bilan muntazam shug'ullanuvchi bolalar ulushi, foizda	7,4	11,5	34,9
Bolalar sporti maskanlarining soni	1825	2783	6181
Maktablardagi yopiq sport zallarining soni	3128	3863	6257
Umumta'lim maktablari o'quvchilarning xalqaro sport musobaqalarida qo'lga kiritgan yutuqlari, medallar soni	22	166	602

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zR birinchi prezidentining "O'zbekiston bolalar sport jamg'armasini tuzish to'g'risida"gi Farmoni, 24 oktyabr 2002 y.
2. Курбонов Ф.Ф. Хотин-қизлар жисмоний тарбиясини ривожлантириш устувор вазифи сифатида. "Хотин-қизлар спорти: Республика илмий-амалий анжумани материаллари, 4-5 май 2018 йил. – Бухоро: "Durdona", 2018. – Б-13.
3. XXI аср: истикболимиз тимсоллари. "Ўзбекистон". Т., 2001. Б-46
4. Баймурадов Р. Вилоятда болалар спортини ривожлантиришда жамғарманинг ўрни ва роли // Хотин – қизлар спорти: имкониятлар ва истикболлар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари, 4 – 5 май 2018 йил. – Бухоро: "Durdona", 2018. – Б.147 – 148.
5. Муратова Г. Аёллар спорти нафосат ва шижоат намунасидир // Хотин-қизлар спорти: имкониятлар ва истикболлар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари, 4-5 май 2018 йил. – Бухоро: "Durdona", 2018. – Б.227-228.
6. Эргашева Ю., Шаропова Н. Ўзбекистон жанубий вилоятларида умумтаълим мактабларидаги ислохотлар. – Қарши: "Intellekt", 2021. – Б.122 – 133.
7. Эргашева Ю., Шаропова Н. Ўзбекистон жанубий вилоятларида умумтаълим мактабларидаги ислохотлар. – Қарши: "Intellekt", 2021. – Б.126.
8. Қашқадарё ёшлар спорти, 2010 йил 17 сентябрь.
9. Манба: Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги маълумотлари асосида

FORMATION OF SOCIOLINGUISTIC COMPETENCE OF SENIOR STUDENTS IN STUDYING ENGLISH LANGUAGE: FACTORS AND CONDITIONS

G.U.Rustamova, teacher and scientific researcher, Samarkand State University of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. *Ijtimoiy lingvistik kompetentsiya, madaniy kompetentsiya va ijtimoiy normalar va qadriyatlarni tushunish bilan chambarchas bog'liq. Yaxshi sotsiolingvistik kompetentsiyaga ega bo'lgan shaxs, turli xil ijtimoiy vaziyatlarga moslasha oladi va suhbatdoshlarning kontekstual xususiyatlari va munosabatlarini hisobga olgan holda muloqotning boshqa ishtirokchilari bilan yanada muvaffaqiyatli muloqot qiladi. Maqolada sotsiolingvistik va sotsial-madaniy kompetentsiya o'rtasidagi bog'liqlik va munosabatlar aniqlanadi.*

Kalit so'zlar: kompetentsiya, sotsiolingvistik kompetentsiya, nutq xatti-harakati, ijtimoiy munosabatlar, kompetentsiyani shakllantirish, kompetentsiyani shakllantirish darajasini aniqlash mezonlari.

Аннотация. *Социолингвистическая компетентность тесно связана с культурной компетентностью и пониманием социальных норм и ценностей. Человек, обладающий хорошей социолингвистической компетенцией, способный адаптироваться к различным социальным ситуациям и более успешно взаимодействовать с другими участниками общения, учитывая контекстуальные особенности и ожидания собеседников. В статье определяется связь и взаимосвязь социолингвистической и социокультурной компетентности.*

Ключевые слова: компетентность, социолингвистическая компетентность, речевое поведение, социальные взаимоотношения, сформированность компетентности, критерии определения уровня сформированности компетентности.

Abstract. *Sociolinguistic competence is closely related to cultural competence and understanding of social norms and values. Human, has good sociolinguistic competence, able to adapt to different social situations and interact with other participants in communication more successfully, taking into account contextual features and expectations interlocutors. The article defines the connection and relationship between sociolinguistic and sociocultural competence.*

Key words: competence, sociolinguistic competence, speech behavior, social relationships, formation of competence, criteria for determining the level competence formation.

Sociolinguistic competence as one of the elements of communicative competence plays a decisive role in ensuring a socially oriented process training. This component includes language proficiency resources and the ability to select them appropriately, taking into account sociocultural and situational aspects of the context [3, 9].

Sociolinguistic competence is one of the key competencies possessed by native speakers and which allows them to communicate effectively and adequately in sociocultural environment, taking into account various social, cultural and contextual factors. It includes understanding of sociocultural norms and rules adopted in certain generality, as well as the ability to use various linguistic means (words, phrases, grammatical designs, intonation, etc.) in accordance with public norms and expectations. Sociolinguistic competence allows speaker to choose linguistic forms and styles that correspond to a certain social situation or context of communication.

Sociocultural competence is impossible without mastering sociocultural norms. Sociocultural competence focused on developing knowledge, skills and abilities, required for the correct use of national and cultural specifics of social and speech behavior native speakers. Sociolinguistic competence focuses on mastering and understanding the specifics the use of certain language means depending on such parameters as social context, communicative tasks, topics of discussion, place and social roles communication participants. Sociolinguistic competence is based on various linguistic markers that function in as indicators of social relationships. They express social status, socio-psychological distance and imbalance in status between participants communications. Markers of

social relationships are represented in numerous linguistic units, including words and phraseological units from the national cultural seme, speech etiquette formulas, paremiological units, etc [3,9].

In the process of studying the relevant linguistic and methodological literature it was found that the majority existing strategies and approaches to teaching sociolinguistic competence are aimed mainly for students of non-linguistic universities or same for philology students of pedagogical universities studying English language. At the same time, teaching sociolinguistic competence is limited to the aspect of oral communication. Effective teaching of sociolinguistic competence involves the identification of components and structural elements of this competence, creation criteria and indicators for assessing its level of development, formation of pedagogical conditions, development methodological materials. Also, an important component is the development of methodological principles for the formation the specified competence, the model of its training [2,35].

During the training of sociolinguistic competence three of its technological components are relevant, contributing to the effectiveness of the learning process:

1. Component related to information resources, which involves the use of authentic materials selected on the basis of their relevance, originality and novelty of content, compliance topics discussed and student interests. Such materials must be situationally oriented and problematic, which contributes to the formation of sociolinguistic students' competencies.

2. Interactive component of the formation technology sociolinguistic competence reflects the sequence of work with authentic materials, including the selection of suitable methodological methods and forms, promoting communicative orientation, interactivity and reliance on interdisciplinary connections. This the component also ensures the development of student's abilities for self-organization, self-training and self-development. Interactive interaction with authentic materials allows students to actively communicate and apply acquired knowledge in real communicative situations [2,36].

3. The third component is the use of modern information technologies in the educational process. They provide access to a wide range of training and interactive materials enrich the learning process a variety of online resources and platforms for language training. This allows students to more deeply and effectively immerse yourself in the language context being studied, learn from real examples and interact with other students and teachers through various online communication tools. All of the above components together promote deeper and more meaningful learning sociolinguistic knowledge, development of communicative skills and preparing future translators for successful activities in various linguistic and sociocultural environments. In teaching sociolinguistic competence, a special algorithm for working with authentic materials. This algorithm consists of several stages.

Introductory stage - At this stage it happens introducing students to new socially marked linguistic units and their primary systematization. Students study various lexical units and expressions that have their own characteristics of use in social contexts.

Training stage - work on analysis and assessment of markers of social relations contained in audiovisual materials. This could be a video or audio recordings that demonstrate how these language tools are used in real communication and situations.

Creative stage - at this stage, students actualize information received, applying it in your own speech. They use socially marked language means that were studied at previous stages, in their statements or create their own scenarios with using these expressions. This algorithm helps students to understand more deeply and master the sociolinguistic features of the language. It should be especially noted that to ensure effective formation of sociolinguistic competencies must be optimally combined in the classroom, extracurricular and independent work. Assessing the learning outcomes of the subject students' competencies are produced using various diagnostic tools, including test materials, interactive and reflective tasks. They not only learn new language tools, but also see how they used in real communication situations. Besides, students get the opportunity to independently apply these means that promote more active and practical mastering the material. As a result of this approach, students become more competent in using the language in different social contexts and improve their skills communication in a foreign language.

The first block is the target block, it defines the general goals that students must achieve when mastering sociolinguistic competencies. It combines goals aimed at formation of the ability of verbal interaction, understanding the interlocutor's speech in German, regulating your behavior and the behavior of your interlocutor in the process communications.

The second block is substantive, deals with ensuring necessary knowledge and skills of students for successful use of language in social and communicative situations. It includes style and structural features texts, as well as speech etiquette formulas used in various social contexts.

The third block is technological, defines methods and teaching approaches that help students develop sociolinguistic competence. This block takes care of development of skills to construct statements appropriate communicative situation, determine the missing information taking into account the context of communication and respond adequate for different communication situations.

The fourth block is evaluative and effective. Grade based on criteria that include assessment linguopragmatic, linguistic, situational and socialstatus components of the studied competence. These components cover various aspects such as skill communicate, use socially appropriate forms of address, plan your behavior in accordance with social role and the role of a partner, as well as the ability adapt to the peculiarities of the interlocutor's speech. Thus, when teaching sociolinguistic competencies take into account various aspects of training and provide an integrated approach for successful mastery social and linguistic aspects of the English language. These four criteria allow us to evaluate not only the knowledge and skills of students, but also their personal qualities, motivation and ability to successfully interact in intercultural environment, which is an important aspect formation of sociolinguistic competence [1].

Sociolinguistic competence is aimed at mastering analysis skills speech in order to recognize the speech characteristics of members various societies and applications corresponding to a given communicative situation of linguistic markers of social relationships.

REFERENCE:

1. Puchkova Y.L. *Formirovanie sotsiolingvisticheskoi kompetentsii budushchikh spetsialistov sfery turizma i servisa v usloviyakh vysshego professional'nogo obrazovaniya* (Formation of sociolinguistic competence of future specialists in the field of tourism and service in the conditions of higher professional education): candidate's thesis, Chita, 2011, 208 p., available at: <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-sotsiolingvisticheskoi-kompetentnosti-budushchikh-spetsialistovsfery-turizma-i>
2. Ziyaeva S.A. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, No 25-2 (103), 2020, pp. 33-37.
3. Zueva L.F. *Formirovanie sotsiolingvisticheskoi kompetentsii studentov vuzov fizicheskoi kul'tury* (Formation of sociolinguistic competence of students of universities of physical culture): candidate's thesis, Malakhovka, 2002, 180 p.

UO'K 338.48:910.1

CHET TILINI O'QITISHDA BAHOLASH TIZIMI

(nemis va o'zbek tillari misolida)

S.Tairova, talaba, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada chet tillarini, xususan nemis va o'zbek tillarini o'qitishda baholash tizimlarining samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – har ikki til uchun qo'llanilayotgan formativ va summativ baholash usullarining afzalliklarini aniqlash va ularni o'quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirishdagi rolini o'rganishdan iborat. Tadqiqot doirasida ikki oliy ta'lim muassasasida 60 nafar talaba va 10 nafar o'qituvchining ishtirokida so'rovnomalar, kuzatuv va imtihon natijalari asosida ma'lumotlar to'plandi. Nemis tili o'rganuvchilari grammatik bilimlarda yuqori natijalar ko'rsatgan bo'lsa-da, nutqiy ko'nikmalarda qiyinchiliklarga duch kelgan, o'zbek tilini o'rganayotgan talabalar esa aksincha, nutqiy faoliyatda yuqori natijalarga erishgan. Baholash mezonlarining har bir tilga moslashtirilishi zarurligi, shuningdek, o'qituvchilar tomonidan tanlangan yondashuvlarning samaradorlik darajasi yoritilgan. Tadqiqot natijalari asosida til o'rgatish va baholash metodikasini takomillashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Baholash tizimlari, Formativ va summativ baholash, Til o'qitish metodikasi, Nemis tili, o'zbek tili, Nutqiy va grammatik ko'nikmalar, Lingvistik xususiyatlar, CEFR mezonlari, Til kompetensiyasi.

Аннотация. В данной статье анализируется эффективность систем оценки при обучении иностранным языкам, в частности немецкому и узбекскому. Основная цель исследования — выявить преимущества формирующего и итогового методов оценки, используемых для обоих языков, и изучить их роль в развитии языковой компетенции студентов. В рамках исследования были собраны данные на основе анкетирования, наблюдений и результатов экзаменов с участием 60 студентов и 10 преподавателей двух высших учебных заведений. Хотя изучающие немецкий язык показали высокие результаты в грамматических знаниях, они столкнулись с трудностями в навыках говорения, в то время как студенты, изучающие узбекский язык, наоборот, достигли высоких результатов в устной речи. Подчеркивается необходимость адаптации критериев оценки к каждому языку, а также уровень эффективности подходов, выбранных преподавателями. На основании результатов исследования были разработаны конкретные рекомендации по совершенствованию методик преподавания и оценки языков.

Ключевые слова: Системы оценки, Формирующее и итоговое оценивание, Методика обучения языкам, немецкий язык, узбекский язык, Речевые и грамматические навыки, Лингвистические характеристики, Критерии CEFR, Языковая компетенция.

Abstract. This article analyzes the effectiveness of assessment systems in teaching foreign languages, in particular German and Uzbek. The main goal of the study is to identify the advantages of formative and summative assessment methods used for both languages and to study their role in developing students' language competence. As part of the study, data were collected based on questionnaires, observations, and exam results with the participation of 60 students and 10 teachers in two higher education institutions. Although German language learners showed high results in grammatical knowledge, they encountered difficulties in speaking skills, while students studying Uzbek, on the contrary, achieved high results in speaking activities. The need to adapt assessment criteria to each language is highlighted, as well as the level of effectiveness of the approaches chosen by teachers. Based on the results of the study, specific recommendations were developed for improving language teaching and assessment methodologies.

Keywords: Assessment systems, Formative and summative assessment, Language teaching methodology, German, Uzbek, Speech and grammatical skills, Linguistic characteristics, CEFR criteria, Language competence.

Kirish. Chet tilini o'qitishda baholash tizimlari o'quvchilarning til o'zlashtirish darajasini aniqlash, o'qitish strategiyalarini takomillashtirish va ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi (Black & Wiliam, 1998). Baholash nafaqat o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini o'lchaydi, balki o'qituvchilarga o'quv jarayonini shaxsiylashtirish imkonini beradi. Nemis va o'zbek tillari o'qitiladigan kontekstlarda baholash tizimlari turlicha yondashuvlarni talab qiladi, chunki bu tillarning lingvistik xususiyatlari va o'quv dasturlari sezilarli darajada farq qiladi.

Nemis tili analitik tillar guruhiga kiradi va murakkab grammatik tuzilishga ega bo'lib, aniq mezonlarga asoslangan baholashni talab qiladi (Schmid, 2006). Masalan, nemis tilida artikllar (der, die, das), fe'l konjugatsiyasi va jumlarlar tuzilishi o'quvchilar uchun muhim sinov hisoblanadi. O'zbek tili esa aglutinativ til sifatida so'z yasash (masalan, qo'shimchalar orqali) va nutqiy ko'nikmalarga urg'u beradi, bu esa baholashda moslashuvchanlikni talab qiladi (Abdurahmonov, 2010). Ushbu farqlar baholash tizimlarining har bir tilning o'ziga xos xususiyatlariga mos bo'lishini zarur qiladi.

Mazkur maqola nemis va o'zbek tillarini o'qitishda qo'llaniladigan baholash tizimlarini solishtirish va ularning samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot quyidagi savollarga javob berishga urinadi:

Baholash tizimlarini optimallashtirish bo'yicha qanday tavsiyalar berish mumkin?

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Black & Wiliam (1998) — bu asosiy manba formativ baholashning ta'lim jarayonidagi rolini yoritadi. Ular ta'lim samaradorligini oshirishda doimiy baholashning o'quvchi motivatsiyasi va muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sirini asoslab bergan. Ushbu nazariy asos maqolada formativ baholashning o'zbek tili o'qitishdagi afzalliklarini ko'rsatishda ishlatilgan.

Schmidt (2006) — nemis tilini o'rgatishda grammatik asoslar va baholash mezonlarini tahlil qiladi. Muallif nemis tilining murakkab grammatik tuzilishi va undan kelib chiqadigan baholashning strukturaviy xususiyatlarini muhokama qilgan. Bu maqolada esa aynan nemis tili o'qituvchilarining summativ baholashga urg'u berishining sabablari bilan bog'langan.

Abdurahmonov (2010) — o'zbek tilini o'qitish metodikasiga oid muhim manba bo'lib, u aglutinativ tillarning o'ziga xos jihatlari, xususan so'z yasash va nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha metodik yondashuvlarni yoritadi. Maqolada o'zbek tilining baholashga moslashuvchanlik xususiyati ushbu manba asosida tahlil qilinadi.

Bachman (1990) — bu asarda til testlarining nazariy asoslari va ularning amaliy qo'llanishi haqida so'z boradi. Muallif tilni baholashda lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv maqolada nemis va o'zbek tillarining baholash tizimlarini farqlashda nazariy asos sifatida qo'llanilgan.

Tadqiqot sifatli va miqdoriy yondashuvlarni birlashtirgan aralash usulga asoslanadi. Quyidagi usullar qo'llanildi:

Tadqiqot ishtirokchilari Tadqiqot O'zbekistondagi ikkita oliy ta'lim muassasasida o'tkazildi. Ishtirokchilar 60 nafar talaba (30 nafar nemis tili, 30 nafar o'zbek tili o'quvchilari) va 10 nafar o'qituvchidan iborat edi. Talabalar CEFR mezonlariga ko'ra B1 va B2 darajalarida edi. O'qituvchilarning o'rtacha tajribasi 8 yilni tashkil qildi.

Ma'lumot yig'ish usullari. Anketa: O'quvchilar va o'qituvchilar orasida baholash tizimlarining samaradorligi, qo'llanilishi va qiyinchiliklari haqida 20 savoldan iborat so'rovnomma o'tkazildi. So'rovnomma Likert shkalasi (1–5 ball) asosida tuzildi.

Kuzatuv: Nemis va o'zbek tili darslarida baholash jarayonlari 10 dars davomida kuzatildi. Kuzatuvlar strukturaviy protokol asosida amalga oshirildi.

Tahlil: Talabalarning yozma (esse, test) va og'zaki (suhbat, prezentatsiya) imtihon natijalari tahlil qilindi. Tahlilda statistik usullar (o'rtacha, dispersiya) qo'llanildi.

Baholash turlari Tadqiqotda formativ (doimiy, jarayonga yo'naltirilgan) va summativ (yakuniy, natijaga yo'naltirilgan) baholash usullari o'rganildi. Nemis tilida grammatika (artikllar, fe'l shakllari) va yozma ishlar (esse, xat) baholandi. O'zbek tilida nutqiy ko'nikmalar (dialog, monolog) va so'z boyligi (leksik birliklar soni) asosiy e'tibor markazida edi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

Nemis va O'zbek Tillari Bo'yicha Baholash Natijalari

Ko'nikma | Nemis tili (% muvaffaqiyat) | O'zbek tili (% muvaffaqiyat)

Grammatika | 85 | 65 Nutqiy ko'nikmalar | 60 | 90 Yozma ko'nikmalar | 75 | 70 So'z boyligi | 70 | 85

Nemis tili: Talabalarning 85% grammatik testlarda yuqori natija (o'rtacha 4.2/5 ball) ko'rsatdi, lekin nutqiy ko'nikmalarda faqat 60% muvaffaqiyatga erishdi (o'rtacha 3.5/5 ball). O'qituvchilarning 70% summativ baholashni (yakuniy imtihonlar) afzal ko'radi, chunki bu aniq mezonlar asosida natija beradi.

O'zbek tili: Talabalarning 90% nutqiy ko'nikmalarda yuqori natija (o'rtacha 4.5/5 ball) ko'rsatdi, lekin grammatik tushunchalarda 65% muvaffaqiyat (o'rtacha 3.7/5 ball) qayd etildi. Formativ baholash (haftalik topshiriqlar, loyihalar) o'zbek tili darslarida ko'proq qo'llaniladi.

O'qituvchi fikrlari: Nemis tili o'qituvchilari baholashda rubrikalar (aniq mezonlar jadvali) qo'llashni afzal ko'radi (80%). O'zbek tili o'qituvchilari esa moslashuvchan yondashuvni (masalan, individual loyihalar) muhim deb hisoblaydi (75%).

Tadqiqot natijalari nemis va o'zbek tillarini o'qitishda baholash tizimlarining farqli ehtiyojlarga moslashishini ko'rsatdi. Nemis tilida grammatik tushunchalarni baholashda aniq mezonlar (rubrikalar) muhim bo'lsa, o'zbek tilida nutqiy ko'nikmalar va so'z boyligiga urg'u beriladi. Bu farqlar tillarning lingvistik xususiyatlaridan kelib chiqadi: nemis tilining murakkab grammatik tuzilishi aniq mezonlarni talab qilsa, o'zbek tilining aglutinativ tabiati moslashuvchanlikka imkon beradi (Bachman, 1990).

Formativ baholash o'zbek tili o'quvchilarining individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Masalan, o'zbek tilida dialog va monologlar orqali nutqiy

ko'nikmalarni baholash talabalarning faolligini oshirdi. Nemis tilida esa summativ baholash (yakuniy testlar) grammatik aniqlikni ta'minlashda samaraliroq bo'ldi. Biroq, nemis tili o'quvchilarining nutqiy ko'nikmalardagi past natijalari o'qitish metodlarida ko'proq amaliy mashg'ulotlarga e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot chet tili o'qituvchilariga quyidagi tavsiyalarni beradi: Nemis tili darslarida grammatik tushunchalarni baholashda aniq rubrikalardan foydalanish va nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun ko'proq amaliy mashg'ulotlar kiritish.

O'zbek tili darslarida formativ baholash usullarini (masalan, loyihalar, portfolio) ko'paytirish va grammatik tushunchalarni mustahkamlash uchun qo'shimcha mashqlar joriy etish.

Ikkala tilda ham o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashuvchan baholash tizimlarini ishlab chiqish.

Xulosa Chet tilini o'qitishda baholash tizimlari o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Nemis va o'zbek tillari misolida o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, har bir tilning lingvistik xususiyatlari baholash tizimlarining shakllanishiga ta'sir qiladi. Nemis tilida summativ baholash, o'zbek tilida esa formativ baholash samaraliroq ekanligi aniqlandi. Kelgusida ushbu tadqiqotni boshqa tillar va ta'lim kontekstlariga kengaytirish orqali yanada kengroq xulosalar chiqarish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. sessment in Education: Principles, Policy & Practice, 5(1), 7–74.
2. Schmidt, R. (2006). Teaching German Grammar: Methods and Approaches. Journal of Language Teaching, 42(3), 123–140.
3. Abdurahmonov, A. (2010). O'zbek tili o'qitish metodikasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
4. Bachman, L. F. (1990). Fundamental Considerations in Language Testing. Oxford: Oxford University Press.
5. Council of Europe (2001). Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Cambridge University Press. — CEFR doirasidagi baholash mezonlari, til darajalarining ta'rifi va kommunikativ kompetensiyalar haqida muhim asosiy hujjat.
6. Fulcher, G. & Davidson, F. (2007). Language Testing and Assessment: An Advanced Resource Book. Routledge. — Chet tilini o'qitishda baholash turlari, test sinflari va test ishonchliligi/haqiqiyligi masalalariga doir chuqur tahlil.
7. Richards, J. C. & Schmidt, R. (2010). Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. Pearson Education. — Til o'qitish va baholash bilan bog'liq atamalar, konsepsiyalar va metodlar haqida ishonchli ma'lumotnoma.
8. Little, D. (2006). The Common European Framework of Reference for Languages: Content, purpose, origin, reception and impact. Language Teaching, 39(3), 167–190. — CEFR ning qanday shakllangani, qanday baholashga yo'l ochgani haqida sharh maqola.

UO'K 378

OLIY TA'LIMDA KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN BAHOLASH TIZIMI

M.Ch. Tilavova, oq'ituvchi, Toshkent Amaliy fanlar unversiteti, Toshkent.

Annotatsiya. Oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi o'quv jarayonida talabalar bilimlarini baholashning sifatini oshirish va ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu tizim o'quvchilarni faqat nazariy bilim bilan emas, balki amaliyotda qo'llay olish qobiliyati bilan ham baholaydi. Kompetensiyalarni aniqlash va rivojlantirish, talabalarni o'z faoliyatini baholashda faol ishtirok etishga undaydi. Natijada, bu yondashuv oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonining sifatini, innovatsion tasirchanlikni va kelajakdagi mutaxassislar tayyorlash samaradorligini oshiradi.

Kalit so'zlar: Kompetensiya, Baholash tizimi, Oliy ta'lim, O'quv jarayoni Amaliy ko'nikmalar, Innovatsion tasirchanlik, O'quvchilar faoliyati, Mutaxassislar tayyorlash

Аннотация. Система оценки на основе компетенций в высшем образовании направлена на повышение качества оценки знаний студентов в ходе образовательного процесса и развитие их практических навыков. Данная система оценивает студентов не только по теоретическим знаниям, но и по умению применять их на практике. Выявление и развитие компетенций побуждает студентов активно участвовать в оценке собственной

деятельности. В результате такой подход повышает качество образовательного процесса в высших учебных заведениях, его инновационную эффективность, результативность подготовки будущих специалистов.

Ключевые слова: Компетентность, Система оценки, Высшее образование, Процесс обучения Практические навыки, Инновационное воздействие, Студенческая активность, Подготовка специалистов

Abstract. The competency-based assessment system in higher education is aimed at improving the quality of assessing students' knowledge during the educational process and developing their practical skills. This system assesses students not only by theoretical knowledge, but also by their ability to apply it in practice. Identifying and developing competencies encourages students to actively participate in assessing their own performance. As a result, this approach increases the quality of the educational process in higher education institutions, its innovative effectiveness, and the effectiveness of training future specialists.

Key words: Competence, Assessment system, Higher education, Learning process Practical skills, Innovative impact, Student activity, Specialist training.

Oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi o'quv jarayonining samaradorligini oshirish va talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida joriy etilgan innovatsion yondashuvdir. Ushbu tizimning asosiy masalasi talabalarning kompetentsiyalarini baholash, ya'ni nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatini tahlil qilishdir. Kompetensiyalar - bu shaxsning faoliyatida muvaffaqiyatga erishish uchun kerak bo'ladigan bilim, ko'nikma va muhoziralarni ifodalaydi. Baholash jarayonida, an'anaviy o'lchovlardan farqli o'laroq, talabalar o'zining amaliy ko'nikmalarini ko'rsata olishlari talab qilinadi. Bu, o'z navbatida, talabalarni o'qitish jarayonida faol ishtirok etishga undaydi. Misol uchun, talaba doiradagi muammolarni hal qilish bo'yicha vazifalarni bajarishda, o'zi olgan bilimlarini qo'llab, o'z fikrlarini poydevor qilib ishlaydi. Bu yondashuv o'quvchilarning fikr yuritish qobiliyatini, kreativligini va jamoa bilan ishlash ko'nikmalarini oshirishga xizmat qiladi. Kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi oliy ta'lim muassasalari o'z faoliyatini sifat jihatidan yanada yaxshilanishi uchun muhimdir. Bu tizimga ko'ra, har bir fan va yo'nalishga xos kompetentsiyalar tayinlanadi. O'qituvchilar va talabalardan ushbu kompetentsiyalar asosida baholash mezonlari ishlab chiqishlari kerak. Bu esa o'qituvchilarga o'z darslarini yanada samarali shakllantirish va talabalarga individual yondashuv imkonini beradi. Oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi, o'z-o'zidan, ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Bu yondashuv talabalarni nafaqat nazariy bilimlar bilan, balki amaliy tajriba va ko'nikmalar bilan ta'minlaydi. Natijada, agar talaba universitetdan chiqib ketganidan so'ng mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishini ta'minlamasa, bu o'z navbatida oliy ta'lim muassasalarining obro'sini oshiradi. Qo'shni mamlakatlar tajribalarini o'rganish va muvaffaqiyatli metodlarni o'zimizga qabul qilish orqali kompetensiyaga asoslangan baholash tizimini yanada takomillashtirish mumkin. Bu jarayon davomida o'qituvchilar va talabalarning fikrlari bilan hisoblashish, o'zaro hamkorlik va innovatsiyalarni joriy etish zarur bo'ladi. Shunday qilib, oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi o'quv jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida o'rganilishi va rivojlantirilishi zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi mavzusida qiyin vazifalarni bajarish uchun o'zbek va chet ellik olimlar tomonidan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Quyida ushbu mavzuda ish olib borgan ba'zi olimlar keltiriladi:

O'zbek olimlari:

1. Shodiev A. - O'zbekistonda ta'lim tizimining rivojlanishi uchun kompetensiya asosidagi metodlar va baholash tizimlari bo'yicha izlanishlar olib borgan.

2. Qodirova N. - Ushbu mavzu bo'yicha ekspert sifatida baholash tizimining amaliyotdagi qo'llanilishi va shaxsiyat rivojlanishidagi roli ustida tadqiqotlar o'tkazgan.

3. Vohidov A. - Ta'lim jarayonida kompetensiyaga asoslangan yondashuvlar va ularning natijalari haqida muhim maqolalar yozgan.

Chet ellik olimlar:

1. Robert M. Gagné - Ta'lim jarayonida kompetensiyalarga asoslangan baholash tizimining tushunchalari va amaliyoti ustida ko'plab ishlari mavjud.

2. David H. Jonassen - Ta'lim va o'qitish metodologiyalari, xususan, kompetensiya asosida baholashga oid tadqiqotlar olib borgan.

3. Andreas Schleicher - Ta'lim sifatini baholashda global trendlar va kompetensiya asosidagi yondashuvlar bo'yicha tadqiqotlar olib boradi. Ushbu olimlarning ishlari oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimini o'rganishga va amaliy qo'llashga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida, ko'p jihatdan sifatli va kvantitativ usullarni qo'llash mumkin. Masalan, anketalar, intervyular, va o'quv dasturlarining tahlili orqali talabalar bilan muloqot o'rnatish va ularning tajribalarini o'rganish muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, tajriba o'tkazish va o'quv muassasalari orasida o'zaro baholash faoliyati o'tkazish turi orqali ham zaruriy ma'lumotlar yig'ilishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Tahlil jarayonida, to'plangan ma'lumotlar sifatida statistik ko'rsatkichlar va sifatli ma'lumotlar birlashtiriladi. Baholash tizimining samaradorligini aniqlab, masalan, o'quv dasturlarining yosh avlod imkoniyatlariga qanchalik mos kelishi, o'qituvchilar tomonidan qanday metodlar qo'llanilayotgani va talabalar o'rtasida amalga oshirilgan krossover va amal tadqiqotlari tahlil qilish orqali ifodalanadi. Natijalar esa, olingan statistik va sifatli ma'lumotlarni o'rganish orqali tahlil qilinadi va kelgusi takliflarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bunda, kompetensiyaga asoslangan baholash tizimining afzalliklari, masalan, talabalarni amaliy ko'nikmalarga oid faoliyatlarga jalb etish, ularning o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini rivojlantirish, va ishga tayyorgarlik darajasini oshirishga qaratilgan xulosalar chiqarilishi mumkin. Umuman olganda, oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi, ta'lim sifatini oshirish, talabalar o'rtasida amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va kelajakda ularning ish joylarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishlari uchun muhim omil hisoblanadi. Buning natijasida, ta'lim jarayoni yanada samarali va innovatsion bo'lib qoladi.

Baholash elementi	Ta'rifi	Standart baholashdan farqi	Qo'llaniladigan usullar
Baholash maqsadi	Talabalarining bilim, ko'nikma va malakalarni (kompetensiyalarni) amalda qo'llay olishini aniqlash.	Faqat bilimni tekshirish emas, balki amaliy qobiliyatni baholashga qaratilgan.	Loyihalar, amaliy mashg'ulotlar, simulyatsiyalar, portfoliolar, taqdimotlar, real ish topshiriqlari.
Baholash mezonlari	Aniq belgilangan kompetensiyalar (o'qish natijalari) asosida yaratilgan baholash rubrikalari.	Baholash mezonlari aniq, shaffof va talabalar uchun tushunarli bo'lishi kerak.	Baholash rubrikalarida kompetensiyalarning har bir darajasi (masalan, "boshlang'ich", "o'rta", "yuqori") uchun aniq tavsiflar beriladi.
Baholash jarayoni	Formativ (davomiy) va summativ (yakuniy) baholashlar kombinatsiyasi. Talabalarga o'zlashtirish darajasini oshirish uchun qayta aloqa beriladi.	Baholash jarayoni talabalarni o'qishga undaydi va o'zlashtirish darajasini oshirishga yordam beradi.	Davomiy baholash: darsdagi ishtirok, topshiriqlar, kichik testlar. Yakuniy baholash: loyihalar, portfoliolar, imtihonlar (amaliy qismlari).
Baholash natijalari	Talabalarining muayyan kompetensiyalarni o'zlashtirish darajasini ko'rsatadigan hisobot.	Talabalarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi.	Baholash natijalari har bir kompetensiya bo'yicha alohida ko'rsatiladi (masalan, "muammo yechish" - yuqori, "jamoadi ishlash" - o'rta).
O'qituvchining roli	Talabalarga amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beruvchi ko'makchi, maslahatchi.	O'qituvchi talabalarga mustaqil o'rganishga yordam beradi.	O'qituvchi amaliy mashg'ulotlar uchun sharoit yaratadi, talabalarga topshiriqlarni bajarishda yo'l-yo'riq ko'rsatadi, individual konsultatsiyalar beradi.

Ushbu jadval kompetensiyaga asoslangan baholash tizimining asosiy elementlarini ta'riflaydi va uni standart baholash tizimidan farqini ko'rsatadi.

- Baholash maqsadi: Kompetensiyaga asoslangan baholashning asosiy maqsadi - talabalarining o'rgangan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatini baholashdir. Standart baholash esa ko'proq talabalarining faktlarni eslab qolish qobiliyatini tekshiradi.

- Baholash mezonlari: Kompetensiyaga asoslangan baholashda mezonlar aniq va shaffof bo'lishi shart. Bu mezonlar o'qish natijalari (aniq belgilangan kompetensiyalar) asosida yaratiladi va talabalarga baholash jarayonini tushunishga yordam beradi.

- Baholash jarayoni: Kompetensiyaga asoslangan baholash davomiy (formativ) va yakuniy (summativ) baholashlardan iborat. Davomiy baholash talabalarga o'z o'zlashtirish darajasini monitoring qilish va o'z vaqtida tuzatishlar kiritish imkoniyatini beradi.

- Baholash natijalari: Baholash natijalari talabani har bir kompetensiya bo'yicha o'zlashtirish darajasini ko'rsatadi. Bu talabalarga o'zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi va o'qish jarayonini shunga mos ravishda rejalashtirish imkonini beradi.

- O'qituvchining roli: Kompetensiyaga asoslangan ta'limda o'qituvchining roli o'zgaradi. U talabalarga bilim beruvchi emas, balki ularga mustaqil o'rganishga yordam beruvchi ko'makchi va maslahatchi vazifasini bajaradi.

Kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi talabalarni real hayotda muvaffaqiyatli bo'lishga tayyorlash uchun muhim vositadir. Ushbu tizim talabalarni bilim olishdan tashqari, amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantirishga undaydi va ularga o'z o'qish jarayonida faol ishtirok etish imkoniyatini beradi. Bunday baholash uslubi ta'lim sifatini oshirishga va ish beruvchilarning talablariga javob beradigan bitiruvchilarni yetishtirib chiqarishga yordam beradi

Xulosa. Oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi ta'lim jarayonini sifat jihatidan yaxshilashga xizmat qiladi. Ushbu tizim, talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirishga qaratilgan. Baholash jarayoni talabalar o'quv faoliyatining natijalari, shuningdek, ularning o'z-o'zini baholash qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi. Bularning barchasi, ta'lim muassasalari uchun o'quv jarayonini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega. Kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi talabalarni tanqidiy fikrlashga, muammolarni hal qilishga va jamoada ishlashga tayyorlaydi. Bu yondashuv, shuningdek, o'qituvchilar uchun baholash mezonlarini aniq belgilash va o'quvchilarning rivojlanishini kuzatish imkonini beradi. O'zbekistonda va xorijda olib borilgan tadqiqotlar orqali, ushbu tizimning samarasini oshirish va amaliyotda qo'llanilishini ta'minlash uchun bir qator strategiyalar taklif etilgan. Umuman olganda, kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi oliy ta'limning sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduqodirov, A. (2020). Oliy ta'limda kompetensiyaga asoslangan ta'lim tizimi. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - 45 bet.
2. Karimov, I. (2019). Kompetensiya va uning ta'lim jarayonidagi o'rni. Fan va texnologiya. - 60 bet.
3. Murodov, S. (2021). Baholash tizimlari: nazariya va amaliyot. O'zbekiston davlat pedagogika universiteti. - 75 bet.
4. Rahmonov, B. (2022). Oliy ta'limda baholash va kompetensiyalar. Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. - 80 bet.
5. Tursunova, D. (2023). Kompetensiyaga asoslangan ta'lim: yangi yondashuvlar. O'zbekiston milliy universiteti. - 50 bet.

UO'K 37.02

FARMAKOLOGIYA FANI O'QITISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI VA TENDENSIYALARI

F.F.Zagrutdinov, katta o'qituvchi, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotatsiya. Maqolada farmakologiya fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodlar, axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish, talabalarda klinik tafakkurni shakllantirishga yo'naltirilgan yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, o'qitishdagi global tendensiyalar, interaktiv metodlar va raqamli texnologiyalar orqali dars samaradorligini oshirish yo'llari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: farmakologiya, innovatsion texnologiyalar, interaktiv metodlar, klinik tafakkur, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Аннотация. В статье анализируются современные педагогические технологии преподавания фармакологии, включая инновационные методы, применение ИКТ и подходы, направленные на формирование клинического мышления у студентов. Также рассматриваются глобальные образовательные тенденции и пути повышения эффективности обучения с использованием интерактивных методов и цифровых технологий.

Ключевые слова: фармакология, инновационные технологии, интерактивные методы, клиническое мышление, информационно-коммуникационные технологии.

Abstract. This article analyzes modern pedagogical technologies used in teaching pharmacology, including innovative methods, the application of ICT tools, and approaches aimed at developing clinical thinking in students. It also discusses global educational trends and methods to enhance the effectiveness of pharmacology lessons through interactive techniques and digital technologies.

Key words: pharmacology, innovative technologies, interactive methods, clinical thinking, information and communication technologies.

Farmakologiya — bu tibbiy ta'limning ajralmas qismi bo'lib, dori vositalarining inson organizmiga ta'sirini, ularning farmakokinetikasi va farmakodinamikasini o'rgatadi. XXI asrda fan va texnologiyalarning keskin rivojlanishi ta'lim sohasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Farmakologiya fani bo'yicha ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish va uni samarador qilish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda farmakologiya fanini o'qitishda quyidagi pedagogik texnologiyalar keng qo'llanilmoqda:

Kredit-modul tizimi asosida bilimlarni baholash;

Problemlı ta'lim — talabalarda mustaqil fikrlash va muammoni hal qilish ko'nikmasini shakllantirish;

Klinik vaziyatlar asosida o'qitish (case-based learning) — nazariy bilimlarni amaliyotga integratsiyalash;

Blended learning — an'anaviy va onlayn o'qitishning uyg'unlashgan shakli;

Multimedia texnologiyalari — video, audio va animatsiyalar orqali ta'lim jarayonini boyitish.

Farmakologiyada interaktiv metodlardan foydalanish talabning faolligini oshiradi, xususan:

"Aqliy hujum", "Fishbone", "Debat", "Yagona to'g'ri javob";

Quizlar, testlar, viktorinalar orqali bilimlarni mustahkamlash;

Simulyatsion darslar — laboratoriya sharoitida dori vositalari bilan ishlashni o'rganish.

Moodle, Google Classroom, MS Teams kabi platformalar orqali masofaviy ta'lim imkoniyatlari kengaymoqda.

Virtual laboratoriyalar va interaktiv elektron darsliklar farmakologiya fanini o'zlashtirishni osonlashtirmoqda.

Farmakologiya fanida interaktiv ta'lim:

Talabning darsdagi faol ishtirokini ta'minlaydi;

Axborotni mustahkam o'zlashtirishga yordam beradi;

Mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Misol: "Case-based learning" — klinik holatlar asosida tahlil qilish;

"Team-based learning" — guruhlarda muammoli vaziyatlarni hal qilish;

"Problem-oriented learning" — real muammolarga echim topishga qaratilgan yondashuv.

AR (Augmented Reality) va VR (Virtual Reality) texnologiyalari dori vositalarining organizmdagi harakatini vizualizatsiya qiladi.

Masofaviy va gibrid o'qitish. Moodle, Google Classroom, MS Teams platformalaridan foydalanish. Onlayn forumlar, testlar, video-konferensiyalar orqali masofaviy darslar. Blended learning: an'anaviy va onlayn darslarning uyg'unligi.

Farmakologiya fanida o'qitish natijasida talabada quyidagi kompetensiyalar shakllanishi kerak:

Bilim (kognitiv) - dorilar farmakokinetikasi va farmakodinamikasi.

Amaliy ko'nikmalar (psixomotor) - retsept yozish, dozalash, kontrendikatsiyalarni aniqlash.

Emotsional (affektiv) - etik yondashuv, kasbiy mas'uliyat.

Klinik tafakkur - muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish.

Jahon tendensiyalari. Competency-based education (CBE): Kasbiy kompetensiyalarga asoslangan o'qitish;

Student-centered learning: Talaba faoliyatini ustuvorlikka olib chiqish;

Digital assessment tools: Onlayn baholash tizimlaridan foydalanish (Kahoot, Quizlet va b.).

AQSH va Yevropa tajribasi:

Competency-based medical education (CBME) keng joriy etilgan;

Klinik simulyatsiya markazlari orqali farmakologik yondashuv o'rgatiladi;

E-learning platformalari (Coursera, Khan Academy) keng qo'llaniladi.

MDH mamlakatlari:

Rossiyada “Фармакология в клинической практике” moduli joriy qilingan;

Qozog'iston, Ozarbayjonda dori vositalarini o'rganish uchun virtual laboratoriyalar mavjud.

Tavsiyalar:

1. Farmakologiya bo'yicha o'qituvchilarni raqamli pedagogika bo'yicha qayta tayyorlash;

2. Darslarda virtual texnologiyalar va klinik holatlar asosida o'qitishni keng joriy etish;

3. Talabalarda muammoli fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;

4. Raqamli test tizimlari va avtomatik baholash platformalaridan foydalanish.

Farmakologiya fanining o'qitilishida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash talabalarning nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalarini samarali shakllantirish imkonini beradi. Innovatsion va interfaol metodlar dars jarayonini yanada jozibador qiladi, talabalarni o'z fikrini mustaqil ifodalashga, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishga o'rgatadi. Kelgusida fanni o'qitishda sun'iy intellekt, AR/VR texnologiyalari, shuningdek, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar keng qo'llanishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov A.A., Sobirov I.S. Tibbiy pedagogika va psixologiya. – Toshkent: Tibbiyot, 2020. – 312 b.

2. Gulyamov S.S., Rajabova D.M. Farmakologiya: O'quv qo'llanma. – Toshkent: Iqbol, 2021. – 468 b.

3. Jalilov J.J., Jo'raqulov B.A. Tibbiy ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 224 b.

4. Yuldashev M.Yu., Abdullaeva M.N. Farmakologiyani o'qitishda innovatsion yondashuvlar. // “Tibbiyotda ta'lim va innovatsiyalar” jurnali. – 2022. – №3(15). – B. 45–50.

5. World Health Organization (WHO). Transforming and Scaling Up Health Professionals' Education and Training: WHO Guidelines. – Geneva: WHO, 2013.

6. Harden R.M., Laidlaw J.M. Becoming a Doctor: Medical Education in Theory and Practice. – Edinburgh: Churchill Livingstone, 2020.

7. Fry H., Ketteridge S., Marshall S. A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education: Enhancing Academic Practice. – 4th ed. – Routledge, 2014.

8. Brown G., Bull J., Pendlebury M. Assessing Student Learning in Higher Education. – Routledge, 2013.

9. Sandars J., Patel R. The use of technology in medical education: a review. // Medical Teacher. – 2021. – Vol. 43(2). – P. 125–133.

10. Branch W.T., Paranjape A. Feedback and reflection: Teaching methods for clinical settings. // Academic Medicine. – 2020. – Vol. 90(3). – P. 1185–1191.

11. Cook D.A., Levinson A.J., Garside S. Internet-Based Learning in the Health Professions: A Meta-analysis. – JAMA, 2018.

12. M. Al-Kuwaiti. E-learning effectiveness in medical education. // BMC Medical Education, 2022.

УДК 372.8

ИДЕИ ДЖАДИДИЗМА: МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ

М.Н.Адыгезалова, PhD, доц., Андижанский государственный университет, Андижан

Annotatsiya. Mazkur maqola XIX asr oxiri – XX asr boshlarida musulmon mamlakatlarida ta'lim, madaniyat va ijtimoiy hayotni modernizatsiya qilishga qaratilgan islohotchi harakat – jadidizm tahliliga bag'ishlangan. Jadidlar islomiy qadriyatlarni zamonaviy fan va madaniyat yutuqlari bilan uyg'unlashtirishga intilganlar. Islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida “usuli jadid” – yangi uslubdagi ta'lim tizimining joriy etilishi alohida ahamiyat kasb etgan. Ma'rifatparvar jadidlar adabiyot, teatr, jurnalistika va ayollar ta'limini rivojlantirish orqali keng jamoatchilik orasida o'zlikni anglash tuyg'usini mustahkamlashga xizmat qildilar, shu bilan birga konservativ doiralar qarshiligini yengishga intildilar. Maqolada jadidchilik harakatining

madaniyatlararo sintezi, uning intellektual elita va milliy uyg'onish harakatlariga ko'rsatgan ta'siri, shuningdek, bu harakat g'oyalarining globallashuv va multikulturalizm sharoitidagi dolzarbligi yoritib beriladi. Jadidchilik merosi ilg'or musulmon jamiyatlarining taraqqiyotini anglash va ularni global dunyoda ilgari surishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *jadid; sintez; adabiyot, teatr, publitsistika rivoji; ayollar ta'limi.*

Аннотация. *Статья посвящена анализу джадидизма – реформаторского движения конца XIX – начала XX века, направленного на модернизацию образования, культуры и общественной жизни мусульманских стран. Джадиды стремились к синтезу исламских ценностей с достижениями современной науки и культуры. Ключевым направлением реформы стало внедрение «усул-и джадид». Просветители способствовали развитию всеобщего самосознания посредством развития литературы, театра, журналистики и образования женщин, преодоления сопротивления консервативных кругов. В статье возникает межкультурный синтез джадидизма, его влияние на тенденции интеллектуальной элиты и национальных движений, а также актуальность идей движения в современных вызовах глобализации и мультикультурализма. Наследие джадидизма является основой для понимания развития прогрессивных мусульманских сообществ и их продвижения в глобальном мире.*

Ключевые слова: *джадид; синтез; развитие литературы, театра, публицистики; образование женщин.*

Abstract. *The article is devoted to the analysis of Jadidism, a reformist movement of the late 19th to early 20th centuries aimed at modernizing education, culture, and social life in Muslim societies. The Jadids sought to synthesize Islamic values with the achievements of modern science and culture. The key direction of the reforms was the introduction of the “usul-i jadid” (new method) of education. Enlighteners promoted the development of collective consciousness through the advancement of literature, theater, journalism, and women's education, overcoming resistance from conservative circles. The article highlights the intercultural synthesis of Jadidism, its impact on the formation of intellectual elites and national movements, and the relevance of its ideas amidst contemporary challenges of globalization and multiculturalism. The legacy of Jadidism serves as a foundation for understanding the progress of progressive Muslim societies and their integration into the global world.*

Keywords: *Jadid; synthesis; development of literature, theater, and journalism; women's education.*

В последние десятилетия джадидизм стал объектом пристального внимания историков, культурологов и литературоведов, изучающих процессы модернизации в мусульманском обществе. Термин «джадидизм» происходит от арабского слова «джадид» (новый) и обозначает реформаторское движение конца XIX – начала XX века, направленное на обновление системы образования, культуры и общественной жизни в мусульманских регионах Российской империи, включая Центральную Азию и Кавказ. Джадидизм представлял собой попытку гармоничного синтеза традиционных исламских ценностей с достижениями современной науки и культуры, чтобы преодолеть социальное и интеллектуальное отставание мусульманских обществ в условиях колониального давления, глобализации и стремительных изменений, охвативших мир на рубеже веков.

Истоки и контекст возникновения джадидизма. Джадидизм зародился в условиях, когда мусульманские общества Российской империи столкнулись с вызовами модернизации. В конце XIX века Центральная Азия и Кавказ находились под влиянием как российской колониальной администрации, так и глобальных процессов, связанных с индустриализацией и распространением европейских идей. Традиционные институты, такие как медресе, уже не могли в полной мере отвечать новым требованиям времени, ограничиваясь изучением религиозных текстов и классической исламской философии. Это создавало разрыв между мусульманскими общинами и стремительно развивающимся миром.

Инициатором движения стал крымский татарин Исмаил Гаспринский, который в 1880-х годах начал активно пропагандировать идеи просвещения. Он утверждал, что «для нас самым

благородным делом должно быть дело науки и просвещения. Самым священным стремлением – стремление к знанию и просвещению. Людьми же нас сделают опять-таки знания и просвещение»[4;208-209]. Его идеи нашли отклик среди интеллектуалов Центральной Азии и Кавказа, таких как Ахмад Дониш, Махмудходжа Бехбуди и Абдурауф Фитрат, которые адаптировали принципы джадидизма к местным условиям. Реформаторы стремились не просто заимствовать западные модели, а создать уникальную систему, которая сохраняла бы исламскую идентичность, но при этом отвечала вызовам современности.

Реформа образования: «усул-и джадид». Одной из ключевых идей джадидизма было обновление системы образования. Традиционные медресе, сосредоточенные на изучении Корана, хадисов и классических трудов исламских богословов, не предоставляли знаний, необходимых для жизни в современном мире. Джадиды предложили новый метод обучения – «усул-и джадид» (новый метод), который включал светские дисциплины: математику, естественные науки, географию, историю и иностранные языки. Ахмад Дониш подчеркивал: «Не будьте нерадивы в изучении наук и знаний, которые необходимы людям, защищайте интересы общества и семьи» [1], что позволяет воспитывать мыслящих людей, способных служить обществу.

Новые школы джадидов отличались не только содержанием, но и методами преподавания. Вместо механического заучивания текстов упор делался на развитие критического мышления, понимание материала и его практическое применение. Например, в школах Гаспринского использовались учебники, написанные на родных языках, что способствовало популяризации грамотности. Кроме того, джадиды активно внедряли фонетический метод обучения чтению, который был более эффективным, чем традиционный слоговой подход.

Эти реформы имели далеко идущие последствия. Образованные люди, прошедшие обучение в школах «усул-и джадид», становились носителями новых идей, способствуя формированию интеллектуальной элиты, которая позже сыграла важную роль в национальных движениях Центральной Азии и Кавказа. Более того, образовательные реформы заложили основу для модернизации других сфер общественной жизни, включая экономику и политику.

Культурные преобразования и национальное самосознание. В области культуры джадидизм стал мощным стимулом для развития национального самосознания. Махмудходжа Бехбуди, один из лидеров джадидизма в Туркестане, писал: «Бизга лозимки, ўз нафъимиз учун русча билайлук, ҳукумат мактабларинда ўқуйлик. Давлат мансабларига кирайлук. Ватанимизга ва ўз динимизга хидмат этайлук. Мусулмон бўлуб туриб тараққий қилайлук. Бу замон тижорат иши, саноат ва мамлакат ишлари, ҳатто, дини ислом ва миллатга хидмат илмсиз бўлмайду»[3;153]. Джадиды активно способствовали развитию литературы, театра, журналистики и издательского дела на родных языках, таких как узбекский, татарский, азербайджанский и др.

Одним из важнейших достижений джадидов стало создание периодической печати. Газеты, такие как «Тарджуман» Гаспринского, стали площадкой для обсуждения идей модернизации, воспитания и культурного возрождения. Эти издания не только информировали читателей о событиях в мире, но и формировали общественное мнение, способствуя росту национального самосознания. Кроме того, джадиды переводили европейские произведения на местные языки, знакомя мусульманские общества с мировой литературой и философией.

Театр также стал важным инструментом культурных преобразований. Пьесы, созданные джадидами, поднимали актуальные социальные вопросы, такие как неравенство, невежество и роль женщин в обществе. Например, пьесы Бехбуди часто критиковали устаревшие традиции и призывали к просвещению. Этот новый жанр способствовал развитию реализма в литературе и искусстве, что стало важным шагом в модернизации культурной жизни.

Роль женщин в джадидизме. Особое внимание джадиды уделяли положению женщин в обществе. Они считали, что без образования женщин невозможно достичь прогресса нации. Гаспринский утверждал, что «одна читающая грамотная девочка в десять раз полезнее такого мальчика, ибо девочка – будущая мать и естественный первый учитель своих детей.

Женщины должны читать, должны учиться»[4;214]. Джадиды выступали за создание женских школ, где девушки могли бы изучать не только религиозные дисциплины, но и светские науки, а также получать практические навыки.

Эти инициативы встречали сопротивление со стороны консервативных кругов, которые видели в образовании женщин угрозу традиционным устоям. Однако джадиды продолжали свою работу, публикуя статьи и книги, адресованные женской аудитории, и создавая женские журналы. Эти издания обсуждали вопросы образования, здоровья, семейной жизни и прав женщин, что способствовало постепенному изменению общественных установок.

Межкультурный синтез в литературе. В литературоведении джадидизм рассматривается как уникальный пример межкультурного синтеза. Абдурауф Фитрат, один из крупнейших мыслителей джадидизма, подчеркивал, что «маданий халклар фарзандларининг ахлокий тарбиясига катта аҳамият берадилар»[5;198]. Его труды стали манифестом джадидизма, призывающим к обновлению общества через просвещение и культурное возрождение.

Литература джадидов сочетала традиционные формы с новыми жанрами, заимствованными из европейской культуры. Драматургия, проза и поэзия джадидов часто носили реалистический характер, отражая социальные проблемы и стремление к модернизации. Например, в своих произведениях Фитрат поднимал вопросы образования, национальной идентичности и борьбы с невежеством, что находило отклик среди образованной молодежи.

Современные исследователи, такие как А.Басыров, отмечают, что «прослеживается синкретичность джадидизма»[2;13]. Этот синтез позволил сохранить уникальную идентичность мусульманских народов, одновременно интегрируя их в глобальный культурный контекст.

Наследие джадидизма. Наследие джадидизма остается актуальным и в XXI веке. Реформы в области образования, инициированные джадидами, заложили основу для создания современных систем школьного и университетского образования в странах Центральной Азии и Кавказа. Идеи культурного синтеза, продвигавшиеся джадидами, нашли отражение в современной политике мультикультурализма и глобализации.

Кроме того, джадидизм оказал влияние на национальные движения, которые привели к формированию независимых государств в регионе после распада Российской империи и Советского Союза. Интеллектуалы, воспитанные в духе джадидизма, стали лидерами этих движений, отстаивая идеи национального самоопределения и культурного возрождения.

В современном контексте джадидизм рассматривается как пример успешной адаптации традиционных обществ к условиям глобализации. Его принципы – синтез традиций и инноваций, акцент на образование и просвещение, уважение к национальной идентичности – остаются актуальными для мусульманских обществ, стремящихся найти баланс между сохранением своей культуры и интеграцией в современный мир.

Заключение. Джадидизм представляет собой уникальное реформаторское движение, которое стремилось модернизировать мусульманские общества Центральной Азии и Кавказа, сохраняя их культурную и религиозную идентичность. Через реформы в образовании, культуре и общественной жизни джадиды заложили основы для интеллектуального и национального возрождения. Их идеи о синтезе традиций и современности, просвещении и равенстве остаются актуальными и сегодня, демонстрируя, что джадидизм был не только движением своего времени, но и важным шагом в будущее мусульманских обществ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахмад Дониш->Публикация 1960Г.->Редкостные события->Часть2
https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Donis_2/frame-text3.htm
2. Басыров А. Х. Джадидизм : социально-философский анализ : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11 / Басыров Айдар Хайдарович; [Место защиты: Башкир. гос. ун-т]. – Уфа, 2009. – 140 с.
3. Бехбудий М. Танланган асарлар. – Т.: «Маънавият», 2006. – 280 б.
4. Гаспринский И. Полное собрание сочинений. Т.2. Ранняя публицистика:1879-1886 гг. Казань – Симферополь, 2017. – 384 с.
5. Фитрат А. Танланган асарлар:6 жилдлик. – Т.: «Маънавият», 2010. Ж.V– 304 б.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№7/3 (128)
2025 y., iyul

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 09.07.2025
Bosishga ruxsat etildi: 15.07.2025.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 70.
Hajmi 11,0 b.t. Buyurtma: № 7-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18